

БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

BELGRADE HISTORICAL REVIEW

Vol. IV (2013)

1838

Филозофски факултет, Универзитет у Београду

БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК
BELGRADE HISTORICAL REVIEW

Издавач:

Одељење за Историју
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Publisher:

Department of History
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

Адреса Редакције:

Чика Љубина 18–20/V
11000 Београд, Србија
Електронска пошта:
bel.hist.rev2010@gmail.com

Address:

Čika Ljubina 18–20/V
11000 Belgrade, Serbia
E-mail:
bel.hist.rev2010@gmail.com

Главни уредник:

Др Никола Самарџић, редовни професор

Извршни уредник:

Др Сениша Мишић, редовни професор

Секретар редакције:

Др Јелена Мргић, доцент

Технички секретар:

Др Јелена Пауновић-Штерменски,
секретар Одељења за Историју
is@f.bg.ac.rs

Editor-in-Chief:

Prof. Dr. Nikola Samardžić, nsamardz@f.bg.ac.rs

Executive editor:

Prof. Dr. Siniša Mišić, simisic@f.bg.ac.rs

Editorial secretary:

Dr. Jelena Mrgić, jmrgic@f.bg.ac.rs

Technical secretary:

Jelena Paunović-Štermenski, PhD
secretary of the Department of History
is@f.bg.ac.rs

Редакција

Editorial board

Чланови Одељења за Историју (Београд):

Members of the Department of History (Belgrade):

Dr Andrija Veselinović, Dr Radoš Ljušić, Dr Marijana Ricl, Dr Vlada Stanković, Dr Siniša Mišić,

Dr Nikola Samardžić, Dr Jelena Mrgić, Sr Jelena Paunović-Štermenski

Одељење за Историју (Нови Сад):

Др Ненад Лемајић, редовни професор

Department of History (Novi Sad):

Prof. Dr. Nenad Lemajić

Историјски институт (Београд)

Др Славенко Терзић, научни саветник

Institute of History (Belgrade)

Slavenko Terzić, Dr., Research Fellow

Иностранни чланови:

Foreign members:

Prof. Dr. Oliver Jens Schmitt (Institut für Osteuropäische Geschichte, University of Vienna, Austria), Prof. Dr. Ivo Goldstein (Odsjek za povijest, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu), Prof. Dr. Egidio Ivetić (Dipartimento di Storia, Università di Padova, Italy), Prof. Dr. Selcuk Aksin Somel (Sabanci University, Istanbul, Turkey), Dr. Konstantin Vladimirovič Nikiforov (Institute for Slavic Studies, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation), Prof. Dr. Hans-Michael Miedlig (Seminar für Mittlere und Neuere Geschichte, Georg-August Universität, Göttingen, Germany), Prof. Dr. Christos Stavrakos (Department for History and Archaeology, Faculty of Philosophy, University of Ioannina, Greece)

Редакција се не сматра одговорном за ставове и мишљење аутора текстова / Editorial board holds no responsibility over attitudes and opinions expressed by the authors. Часопис БИГ се штампа један број годишње / Journal BHR is published annually.

Сву преписку упутити на / All correspondance should be directed to:
bel.hist.rev2010@gmail.com

БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

BELGRADE HISTORICAL REVIEW

Vol. IV (2013)

Одељење за Историју, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Department of History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Београд • Belgrade

2013

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

БЕОГРАДСКИ историјски гласник = Belgrade Historical Review / главни уредник Никола Самарџић. — Vol. 1 (2010)– . — Београд (Чика Љубина 18–20/V) : Филозофски факултет, Одељење за историју, 2010– Београд : ЈП Службени гласник). — 24 cm

Годишње

ISSN 2217-4338 = Београдски историјски гласник

COBISS.SR-ID 180455692

Прихваћено за штампу на седници Редакције 10. октобра 2013. године

Издавање овог часописа финансијски су помогли Филозофски факултет у Београду и Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије.

Publishing of this issue was financially aided by the Faculty of Philosophy in Belgrade and the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Government of the Republic of Serbia.

Садржај / Content

Чланци / Papers

Miroslava Mirković, <i>Struggle for Power in Early Rome: To Kill the Twin Brother</i>	7
Miroslava Mirković, <i>Borba za moć u ranom Rimu: ubiti brata blizanca</i>	20
Александар Узелац, <i>Србија и мамелучки Египат током XIII и XIV века</i>	23
Aleksandar Uzelac, <i>Serbia and Mamluk Egypt during the 13th and 14th centuries</i>	36
Синиша Мишић, <i>Заселци у средњовековној Србији</i>	39
Siniša Mišić, <i>Hamlets in the Medieval Serbia</i>	49
Александра Фостиков, <i>Занатлиство средњовековне Србије у светлости три повеље из XIV века</i>	51
Aleksandra Fostikov, <i>Medieval Serbian Crafts in Light of Three Charters from the 14th century</i>	68
Marija Kocić, <i>Vuk Mandušić u venecijanskoj istoriografiji XVII veka</i>	71
Marija Kocić, <i>Vuk Mandušić in the Venetian Historiography of the XVII Century</i>	89
Владимир Абрамовић, <i>Прилози биографији царског генерала грофа Одвигера, команданта Београда 1718–1722</i>	91
Vladimir Abramović, <i>Contribution to the Biography of the Imperial General Count O'Dwyer, Commander of Belgrade 1718–1722</i>	99
Haris Dajč, <i>European States at the Porte during Critical Years of the French Revolution (1792–1794)</i>	101
Haris Dajč, <i>Evropske države na Porti tokom kritičnih godina Francuske revolucije (1792–1794)</i>	122
Сузана Рајић, <i>Велика Британија и градско питање 1866/67 – Борба за Београд</i>	123
Suzana Rajić, <i>Great Britain and the City Question 1866/67 – Struggle for Belgrade</i>	140
Jelena Paunović-Štermenski, <i>Philip Hristic and Jovan Ristic – Two Brothers in Law in Serbian Statehood and Diplomacy</i>	141
Јелена Пауновић-Штерменски, <i>Филип Христић и Јован Ристић – два ђамена у српској државности и дипломатији</i>	162
Ana Petković, <i>The Opposition of USA Administration to the International Recognition of Slovenia and Croatia</i>	165
Ana Petković, <i>Protivljenje administracije SAD međunarodnom priznanju Slovenije i Hrvatske</i>	182

Dubravka Stojanović, <i>Sećanje protiv istorije. Udžbenici istorije kao globalni problem</i>	185
Dubravka Stojanović, <i>Memory against History. History Textbooks as Global Problem</i>	204
Egidio Ivetic, <i>The Adriatic Sea as a Historical Region</i>	205
Egidio Ivetic, <i>Jadransko more kao istorijska regija</i>	216
Nikola Samardžić, “ <i>Cherchez la femme</i> ”: <i>The Mother’s Role in Traditional Deviant Behavior in Pre-Modern Adriatic Hinterlands</i>	217
Nikola Samardžić, “ <i>Cherchez la femme</i> ”: <i>Uloga majke u devijantom tradicionalnom ponašanju u predmodernom jadranskom zaleđu</i>	226

Прилог / Contribution

Olga Zirojević, <i>Povratak mantije</i>	229
---	-----

Прикази / Reviews

Danijela Stefanović: Maria Eugenia Aubet, <i>Commerce and colonization in the Ancient Near East</i> (English transl. by Mary Turton; first published 2007), Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2013, vii, 414 p. (ISBN 9780521514170)	233
Miroslava Mirković: Miloje Vasić, <i>Imperijalna i kolonijalna kovnica u Viminacijumu u vreme vladavine Trajana Decija (249–251)</i> , <i>Arheološke monografije 20, Narodni muzej, Beograd 2012, 182 str., grafikoni 1–8</i>	236
Милена Репајић: Влада Станковић, <i>Краљ Милутиин (1282–1321)</i> , Фреска, Београд 2012, 164 стр.	240
Милан Војновић: Марија Копривица, <i>Појови и њројојојови Српске цркве у средњем веку</i> , Центар за црквене студије и Филозофски факултет у Нишу, Ниш 2012, стр. 351.	243
Vlada Stanković: L. Rădvan, <i>At Europe’s Borders. Medieval Towns in the Romanian Principalities</i> , (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450), Brill, Leiden–Boston 2010.	245
Јелена Пауновић-Штерменски: Радомир Ј. Поповић, <i>Аврам Петронијевић</i> , Фреска, Београд 2012, 322 стр.	248

Библиографија / Bibliography

Мирослав Поповић, <i>Библиографија Србије за 2011. годину</i>	253
---	-----

Чланци / Papers

UDC: 94(37)

255.6-264:32

392.317(37)

ID BROJ: 202595596

Изворни научни чланак

Рад примљен: 28. 05. 2013.

Рад прихваћен: 11. 07. 2013.

Miroslava Mirković, Ph.D.
Professor of Roman History
Belgrade
frida@eunet.rs

STRUGGLE FOR POWER IN EARLY ROME:
TO KILL THE TWIN BROTHER

Twins motif is well known in the Indo-European tradition. One had to disappear in order to secure the throne for the other. Myth of twins was personified in Rome as the story of Romulus and Remus, the twin sons of the god Mars and Rea Silvia, daughter of the king of Alba Longa. Remus disappeared and Romulus became the king of new founded city. Two questions concerning the problem of twin tradition in Rome are discussed on the following pages: firstly, the original, indigenous legend and the Greek version of the myth: two or one, Romulus alone or twin brothers; and secondly, twins and the battle for power, one victor as the political correction of the myth. The original foundation myth with Romulus alone was later substituted by a native story with twins: Romulus and his second *ego* Remus. The story of the Roman twins may have been a relatively late fabrication of literary origin. The version on killing the twin brother reappears in literature in the time of the civil wars, in the first century BC Rome. The aim of the myth was to transfer a political message. The myth of Romulus and Remus was actualized in Rome in the time of the civil wars as important in the contemporary political context as both an anthropological model and political example. The public attitude toward Romulus' crime was expressed by Cicero and Horace and others in the time before Octavian's victory as a sin which was inherited by Roman society from time immemorial. The doctrine about rectifying Remus' murder was created in the time of Augustus. The Romulus tradition had to serve as an ideological model for the new regime. The aim of Romulus' rehabilitation was to forgive the original sin and to return to old Roman *pietas* and *humanitas*.

Key words: *myth and sociology model, twins and struggle for power, anthropological model, Rome's foundation legend, civil wars in Rome, political correction of the myth, Rea Silvia, Romulus and Remus.*

Ključne reči: *mit i sociologija, blizanci i borba za vlast, antropološki model, legenda o osnivanju Rima, građanski ratovi u Rimu, političke ispravke mita, Rea Silvija, Romul i Rem.*

The story of the twin brothers Romulus and Remus, the sons of the king's daughter Rea Silvia, after making its way from how the twins were exposed to their victory over the king Amulius, ended dramatically in fratricide when they were twenty: Romulus killed his brother Remus in a struggle for priority over the foundation of the new city of Rome and for the future power as king. Livy I 6, 3–7 describes the event: “These considerations were interrupted by the curse of their grandsires, the greed of kingly power, and by a shameful quarrel which grew out of it, upon an occasion innocent enough. Since the brothers were twins, and respect for their age could not determine between them, in their protection should choose by augury who should give the new city its name, who should govern it when built. Romulus took the Palatine for his augural quarter, Remus the Aventine. Remus is said to have been the first to receive an augury, from the flight of six vultures. The omen had already been reported when twice that number appeared to Romulus. Thereupon each was saluted king by his own followers, the one party laying claim to the honour from priority, the other from the number of the birds, they then engaged in a battle of words and, angry taunts leading to bloodshed, Remus was struck down in the affray. The commoner story is that Remus leaped over the new walls in mockery of his brother, whereupon Romulus in great anger slew him, and in menacing wise added these words withal, “So perish whoever else shall leap over my walls”. Thus Romulus acquired sole power, and the city, thus founded, was called by its founder's name.”¹

The myth of the early history of Latium and Rome, preserved in Livy, in Dionysius of Halicarnassus, in Romulus' biography by Plutarch and some minor authors², is important, firstly because it contains information about the early

¹ *Intervenit deinde his cogitationibus avitum malum, regni cupido atque inde foedum certamen coortum a satis miti pricipio. Quoniam gemini essent nec aetatis verecundia discrimen facere posset, ut dii quorum tutelae ea loca essent, auguriis legerent, qui nomen novae urbi daret, qui conditam imperio regeret, Palatium Romulus, Remus Aventinum ad inaugurandum templa capiunt [..]. Ita solus potitus imperio Romulus; condita urbs conditoris nomine appellata – Livy, I 6, 3–7, Engl. transl. by B. O. Foster. For linguistic and historical commentary see Ogilvie, 1965, 53–56.*

² Livy, I, 4–6; Dionysius of Halicarnassus I, 78–90, Plutarch, *Romulus*. For an evaluation of the evidence see Classen 1963, 447–457; about two distinct and in his opinion incompatible

social and power structures at the beginning of Rome. Both myth and drama use the story as an illustration of personal characters and models of human behaviour. The established sociological models in the myth could be supported by parallels in later development even in the modern primitive societies in Australia, America, Polynesia and Africa. Secondly, the myth also illuminates the present time and the future and is often quoted as containing a political message. The personification of the myths on fratricide in the story of Rome's foundation had to serve as a model of the battle for power in an early society between equals in one generation.

1. THE MYTH WITH ROMULUS ALONE OR WITH THE TWIN BROTHERS: AN ANTHROPOLOGICAL AND POLITICAL MODEL – ANCIENT SOURCES AND MODERN CONCEPTS

The dominant figure in the legend of Rome's foundation in the Roman perspectives of the first century BC is Romulus; in *De Re publica* Cicero attributed the leadership of the shepherds in the attack on Alba Longa and the murder of Amulius to Romulus alone. Romulus appears as *conditor urbis* and the first Roman king, which means he represents a model of the city founder in the legend as it is preserved in the poems and historical works in the Augustan era. What is crucial on the theoretical level is the fact that at the beginning he appears inseparable from his twin brother Remus. He had to fight against him for his position. Remus is a problem. He is only a "shadowy reduplication of his brother" (Cornell), figure without any individual traits or specific character. He was a necessary addition to the myth in terms of the model and an illustration of a social type in the battle for power.

Different versions of the foundation legend have been discussed by Th. Mommsen, *Die Remuslegende*³, in order to explain how the story of Romulus became the story of the twins Romulus and Remus. The version of the myth with the twins was not accepted in Rome before the beginning of the third century B.C. In about 296 BC *curul aedils* Gn. and Q. Ogulnius set up a bronze statue group of the twins under a she-wolf near the *ficus Ruminalis*. Originally Romulus was the only son of Aeneas or his grandson by a Trojan daughter and so he appears in the earliest Roman literature in Ennius and Naevius, according to Servius, *Ad Aen.* I 273.⁴ In his opinion the twins do not belong to the original myth. Kallias who lived in Syracuse under Agathocles (†289 BC)⁵, one of the

legends of the origins of Rome see Cornell 1975, 1–32.

³ Mommsen 1881 = *Ges. Schr.* IV, 6–33.

⁴ Ogilvie 1965, 53.

⁵ Dionysius of Halicarnassus I, 72.

earliest authors who described the beginning of Rome, tells us that the Trojan woman Roma arrived in Italy with other fugitives and married the king of Aborigines Latinos and gave birth to three children. The name of the third is not preserved, because the text is corrupted in this place, but it is known as Telegonos from Syncellus (ed. Bonn, p. 363) who took up this text again. In Plutarch Rom. 2, Romulus is the son of the daughter of the Trojan woman who married Latinos, the son of Telemachos. Here Roma is not the Trojan women, but the Trojan woman's daughter. At this point he divides the story into two parts, one concerning Roma's Trojan origins which is Greek in origin, and another (Aborigines and twins) belonging to the native stories probably known in the middle of the fifth century or later⁶, a hundred years older than the beginning of Roman historiography. Originally the tradition only knows about Romulus; Remus is added later.⁷ The tradition of Romulus without his twin brother is preserved in Festus, the author of the *De verborum significatu* (second century).⁸ The legend corresponds as well to Romulus alone as it does to Romulus and his twin brother Remus. No sacral legend mentions either Remus or the twins; no traces can be seen in the state technical sphere or in the topography in Rome where we find Romulus' Cave, Romulus' house, or Romulus Lance, but no toponym which was connected with Remus. Two names, Romulus and Remus may have been the Etruscan and Greek forms of the same name, misunderstood to give two personalities.⁹

In the distant past the power in the group belonged to the strongest male. This stage of the social development with one powerful male on the top found no resonance in the foundation legend in Rome. It happened in the distant past,

⁶ Strasburger 1968, 17, contends that all the literary evidence for the story of the twins is late. The earliest attested mention of Romulus occurs in the fragment of the Sicilian historian Alcimus who perhaps wrote in the middle of the fourth century BC. The story of the twins can be regarded as firmly established in Rome in the third century, when the statue of the twins was erected, 296 BC and when this statue group formed a reverse type on one of the earliest issues of silver coins to be minted in Rome, in 269 or 268 BC.

⁷ Mommsen, 1881, 6 ff. About the literary evidence see Cornell, cited in note with extensive bibliography, p.1, n. 2.

⁸ *Sexti Pompei Festi De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome*, ed. W. M. Lindsay, 1913, p. 326/327, P.362. He quotes different versions about Romulus' name: *Romam appellatam esse Cephalon Gergitius (qui de adventu Aeneae in Italiam videtur conscripsisse) ait ab homine quodam comite Aeneae. Eum enim occupato monte, qui nunc Palatinus dicitur, urbem condidisse, atque eam Rhomam nominasse. Apollodorus in Euxenide ait, Aenea et Lavinia natos Mytillem, Mulum, Rhomumque, atque ab Romo urbi tractum nomen. Alcimus ait, Tyrrhenia Aeneae natum filium Romulum fuisse, atque eo ortam Albam Aeneae neptem, cuius filius nomine Rhodius condiderit urbem Romam. Antigonos, Italicae historiae scriptor, ait, Rhomum quendam nomine Iove conceptum, urbem condidisse in Palatio Romaeque ei dedisse nomen.* None of the quoted authors mentions Remus.

⁹ Ogilvie 1965, 46, ad Liv. I, 3, 10–4.

when the gods Faunus und Picus reigned over the people. The right of succession to the head of the community (family, clan, city organisation) belongs to a sociological stage when the primacy of the strongest male based on power was replaced by *mos*, which was based on the right under religious protection which secured the rule of inheritance of the leading position in advance. This stratum of the social establishment in early Rome is qualified by Linke as the process of institutionalizing the leading personality and the transition to the complex social structures in the situation of growing wealth (*gestiegenen Wohlstands*). He takes the myth of Romulus's life as representing the memory of this turbulent time. The motive for the systematic destruction of the existing order through the young warriors who engaged their power in order to realize their personal aims in the time of social changes brought about the end of the predominance of the elders in the society¹⁰. The story about Rea Silvia and her sons belonged to a later stage of development when the position of the future ruler was secured in advance not by power, but by custom. In early Rome the heir to the throne did not have to be a son, but the eldest son of the king's daughter¹¹. In Rome the *mos* secured the ruling position to the daughter's son in advance as confirmed by the case of Ascanius, who came to the throne as Lavinia's son and the grandchild of her father King Latinus. Silvius' rival was one of his generation, Ascanius or Ascanius' son¹². The example of Silvius and Ascanius, both sons of Aeneas, symbolises the same and at the same time the conflict of two principles in the succession; patrilineal (Aeneas' son Ascanius and his Trojan woman Creusa, often substituted by Iulus) and matrilineal (Lavinia's son Silvius, born after Aeneas' death). The latter who gave the name to the dynasty that followed in Alba Longa, had to fight against either Ascanius or his son for supremacy. In the meantime, after Latinus and Aeneas had passed way, the power in the Latin state was in the hands of Lavinia. The matrilineal principle won – Lavinia's son Silvius born after his father's death as *postumus* succeeded his grandfather Latinus. That means that the father – son connection was less important in the original succession.

The function of the established system could be prevented by rebellion or usurpation. Romulus' case is one such example of an attack on the established rule: his uncle Amulius tried to prevent his accession to power as the son of the king's daughter. However, the struggle against Amulius was not the main motif in the story. The problem of succession arose when two or more brothers appeared in the same generation. One had to disappear. Romulus appears as a

¹⁰ Linke 1995, 47.

¹¹ Mirković 2008, and eadem 2012a, 265–278.

¹² Livy, I, 3; Dion. Hal. I, 66.

twin, inseparable from his brother Remus. Both had an equal right to inherit their grandfather. The solution was to kill the rival brother. Romulus became king after killing his twin brother who had the same right to rule in Rome as he had. The conflict between the brothers Romulus and Remus represents a motif of crime in the early regal family in the battle for power in one generation.

Rivalry between brothers is one of the oldest motifs in human society. The biblical account of human history begins with the dispute between Cain and Abel and one brother's murder. The motive for murdering the rival in power over the foundation a city, even if he was a close relative, is an anthropological model reminiscent of the tale of Poimandros and Leukipos (Plut. *Quest.Rom.*, 37)¹³, or Oeneus and Toxeus (Apollodorus 1,8; P. Oxy. 2463). Poimandros killed the son of his brother Leukipos. The fratricide in a struggle for power appears in Greek drama, in Sophokles tragedy *The Seven against Thebe*. Eteocles and Polineikos were both killed in the battle against each other. The fratricide myth in the struggle for power was personified in Rome in the legend of Romulus and Remus and the origins of Rome. Romulus is the *conditor urbis*, but he had to fight against his brother Remus for this position. He is compared with Cain and Abel by Augustin¹⁴.

The reason for the conflict between Romulus and Remus is qualified as *cupido regni* by Ennius in one of his preserved fragments, *Annals* I 72 ff., and formulated by Cicero, I 107-108 as follows: *Curantis magna cum cura tum cupientibus regni dant operam simul auspicio augurioque*. The crucial words in the story as described by Livy I, 7 are also *regni cupido i foedum certamen*.

Romulus' victory was secured by a crime in the conflict which broke out over the foundation of Rome. It was a struggle for power between two equals belonging to the same generation. It is to be supposed that the problem of succession also arose in the generation before Romulus and Remus were born, in the case of Numitor and Amulius, but the solution was different. Their father Proca left the power only to one; the other got the family fortune¹⁵. Originally inheritance probably concerned only the fortune, as suggests the case of Tarquinius in the time before their arrival in Rome: the eldest son, Tarquinius Priscus inherited the father, while the younger Aruns had to live in poverty which brought his son the surname Egerius¹⁶. One way to survive was to search for a new place to live. The rule prescribed that Numitor as the older brother would be the king after Proca's death, but Amulius succeeded in pushing his

¹³ Ogilvie 1965, 54.

¹⁴ Augustinus, *De civitate dei*, 1, 5, 5.

¹⁵ Dion. Hal. I, 72 and 76; Servii, *Ad Aen.* I, 270–273.

¹⁶ Livy I, 34; Dion. Hal. I, 78 ff. See my article in this journal, Mirković 2012b, 9–24.

older brother aside. His name, like Romulus, could be hypocoristic, which means the younger brother. His aggression was also directed against the sons of his brother's daughter who would represent a danger for his position as sons of the king's daughter who would inherit the throne.

In creating a literary account of Rome's foundation Livy took elements from different myths, one concerning the consequences which attend the contempt of walls, another conflict between relatives ending in murder. The motive for the conflict between the twin brothers was no doubt Romulus' desire to reign alone. The wording in Livy *Intervenit deinde his cogitationibus avitum malum, regni cupido atque inde foedum certamen* allows us to interpret the event as inherited evil. *Avitum malum* (the curse of their grandsires) shows that murder or attempted murder in the family in the battle for power was well known in the ancient world. Some former examples are known in Roman history with Ascanius and Iulus, and Amulius and Numitor.

2. THE MYTH OF ROMULUS AND REMUS IN THE CONTEMPORARY POLITICAL CONTEX IN FIRST CENTURY ROME

A myth is a relationship to the past which illuminates the present time as well as the past from its own point of view, as argued by Jan Assmann in his book *Das kulturelle Gedächtnis*. The relationship with the past has to serve two, at first glance, contradictory functions. The primary function of the myth, which he calls fundamental, looks at the past in the light of a history which gives to it the sense of being the product of the will of the gods, thus making it unavoidable. The second function of the myth which he defines as "kontrapräsentisch", results from the insufficient experience of the present times and calls in the memory the past which assumes a character of the heroic times.¹⁷ The first mentioned function of the myth could be applied to the use of the foundation legend in Rome. The account of murdering one brother in the struggle for power at the beginning of Roman history brought the moral and political message to the present time.

The personification of the fratricide myth in Rome as the story about Romulus and Remus was used in Roman historiography and literature as a model of human behaviour in the past with expectations of resonating in the contemporary political reality. It has been suggested that the original myth was preserved in two versions, one in Greek literature, and the other with its roots in the indigenous tradition. Only in the latter do the twin brothers appear. The twins probably do not belong to the original Roman myth. Livy chose the

¹⁷ Assmann 2007, 78 ff.

version of the legend of Rome's foundation with two brothers at the beginning. In the end only one survived to be king in Rome.

The duplication of the founder is explained by Mommsen, *Die Remuslegende* (p. 8-9) as the “unorganic differentiation of the main name Romulus“. Remus appears in the story until his death with no individual characteristics. The twin brother is the duplication of Romulus'ego, necessary for the story about the conflict between two equals. The reason for struggle between the brothers was not a choice of the place for the future city –the city walls stood when it came to the dispute, but a struggle for power, as it was formulated in Ennius, *Annales* (preserved in Cicero, *De Officiis*, I 109: *ut magni victoria sit data regni or qui nomen novae urbi daret, qui conditam imperio regeret*). The appearance of two with equal power in the story of Rome's foundation has to be explained, according Mommsen, by the legal form of the Roman state and the republican practice of double magistrates. The wording in Cassius Hemina (second century BC) that on their assembly the shepherds decided that Romulus and Remus originally had the same right and power corresponds to this idea: *Aequaliter imperio Romulus et Remus ita ut regna pararent inter se*. It corresponds to the idea of the Roman magistratures. Mommsen suggests that the legend has been developed from the idea of the two consuls in the Roman republic. They have been equated with a kingdom with two at its head, Romulus and Remus (*Doppelherrschaft*), from whom one is the king, and the other in his service. The difference lies only in that the power of consuls was limited to one or more years. The twins are unknown in the eldest form of the foundation legend which goes back to the beginning of the kingdom; Romulus was the only king in Rome. They are a creation of the republican Rome, in the time after the king's expulsion and the wars with the Samnites. Republican practice was for the younger to concede priority to the elder.¹⁸ Mommsen suggests that the moment when the Remus figure was necessary in the story was the Roman republic with the supreme power of two after the king's expulsion, *post reges exactos*. Romulus and Remus appear in the tradition as equal, Remus is Romulus *consors* (Tibulus, 2, 5, 24). Comparing the cooperation of Augustus and Agrippa, Vergil says: *cana Fides et Vesta, Remo cum fratre Quirinus iura dabunt*.

The main argument against Mommsen's theory is, as Cornell observed¹⁹, that the evidence for the form of dual organisation in Rome goes back a long way before the institution of the consulship. Considering that the name Remus has no obvious mechanical explanations, Cornell concludes that the concept of

¹⁸ Mommsen 1881, 20.

¹⁹ Cornell, cited in n.2, p. 29. On p.30 he adds his explanations: “if Rome came into being through a fusion of two formerly separate communities, this would account for the presence of twins in the foundation legend”.

twins is an old feature of the tradition and cannot have been an accidental or arbitrary creation. And that the same consideration can also be adduced against Mommsen's theory that the notion of twins originated in the republican age and was designed to personify the institution of two annual consuls. It could be added that the rest of the story with the murder of one possible co-regnant does not fit in with the republican constitution with two consuls who reigned jointly with equal power. Besides, the story of the murdered brother does not correspond to the republican ideal of the common rule of two and could not be a model of two at the head of the state. The motif of killing the partner in power is incongruent with the idea of the double regency of consuls. The revival of the foundation story in the last century of the Republic contains another political message and the foundation myth could be discussed on two chronologically different levels; one reflecting the stratum of the political development and social establishment in an early society when two with the same right appears in the agnatic group where the problem was solved by killing the partner, and the other pertaining to the political model whose authority is based in the time at the very beginning of the Roman state with one king. The Romulus and Remus myth was actualized in the time of the civil wars in Rome, when the way one came to power was to kill his opponent. It was a political message in the contemporary situation when the struggle for power in the civil wars ended with one as the winner, the future emperor Augustus, and the death of the other. The basic motif of the story reflects the struggle for power and the victory of one who ruled alone in the future. It leads to the monarchical principle and one in power. The older, probably original native version of the myth with Romulus alone is more in keeping with the idea of the monarchical principle. In the Later Republic the foundation legend appears not as a model for the joint reign of two equals in the Roman Republic, but as a model for the rule of one alone. The murder of one of them could signify the end of the constitution with two consuls equal in rights and power. The revival of the myth in the historical and literary works at the time of the civil wars in Rome and in the Augustan era contains a political message: to defend the monarchical principle Romulus slew his brother when he decided that it was more expedient for him to reign alone than to share the throne with another, - *cui cum visum esset ut ilius solum quam cum altero regnare, fratrem interemit*.²⁰ Killing the brother is explained only as a logical and necessary step in the realisation of this aim.

Since one at the head of the State was not looked on favourably by Cicero, in *De officiis* III 41 he is realistic and recognizes Romulus' desire to rule alone as the real grounds for Remus' murder: *Cui (sc. Romulo) cum visum esse utilius*

²⁰ Ennius, *Annales*, I 72.

*solum quam altero regnare, fratrem interemit.*²¹ His attitude at this moment was an echo of the actual political situation in about 64 BC, when he wrote against Julius Caesar and his tendency towards sole rule.²² However, he was not consistent in his attitude and interpretation of the myth: in *De Re publica* he fails to mention the fratricide, because there was no place for crime in the ideal state he presented as the Roman one.²³ The authors in the time during the civil wars in Rome and immediately thereafter did not mention the fratricide either or tried to minimize Romulus' crime.

Livy, who must have been familiar with the different versions about the foundation of Rome, chose the one with the twins at the beginning and the murder of one of them at the end of the story. The evils of the Civil Wars in Rome were seen as a legacy of Romulus' acts. Romulus' sole reign could be interpreted as the model followed by Octavian in Rome after the civil wars. That means the monarchical idea had to be rectified by historical example. Livy was a supporter of Augustus' politics in creating the principat after the civil wars in Rome.²⁴ The political message of the Romulus myth in Livy's history had to be adjusted to the political situation at the time when Octavian realized his political aims to rule alone following his final victory over Antonius. The foundation myth was actualized in the time when the idea of a monarchy masked as the rule of the first man in the State (*princeps*) emerged in Rome again and the story about Romulus, who came to power after killing his twin brother and introduced law and order into the newly founded city, appears again in the historical work of Livy, and also in the contemporary poems, in Vergil's *Aeneis* and Ovid's *Fasti*. If the foundation story has at first two, then one in the beginning and the crime was the only possible solution it could have been used as a political model for how to come to power in Rome after the civil wars between the two who survived, Antonius and Octavianus, and Augustus as the sole to power. It was the situation contemporary to Livy, Vergil, Horace and Ovid. Remus was added to the original Romulus story; he has no individuality, and is always inseparable from Romulus. The crime of fratricide was retroacted in Roman society even in the civil wars of their own time. Hence, the crime, which preceded Romulus' coming to power, had to be minimized. Like his contemporary poet Vergil, Livy glorifies the Roman *virtus* and *pietas* in his work and the fratricide motif was incompatible with his basic idea of Augustus' program of cultural restoration after the civil wars. It

²¹ Wiseman 1995, 11. It looks as though Cicero wanted to avoid entirely the morally contentious issue of Remus's death, reasonable enough in the work praising the traditional constitution of Rome as the ideal state.

²² About rectifying Romulus see Schilling 1960, 182–199.

²³ Wiseman 1995, 11.

²⁴ On Livy and Augustus see Ross Taylor 1918, 158–161.

was necessary to avoid the moral aspect of Remus' death in the work praising the traditional constitution of Rome as an ideal state. The moral aspect of the story is neglected by Livy and reduced to an ancestral curse, directed by the gods, for which a human could not be responsible; his predecessor Licinius Macer substituted a political motif for a religious one. The poets of the Augustan era, Ovid and Vergil, substituted Romulus with Celer in murdering Remus.²⁵ Livy's contemporary poet Vergil did not mention the fratricide when speaking of Rome's foundation (*Aen.* I 272 ff.); in *Georg.* I 50 the murder of Julius Caesar is explained as the consequence of the Trojan mistake and the judgement of Paris. For Horace, *Epod.* 7, 17–20, they are the legacy of Romulus' acts:

*accerba fata Romanos agunt scelusque fraternae necis,
ut emmerenta fluxit in terram Remi
sacer nepotibusque cruor.*

Ovid also took the story from the tradition, but he transferred the responsibility for the crime to Celer, *Fasti* IV, 835 ff.: *hoc Celer urget opus quem Romulus ipse vocarat*; in *Fasti* II 279, Remus is held guilty for the crime, because he provoked Romulus by mocking his walls.

It was necessary to justify Romulus, the founder of the City, for killing his brother. Livy wrote about the distant past from a contemporary perspective and took the version about the twin brothers and the murder of one of them in the struggle for power as corresponding to the actual situation with Octavian Augustus as the only winner in the Civil Wars thus formulating his sole rule as princeps. In his search for arguments for the new regime which established Augustus as the sole ruler after his victory in the civil wars, Livy supported it with a model in the past: Romulus killed his twin brother with the (Livy's) words: "so perish whoever else shall leap over my wall" and continues with the words *ita solus potitus imperio Romulus*. The same formulation could also be applied to Octavian after his victory in the civil wars. The moral aspect of Romulus' behaviour is omitted in Livy's account, which is easy to explain by his aim to rectify Augustus' victims in the civil wars.

Romulus alone, as in the original foundation myth, was the historical model quoted and used as an example in the last century of the Roman republic and the beginning of the new regime. Octavian was compared with Romulus by some authors; his reaffirmation of the moral order has a parallel in Romulus' endeavours to establish laws in Roman society. In Dio XLVI 46, 2–3 Octavian arrogated the augury of both Remus and Romulus. However, in contrast to his predecessors Marius and Sulla, Octavian did not choose to take the name

²⁵ So Ovid, *Fasti* IV 438: *Hoc Celer urget opus quem Romulus ipse vocaret*.

Romulus²⁶ when it was proposed in the Senat, preferring to be called Augustus. Marius was named Romulus and glorified as the third founder of Rome, Sula endeavoured to have Romulus' aspect.²⁷ Politically it was a situation in which both adversaries in the civil wars tried to present themselves as the new founder of the city and to rectify their position by historical example. After his victory in the civil wars Octavian formulated a new politics of peace and prosperity in Rome. It was expressed by the words *pax*, *pietas* and *virtus*. Romulus remained connected in the tradition and common memory with the fratricide and Augustus did not agree to be named Romulus.

The myth of Romulus and Remus was never used as a model for the joint reign of two. It was, instead, an example of the struggle for power between two in the same generation, probably in the mythical times when the power had to be divided between two sons, i.e. two in the same generation. At the time of the later Republic the legend of Romulus and Remus was quoted in the theoretical (Cicero) and historical works (Livy, Dionysius of Halicarnassus) as an example of realising the sole reign of the victor in the battle for power. The aim of the actualization of the Romulus and Remus myth and Remus' death in Livy's historical work was probably to propagate the idea of sole rule and could be compared with the contemporary situation in which the dominant political idea was the creation of the principat. After his victory in the civil wars Octavian Augustus was the sole ruler as the princeps, the first among senators. The old institutions survived, but as shadows without men, *vilis umbra sine viribus*, like the empty chair besides Romulus as Servius described the expiation of Romulus' sin. Dualism was one of the characteristics of the Roman constitution which was expressed in the existence of magistrates on one hand and the Roman Senat on the other, and which survived the end of the Republic. The Senat did not disappear after the Principat was created but it was a shadow without any power after the creation of the Principat. Remus also did not disappear from the history, even after his death. He is Romulus' ego and as Servius asserted, he was present after his death whenever Romulus had to decide on the state's affairs, represented by an empty chair. Servius' *Ad Aen.* I, 276, told the story about the phantom-brother represented by the chair, *sella curulis*, who had to always appear together with Romulus, in all his acts: *Excipient gentem Remo scilicet interempto post cuius mortem natam constat pestilentiam unde consulta oracular dixerant placandas esse manes fratris excincti ob quam rem sella curulis cum sceptro et corona et ceteris regni insigniis semper iuxta sanctiente mali quid Romulus ponebatur ut pariter imperare videretur, unde est Remo cum fratre Quirinus iura dabunt.* And *Ad Aen.* VI 779: *omnino in omnibus hoc egit Romulus*

²⁶ Suet. *Aug.* 7; Dio Cas. LIII 16, 7; Florus II 34.66. See Wiseman 1995, 144 ff.

²⁷ See Burkert 1962, 356–376.

cum fratre. Inde omnia duplicia habuit quasi cum fratre communia. The struggle was not with the enemy, but between the representatives of two principles, republican and monarchic, at the beginning of Rome and between two, between Octavian and Antonius at the time when Livy lived.

Romulus remained connected in the tradition and common memory with the fratricide and that why Augustus did not accept the proposal in the Senat to be named Romulus (Svet. *Aug.* 7). Many centuries thereafter, in the Later Roman times, Romulus appears again as the model for sole rule. The fratricide in the later Roman history corresponded to the actual situation and the struggle for power between the co-regnants and Romulus was a symbolic ideal king who founded Rome. The Romulus crime and was forgotten and does not represent an obstacle for Galerius who more than 300 years later wanted to be the second Romulus, Lact. *De mort. Pers.* 9–10 Lactantius, *De mort. Pers.* 9, 9–10 blamed him for being prepared to defame his mother Romula with the imputation of immorality, provided that he himself could be thought of as sprung from the gods: *exinde solentissime agere coepit, ut ex Marte se procreatum et videri et duci vellet tamquam alterum Romulum maluitque Romulam matrem stupro infamare, ut ipse diis oriundus videretur.*

BIBLIOGRAPHY

Ancient authors

- Augustinus, *De civitate dei*, ed. B. Dombart, Leipzig, Teubner 1921.
C. Suetonius Tranquillus, *De vita Caesarum*, ed. M. Ihm, Leipzig, Teubner, 1907.
Cassii Dionis Cocceiani, *Historiarum Romanorum quae supersunt*, ed. U. Ph. Boissevain, Berolini 1898.
Dionysius Halicarnassensis, *Antiquitates Romanorum*, ed. C. Jakoby, Leipzig, Teubner, 1886.
Ennius, *Annales*, in: *Remains of old Latin I*, ed. and trans. by E. H. Warmington, The Loeb Classical Library, 1988.
Iulius Florus, *Epitome de Tito Livio*, ed. C. Halm, Leipzig, Teubner, 1879.
P. Ovidius Naso, *Fasti*, ed. R. Ehwald, Teubner, Leipzig, 1891.
Plutarch, *Lives I, Romulus et Thesseus*, ed. B. Perrin, The Loeb class, Library 1967.
Sexti Pompei Festi De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome, ed. W. M. Lindsay, 1913.
Titi Livi *Ab urbe condita I*, ed. R.S. Conway et C.F. Walters, Oxonii 1967.

Historiography

- Assmann, J. (2007): *Das kulturelle Gedächtnis, Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München.

- Burkert, W. (1962): *Caesar und Romulus-Quirinus*, *Historia* 11, 356–376.
- Classen, C.J. (1963): *Zur Herkunft der Sage von Romulus und Remus*, *Historia* 12, 447–457.
- Cornell, T.J. (1975): *Aeneas and the twins: the development of the Roman foundation legend*, *PCPhS* 6, 1–32.
- Finley, M.I. (1963): *Myth, memory, and History*, *History and Theory Studies in the Philosophy of History* IV/3, 281–303.
- Halpern, B. (1961): “*Myth*” and “*Ideology*” in *Modern Usage*, *History and Theory* 1, 129–149.
- Linke, B. (1995): *Von der Verwandtschaft zum Staat, Die Entstehung politischer Organisationsformen in der frühromischen Geschichte*, Stuttgart.
- Mirković, M. (2008): *Rea Silvia i sedam rimskih kraljeva, Srodstvo i vlast u ranom Rimu*, Beograd.
- Mirković, M. (2012a): *Kinship and social structures of early Roman society: substitution in function – the father and the son*, *Annals of the Faculty of Law* 3 (LX), Beograd, 265–278.
- Mirković, M. (2012b): *Missing persons in early Roman history, kinship and power*, *BIG* 3, 9–24.
- Mommsen, Th. (1881): *Die Remuslegende*, *Hermes* 16 = *Ges. Schr.* IV, 6–33.
- Munz, P. (1965): *History and Myth*, *Philosophical Quarterly*, VI, 1/16.
- Ogilvie, R.M. (1965): *A Commentary on Livy Books I–5*, Oxford.
- Ross Taylor, L. (1918): *Livy and the name Augustus*, *Classical review* 32, 158–161.
- Schilling, R. (1960): *Romulus l'êlu et Remus le retrouvé*, *REL* 38, 182–199.
- Strasburger, H. (1968.): *Zur Sage von der Gründung Roms*, Sitz-Ber. Heidelb. Akad. Phil.-hist. Klasse, Berlin.
- Wiseman, T.P. (1995): *Remus, a Roman Myth*, Cambridge University Press.

Miroslava Mirković

BORBA ZA MOĆ U RANOM RIMU: UBITI BRATA BLIZANCA

Mit o blizancima Romulu i Remu, sinovima Ree Silvije, ćerke Numitora, kralja Alba Longe, sadrži dva osnovna motiva: o osnivačima Rima i o borbi za vlast u preurbanoj fazi grada. Osnivanje Rima se u grčkoj verziji legende vezuje samo za Romula, ali su u izvornoj tradiciji, verovatno ne starijoj od početka III veka pre n.e., osnivači grada blizanci Romul i Rem, koji su se sukobili povodom toga ko će dati ime gradu i njime vladati. Kao maglovita figura, Romulov *alter ego*, Rem se tek kada je grad osnovan pojavljuje kao rival. U borbi – koja je trebalo da odluči ko će vladati – Romul ubija Rema i istorija grada počinje ubistvom brata: pobednik uređuje društvo i donosi zakone. Aktualizovanje mita u rimskoj literaturi I veka pre n.e. očigledno je imalo političku poruku: posle građanskog rata pobednik će urediti društvo i donositi zakone – Romulovu ulogu je posle građanskih ratova u Rimu imao Avgust. Motiv *cupido regni* (želja za vlašću) po-

javio se u literaturi koja je mit prenela u pesničkom (Enije, Vergilije) ili proznom obliku (Livije, Dionisije iz Halikarnasa) kao objašnjenje za ubistvo. Greh tog čina u Livija, jednog od onih u Rimu koji su podržavali Avgusta i ponovno uspostavljanje vlasti jednog čoveka u državi, potisnut je u drugi plan, a Romul se pojavljuje kao kralj koji donosi zakone i uređuje društvo po završenoj borbi. Mit nosi političku poruku o situaciji u Rimu po završetku građanskih ratova u I veku pre n.e. i uspostavljanju principata, sa Avgustom kao prvim čovekom u državi.

УДК: 94(497.11:620)''12/13''
327(497.11:620)''12/13''(093.2)

ID BROJ: 202596364

Изворни научни чланак
Рад примљен: 28. 08. 2013.
Рад прихваћен: 12. 09. 2013.

PhD Aleksandar Uzelac
Research Assosiate, Historical institut
Knez Mihailova street 36/II, Belgrade
alexuzelac@gmail.com

СРБИЈА И МАМЕЛУЧКИ ЕГИПАТ ТОКОМ XIII и XIV ВЕКА*

In this article notices from Arabic texts on Serbs and Serbian Medieval state are presented, as well as reports on mutual diplomatic contacts between Serbia and Mamluk Egypt. Despite the fact they were being analyzed by a number of prominent orientalists and foreign medievalists, these notices were hitherto almost completely neglected in Serbian historiography.

Кључне речи: *Абулфеда, ал-Умари, Калкашанди, Мамелуци, Србија, Немањићи, њосланства, XIII и XIV век.*

Keywords: *Abulfeda, Al-'Umari, Kalkashandi, Mamluks, Serbia, Nemanjić dynasty, embassies, XIII and XIV Century.*

Епоха Бахри Мамелучког султаната у Каиру (1250–1382) изнедрила је низ историографских, географских и енциклопедијских дела која садрже важне податке за историју југоисточне Европе. Арапски аутори овога доба највише обавештења доносе о Византији, а у домену њихових опажања било је и Друго бугарско царство. На средњовековну Србију, удаљену од црноморског појаса и источног Медитерана, они су обратили много мање пажње. Ипак, Срби и њихова држава нису били непознати арапским савременицима, о чему најпре сведочи спис великаша из Сирије и пасионираног географа **Абулфеде** (*Ism'ail Abul-Fida' al-Hamawi*, 1273–1331).

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Етногенеза Срба у средњем веку: ујоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предметног материјалне културе са аспекти анализичке хемије.* (Ев. бр. III 47025)

Абулфеда је био потомак и даљи сродник Ајубидске династије, коју је утемељио Саладин. Пореклом из Хаме, али рођен у Дамаску, истакао се као способан чиновник, уживајући велико поверење султана ал-Насира (1293–1294; 1299–1309; 1309–1341). Био је плодан писац, оставивши иза себе мемоаре, једну светску историју, као и дело *Расположење земаља* (Takwīm al-buldan), за које се усталио конвенционални назив *Географија*.¹ У њему је, говорећи о најважнијим светским рекама, Абулфеда поменуо и Дунав (*Туна*), заједно са народима који живе у његовом приобаљу:

„Туна је... велика река, много већа од Тигра и Еуфрата узетих заједно. Извирући у далеким северним крајевима, она тече на југ, а на исток од ње је једна планина која се зове *Кашка-Таї* [Карпати?], што значи тешка планина, пошто је преко ње тешко прећи. Ова планина је уточиште многих неверничких народа, као што су *Власи* (الاولاق), Мађари, Срби (السرب) и други.“²

Према једном мишљењу, одломак сведочи о тесној вези пишчевог извора обавештења са Златном хордом, пошто су поменути управо они народи са којима су се Монголи сукобили приликом продора у централну и југоисточну Европу 1241–1242.³ Абулфедин извештај дословно понавља и познији египатски аутор Шихаб ал-Дин **ал-Кашкашанди** (1355/6–1418), у својој енциклопедији насловљеној *Зора за слабовиде у вештини писања* (Subh al-aṣḥa fi sinaʿat al-insha).⁴

*

Други географ ове епохе који доноси вести о Србима јесте **ал-Умари** (Shihab al-Din Fadl Allah al-'Umari, 1301–1349), начелник султанске канцеларије у Каиру, а потом и у свом родном граду Дамаску.⁵ У спису насловљеном *Пуџеви њоїледима њо краљевинама свеџа* (Masalik al-absar fi mamalik al-amsar) он пише:

„У прошлости је, кажем ја, код Срба и Бугара (السرب والبلغار) био ислам и цветала [муслиманска] религија. О томе је говорио ал-Масуди у

¹ Aboulféda/Reynaud, I, iii–xxvii; Коновалова 2009, 76–91; “Abu ‘l-Fida“, EI², I, 118–119. (H.A.R. Gibb)

² Aboulféda/Reynaud, II/1, 80; Коновалова 2009, 113; cf. Yule – Cordier 1903, 491. Попут других западних и оријенталних аутора средњовековне епохе, Абулфеда на више места у свом делу употребљава назив *Власи* за подунавске Бугаре, cf. Aboulféda/Reynaud, II/1, 288–289, 316, 318; Коновалова 2009, 113, 119.

³ Коновалова 2009, 139, н. 5.

⁴ Григорьев – Фролова 2002, 293; cf. Коновалова 1991, 77–78.

⁵ “Ibn Fadl Allāh al-‘Umari“, EI², III, 758–759. (K.S. Salibi)

‘Злајиним лутовима’ и другим [списима]. У наше време њихову веру заменила је невера и њима је започела да управља гомила поклоника крста. Од њих је на египатски двор 731. године [15. X 1330 – 3. X 1331] приспело посланство с писмом султану од владара Срба и Бугара који му је нудио своје пријатељство и молио га за мач, да се њиме опаше и за барјак, којим би победио своје непријатеље. Он [султан] је указао почести његовом посланику, угостио га и заједно са њим испратио пуни костим са представама из лова... златни појас, златне копче, украшени мач и жути, позлаћени, султански барјак. Они [Срби и Бугари] поштују кипчачког султана [тј. кана Златне хорде], због његове велике власти над њима и [страха од] казне због њихове свађе, зато што су близу њега.“⁶

Долазак овог посланства на ал-Насиров двор 1330/31. године забележен је и у другим изворима. О њему говори познији аутор **ал-Макризи** (1364/5–1441/2), помињући да га је отпустио владар Бугара,⁷ као и Калкашанди, који вест преноси у географском одељку свог дела, у секцији посвећеној Бугарима са Волге.⁸ Арапски аутори бележе и форму преписке са „владарем Бугара и Срба“ (углавном поменутих тим редоследом), присутну у мамелучкој дворској канцеларији. То чине ал-Умари, у свом другом делу, приручнику за обраћање страним владарима, насловљеном *ал-Тариф* (al-Taʿrif bi ʿl-mustalah al-sharif), потом његов настављач и аутор списа *ал-Таскиф*, Ибн Насир **ал-Цајш** (1326-1384),⁹ као и Калкашанди. „Владар Бугара и Срба“ је, између осталог, ословљаван као неустрашиви, славни, одважни владар, Дука, Комнин, Анђео, слава Исусовог народа, чувар мора и господар градова и тврђава“, а на крају је потцртано његово звање „владара Бугара“.¹⁰

Ова обавештења привукла су велику пажњу савремених истраживача. Према једном становишту, посланство које спомињу ал-Умари и други арапски аутори послао је бугарски цар,¹¹ док је према другом, владар наведен у тексту могао бити неко од српских краљева – Стефан Дечански

⁶ Тизенгаузен 1884, 235-236. [=История 2005, 175]; Gaudefroy-Demombynes 1933, 288.

⁷ Moufazzal/Bloch, III, 125, n.1; Аль-Холи 1962, 21.

⁸ Григорьев – Фролова 2002, 289.

⁹ История 2005, 249.

¹⁰ Тизенгаузен 1889, 103-104; Lammens 1904, 180-181; Gaudefroy-Demombynes 1933, 289; Поляк 1964, 49.

¹¹ Лазаров 1992, 72, н. 1; Крџев 2011, 629-630.

(1321–1331) или Стефан Душан (1331–1355).¹² Постоји и мишљење да се казивање уопште не односи на подунавске, већ на поволшке Бугаре.¹³

Наслањајући се на свог претходника ал-Масудија, ал-Умари је на почетку извештаја несумњиво помешао два народа која су носила бугарско име (писац *Злајних лујова* из X века употребљава га само за Бугаре са Волге),¹⁴ али претпоставку о везама овог посланства и Поволшких Бугара треба одбацити из више разлога. Наиме, уз Бугаре су споменути и Срби, за оба народа стоји да су хришћанске вере, а сам извештај осликава тадашње прилике у југоисточној Европи.¹⁵

Ал-Умари у *ал-Тарифу*, као и ал-Макризи, спомињу да се земља „владара Срба и Бугара“ (код ал-Макризија реч је само о „владару Бугара“) налази близу поседа господара Сараја, тј. кана Златне хорде, коме он неретко изјављује покорност и послушност. Ове околности наводе на закључак да је посланство ипак отпратио бугарски, а не српски владар.¹⁶ Међутим, остаје нејасно да ли је иза њега стајао Иван Стефан (1330–1331), или његов наследник Иван Александар. Савремени бугарски истраживачи су били склонији другој могућности, сматрајући мало вероватним да је ова мисија могла да буде упућена током краткотрајне владавине српског штићеника на трновском престолу.

Посланство је посетило Каиро пре завршетка 731. хиџретске године, односно пре октобра 1331, а преврат у коме је Иван Александар дошао на власт одиграо се у пролеће или лето исте године.¹⁷ Стога, није немогуће да је нови цар послао своју делегацију у Каиро непосредно по свом устоличењу, али је сама хронологија натегнута, пошто треба имати у виду да је за опремање посланства на далек пут и његово приспеће на циљ несумњиво било потребно више месеци. Још је важније истаћи да би помен *владара Бујара и Срба* могао да се односи на Ивана Стефана, сина бугарског цара Михаила Шишмана и српске принцезе Ане, али не и на његовог наследника на престолу у Трнову.

¹² Zéki Pacha 1919-1920, 86; Gaudefroy-Demombynes 1933, 290–294; Поляк 1964, 37, 48–49; Григорьев – Фролова 2002, 270.

¹³ Аль-Холи 1962, 21, 38, н.48; Владимиров 2010, 69–73.

¹⁴ Cf. Maçoudi/Barbier de Meynard, II, 15–18.

¹⁵ Хипотези, само на први поглед, пружа потврду Калкашанди, који тврди да је ово посланство дошло од Бугара са Волге. Међутим, у овом случају реч је о ауторовој погрешци, пошто његов извештај нема самосталну вредност и почива у потпуности на казивању ал-Умарија.

¹⁶ Moufazzal/Bloch, III, 125, n.1; Коновалова 1991, 77, 100; Крџев 2011, 621–622.

¹⁷ Cantacuzenus/Schopen, I, 458–459; ВИИИЈ 1986, 348, н. 163; Божилов – Гюзелев 1999, 575.

Страх од Узбека (1313–1341), моћног кана Златне Хорде, који спомиње ал-Умари, такође упућује на овакву идентификацију. Три хиљаде Татара су чинили елитни одред бугарске војске у бици код Велбужда.¹⁸ На њихову помоћ је у јесен 1331. рачунао и Иван Александар, приликом сламања Белаура, управљача северозападних бугарских земаља.¹⁹ Татари су поново представљали ударну песницу бугарске силе у сукобу против Византије током 1332. године.²⁰ Иван Александар је очигледно уживао снажну татарску подршку, што са његовим претходником није био случај.

Дакле, највероватнијом се чини могућност да је ово посланство у Каиро отпратило краткотрајна бугарска власт, коју су оличавали Иван Стефан и његова мајка Ана, док је један од мотива подухвата можда управо лежао у намери да се тада присутна татарска претња ублажи посредним путем, преко Узбековог савезника султана ал-Насира. Из ове перспективе, ал-Умаријев извештај је значајан и за српску историју, пошто његове речи осликавају сукоб два словенска народа који је кулминирао битком код Велбужда, као и значај Златне хорде у њиховим међусобним односима. Добро је познато да је Стефан Дечански, након извојеване победе, одбио понуду Белаура и других представника бугарске аристократије да сам прихвати бугарску царску круну. Он се задовољио тиме да на престолу учврсти свог штићеника и сестрића Ивана Стефана, заједно са српским војним гарнизonom који је требало да пружи потпору новој власти.²¹ Релативно попустљиви кораци и помирљиво држање победника свакако су били везани за чињеницу да је Бугарско царство припадало Узбековој сфери утицаја коју Немањићи владар није могао, нити смео, да отворено оспори.

Титула „владара Бугара и Срба“ један је од ретких арапских позносредњовековних споменика на који су и домаћи истраживачи обратили пажњу, пошто је на њу указао још Валтазар Богишић. Он ју је представио према преводу који је за њега начинио италијански оријенталиста Грацијацио Асколи, на основу рукописа ал-Џајшовог дела из миланске библиотеке Амброзијана.²² Због византијских царских епитета, она се везивала за Ивана Комнина Асена, брата Ивана Александра и

¹⁸ Gregoras/Schopen, I, 455; ВИНН 1986, 208–209; Радојчић 1960, 84; Стојановић 1927, 78–79, 103, 193, 199; Škrivanić 1970, 67–77; Ангелов – Чолпанов 1994, 180–185.

¹⁹ Cantacuzenus/Schopen, I, 458; Дуйчев 1944, 69–72, 360; Петров 1972, 51–52.

²⁰ Cantacuzenus/Schopen, I, 465–470; Gregoras/Schopen, I, 484–487. Йончев 1979, 31–33; Ангелов – Чолпанов 1994, 189–191.

²¹ Данило/Даничић, 193–196; Данило/Мирковић, 146–150.

²² Богишић 1868, 180–181.

царице Јелене, супруге Стефана Душана, који је почетком друге половине XIV века био господар Валоне.²³

Неодрживост ове претпоставке је очигледна и када се сагледа комплетни корпус арапских извора, нема никакве сумње да се титула може односити једино на владара који је 1330/31. упутио посланство у Каиро. Ради разумевања ове погрешке нужно је истаћи и својеврсни хаос, присутан у мамелучкој канцеларији приликом ословљавања хришћанских владара. Док је бугарски цар био титулисан на већ поменути начин, Јован VI Кантакузин је у писму султана ал-Хасана из 1352. именован владарем *Бујара, Асена* (sic!), *Влаха, Руса и Алана*.²⁴ Форме ословљавања биле су не само неадекватне већ често и анахроне, па не изненађује што, примера ради, Калкашандијева енциклопедија садржи обраћања владарима грчке кнежевине Синопе, која је још почетком XIII века пала под власт Селџука, или ефемерне Солунске краљевине, настале после IV крсташког похода.²⁵

*

Склапање савеза између Златне Хорде и египатских Мамелука, до кога је дошло почетком шездесетих година XIII века, имало је значајне последице на историју балканских земаља. У савез је недуго затим била укључена и Византија, а Михаило VIII Палеолог је непосредно по заузимању Константинопоља 1261. године успоставио дипломатске односе са Египтом и његовим владаром Бајбарсом ал-Бундукдаријем (1260–1277). Стални контакти су настављени и током владавине њихових наследника, па је између 1285. и 1328. године забележено барем петнаест византијских делегација, често у пратњи татарских гласника, које су посетиле Египат, као и египатских посланстава чије је одредиште био Константинопољ или земље у залеђу Црног мора.²⁶

Током друге половине XIII века и Бугарско царство успоставило је дипломатске контакте са Египтом. Према вестима византијског историчара Георгија Пахимера, дипломатска мисија послата током 1275. или 1276. године из Трнова, на челу са Јосифом Катаром, посетила је јерусалимског и александријског патријарха и састала се са Бајбарсом, коме је предлагала заједнички напад на Византију.²⁷ Покушај склапања

²³ Soloviev 1934, 180–187. Ово становиште понавља се у низу каснијих радова.

²⁴ Лазаров 1992, 113–114. Детаљније о сачуваној преписци мамелучких султана и византијских владара током XIV века: Korobeinikov 2004, 52–74; Крџев 2011, 627–629.

²⁵ Bosworth 1972, 63.

²⁶ Закиров 1966, 65sq; Lippard 1984, 212–214; Holt 1995, 118–128.

²⁷ Pach./Failler, II, 544–547; Georgieva 1995, 182–183.

савеза вероватно је био подстакнут сродничким везама између куманских дошљака у Бугарској и Египту, којима је припадао и сам султан Бајбарс.²⁸

За ово време нису сачувана обавештења о контактима српске државе и Мамелука, али постоје индиције да су они одржавани. На њих указују вести о путовањима прелата српске цркве у Свету земљу – архиепископа Саве II (1264–1271),²⁹ кога је пратио његов ученик и наследник Јоаникије I (1272–1276), а потом и архиепископа Јевстатија I (1279–1286).³⁰ Такође, супруга Уроша I, краљица Јелена, слала је у више наврата своје монахе и дарове на Синај и у Јерусалим, а њену праксу наставили су њени синови, Стефан Драгутин (1276–1316) и Стефан Урош II Милутин (1282–1321).³¹ Путовања црквених званичника несумњиво су укључивала контакте са мамелучким властима, пошто је посета *неверника* Светим местима („жеља да се чује реч Божја“) била регулисана посебним прописима и дозволом за слободан пролазак.³²

За епоху прве половине XIV века постојање политичких веза између Србије и Египта недвосмислено је посведочено у арапским изворима. Прва назнака среће се у Калкашандијевој енциклопедији, где се, паралелно са титулом „владара Бугара и Срба“, помиње и она „владара Срба“:

„Његово величанство малик (краљ), велики, уважени, вољени, дубокопоштовани, лав, јунак, тај и тај [по имену], моћ хришћанске вере, главни међу верујућима у крст, стуб оних који се подвргавају крштењу, друг малика и султана (краљева и царева). Нека му Алах подари вечно добро и сачува његов живот. Ословљавамо га тако и тако. И његова титула: ‘владар Срба.’“³³

У другом одељку Калкашандијевог дела среће се и још конкретнији податак. Реч је о извештају у коме се наводи како је:

²⁸ Павлов 1989, 15–23. Бајбарс је био међу куманским пребезима, који су бежећи из црноморских степа пред татарском најездом, нашли уточиште у бугарским земљама. Међутим, његова и судбина многих његових сународника није била срећне руке. Према извештају познијег арапског писца Ибн Тагри-Бирда, он је у Бугарској био продат у робље, одакле је, сплетом околности, завршио прво у Сивасу у Малој Азији, потом у Алепу и на крају у Каиру, где је ступио у службу емира Ала ал-Дина Бундукдарија, чије је породично име и сам узео, Kogobeinikov 2008, 387. Одељак у коме се описује Бајбарсова судбина испуштен је у Тизенхаузеновом обимном корпусу арапских извора, cf. Тизенгаузен 1884, 542.

²⁹ Данило/Даничић, 273; Данило/Мирковић, 206.

³⁰ Данило/Даничић, 276–277, 296–297; Данило/Мирковић, 209–210, 226.

³¹ Данило/Даничић, 40, 65, 131, 140–141; Данило/Мирковић, 33, 51, 99, 105–106.

³² Wansbrough 1971, 25–26.

³³ Lammens 1904, 181; Поляк 1964, 49.

„...од султана ал-Малик ал-Насира Мухамеда, сина Калавуновог, била написана повеља Феракису (لفراكس), владару Срба (السرب), једном од хришћанских краљева на северу, његовој супрузи и њиховој свити, када су га они молили за дозволу да посете Јерусалим, о отклањању препрека [на путу] и о пружању помоћи до њиховог повратка, чувању њих самих и њиховог имућства, са потписом шерифа Шихабедина, секретара [султанске] канцеларије.“³⁴

Српског владара Феракиса помиње и ал-Џајш у *Таскифу*, допуни обимном делу Ал-Умарија. Као пример обраћања хришћанским владарима, он указује на преписку:

„са владарем Срба (السرب), Истифаном Феракисом (فراكس) [која се врши] на једној трећини листа, попут преписке са владарем Сиса [тј. Мале Јерменије]. Горе поменути кадија Насир ал-Дин Ибн-Нешаи дао је ову форму преписке одвојено од [оне са владарем] Бугара, одмах након што је донео... форму писма владару Бугара и Срба заједно. Ја не знам да ли су се они понекад сједињавали у једно лице, а понекад владали одвојено, пошто их је било двојица [владара]. Због тога сам и донео ову форму преписке, после форме писма владару обеју земаља... иако је, уколико је ствар [заправо] таква, он требало да одвојено представи и форму писма једном владару Бугара.“³⁵

С обзиром на вишедеценијску владавину султана ал-Насира, није могуће утврдити који немањихки владар се крије иза имена *Феракис* (Фаракис, Фракис?).³⁶ Од султанових савременика, Стефан Урош II Милутин се несумњиво највише ангажовао својом делатношћу на истоку. Он је након 1313. (обично се узима 1315. година) подигао српски Манастир Светих арханђела у Јерусалиму, који је вероватно даривао и његов син Стефан Дечански, а сасвим извесно и унук Стефан Душан.³⁷ Такође, не сасвим уобичајено за друге монархе тога доба, Милутин је, ради решавања политичких питања, барем у неколико наврата путовао изван граница своје државе. Познато је да је посетио Трново и Солун.³⁸

³⁴ Тизенгаузен 1889, 105.

³⁵ Тизенгаузен 1889, 104–105; Lammens 1904, 181.

³⁶ Само име је од стране приређивача интерпретирано као „Тракијац“ или, из логичних разлога, као „Урош“, Тизенгаузен 1889, 104. О личностима шерифа Шихабедина и кадије Ибн-Нешаија, чије би осветљавање можда помогло одређивању хронологије преписке, није било могуће рећи нешто више, cf. Lammens 1904, 181, n. 1.

³⁷ Данило/Даничић, 149; Данило/Мирковић, 112; Новаковић 1912, 706, 708; Недомачки 1980, 27–31.

³⁸ Данило/Даничић, 141; Данило/Мирковић, 106.

Ипак, о жељи да посети и Палестину његови животописци не пружају чак ни најмагловитије назнаке. Само један детаљ из српских извора говори о намери неког припадника Немањићке лозе ове епохе да крене на тако далеко путовање. Реч је о „сремском краљу“ Стефану Драгутину, за кога архиепископ Данило пише да „ваистину имаше велику жељу и љубав, како би му могуће било да види она велика и дивна места... где се ваплоти и поживе Господ наш Исус Христос. Но када то чуше великаши у његовом отечеству... жалосним речима би задржан од своје намере коју беше наумио“.³⁹

*

Поред вести о *Исџифану Феракису*, који је одржавао преписку са ал-Насиром, имао намеру да се отисне на ходочашће у Палестину и чије је посланство посетило султана ради регулисања слободног проласка, постоји још један траг српско-мамелучких контаката. Он се среће у једној историји Египта, сачуваној у рукопису који је британски официр и филолог Артур Рувон Гест купио за *Краљевско оријентално друштво* на самом крају XIX века.⁴⁰ Дело је написано између 746. и 762. А.Н. (1345–1360), и садржи одељак, приређен, преведен и објављен од стране истог истраживача, који гласи:

„У понедељак, на десети дан тог месеца, [Мухарам 10, 745 А.Н. = 24. V 1344] стигао је гласник Срба (السرب), чија се земља граничи са Русима и Бугарима, носећи тимпан, са свирачем пред њим. [Свирали су] док [нису дошли] под цитаделу, када су престали, ушли на двор и поклонили се пред султаном. Гласник је потом пренео своју поруку и представио пет јастребова, пет соколова, четири сребрна пехара и украшени мач са дугом дршком.“⁴¹

Судећи по датуму (који је веома прецизно и тачно забележен), поменуто посланство, натоварено скупоченим поклонима,⁴² послао је

³⁹ Данило/Даничић, 40–41; Данило/Мирковић, 33–34.

⁴⁰ Guest 1901, 91–95.

⁴¹ Guest 1913, 1047–1048; cf. Zéki Pacha 1919–1920, 87; Закиров 1966, 90, н. 223; Крљстев 2011, 625.

⁴² Посебно је интересантна листа поклона упућених од стране српског владара. Мач послат султану вероватно је био церемонијалног карактера, а дуга дршка, забележена као његова особеност, осликава чињеницу да су тадашњи мачеви из југоисточне Европе имали дуже дршке и сечива од арапских парњака. Сачувано је више мачева западног порекла из овог времена који су били у поседу мамелучких званичника. Након османског освајања Египта они су пренети у Истанбул, cf. Aleksić 2007, 182. Овом приликом се захваљујем М. Алексићу и на усмено изреченим примедбама.

тадашњи краљ Стефан Душан, а примио га је ал-Насиров син и наследник, султан ал-Салих (1342–1345). Овај дипломатски подухват можда је уследио у склопу тадашње активне спољне политике српског владара и његових амбиција према Цариграду. Иако околности његовог одигравања остају недовољно познате, није згорег поменути да је посланство Стефана Душана пристигло у Каиро тачно у време када је српска војска предвођена војводом Прељубом доживела пораз од Турака Селџука недалеко од Стефанијане.⁴³ Била је то најважнија новог вида оријенталног утицаја на балканске земље, која се хронолошки поклопила са последњим забележеним подацима о српско-мамелучким контактима.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Аль-Холи 1962 А. Аль-Холи, *Связи между Нилом и Волгой в XIII–XIV вв*, Москва 1962.
- Ангелов – Чолпанов 1994 Д. Ангелов – Б. Чолпанов, *Българска военна история през средновековието (X–XV век)*, София 1994.
- Богишић 1868 В. Богишић, *Арайско званично називље йочасно за краљеве српске и дујарске*, Рад ЈАЗУ 3 (1868) 180–181
- Божилов – Гюзелев 1999 И. Божилов – В. Гюзелев, *История на Средновековна България, VII–XIV век*, София 1999.
- ВИИНЈ 1986 *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. VI, edd. Ф. Баришић – Б. Ферјанчић, Београд 1986.
- Владимиров 2010 Г. В. Владимиров, *Об одном сведении Эль-Омари относительно болгар и его возможные интерпретации*, *Золотоордынская цивилизация* 3 (2010) 69–73
- Григорьев – Фролова 2002 А. П. Григорьев – О.Б. Фролова, *Географическое описание Золотой Орды в энциклопедии ал-Калкашанди*, *Тюркологический сборник 2001: Золотая Орда и ее наследие*, Москва 2002, 261–302
- Данило/Даничић Архиепископ Данило и други, *Животни краљева и архиепископа српских*, ed. Ђ. Даничић, Загреб 1866.

⁴³ Cantacuzenus/Schopen, II, 423–425; ВИИНЈ 1986, 458–460.

- Данило/Мирковић Архиепископ Данило, *Животи и краљева и архиепископа српских*, прев. Л. Мирковић, Београд 1935.
- Дуйчев 1944 И. Дуйчев, *Из старата българска книжнина Т. II: Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство*, София 1944.
- Закиров 1966 С. Закиров, *Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII–XIV вв.)*, Москва 1966.
- История* 2005 *История Казахстана в арабских источниках, том I: Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из арабских сочинений собранные В. Г. Тизенгаузеном, пер. и доп. издание, edd. Б. Е. Кумеков – А. И. Муминов*, Алматы 2005.
- Йончев 1979 Л. Йончев, *Некоторые вопросы политической истории Болгарии и ее отношений с Сербией и Византией в XIV веке (1330–1332)*, *Etudes historiques* 9 (1979) 23–37
- Коновалова 1991 И. Г. Коновалова, *Арабские источники XII–XIV вв. по истории Карпато-Днестровских земель, Древнейшие государства на территории СССР – материалы и исследования 1990 год*, Москва 1991, 5–115
- Коновалова 2009 И. Г. Коновалова, *Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII–XIV вв. – текст, перевод, комментарий*, Москва 2009.
- Кръстев 2011 К. Кръстев, *Дипломатически отношения между Българското царство и Египет през XIV в.*, *Bulgaria Mediaevalis* 2 (2011) 619–630
- Лазаров 1992 И. Лазаров – И. Тютюнджиев – П. Павлов, *Документи за политическата история на средновековна България XII–XIV век*, Велико Търново 1992.
- Недомачки 1980 В. Недомачки, *Манастир арханђела Михаила и Гаврила у Јерусалиму – задужбина краља Милутина*, *Зборник Матице Српске за ликовне уметности* 16 (1980) 25–70

- Новаковић 1912 С. Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњег века*, Београд 1912. (репринт: Београд 2005)
- Павлов 1989 П. Павлов, *България, Византия и Мамлюкски Египет през 60те – 70те години на XIII в.*, Исторически преглед 45/3 (1989) 15-23
- Петров 1972 П. Петров, *Нови данни за търговските връзки между България и Дубровник през XIV век*, Известия на българското историческо дружество 28 (1972) 45–53
- Поляк 1964 А. Н. Поляк, *Новые арабские материалы позднего средневековья о восточной и центральной Европе*, Восточные источники по истории народов юговосточной и центральной Европи, т. I, ред. А. С. Тверитинова, Москва 1964, 29–66
- Радојчић 1960 Н. Радојчић, *Законик цара Сјефана Душана 1349. и 1354.*, Београд 1960.
- Стојановић 1927 Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летиописи*, Београд – Сремски Карловци 1927.
- Тизенгаузен 1884 В. Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I: Извлечения из сочинений арабских*, Санкт-Петербург 1884.
- Тизенгаузен 1889 В. Г. Тизенгаузен, *Заметка о сношениях Египта с Сербией и Болгарией в XIV в.*, Записки Восточного отделения Русского археологического общества 4 (1889) 103–105
- Aboulféda/Reynaud *Géographie d'Aboulféda: texte arabe publié d'après les manuscrits de Paris et de Leyde*, I–II, ed. P. Reynaud, Paris 1840–1848.
- Aleksić 2007 М. Aleksić, *Mediaeval Swords from Southeastern Europe – Material from 12th to 15th Century*, Belgrade 2007.
- Bosworth 1972 С. Bosworth, *Christian and Jewish Dignitaries in Mamluk Egypt and Syria: Qalqashandi's Information on their Hierarchy, Titulature and Appointment*, International Journal of Middle East Studies 3 (1972) 59–74, 199–216
- Cantacuzenus/Schopen *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV*, I–III, ed. L. Schopen, Bonnae 1828–1832.

- EI² *The Encyclopaedia of Islam – New Edition*, edd. H.A.R. Gibb et al, I–XII, Leiden 1986–2004.
- Gaudefroy-Demombynes 1933 M. Gaudefroy-Demombynes, *Une Ambassade serbo-bulgare au Caire*, Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga, Paris 1933, 287–294
- Georgieva 1995 S. Georgieva, *The Byzantine Princesses in Bulgaria*, *Byzantinobulgarica* 9 (1995) 163–201
- Gregoras/Schopen *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, I–II, ed. L. Schopen, Bonnae 1829–1830.
- Guest 1901 A.R. Guest, *Description of an Arabic Manuscript bought in Egypt 1898–1900 A.D.*, *Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 33 (1901) 91–95
- Guest 1913 A.R. Guest, *A Servian Embassy to Egypt in the Fourteenth Century*, *Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 45 (1913) 1047–1048
- Holt 1995 P. Holt, *Early Mamluk Diplomacy (1260–1290): Treaties of Baybars and Qalāwūn with Christian Rulers*, *Islamic Civilization: Studies and Texts*, vol. XII, Leiden 1995.
- Korobeinikov 2004 D. Korobeinikov, *Diplomatic Correspondence between Byzantium and Mamlūk Sultanate in the Fourteenth Century*, *Al-Masāq* 16 (2004) 53–74
- Korobeinikov 2008 D. Korobeinikov, *A Broken Mirror: the Kıpçak World in the Thirteenth century*, *The Other Europe in the Middle Ages*, edd. F. Curta – R. Covalev, Leiden – Boston 2008, 379–412
- Lammens 1904 H. Lammens, *Correspondances diplomatiques entre les sultans Mamlouks d’Egypte et les puissances chrétiennes*, *Revue de l’Orient chrétien* 9 (1904) 151–187, 359–392
- Lippard 1984 B. Lippard, *The Mongols and Byzantium 1243–1341*, Bloomington 1984. (PhD. Diss)
- Maçoudi/Barbier de Meynard Maçoudi, *Les prairies d’or*, t. II, edd & trans. C. Barbier de Meynard – A. Pavet de Courtelle, Paris 1863.
- Moufazzal/Blochet *Moufazzal ibn abil-Fazail, Histoire des sultans mamlouks*, t. III, ed. & trans. E. Blochet, *Patrologia Orientalis* vol. XX, Turnhout 1985.²

- Pach./Failler Georges Pachymérés, *Relations Historiques, I–V*, edd. A. Failler – V. Laurent, Paris 1984–2000.
- Soloviev 1934 A. Soloviev, *Un beau-frere du Tsar Douchan*, *Revue Internationale des Etudes Balkaniques* 1 (1934) 180–187
- Škrivanić 1970 G. Škrivanić, *Bitka kod Velbužda 28. VII 1330. godine*, *Vesnik vojnog muzeja* 16 (1970) 67–77
- Wansbrough 1971 A. Wansbrough, *The Safe-Conduct in Mamluk Chancery Practice*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 34 (1971) 20–35
- Yule – Cordier 1903 H. Yule – H. Cordier, *The Book of Ser Marco Polo the Venetian: concerning the Kingdoms and Marvels of the East*, t. II, London 1903.³
- Zéki Pacha 1919–1920 A. Zéki Pacha, *Notice sur les couleurs nationales de l'Égypte musulmane*, *Bulletin de l'Institut d'Égypte* 2 (1919–1920) 61–95.

Aleksandar Uzelac

SERBIA AND MAMLUK EGYPT DURING THE 13th AND 14th CENTURIES

In Arabic sources of Bahri Mamluk era (1250–1382) several notices on Serbs and Serbian medieval state are preserved. Famous geographer Abulfeda mentions Serbs, along “Vlachs” (Bulgarians) and Hungarians as inhabitants of Danubian region, while Al-‘Umari gives detailed account on visit of joint “Serbo-Bulgarian embassy” in Cairo in 731 A.H. (1330/31). Much has been written about the character, origin and goals of this embassy, also recorded in the number of later works. Although the most probable is the hypothesis that it was sent by a Bulgarian ruler (according to the author’s opinion, the embassy was sent by Bulgarian government during the reign of Ivan Stephen, rather than his successor Ivan Alexander), Al-‘Umari’s account is nonetheless important for Serbian history; it clearly reflects the Serbo-Bulgarian conflict that culminated in the battle of Velbazhd, as well as influence of Tatar political factor on the political development of both Balkan Slavic states.

Serbian kings undoubtedly established diplomatic relations with Mamluk sultan Al-Nasir and his successors. In the works of Ibn Jaish and Kalkashandi, there is a mention of Serbian ruler *Istifan Farakis*, who intended to go to pilgrimage in the Holy Land, and who negotiated the safe passage for himself, his queen consort and his retinue. The information might be related either to Stephen Uroš II Milutin (1282-

1321), or, more probably, his older brother Stephen Dragutin (1276–1316); according to Serbian sources, the latter was the only ruler of Nemanjić dynasty who showed serious intentions to go to such a pilgrimage. Milutin's grandson Stephen Dušan (1331–1355) also sent one embassy to Cairo, laden with valuable presents and received by Al-Nasir's son and successor Al-Saleh in 1344.

УДК: 94:314.117(497.11)''04/14''(093.2)

94:911.373(497.11)''04/14''(093.2)

ID BROJ: 202597132

Изворни научни чланак

Рад примљен: 10. 07. 2013.

Рад прихваћен: 11. 07. 2013.

Др Сениша Мишић

Редовни професор, Одељење за Историју

Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Чика Љубина 18–20

simisic@f.bg.ac.rs

ЗАСЕЛЦИ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ*

Рад се бави заселцима као посебном врстом насеља у средњовековној српској држави. Заселци су настајали у атарима постојећих сеоских насеља, и било их је на целој територији средњовековне Србије. Они сведоче о променљивости сеоских насеља, али и о демографским кретањима на једном властелинству, жупи или *земљи*. Број кућа (величина), сопствени атар са међама и посебна колективна одговорност услови су за прерастање заселка у село.

Кључне речи: *заселак / засеок, село, међа, средњи век, Србија, аатар, кућа, сџановништво, властелинство.*

Key words: *hamlet, village, boundary, Middle Ages, Serbia, population, area, squiredom, house.*

У нашим средњовековним повељама често се, заједно са селима, помињу и заселци. О њима је детаљније расправљао још Стојан Новаковић у својој студији о селу.¹ Резултати до којих је он тада дошао делом су непотпуни иако су у основи тачни, па је потребно допунити их, а неке од закључака продубити или исправити. Такође је неопходно упозорити и на један број података које он није узео у разматрање приликом писања студије.

Ст. Новаковић је приметио да се у повељама, поред термина *заселак*, употребљавају и термини *засеље* и *заселиши*. Тако се у Лимској повељи

* Рад је настао у оквиру пројекта *Насеља и сџановништво српских земаља у јужном средњем веку (14–15. век)*, ев. бр. 177010, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Новаковић, 1965, 90–102.

наводе села Простење и *заселија*, или Прушка Вас и *заселије*.² У Жичкој повељи дају се села са *засељима* чија се имена не помињу.³ Ту је село неодвојиво од заселка. Оваквих примера има и у каснијој дипломатичкој грађи. Ипак, најчешћи термин у дипломатичким исправама је *заселак*, и он је присутан од Жичке повеље, па до исправа из 15. века.

Заселак, судећи према изворној грађи, има више значења. Најчешће је то део сеоског насеља, настао у атару села, физички одвојен од главног насеља (села). Такви су на пример заселци у Жичкој повељи, где се дају у Хвостну Пећ са заселком без имена, у Затону (жупа Лим) Црнча са заселком, обе Ивање са заселком и Земчане са заселком Дубово Гаје.⁴ Сви ови заселци су у оквиру атара поменутих села и имају заједничке атарске међе. Слично се може рећи и за село Простење у Брскову са заселцима: Бистрица, Добрихнина, Гостиловина, Стричина, Плавковина, Селца и Јасенова, који су саставни део атара овог села.⁵ У приближно исто време цар Константин Асен даје Манастиру Светог Ђорђа код Скопља село Здуње у Гори са заселцима: Близнаска, Мокросек, Големи под и Поповен.⁶ Атар села Здуње обухвата и све побројане заселке. У повељи краља Милутина истом манастиру (1300) село Здуње се поново наводи, чак се овде каже да је село дато манастиру још у време византијског цара Романа IV Аргира. И на самом крају 13. века село Здуње има заселке Близнаску, Мокросеци и Велики Под.⁷ Међутим, у овом периоду је нестао заселак Поповен. Из овог примера видимо да су заселци временом могли да нестану, али и да опстану у једном релативно дугом периоду као саставни део одређеног села.

Језгро грачаничког властелинства са селима Грачаница, Сушица и Селца чинили су и неименовани заселци ова три села.⁸ И они су се налазили у оквирима атара ових села. Већ из неколико наведених примера видимо да извори, када су у питању заселци у оквиру атара села, у појединим случајевима наводе њихова имена, а у појединим не. Имена заселака се вероватно не наводе у оним случајевима када су они јако мали, две до три куће, а има их више, па се онда збирно помињу уз главно насеље. То се јасно види у дечанским хрисовуљама на примеру Сероше (у сливу горњег Дрима). У првој Дечанској хрисовуљи дају се заселци у Сероши са свим

² Зборник, 2001, 228 (бр. 64).

³ Исто, 91 (бр. 14).

⁴ Исто, 91 (бр. 14).

⁵ Исто, 228 (бр. 64). Детаљно о међама и атару Простења са убикацијама види Мишић, 2006, 9–18 (прештампано у Мишић, 2012, 50–58).

⁶ Зборник, 2011, 255 (бр. 74).

⁷ Исто, 325 (бр. 92).

⁸ Зборник, 2011, 501 (бр. 137).

међама, са укупно 125 кућа.⁹ У Душановој повељи Дечанима, петнаестак година касније, дошло је до важне промене. Сада се наводи село Серош са свим заселцима и укупно 145 кућа.¹⁰ Очигледно да је за протекло време главни заселак Серош прерастао у село, вероватно захваљујући и овом порасту од 20 кућа. Али су и даље међе атара *целој Сероши* остале заједничке. Дакле, један од услова да заселак постане село био је и број кућа (становника) у њему, а свакако је морао поседовати и свој атар где су се налазила имања насељеника и заједничка добра (паше, воде, шуме). То је за једно овако настало насеље стварало и посебну колективну одговорност према феудалном господару и држави. Овим долазимо и до закључка да је заселак могао бити и почетак села или село у заметку.

Да је заселак једног села могао и сам временом да прерасте у село види се на више места, почев од тога што су извори у неким од таквих случајева термилошки недоследни. У светоарханђеловској хрисовуљи властеличић Никола Утоличић даје своје село *башиино* Љубочево са Црквом Светог Николе и заселком Јелховцем, који се затим у међама назива селом.¹¹ Сигуран знак да један заселак постаје село јесте онај тренутак када добије свој атар са посебним међама и тако се издвоји из ранијег заједничког атара. У већ поменутој повељи Светим арханђелима код Призрена приложено је и село Љубижња са заселцима, а посебно се наводи њен заселак Скоробиште. Ту се одређује да земљу до пута држе Скоробиштани, а више пута да Љубиждани имају прогон у планину. Стоку да пасу заједно као и пре, а планину да не ору и косе ни једни ни други.¹² Овде је јасно да се ради о два већ одвојена насеља иако се Скоробиште још увек назива заселком. Оно има свој атар, али су пасишта остала заједничка, што значи да су одвојене само обрадиве површине и у време писања хрисовуље потпуно раздвајање још није било довршено. Оно се никада није морало ни довршити јер су заједничке површине (паше, воде, шуме) могле да трајно остану у заједничком власништву, а да два насеља функционишу као одвојена села. Данас у Метохији постоје као посебна насеља Љубижња и Скоробиште.¹³

На више места срећемо заселке са посебним међама и атаром, што значи да су били на путу да постану села. Већ у Лимској повељи краља Уроша I даје се село Лешница са заселком Челча, који има своје посебне међе.¹⁴

⁹ Милиојевић, 1880, 48; Новаковић, 1965, 92.

¹⁰ Милојевић, 1880, 97.

¹¹ Светоарханђеловска хрисовуља, 2003, 98.

¹² Исто, 91.

¹³ Исто, 41.

¹⁴ Зборник, 2011, 228 (бр. 64).

Исти је случај у овој повељи и са селом Крокочево и његовим заселком Хомоље. Очито је да су ова два заселка, која су већ одвојена у посебне атаре, полако прерасла у села. Јасно је да је за то био потребан и прираштај броја становника у једном заселку, како смо то видели на примеру Сероше. У Светостефанској повељи у међама села Гранича наводи се и *Баран заселак са свим међама*.¹⁵ Овај заселак је још од раније имао своје међе које су биле добро познате, па није било потребе да се посебно наводе у повељи. У Дечанској хрисовуљи наводи се и село Храстовица са заселцима Прилеп и Преки Луг. Док је Прилеп у заједничком атару, Преки Луг има свој атар и чак има и свој заселак Братотин Дол од седам кућа.¹⁶ Јасно је да је Преки Луг постао посебно село и да се тако развио да је већ добио и свој заселак, али је још увек постојала свест (а можда и нека заједничка добра, па тиме и део заједничке одговорности) са селом Храстовица. Сличан пример налазимо и на светоарханђеловском властелинству, где се прилаже село Кориша са међама и заселком Пакостиње и заселком Бусино, који има своје посебне међе.¹⁷ У истој исправи цар Душан прилаже у Пилоту заселке Круимаду и Крсти са међама из којих је видљиво да су то већ посебна насеља.¹⁸ Данас су то истоимена села у Албанији.¹⁹

Овде се треба осврнути и на занимљив случај села Бакова и његовог заселка Глобице. Ово село је 1341. године Јован Оливер приложио својој задужбини Светом Арханђелу у Леснову са заселком Глобицом. Тада је дато и село Лесново са заселком Луково и село Дреново са заселцима Пештица и Свети Прокопије.²⁰ У повељи цара Душана из 1347–1350. године помињу се сва три села, али нема више заселка Дренове Свети Прокопије. Такође, овде се Глобици одређују посебне међе, а ту се каже и да је она село на Злетовској реци.²¹ Очигледно да је у ово време Глобица била у процесу прерастања у село, па зато долази до термилошке недоследности. О томе сведочи и чињеница да је у међувремену добила своје међе и атар. Међутим, у повељи Константина Драгаша из 1381. године наводи се село Беково са заселком Глобицом.²² И остала два насеља се јављају са по једним својим заселком. Овде као да је дошло до повратног процеса или се

¹⁵ Исто, 459 (бр. 125).

¹⁶ Милојевић, 1880, 13; Ивић и Ђрковић, 1976, 79, 80.

¹⁷ Светоарханђеловска хрисовуља, 2003, 91.

¹⁸ Исто, 99.

¹⁹ Исто, 49.

²⁰ Новаковић, 1912, 675.

²¹ Исто, 677.

²² Исто, 454.

процес забележен у повељи цара Душана никада није развио до краја, па је Глобница ипак остала заселак.

Из наведених примера можемо закључити да постоје заселци који су део сеоског атара и они се деле на оне који се наводе по посебном имену и безимене. Са друге стране, постоје и заселци који се наводе по имену и који имају своје омеђене атаре. То су села у настајању. Постојање посебног атара било је један од најважнијих услова за прерастање заселка у село, али очито није био једини. Пример Сероше упућује на закључак да је у овом процесу улогу играла и величина заселка (број кућа). Али она сама по себи није довољна, што се види на примерима из дечанских хрисовуља. Према Другој дечанској хрисовуљи, село Дечани је имало три заселка: Црвенобрежани са 18 кућа, Бележани са 11 и Лучани са 21 кућом.²³ Према броју кућа ови заселци надмашују поједина села, посебно у пределима ван Косова и Метохије. Село Стрелац, које је 1330. имало 52 куће, а 1343–1345. године 68 кућа, имало је заселак на Љубуши од девет кућа и заселак Бохорићи од 23 куће.²⁴ Из ових примера је видљиво да су неки заселци (Бохорићи, Лучани) по броју кућа већ озбиљна насеља (спадају у ред насеља средње величине), али су и даље у заједници са селом и у заједничком атару. Дакле, величина заселка није била једини услов за одвајање из заједнице. Посебна колективна одговорност у односу на село била је главни разлог прерастања заселка у село!

У ретким случајевима заселком се назива и место које је одређено за нове насељенике. У Дечанској хрисовуљи даје се у Плаву село Град са 28 кућа, а после набрајања међа каже се да је заселак Граду Јаре, у коме у том тренутку није било никог.²⁵ Друга дечанска хрисовуља показује село Град у расејању јер се у међувремену изгубило 18 кућа, а од постојећих 16, четири су нове.²⁶ Заселак Јаре се не помиње, што може значити да се потпуно угасио до овог времена.

Заселак најчешће држи исти земаљски господар који држи и село, посебно то важи ако им је атар заједнички. Али и када је атар већ раздвојен, оба насеља најчешће држи исти земаљски господар. На пример, већ помињано село Љубижу и његов заселак Скоробишта, па село Кориша и његов омеђени заселак Бусино. Сва ова насеља су заједно ушла у састав светоарханђеловског властелинства.²⁷ Истом властелинству су припадала и друга села са засецима: Враниће са Букошем, Ограђеник са Нашцем и

²³ Милојевић, 1880, 69–71; Новаковић, 1965, 94.

²⁴ Исто, 95.

²⁵ Милојевић, 1880, 45.

²⁶ Новаковић, 1965, 96.

²⁷ Светоарханђеловска хрисовуља, 2003, 91, 41.

Боршинцима, Радеша са Радешницом, Брод са Грмљанима.²⁸ Сва ова насеља су имала Манастир Светих арханђела за свог земаљског господара. Слична је ситуација била и на дечанском властелинству. Властела и властеличићи се такође јављају као земаљски господари села и заселка. Тако је Марко Костић био господар села Јаблчно и његовог заселка Црни Врх. Никола Утоличић је као баштину држао село Љубочево са Црквом Светог Николе и заселком Јелховцем.²⁹ Жупану Радославу је село Клчевишта (Кучевиште у Скопској Црној Гори) са заселком Бродац дао краљ Стефан Дечански, а он их је приложио као своју баштину Душановим Арханђелима.³⁰ Временом се Бродац развио у посебно насеље, па су то данас два суседна села.³¹ У жупи Брвеник наводи се село Крнино Добровоја Чичковца и заселак Рахтен.³² У турском попису из 1476. године овај заселак се наводи као село Ратине, што значи да се развио у посебно насеље током наредних стотинак година. Судећи према овим и другим бројним примерима у дипломатичкој грађи, може се закључити да је земаљски господар села и његових заселака најчешће био исти без обзира на то да ли су у питању световна властела или црква. То се без изузетка односи на безимене засеоке, а најчешће важи и за оне именоване, па чак и за оне који имају своје атаре.

Међутим, из једног примера у Дечанској хрисовуљи види се да су, додуше ретко, село и заселак могли припадати различитим земаљским господарима. Село Чабићи је било једно од највећих на дечанском властелинству. По Првој дечанској хрисовуљи имало је 182, а по другој 197 кућа.³³ Његов заселак Добродољане краљ је дао челнику Радану и његовој браћи преселивши ту 12 кућа, а Радан је добио право да насели и нове људе, па се ту развило посебно село.³⁴ Међутим, посредно и овај заселак је припао Дечанима јер је краљ потчинио челника Радана манастиру. Јасно је да су у случају различитих земаљских господара село и заселак морали имати своје одвојене међе и атаре, у супротном би дошло до тешкоћа у испуњавању обавеза насељеника. То је најважнији разлог прерастања заселка у село. Поред величине и посебних међа, које су иначе повезане са обавезама, на развој заселка у село утицало је и испуњавање феудалних обавеза према земаљском господару (феудалцу). Оног тренутка када становници заселка почињу да испуњавају те обавезе независно од

²⁸ Исто, 94, 95, 96, 44, 45, 47.

²⁹ Исто, 98; Новаковић, 1965, 92.

³⁰ Светоарханђеловска хрисовуља, 2003, 98.

³¹ Исто, 48.

³² ССА 2 (2003) 145 (М. Шуица).

³³ Новаковић, 1965, 95.

³⁴ Милојевић, 1880, 94.

становника села заселак прераста у село. Код села и заселка који нису припадали истом земаљском господару тај процес се одвијао знатно брже него у случајевима заједничког земаљског господара.

Појава заселка, поред тога што сведочи о несталности и некомпактности села, сведочи и о одређеном демографском кретању становништва. Крчевине и заселци су поуздан знак да је на одређеном простору дошло до пораста броја становника, било природно било досељавањем. Овде ћемо покушати, на основу више примера, да осликамо просторе на којима су заселци заступљени у већем броју. Код великих властелинстава то је уочљиво у односу на само језгро властелинства где је концентрисан највећи број поседа. Тако се на бањском властелинству јавља мали број заселака. Код прве групе села у Ибру, на 17 насеља само једно село се наводи са заселцима.³⁵ У преосталом делу властелинства помиње се укупно шест заселака.³⁶ Очито да је на бањском властелинству почетком 14. века већина села била стабилна, а ни озбиљних демографских кретања није било.

Сасвим другачију слику половином 13. века пружа хумско епархијско властелинство, и то у обе области где је имало највише поседа, и у Хуму и у Полимљу. У Хумској земљи краљ Урош I је углавном потврдио поседе који су приложени још 1220. године приликом оснивања властелинства. Тада је епископији дато и село Бивоље Брдо са заселцима Тополница и Моруга.³⁷ Село се налазило у жупи Дубрава поред пута Дријева–Благај, а помиње се и 1410. године.³⁸ На Стонском рату (Пењешац) хумска епископија је, поред осталих поседа, добила и село Поникве са заселком Дуба.³⁹ Дуба Стонска, која је 1254. године била заселак, 1336. била је село.⁴⁰ Дакле, за осамдесетак година ово насеље је од заселка прерасло у село. На овом простору и нека друга села и заселци показују сличне тенденције, а не само она у поседу Хумске епископије. У хумској жупи Приморје Дубровчани су од војводе Радича Санковића добили село Лисац са заселцима Имотицом и Трновицом.⁴¹ Занимљиво је да су ови заселци припадали жупи Жаба (Зажабље), али се у повељи каже да се убудуће имају рачунати у Приморје.⁴² Оба заселка су касније прерасла у села. Неки заселци су дуго опстајали као такви, па се тако на Пењешцу у земљишнику из 1393/1396.

³⁵ Зборник, 2011, 458.

³⁶ Исто, 459, 461.

³⁷ Исто, 196 (бр. 54).

³⁸ НАД, Lam. de Foris 1, foll. 55 ; Мишић, 1996, 161.

³⁹ Зборник, 2011, 196.

⁴⁰ Мишић, 1996, 158–159.

⁴¹ ССА 6 (2007) 186 (С. Мишић).

⁴² Исто, 198 (С. Мишић); Мишић, 1996, 156.

године наводи и заселак Путниковићи.⁴³ Сеоска насеља у Хуму показују стабилност и постојаност. Заселци су ређи него у неким другим крајевима средњовековне српске државе, што сведочи и о демографској стабилности и одливу вишка становништва изван области. На основу расположивих извора слична констатација важи и за Требињску област.⁴⁴ У Приморју су средњовековна сеоска насеља била стабилна са малим бројем заселка, на шта је свакако утицао и рељеф овог простора и организација насеља искључиво у красним пољима.

На основу, пре свега, дипломатичке грађе, видљиво је да у Полимљу током 13. и у првој половини 14. века долази до појаве већег броја заселака. Ту је већ помињано село Простење у Брскову са укупно седам заселка, половином 13. века.⁴⁵ Очигледно да је ово насеље тада доживљавало буран демографски развој и било врло нестабилно. Лимском повељом се дају и села Прушка Вас (име сведочи о великој старини насеља) са заселком Липница, Лешница и заселак Челча и Крокочево са помињаним заселком Хомоље.⁴⁶ У истој области, а у жупи Љубовићи, Дечани су добили село Јаблчно са заселком Црни Врх. Исти манастир је у Горњем Полимљу, у жупи Плав, добио село Град са заселком Јаре, као и Добру Реку са свим заселцима.⁴⁷ Ови подаци нас наводе на закључак о порасту броја насеља и становника у Полимљу током 13. и у првој половини 14. века.

На Косову и Метохији, где су насеља била стабилна, видели смо да се јавља и већи број заселака, и то код великих села (Дечани, Чабић), што сведочи о демографском развоју ових насеља. У том смислу добар је пример и село Косорић у Хвостну, које је још у време краља Стефана Дечанског било предмет спора, а цар Душан га је 1348. године приложио Карејској келији Светога Саве. Ово село је тада имало 4 заселка: Днепоље, Дољани, Чешково и Челопеци.⁴⁸ Ово село је половином 14. века било у бурном демографском развоју. Судећи према очуваном дипломатичком материјалу и долина Ибра је била захваћена ширењем и умножавањем насеља и путем заселака. На основу повеље из 1363. године о замени поседа између кнеза Војислава Војиновића и челника Мусе, видимо да је у жупи Брвеник у том тренутку било осам заселака. Село Крнино је имало заселак Рахтен, који

⁴³ Исто, 159.

⁴⁴ Тошић, 1998.

⁴⁵ Зборник, 2011, 228 (бр. 64).

⁴⁶ Исто, 228.

⁴⁷ Милојевић, 1880, 43, 117. О Доброј Реци и њеном становништву види Мишић, 2012, 127–129.

⁴⁸ Новаковић, 1912, 470.

је касније (1476) прерастао у село.⁴⁹ Село Носонино је имало заселак Белу Пољану, који се у каснијим пописима не спомиње, што може значити да се временом угасио. Село Белука неког Тврдка имало је заселак Добротин Дол, који се у попису из 1476. године јавља као село Добродол. Село Кравићи је имало заселак Загорани, а село Глушци заселак Паликуће, заселак села Павља Црква звао се Орах. Ниједан од ова три заселка се не јавља у познијим пописима.⁵⁰ Село Рудница је имало два заселка, Церову Главу и Лисину. У каснијим пописима се јављају села Рудница и Лисина, а Церова Глава се као Церова Округлица 1519. године наводи као мезра (напуштено место).⁵¹ Овде је један од заселака успео да се развије и прерасте у село, а други се временом угасио.

За нашу тему је занимљиво и властелинство Цркве Светог Ваведења у Ибру чији је ктитор био војвода Обрад Драгославић. Прву повељу о овом властелинству је издао кнез Лазар 1387/88. године и из ње дознајемо да је војвода Обрад цркву подигао на својој баштини у селу Кукањ, које има и заселак Шипчино.⁵² После боја на Косову (1389) војвода Обрад Драгославић се *изневерио* Лазаревићима, па су му они због тога одузели баштину, али су цркву са властелинством приложили Хиландару поштујући тако вољу ктитора. У овој повељи се наводи село Кукањ и заселак му Чајетина и село Шипчино и заселак му Новосело, и у Храштанима три заселка.⁵³ За непуну деценију овде је дошло до значајних промена у структури, а и у обиму насеља. Прво, заселак села Кукањ Шипчино добио је 1388. године статус села, па је и сам добио свој заселак Новосело, који је 1388. био заселак Кукња. Друго, уз Кукањ се појавио нови заселак Чајетина, што сведочи о бурним демографским променама у овом селу, које су, ако се има у виду кратак временски период, сигурно изазване досељавањем и пресељавањем становништва.

Сличан развој сеоских насеља је забележен и на властелинству цркве у Лештију под Петрусом, коју је подигао жупан Вукослав. Он је цркви, поред осталих, дао и села Лештије, Мутницу Доњу, Бистрицу и Невидово, сва са заселцима.⁵⁴ Пошто је жупан Вукослав од цара Душана добио *Петруску њусишињу* очигледно је да се ради о досељавању становништва на поседе цркве у Лештију. Такође, поседи манастира Дренча у Крушевачком крају дају

⁴⁹ ССА 2 (2003) 145, 164 (М. Шуица).

⁵⁰ Исто, 161–163.

⁵¹ Исто, 162, 164, 165.

⁵² Новаковић, 1912, 775.

⁵³ ССА 3 (2004) 112 (М. Шуица).

⁵⁴ ССА 4 (2005) 153 (Р. Михаљчић). О овим насељима и убикацији види Благојевић, 1972, 25–48.

се тако што се дају сливови река Дренче, Тулеше, Ломнице и Пешчанице са свим селима и заселцима.⁵⁵ Сви ови примери говоре о присуству заселака на целом простору средњовековне српске државе. Они су у неким областима (Полимље, Ибар, Косово и Метохија) интензивније присутни а у неким не (Приморје, Браничево). То је зависило од стабилности сеоских насеља, броја становника и фонда обрадивог земљишта у атару једног сеоског насеља. До половине 14. века појава заселака сведочи пре свега о порасту становништва у једном сеоском насељу и потреби за више обрадивих површина. После 1371. и 1389. појава заселака више сведочи о бурном досељавању становништва са стране него о природном прираштају. Занимљиво је да раваничка села у Поморављу и Мачви немају заселке око 1381. године.

БИБЛИОГРАФИЈА

ИЗВОРИ

- Зборник, 2011 – Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, приредили В. Мошин, С. Ћирковић и Д. Синдик, Београд 2011.
- Ивић и Ђрковић, 1976 – П. Ивић и М. Ђрковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.
- Леонид, 1868 – Леонид, *Сѣара срѣска ѧисма из руској манасѣира Св. Панѣелеимона у Свѣјој Гори*, Гласник СУД 24 (1868) 231–295.
- Милојевић, 1880 – М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880).
- Новаковић, 1912 – Ст. Новаковић, *Законски сѣоменици срѣских држава средњега века*, Београд 1912.
- Светоарханђеловска хрисовуља, 2003 – С. Мишић и Т. Суботин-Голубовић, *Свѣтоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003.
- ССА 2 (2003) – М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени ѧоседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, ССА 2 (2003) 143–166.
- ССА 3 (2004) – М. Шуица, *Повеља кнеза Сѣефана Лазаревића којом се Хиландару ѧрилаже црква Ваведења Боѧородичиној у Идру*, ССА 3 (2004) 107–123.
- ССА 4 (2005) – Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша манасѣиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 151–160.
- ССА 6 (2007) – С. Мишић, *Повеља војводе Радича Санковића Дубровнику*, ССА 6 (2007) 183–200.

ЛИТЕРАТУРА

- Благојевић, 1972 – М. Благојевић, *Манасѣирски ѧоседи крушевачкој краја*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 25–48.
- Мишић, 1996 – С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996.
- Мишић, 2006 – С. Мишић, *Поѧарје у средњем веку*, ГЗМ 5, Пљевља 2006, 9–18.

⁵⁵ Новаковић, 1912, 763; Леонид, 1868, 264.

Мишић, 2012 – С. Мишић, *Студије о средњовековном Полимљу*, Ниш 2012.

Новаковић, 1965 – Ст. Новаковић, *Село*, Београд 1965.

Тошоћ, 1998 – Ђ. Тошић, *Требињска области у средњем вијеку*, Београд 1998.

Siniša Mišić

HAMLETS IN MEDIAEVAL SERBIA

In the Middle Ages, hamlets were formed within the area of a village. At first, they shared the same boundaries and the area of the village in which vicinity they were settled. There were hamlets in all the regions of the mediaeval Serbian state, but most of them were formed in Kosovo and Metohija, in the Lim river area and the Ibar river valley. For a hamlet to be developed into an independent village settlement there had to be a certain number of houses, a separate area with its boundaries and its own local collective duty towards the lord of the estate and the state itself. The formation of the hamlets and their development into villages testify to active demographic movements, internal colonisation and an increase in land farming.

УДК: 94:68(497.11)»13»
930.2:003.074(=163.41)»13»
091=163.41»13»
ID BROJ: 202597388
Изворни научни чланак
Рад примљен: 25. 09. 2013.
Рад прихваћен: 27. 09. 2013.

Aleksandra Fostikova, MA
Research Associate, Historical Institut
Knez Mihailova Street 36/II, Belgrade
aleks.fostikov@gmail.com

ЗАНАТСТВО СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ У СВЕТЛОСТИ ТРИ ПОВЕЉЕ ИЗ XIV ВЕКА*

This paper is a contribution to the history of crafts in the medieval Serbia based on the analyses of the three charters from the 14th century. Besides the laws regulating the crafts, the artisans, their status and role, as well as their feudal and territorial mobility, the paper presents research results of craft trades, with special attention paid to the typology of the craft settlements.

Кључне речи: занат, мајсторије, Србија, средњи век, историјска географија.

Key words: *craft, majstorije, Serbia, Middle Ages, historical geography.*

О занатима и занатству као привредној грани сведоче бројни писани и материјални извори, међу којима праву драгоценост представљају домаћи извори, а посебно повеље манастирима, као најбројнија група сачуваних аката. Како се као најобимније и најдетаљније међу сачуваним истичу Светостефанска, односно Бањска повеља (БХ 1313–1316), Дечанске (ДХ I 1330, ДХ II 1330/31, ДХ III после маја 1343–пре краја децембра 1345) и Светоарханђеловска (СХ1349/50), овде смо посебну пажњу посветили њиховој анализи, те разматрању закона о занатлијама подложним манастиру, чији се једини сачувани примерци налазе управо у БХ и

* Рад је настао као резултат истраживања на пројектима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029) и *Насеља и сјановништво српских земаља у јозном средњем веку (14–15. век)* (Ев. бр. 177010), и представља део истраживачког рада у оквиру израде докторске тезе, под насловом: *Занатство у средњовековној Србији.*

ДХ I–III.¹ Ове повеље смо изабрали и због обимности и због чињенице да их повезује блиско време настанка, прва половина 14. века, што нам омогућава да временски одредимо и упоредимо поједине податке о занатству, а захваљујући постојању два дечанска пописа у континуитету (ДХ II и ДХ III), можемо да оцртамо и развој занатства у хронолошком следу и на истом простору. Како се поседи ових манастира делом границе, а посебно поседи Бање и Дечана,² могуће је разматрати питања у вези са занатима не само на појединим властелинствима него и у ширим оквирима. Компарација БХ и ДХ I–III са СХ омогућава и истовремени увид у сеоско и у градско занатство. Поред тога, ове повеље садрже и помене о другим, данас изгубљеним актима, даровницама и привилегијама датим појединим занатлијама или мајсторским селима, а посебно ДХ II–III, која сведочи управо о процесу установљења једне такве баштине.

Подаци из текстова поменутих повеља могу се груписати у неколико целина. Прва би се односила на законске премисе које су одређивале правни статус занатлија међу зависним становништвом, на њихове радне обавезе и порезе. Други скуп података јесу сведочанства о самим занатима, њиховим називима, начину рада и представницима. Ту је и група ономастичких података, било топонима, било антропонима насталих од тзв. *nomina professionalia*, који посредно указују не само на тада савремене занате, већ и на њихов ранији развој, као и на слој старијих занимања. Приликом тумачења оваквих ономастичких података, јавља се неколико питања, која се могу свести на питање значења, времена и повода настанка и функције топонима, а код антропонима се поставља и питање да ли је неко име ознака занимања односно заната, или је у питању доиста властито име.³

* * *

Улога занатства, те занатлије, од посебне је важности све до индустријске револуције, када се са ручног прелази на рад машина. У овој, тзв. *занатској ејоси*, представници заната били су тражени, у складу са потребама одређене друштвено-културне заједнице. Свега око 5% становништва било је ангажовано ван земљорадничког и сточарског сектора, односно у производњи хране. Занатство се тек с развојем градског занатства у потпуности успоставља као посебна делатност у којој

¹ БХ; ДХ I; ДХ Ia; ДХ II; ДХ III; ДХ IIIa; СХ; Благојевић 1970, 79–86; Исти 2004, 191, 204–212. Бубало 2007a, 69–82; Исти 2007b, 221–231; Михаљчић 2006, 29–45, 57–91, 107–129.

² Ивановић 1952–53, 181–182; Мишић – Суботин Голубовић 2003, 49–58; Божанић 2006, 136–150.

³ Фостиков 2012, 117–119, са ст. литературом о топонимији.

произвођач привређује једино својим радом у оквиру дате професије, од које и живи. Међутим, ни занатство ван градских центара није било запостављено. Оно се паралелно развијало и у оквиру двора или манастира, као и у руралним пределима, у оквиру села, која чине основу привреде самог властелинства.⁴

У манастирским актима, као и у документима из свакодневног живота, разна занатска занимања везана за тзв. *ручни рад* углавном су одређивана именицом *мајстор* (пл. *мајсторије*), грецизмом латинског порекла (*magister*), који је путем средњегрчког, односно преко Византије, доспео у српски, у којем се, могло би се рећи, устаљује као ознака за делатника обученог за стручни рад, који не може свако да обавља.⁵ Према законским деловима повеља, именица *мајсторије* коришћена је да означи и посебан друштвени слој зависног или подложног сеоског земљорадничког становништва, слој *људи црквених или мейхохијских*.

Закон о мајсторијама, сачуван у оквиру БХ и ДХ I–III, свакако је делом потекао из ранијих законодавних аката, какав је Закон Светога Симеона и Саве, који је према Милошу Благојевићу, у свом саставу садржао и одредбу о изједначавању основних мајсторских земљорадничких обавеза са обавезама сокалника. Пошто се након ових повеља закон о мајсторијама не јавља у сачуваним изворима, није могуће поуздано утврдити како се касније одмеравао њихов рад у оквиру манастирских властелинстава. Будући да цар Душан не спомиње закон о мајсторијама ни у СХ ни у свом Законику, у ком се пак у три члана осврће детаљно на рад златара, изгледа да је статус и рад мајстора био додатно дефинисан на неки други начин, можда Законом Светог Симеона и Саве, као што је случај с другим делатностима.⁶ Законодавне одредбе о занатлијама на једном месту налазимо тек неких осамдесет година касније, у Законику деспота Стефана, али се оне односе искључиво на градске и слободне занатлије и временски припадају другом добу, па у овом случају његови подаци, осим у смислу упоређивања броја или врсте заната, односно као чињенице које говоре о диференцијацији, не могу бити овде посебно анализирани.⁷

У основи, мајсторским законом регулисане су радне обавезе, давања и права занатлија, као и питање наслеђивања њиховог статуса. Као што је већ поменуто, основне земљорадничке обавезе – обрада парцела одређене

⁴ Ђирковић 1997, 58–59, 62–64, са ст. литературом.

⁵ Ђирковић 1997, 58–59, 62–64, са ст. литературом; ЛССВ, 214–217, са изворима и ст. литературом (С. Ђирковић).

⁶ Благојевић 2004, 211–212; Михаљчић 2006, 19, 29, 30, 33, 37, 38, 64, 71, 73, 75, 80, 83, 87; Радојчић 1960, 134–135 чл. 168–170.

⁷ Марковић 1985, 21–22, чл. 8, 13–17.

величине земље и винограда, давања у житу и вину – биле су занатлијама одређене у истој пропорцији као и сокалницима. Надаље, били су обавезни да раде на припреми сена три дана (косе, пласте и здену сено), те да жању исто толико, да учествују у грађењу града, према БХ, а били су оптерећени и давањем различитих данака.⁸ Свакако су у оквиру властелинства, занатлије биле обавезне да својом вештином допринесу одржавању и развоју манастирског властелинства, те да су обављале одређен рад у струци и давале дажбине у складу са природом своје производње, вероватно у виду десетка занатских производа. Иако се њихова давања, као ни посебне обавезе, нигде у оквиру закона не прецизирају, о томе постоје сачувана сведочанства. Тако у ДХ I–III и СХ говори се о наплати такси од комбинованих топионичких постројења управо у виду њихових производа: гвожђа и близнице (челика), док се у СХ изричито наводе потковице и *кожухе лисичије*, које су манастирске занатлије биле дужне да дају свом феудалном господару. Да су поједине занатлије могле да буду и додатно привилеговане сведоче обавезе зидара насељених у мајсторском селу Љутоглави, који су сем да зидају, били обавезни једино још на бедбе дан и леју винограда.⁹ Пошто се подмире потребе властелинства, вишкови занатских производа су завршавали у трговачком промету, вероватно на сајмовима и трговима у близини самих манастира, па су попут вишкова производа са световних феудалних имања налазили свој пут до потрошача. На тај начин, као вероватно и продајом производа из кућне радиности, манастир је могао да заради, а судећи по одредби Грачаничке повеље, на продају црквених производа није наплаћивана царина. Занатлије су такође продавале своје производе или их мењале за различите потрештине на локалном нивоу.¹⁰

Имајући у виду чињеницу да су у оквиру поменутих законских одредаба статус и радне обавезе мајсторија одређене у односу на сокалнике, као и да се у појединим случајевима наводе поред сокалника, или се као посебан друштвени слој јављају уз попове, дијаке и отроке у члану о обради винограда у БХ, може се рећи да правно посматрано, мајстори представљају не само посебан него и повлашћен слој земљорадничког становништва, те је очигледно да су због своје вештине додатно поштовани, уважавани.¹¹

⁸ Михаљчић 2006, 29, 30, 37, 38, 63, 64, 73, 80, 83, 184, 186, 194–195, 198. О сокалницима и сокалничким обавезама: Тријић 2002–2003, 3–28.

⁹ Михаљчић, 2006, 42, 127; СХ, 110; 140; Фостиков 2012, 111, 113–114, 119, 121.

¹⁰ ЛССВ, 488–489 (С. Ђирковић); СХ, 142; Epstein 1994, 459–482; Михаљчић 2006, 55; Фостиков 2012, 109.

¹¹ Док ДХ I дозвољава да мајсторски синови пређу у сокалнике, то се истовремено онемогућује поповским наследницима, па се за њих одређује да уколико књигу не изуче, пређу у меропхе. Михаљчић 2006, 71; Тријић 2002–2003, 9–10. О поповима и отроцима

Колико су сматрани важним сведочи и чињеница да су мајстори приликом издавања даровница манастирима, а посебно оснивачких повеља којима су владари тежили да манастире обдаре свим потребним, представљали посебан део аранжмана даривања. Као стручно техничко лице, неопходно за свакодневни живот властелинства, зависни занатлија је према потреби и пресељаван, дариван са земљом на којој се налазио, или прилаган са оном коју је поседовао, а у појединим случајевима у питању је могло да буде и даривање његовог рада, односно производа.¹²

Како би се ограничио број припадника овог повлашћеног слоја, посебним чланом у оквиру Закона о мајсторима прописано је и наслеђивање заната у оквиру породице, односно његово преношење са оца искључиво на једног сина, док за остале синове БХ налаже да пређу у *работнике*. Исти члан је у тексту ДХ I–III допуњен, па се у њему истиче да остали мајсторски синови по правилу прелазе у сокалнике, иако се дозвољава и могућност да пређу и у меропхе, у случају да желе да узму земљу од меропашке.¹³ На овај начин је обезбеђено преношење стручног искуственог знања са оца на сина, а такође је из мајсторских породица делимично попуњаван сокалнички слој.¹⁴ Ипак, како се види из сачуваних пописа, и поред ове одредбе, мајстори се јављају у заједници са синовима, па чак и са два брата и више синова, а понегде и са дедом. Реч је о припадницима заната везаних за обраду метала и кућа, што значи да се ово правило изгледа није дословно поштовало, бар у оним струкама које су по природи посла захтевале учешће већег броја људи. Ипак, без додатне анализе која би ово потврдила и на другим примерима, мора се узети у обир и могућност да је таква појава могла да буде део друштвене традиције да су синови остајали у кући родитеља до одређеног доба или женидбе. Када мајстор није имао мушког наследника, на месту сина се, сем брата, јавља и зет, као сарадник и наследник по женској линији, што не само да сведочи о ступању појединаца у слој мајсторија путем брака, већ допушта и могућност разматрања брачних веза у оквиру самог сталежа.¹⁵ Да ли су поједини синови мајстора

и дијацима видети: Бубало 1997; ЛССВ, 483–485 (Ђ. Бубало), 553–554 (Р. Михаљчић); Копривица 2012.

¹² Видети изнад нап. бр. 9. Видети и даље.

¹³ Михаљчић 2006, 37, 71, 75, 87. Реч работник се у БХ јавља са значењем становника који је везан за земљу, а према анализираним актима, у работнике су спадали још и меропси, сокалници, попови, дијаци и отроци. Нешто касније, у ДХ се уместо спомена работника уводи категорија оних који земљу држе. Благојевић 2004, 209.

¹⁴ Михаљчић 2004, 34; уп. Тријић 2002–2003, 15–16.

¹⁵ ДХ II, 22 ф. 26, 23 ф. 27, 55 ф. 58; 58–59 ф. 62; ДХ III, 90 ф. 29, 91 ф. 30; 97 ф. 36, 120 ф. 59, 128 ф. 67; СХ, 120, 140, 143; Kulischer 1957, 208–209; Epstein 1991, 20, 211; Тријић 2002–2003, 10; Ненадовић 2003, 33; Михаљчић 2006, 127.

могли да пређу у сталеж попова није познато, али вероватно је да су њихови наследници стицали ту могућност, макар посредством сокалничког слоја, о чијем преласку у поповски сталеж речито сведочи члан број 26 у БХ. То је ограничено тежњом српских законодаваца да се и поповски сталеж затвори, о чему говори одредба да попа може да наследи само његов син (ДХ I, чл. 24).¹⁶ Вероватно су поједини мајстори постајали и монаси, да би свој рад наставили да практикују и у монаштву. У оквиру манастира, као центра, обитавале су и занатлије-монаси, а посебно оних струка које се могу назвати уметничким или занатско-уметничким. Неки од њих су били вични у специфичним занатима, а премда о њима скоро и да нема података, као пример се може навести часовничар монах Лазар, који се спомиње почетком 15. века.¹⁷

Осим поменутих одредби, мајстори се заједно са сокалницима поименце помињу у члану о удруживању за *друје работје*, у случају самачке/инокосне куће (*који нема сина или браћиа или работџника*, БХ чл. 14), а иста одредба дозвољава закључак да су и сами мајстори у појединим случајевима могли имати сопствене работнике, који су за њих привређивали. То су могли да буду шегрти или унајмљени помоћници из редова осиромашених црквених људи. Један мајстор, већ поприлично оптерећен обавезама и давањима, а посебно када је поседовао и сопствено имање, или село, као, рецимо, протомајстор Георгије, морао је по природи ствари да приушти додатне работнике, како би сопствено време могао да посвети свом занату. Мобилност мајстора у оквиру друштвене стратификације, као и појава оних који имали не само своју земљу већ и работнике, говори нам да је постојало раслојавање не само међу сеоским становништвом него и у оквиру саме категорије мајсторија. Уз пример протомајстора Георгија као поседника села Манастирац, добијеног у баштину од Стефана Дечанског, о томе сведоче и други примери. Ту је ковач Рудал, чија се земља налазила на Трстеној, и ковач (вигањ) Његоје, који се јавља са својом земљом и правом да држи део Блата. Све ове занатлије су до својихседа долазиле поклоном, а вероватно и откупом (*куйљеница*), као и други становници. Судаћи према анализираним повељама, већ у време Стефана Дечанског награђивање занатлија земљом није било неуобичајно. О једном таквом процесу добијања баштине обавештавају нас примери споменутог Георгија и зидара из Пнуће. Према ДХ II–III, Георгије је са браћом село Манастирац добио у баштину од Стефана Дечанског као награду за рад и украшавање бројних цркви на српској земљи. То им је потврдио потом и

¹⁶ Михаљчић 2006, 37, 71.

¹⁷ Фостиков 2012, 110. О монасима занатлијама и схватању занатства у хришћанству: Le Goff 1980, 58–86.

цар Душан, наводећи да су радили на многим црквама у *ѳрагу* и *около*, као и на зидању дечанске трпезарије и пирга над портом. Поседовање земље, а посебно баштине, доказује да је већ средином 14. века, а вероватно и раније, део мајсторија улазио у слој властеличића, на шта су својевремено указали још А. Соловјев и С. Радојчић.¹⁸

Са својим селом јављају се и занатлије мајсторских насеља: ковачи на *Корићанима* и зидари на *Дразе* у Бањској повељи, као и поменути зидари у Љутоглави, досељени из Пнуће, који су своје ново село добили у баштину такође као награду и замену за рад. Није ближе познато како је том приликом била организована подела земље у оквиру самог мајсторског села, али свакако да овај пример расветљава процес заснивања специјализованих *мајсторских села* од стране владара. Таква села су у замену за свој специјалистички рад била ослобођена од других дажбина и намета, и била су оптерећена минималним радним обавезама. Да су поједини мајстори радили и по уговору, унајмљени за одређени посао, обавештава нас БХ, у којој се посебно напомињу и *ковачи урочни* (уговорни), који су радили по уговору, можда и за месечну плату, као коњуси урочни краљице Јелене из Дечанских повеља (ДХ II–III). Ипак, већина мајстора је пописана у оквиру села ком су припадали, без назнаке о сопственом поседу, па се може претпоставити да су били у зависном односу. Такође, неки мајстори се спомињу само у збирном попису дарованих занатлија, без ознаке места припадности у СХ, па чак и без имена у БХ. У тексту СХ нашли су се мајстори с градске територије који су припадали манастиру, а за мајсторе поменуте у БХ није јасно да ли су радили у манастирским радионицама или у непосредној близини.¹⁹ Осим о феудалној, односно друштвеној покретљивости, повеље ДХ II–III и СХ сведоче и о територијалној мобилности занатлија, нарочито градитеља, било поводом одређеног посла или трајним пресељењем по налогу

¹⁸ Соловјев 1927, 35; ДХ II 58–59 ф.62; ДХ III, 120 ф 59, 128 ф 67; ДХ III а, 262; СХ 138–139, 140; Михаљчић 2006, 33; Радојчић 1982, 86. Како је текст у ДХ III знатно оштећен, не можемо са сигурношћу да тврдимо, али према сачуваним словима (*гѡ... ..ѡмѡ*), и речима да су за свој рад у *манастиру* и у *ѳрагу*, исти награђени од цара Душана селом Влахињом, као и чињеницом да је овај текст дописан одмах иза података о Георгију и браћи и пописивања међа Манастирца, сматрамо да је могуће да су за свој рад Георгије и браћа додатно даровани селом Влахињом. Вероватно је Душан наградио ову породицу додатним поседом за рад на изградњи трпезарије и пирга. Да су занатлије поседовале своја села и у оквиру световнихседа, те да су спадале у ред властеличића, илуструје и повеља из нешто каснијег времена, 1363. године. Шуица 2003, 146, 150, 154–155.

¹⁹ БХ, 120, 121, 124, 231; ДХ II, 43 ф. 48; ДХ III, 117, 133 ф. 58, 72; СХ, 120, 121, 122, 140, 143; Мишић–Суботин–Голубовић 2003, 37–38; Михаљчић 2006, 38, 83; Фостиков 2012, 111–112, 120. Видети и изнад нап. 9. О радионицама унутар манастира: Поповић 1994, 112; Брмболић 2001, 441–447.

владара. Како је ова струка сама по себи претпостављала промену места боравка, њени припадници су често били и чланови путујућих дружина.²⁰

* * *

Разматране повеље омогућавају бољи увид у занатство будући да садрже топониме и антропониме, који речито говоре о постојању бројних занатских струка, њиховој диференцијацији и занатској професионалној активности. Већ и сам мајсторски закон, иако сачуван само у два, односно четири правна акта, допуњаван је и мењан, а поједине, наизглед минималне разлике сведоче о развоју занатства и заната, те статусу занатлија. Тако се, осим члана о наслеђивању, извесне промене опажају и у оквиру члана којим се радне обавезе мајстора усклађују са сокалничким. Упараво тај члан сведочи о самом развоју заната, те схватања важности појединих у складу с потребама и временом. Тако, док се у БХ наводе *ковачи урочни, дрводеље, кројачи (шавци), шћавиоци/кожари (сћирјунице), седлари, ірнчари, зидари (зидци) и златјари*, у ДХ I навођење тече следећим редом: *ковачи, златјари, седлари, шавци, сћирјуни и сви мајсјори*, а у ДХ II–III идентичним редоследом, с мањом разликом – стргуни се не наводе поименично. Овакве измене у редоследу навођења и изостављање стргуна указују на то да је и даље на првом месту, као најважнији, ковачки занат, али и да златарски избија на друго место по важности, свакако у складу с порастом производње злата. Истовремено се са списка већ у ДХ II потпуно искључују стргуни, обрађивачи и штавиоци коже, који се сврставају у остале мајсторије, те би се могло рећи да ове занатлије постају представници нижих заната, оних који су само карика у даљој производњи предмета од коже.²¹ Поред оваквих података о развоју, успону и/или паду значаја појединих заната, има и оних који указују на диференцијацију унутар струка или на издвајање специјализованих заната.

Прикупљени извори говоре о томе да су на територији средњовековне Србије биле развијене струке везане за обраду дрвета, метала, камена, глине, коже и осталих животињских остатака, те тканина различитог порекла. Постојала је, такође, и висока диференцијацију у оквиру обраде метала и дрвета, као и текстила. Може се приметити и различита

²⁰ Видети изнад нап. бр. 18–19. Ненадовић 2003, 33.

²¹ Михаљчић 2006, 38, 64, 73, 80. Вероватно да штавиоци кожари губе на значају, као и њихов производ који престаје да буде један од главних трговачких артикла. Мишљење Н. Стипчевића да се иза имена стргуна крију специјализовани шишачи оваца није могуће прихватити, пошто се у оквиру исте повеље, БХ, истовремено јавља помен стргуна, као и одредба по којој се стризањем вуне, бавио ћелатор. Стипчевић 2004, 11–14. уп. Михаљчић 2006, 38, 42.

присутност појединих заната у урбаној, односно у руралној средини, тако да су обрађивачи метала, а посебно гвожђа, присутни у обе средине, док су ткачи или кројачи свита занимања која се јављају само на градској или урбаној територији.²²

Дрво и дрвенасто растиње обилато су као материјал коришћени још у време словенске заједнице, о чему говори терминологија везана за производњу. Успону дрводељских, тесарских и столарских заната погодовао је биљни покривач новонасељених територија. Дрветом се градило, или се оно обликовало у бројне употребне предмете, а дрвенасто биље, попут шибља, рогозне или грана врбе служило је као плетиво. Иузев директног спомена дрводеље и седлара (који нису као у новије време радили искључиво са кожом), о занатству обраде дрвета говори и хидроним старијег порекла – Кладорубница (*клад рудийши* – сећи, обрађивати дрво). На старије занимање, резање батина/тољага упућују и имена Кијево и Кијерези, која би овако тумачена ишла у прилог раној специјализацији у оквиру села. Као топоними индикативни за занатска занимања у овим актима јављају се и Бачваревина, чији назив упућује на постојање израђивача бачви, и Курило, које мада сведочи о постојању угљара, произвођача дрвеног угља, указује и на чињеницу да су топоними често реликт претходног времена, те да у дато време већ губе првобитну функцију. Као такав случај можемо издвојити Курилово из СХ, које средином 14. века заправо представља део са виноградима, док за Курило из БХ није позната тадашња функција. Овде би можда спадали и топоним Витичрев, као и хидроним Витичревски поток, који се доводе у везу са израдом врсте обуће, *цревљи*, насталих обликовањем врбиног дрвета, али и са начином израде, плетењем.²³

На извесну специјализацију можда упућује и име Кутлар, које би могло да сведочи о постојању посебног заната у вези са израдом дрвеног посуђа и есцајга. У пописима се још јављају и занати, чији су називи постајали имена: *кошаранин* (Драгослав), *ројошник* (Будислав) и *кудељин* (овде Милман, а иначе познато властито име), која очито говоре и о постојању израђивача корпи, предмета од рогозне, и прерађивача лана или конопље у кудељу, а у везу са корпарством доводи се и топоним Крабијино (Коробейно, **korbъji* – котарица кошара), а можда и Кошариште, које има

²² СХ, 121, 143.

²³ БХ, 21; СХ 121; ДХ III, 124 ф 63; вид. ЛССВ, 803–804 (Ђ. Петровић); Рибакoв 1948, 183–184, 401; Трубачев 2008, 528–555; Mrgić 2010, 87–101; Лома 2011, 181–182, 185–186, 189–190.

и неколико других значења. На старост постојања столарског заната могао би да упућује и помен *шијулчика* (стул – стол) Милована.²⁴

Поред обраде дрвета и обрада метала је достигла завидан ниво, о чему сведочи не само број ковача, који знатно премашује број осталих занимања, него и гранање ковачког заната и издвајање у посебне струке обрађивача племенитих и обојених метала, и оружара. Сем самог назива ковач, који је често коришћен без ознаке додатне специјализације, у повељама се јавља и податак о израђивању потковица и дажбини у давању потковица, који би указивао на развој плочарства. Исти документи нас обавештавају и да се назив ковач користио како за обрађиваче тако и за прерађиваче метала, при топионицама и постројењима за прераду. Осим именице ковач, у овим актима се још јавља и синоним *виџањ*. О ковачком занату сведоче и бројни топоними деривати од основа речи ковач/ковати, затим они у вези са местом ковачке радње, називи произашли из терминологије занимања, као и у вези са металима и металургијом. Ипак, треба имати у виду да су неки од њих могли да настану и из властитих имена (*Ковачев лаз*), а као топоними несигурног порекла издвајају се и они с кореном *џвозд*, нпр. *Љвозд*. Изузев ковача, може се претпоставити и постојање иглара, о чему говори и топоним *Иларев сџуденац*, а поименично се помиње и крчелеј, који се сматра израђивачем металног посуђа. Иако се у вези са обрадом злата поименично јавља само златар, о чијем постојању сведоче и топоними, о постојању занимања позлађивача, као и о позлати као фази израде, која је посведочена бројним материјалним налазима сребрних и позлаћених предмета, посредно говори и антропоним *Позлађа*. У вези са израдом оружја од метала поименично се наводи само мачарски занат, док о израђивачима врсте оклопа, брња сведочи име Брњан.²⁵

Посебно место у историји занатства заузимају обрађивачи камена, нарочито у унутрашњости средњовековне Србије, где је камен коришћен за изградњу углавном резиденцијалних здања, манастира и утврда, али и у друге бројне сврхе, рецимо израду надгробника, међника, па и мостова (*камени брод*). Осим директног помена зидара у закону мајсторима у БХ, каменара (Бујан) и зидара на Дразе и из Пнуће, те више пута спомињаног протомајстора Георгија, који се јавља са браћом с којом и ради, а без описа уже струке, у ову групу би се можда могао убројати и мајстор Доброслав, који се такође јавља без струке, пошто је назив мајстор коришћен да означи

²⁴ СХ, 127; ДХ II, 7 ф. 11, 12 ф. 17; ДХ III, 73 ф. 12, 80 ф. 18, 130 ф. 69; Дале 1882, 99–100, 357; *Рјеџник*, 803, 837, 839; Мишић 1992, 47–57; Лома 2011, 185; *Кош*, *Кошарство*; Седлари према подели по струкама спадају у произвођаче коњске опреме, као и уздари.

²⁵ ДХ II 30 ф. 34; ДХ III 104 ф 43; Фостиков 2012, 107–113, 119–120. О позлађивању предмета: Шакота 1984, на више места.

и припадника градитељске струке. Овде би спадали и каменоклесари, о чијој делатности сведочи сечење *мерџика винскої* од мрамора, као и израђивачи *камена* или *мрамора*, односно горе наведених *међника*, о чијем нас постављању обавештавају бројни помени. Према подацима из других извора, изгледа да су међници били додатно обележавани жигом, булом или крстом, не само урезаним већ и извајаним, па свакако да је њихова израда захтевала и додатно умеће клесања. О занату обраде камена, сведочи и топоним *Тоцил*, а можда и *Брусник*.²⁶ Осим ових помена у вези са обрадом камена, у законском делу БХ намењеном земљорадничком, стално насељеном становништву, јавља се и занимање *млинарија* – у случају да имају и свој млин, они су имали дужност изградње и поправке црквених млинова, као и сечења *жрвњева*, односно воденичарског камења. Како је за израду жрвњева било потребно посебно умеће и алат, као и за изградњу млина, остаје нејасно да ли се назив млинара односи на врсту занатлија, које се јављају и као поседници млина, или пак на млинаре који су се бавили млевењем житарица, а који су за ове активности морали да обезбеде потребне мајсторе. Интересантно је приметити да се топоним *Жрвањ (жрвњњ)* спомиње и у улози међника села Манастирац, протомајстора Георгија. О постојању посебних мајстора, вичних изради жрвњева, сведочи и старији назив *жрносек*, о коме нас обавештава БХ, а који је постојао још у време краља Владислава: *А жрносек како је било за време Владислава, ѿако да буде и сваїда*. Пошто се у оквиру БХ већ јавља и поменути закон о млинаријама који млинове имају, убацивање ове додатне одредбе изазива дилему – да ли се помен жрносека односи на топоним или пак на назив обавезе ових занатлија?²⁷

За разлику од других материјала, једва да има података о глини, за коју се зна да је имала најширу примену у грнчарству за израду посуђа, а као врста непрпусног материјала у грађевинарству је служила за облагање или је била основни материјал за прављење опеке. И поред великог значаја за свакодневицу, грнчарски занат и обрада глине, потврђени богатим археолошким материјалом, као да нису били од значаја владарима, па се *грнчарије* јављају само на списку у оквиру *закона мајсторијама* у БХ. Истом повељом су додељена и два грнчара без навођења имена, док је Љеш грнчар као подложник из Призрена забележен у СХ. О грнчарском занату говори и презиме Пријака *Грнчаревића*, који се у оба дечанска пописа бележи са

²⁶ БХ, 121; ДХ II, 26 ф. 30–31, 58–59 ф. 62, 65 ф.58, 73 ф. 66; ДХ III, 69 f.8; 95 ф. 33, 97 ф. 36, 128 ф 67; СХ, 91, 110; Ненадовић 2003, 33; Михаљчић 2006, 38; Бојанин 2008, 316; Лома 2011, 187.

²⁷ Михаљчић 2006, 34; БХ, 15, 122, 123; ДХ III, 128 ф 67; Фостиков 2012, 106–107; Томовић 2011, 241. О млиновима: Мишић 2007, 113–128.

два брата у селу Чабик. Како је ово село било и занатски центар, можда је своје презиме понео по оцу, грнчару. Сама именица грнчар додатно сведочи и о вези грнчара и места његове радње, пећи (*їрнѳ*), а у вези са овим занатом јављају се и топоними *Грнчарево*, *Лончари* и *Кашље*; глина се као врста земљишта бележи као *їнила*, док о њеној набавци можда сведочи и помен *койаної дреїа* на Блату.²⁸ И овако штуре помени грнчара сведоче да су они забележени без обзира на средину у којој су живели и радили, у граду, у манастиру и на селу.

Као основни материјали у овим писаним изворима бележе се кожа и текстил различитог порекла, коришћени у различите сврхе и у различитим струкама, међу којима се истиче одевна. Као обрађивачи коже јављају се првенствено *сїрїуни* – кожари и штавиоци коже, који су је обрађивали за даљу употребу, а као израђивачи кожних предмета ту су *шавци кожусни* (кројачи) или *кожухари* у СХ, *скорњани* (чизмари) и *цїіари* (обућари); овде би спадали и *уздари*, израђивачи коњске опреме, који су кожу користили као основни материјал. Колико је кожа сматрана важном у изради одеће и обуће сведочи и чињеница да је Манастиру Бањској у збирном попису подложено чак десет кожухара и шест скорњана. Такође, шест обућара, заједно са протомајстором Рајком на челу, приложено је и Манастиру Светог Арханђела, али се уз њих нашла само једна кућа кожухара, у којој је пописан Иванко са браћом и обавезом давања три кожуха лисичија, док се уместо бројних шаваца кожухних јављају *шавци свїїни*, њих седам, који су се бавили израдом *свиїи*. Оваква промена, као и изостанак стргуна у ДХ II–III не само да говоре о опадању важности коже у изради одеће већ и о успону крзнарства, те о порасту цене појединих врста крзна. У обрађиваче коже требало би убројити и једног *козогера*, Дражка, који се јавља са сином Николом, а који се бар према називу, бавио драњем коже, можда и специфично козје, те би га требало сврстати у занатлије блиске стргунима на нивоу обраде. Истовремено, помени дажбина у виду јарина, јагњетине и испорка, као и говеђих кожа, сведоче додатно о израђивачима монашких капа, али и о постојању израђивача пергамента, за чију су израду коришћене поменуте говеђе и јагњеће коже, при чему су говеђе имале свакако значајну намену и у обућарској струци.²⁹

О изради и обради текстила као занатској струци сведоче давања становништва у вуни, лану и у свиленим чаурама, као и већ поменуто занимање кудељина. О одевној струци говоре шавци, који се наводе у

²⁸ Михаљчић 2006, 38,41; ДХ II 22 ф. 26, 41 ф. 45, 45 ф.50; ДХ III, 90, ф. 29, 115 ф. 55, 132 ф. 70; СХ, 120, 139; Новаковић 1965, 57; Ђирковић 1997, 66–67; Лома 2011, 181, 185; Фостиков 2012, 116. О терминологији грнчарства: Трубачев 2008, 556–688.

²⁹ БХ, 124; ДХ II 64 ф.58; ДХ III, 97 ф. 35; СХ, 143; Михаљчић 2006, 38, 64, 73, 80. Видети и изнад нап. бр. 20.

свим сачуваним верзијама закона о мајсторима, а кожушни су само у БХ, док се у попису у ДХ не наводи поименично ниједан подложник кројачке, као ни обућарске струке, иако их је на поседу сигурно било. С друге стране, у СХ се наводе шавци свитни као подложници из града, који су одећу израђивали од разних тканина, а помиње се и један ткач. О изради платна говори и пропис у БХ, одређен у повељи као казна за крвављење руку у тучи. Од топонима који сведоче о занатству обраде коже и тканина истиче се *Клодучарев до*, који је уједно и једини помен *клодучара*, врсте шеширџија у овим актима. Помен села *Пошћелеака* сведочи и о постојању занатлија које су се бавиле израдом платна и снадбевањем двора одећом и постељним рубљем. Листи поменутих заната можда би се могао додати и један декоративни – вежење, пошто се у другом дечанском попису изричито помиње и Хранислав *везилија* (везиљ), заједно са оцем.³⁰

Међу специјализоване занатлије треба убројити и произвођаче воска, *воскаре*, који се помињу у као даваоци дажбине у воску у тексту СХ а восак за свеће помиње и БХ. Није познато да ли би и назив *салчик* могао да се уврсти у занатску терминологију или не, али под овим називом се помињу два подложника манастира Дечани, један из Врмоше и други међу власима Парагушанима. У оквиру БХ сачуван је и помен израде џакова тачне мере (*џак*, врећа – три лакта дуга, а комол широка = 180цм x 45цм), те се можда може претпоставити и постојање неке врсте врећара.³¹

Надаље, у повељама се јављају и *кола* – топионице, а њихово давање манастирским властелинствима сведочи о високој развијености обраде метала, посебно гвожђа. Поменуте повеље сведочанства су развоја рударства и постојања занатских занимања неопходних за рад рудника и рудара, као и за напредовање и даље гранање појединих заната. Зидање манастира подразумевало је присуство бројних занатлија, посебно градитељске струке, као и припадника уметничких заната, на пословима изградње и украшавања.³² О занатству сведочи и списак дарова Дечанском манастиру, у ком се спомињу многобројни предмети израђени од ковача,

³⁰ Михаљчић 2006, 38, 41, 64, 73, 80; ДХ I а, 291; ДХ II, 66 ф. 60; ДХ III, 69 f. 8, 128 ф. 66; СХ, 99, 121, 130, 143; Робаков 1948, 185–187, 677–699; Мишић 1992, 47–57; Шуица 2003, 154–155; Трубачев 2008, 393–527. О давању вуне видети даље, нап. бр. 35.

³¹ БХ, 123; СХ, 122; ДХ III, 117 ф 56, 127 ф. 66; Томовић 2011, 244; О салчику као могућем називу за месара или кобасичара, видети: *Рјеџник*, 134.

³² Зарковић 2007, 73–80; Фостиков 2012, 116. Само зидање, које се као посебан моменат истиче и у повељама ктитора, могло је да потраје и више од деценије, а украшавање и дуже, а током тог периода бројне занатлије обитавале су у центру властелинства. БХ, 118; СХ, 119; Бубало 2007а, 81.

златара и кројача,³³ а судећи по чињеници да су дарови долазили од владара, те да су требали бити извнредног квалитета, свакако да су за њихову израду бирани вешти мајстори, можда чак и из владарских радионица. Да су за израду појединих предмета, попут скупоцених кандила, бирани и плаћани одређени мајстори, обавештава нас и податак из БХ, који нам саопштава да је краљ Милутин, приликом издања ове повеље доделио и новчани прилог епископу рашком – чак 600 перпера *да скује кандило* Цркви Св. апостола.³⁴

Такође, неопходно је истаћи да ови документи сведоче о занатству територија у суседству манастирских властелинстава, па и под световном влашћу. Осим о занатству, обавештавају нас и о посебном виду занатске активности, кућној привреди, о којој сведоче помени прераде појединих материјала или давања готових производа, па се тако међу влашким обавезама помиње прерада црквене вуне, као и давање *окроја*, *йокроваца* и *клашњи*, док се као меропашка дажбина наводи и давање *оїлава*. О кућној радиности, сведочи и податак да су калуђери добијали и две јареће коже (*јарине*) за израду капа, три говеће коже, вуну и *клашње*, као и помен давања *їуњева* и *клашњи* власима Добрушинцима, као надоканаде за напасање кобила.³⁵

Поред заната и занатлија, те њихове мобилности, ова акта, а посебно ДХ II–III и СХ, откривају и чињенице о организацији и раду занатлија. Тако се у истим спомињу два *йроїшомајсїора*, један без ближе ознаке, градитељ Георгије и други, обућар (*цнїар*) Рајко. Иако назив протомајстор означава првог међу мајсторима, у литератури се сматра да се звање протомајстора градитеља заправо односи и на средњовековног архитекту, док се исто звање, међу осталим мајсторима, користило да означи личност предводника осталих занатлија, као и главног представника својеврсног удружења – *цеха* (гилде). Ипак, ова акта упућују и на чињеницу да је титула протомајстора, бар у градитељству, добијана од стране владара, те да је сем награде у поседима, Георгије могао да буде одређен и за протомајстора. Такво давање титуле протомајстора било је уобичајно и у другим државама. Ипак, чињеница да је на изградњи Дечана учествовало заправо више протомајстора, или бар два, Георгије и фра Вита из Котора, говори и о томе да је често више градитељских дружина учествовало у изградњи исте градитељске целине. С друге стране, помен протовестијара

³³ Бубало 2007а, 81.

³⁴ БХ, 200. О свећњацима: Бикић 2008, 361–368.

³⁵ Шуица 2003, 154–155; Михаљчић 2006, 42, 64, 173, 174, 175, 177. За појмове: окрој, покровац, клашње, оглав, гуњ, видети: ЛССВ, према одредницама. Вероватно се термин оглав овде односи на просто уже, које се ставља око главе стоке или коња, са повоцем.

Рајка свакако говори о унутрашњој организацији занатлија, а као прилог томе могао би да послужи и пример из другог града, Новог Брда, у ком се спомиње и *йорѿа шустѿера*.³⁶ Којим путем је он изабран за протомајстора није познато, али вероватно је и његова титула била потврђена од стране јавне власти.

На крају је остало да укажемо и на поједине чињенице о занатству манастирске територије, као и на типологију занатских насеља. Сведочанства повеља и доступни резултати археолошких истраживања иду у правцу закључка да се постојање занатских активности може потврдити у оквиру територије како самог манастира тако и у оквиру његовог властелинства, и то у односу центар – посед, у ком манастир преузима условно економску функцију центра. Такође, приликом разматрања занатства и распрострањености појединих струка, треба имати у виду и да су поседи властелинстава често груписани на неколико локација, те да на појаву или разноврсност заната у датом месту утичу различита географска средина и клима, а вероватно и традиција дате области. Управо стога подаци из ових аката дозвољавају да увидимо и неке појединости у вези с размештајем занатства у историјско-географском контексту. Као што смо показали у овом раду, поменуте повеље дозвољавају да се утврди постојање више типова насеља занатлија и места занатске радње, међу која би спадали: град као центар (овде Призрен), непосредна територија манастира у ограђеном простору, насеља у којима борави већи број занатлија различите струке (нпр. Чабик, Рзинићи), мајсторска села или засеоци са занатлијама специјализованим у истој струци (нпр. Ковачи на Корићанима, зидци на Дразе), насеобине основане око неког већег постројења, какве су топионице или веће радионице и локалне радионице, често ковачке, као места занатске радње у насељима у којима преовлађује становништво осталих категорија.³⁷ Додатно, како нас иста акта обавештавају, заснивање мајсторских села био је процес условљен потребама двора владара и феудалаца (земљопоседника), или манастира као економског центра властелинства.³⁸ Истовремено, у ширем контексту, исти извори указују и на поједине области познате и по једном занату, попут Пнуће или Јелашца, знаних по зидарству.³⁹

³⁶ ДХ II 58–59 ф.62; ДХ III 128 ф.67; СХ, 143; Kostof 1977, 59–95; Le Goff 1995, према регистру; Ново Брдо, 48 (Јовановић, В. С.); Ненадовић 2003, 33–35.

³⁷ БХ, 120, 121; ДХ II, 22–23 ф. 26–27, 64 ф. 58; ДХ III, 90–91 ф. 29–30, 97 ф. 35, 131 ф. 70. Видети и изнад нап. бр. 17, 19, 22.

³⁸ СХ, 110, 140, Фостиков 2012, 119. Видети и изнад нап. бр. 9.

³⁹ Новаковић 1965, 61; Томовић 2011, 231.

БИБЛИОГРАФИЈА

Скраћенице:

- БХ – Трифуновић, Ђ. (ур.) (2011): *Повеља краља Милутићина манастиру Бањска-Светиостефанска хрисовуља*, књ. 2. Фототипије издања и пратеће студије, Приштина: Музеј, Београд: Центар за очување Косова и Метохије Мнемосупе: Службени гласник (Београд: Гласник), 17–39, 117–128.
- ДХ I – Грковић, М. (2004): *Прва хрисовуља манастира Дечани*, Београд: Центар за очување Косова и Метохије Мнемосупе: Архив Србије; Дечани: Српски православни манастир Високи Дечани; Приштина: Музеј (Београд: Цицерио), 64–81, 85–103.
- ДХ I а – Ивић, П. – Грковић, М. (1976): *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад, 303–308.
- ДХ II – Милојевић, С. М. (1880): *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12, Београд, 1–68.
- ДХ III – Милојевић, С. М. (1880): *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12, Београд, 69–142.
- ДХ III а – Ивић, П. – Грковић, М. (1976): *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад, 143–286.
- СХ- Мишић, С. – Суботин-Голубовић, Т. (2003): *Светиоарханђеловска хрисовуља*, Београд, 85–114, 117–144.
- ЛССВ – Ђирковић, С. – Михаљчић, Р. (ур.) (1999): *Лексикон српској средњеј века*. Београд: Knowledge.
- Ново Брдо – Јовановић, В., Ђирковић, С., Зечевић, Е., Иванишевић, В., Радић, В. (2004): *Ново Брдо*, Београд.
- Рјеџник – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, том V (1903), Zagreb: JAZU.

Литература:

- Bikić, V. (2008): *Viseći svećnjaci sa područja srednjovekovne Srbije*, Annales – Series Historia et Sociologia, 18 – 2, 361–368: <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-JNLE00Z5/5a681b60-45e6-48ad-9356-76d8ead4d83d/PDF>.
- Благојевић, М. (1970): *Када је краљ Душан њошврдио Дечанску хрисовуљу*, Историјски часопис XVI/XVII, Београд, 79–86.
- Благојевић, М. (2004): *Закон светиоа Симеона и светиоа Саве*, у: исти, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд, 200–212.
- Бојанин, С. (2008): *Крсти у сеоском аџару – сакрална њошвратица и њена друштвојвена функција у њарохији средњовековне Срдије*, Историјски часопис 56, Београд, 311–352.
- Брмболић, М. (2001): *Зидана њећ из манастира Намасија*, Зборник Народног музеја – серија: Археологија, вол. 17, бр. 1, Београд, 441–447.
- Бубало, Ђ. (1997): *Шта значи ошрок у српским њовелама?*, Зборник Матице српске за историју 56, Нови Сад, 19–58.
- Бубало, Ђ. (2007а): *Почетак њреће Дечанске хрисовуље*, Стари српски архив 6, Београд, 69–82.

- Бубало, Ђ. (2007б): *Два њрилоѡа о Дечанским хрисовуљама*, Стари српски архив 6, Београд, 221–231.
- Le Goff, J. (1980): *Time, Work, and Culture in the Middle Ages*, University of Chicago Press.
- Le Goff, J. (ed.) (1995): *Medieval Callings*, University of Chicago Press.
- Грковић, М. (2004): *Прва хрисовуља манасѡира Дечани*, Београд: Центар за очување Косова и Метохије Мпemosуne: Архив Србије; Дечани: Српски православни манастир Високи Дечани; Приштина: Музеј (Београд: Цицero).
- Даль, В.И. (1882): Толковий словарь живого великорусского языка (в 4-х томах), С.-Петербург – Москва: Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа.
- Erstein, S. A. (1991): *Wage Labor and Guilds in Medieval Europe*, UNC Press Books.
- Erstein, S. R. (1994): *Regional Fairs, Institutional Innovation, and Economic Growth in Late Medieval Europe*, *The Economic History Review*, New Series, Vol. 47, No. 3, 459–482: <http://www.jstor.org/stable/2597589>
- Зарковић, Б. (2007): *Светѡстѡефанска ѡвeља као извор за исѡиорију рударсѡтва*, у: Манастир Бањска у доба краља Милутина, Ниш: Центар за црквене студије, 73–80.
- Ивановић, Р. (1952–53): *Дечанско власѡелинсѡво*, Историјски часопис 4, Београд, 173–226.
- Ивић, П. – Грковић, М. (1976): *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад.
- Копривица, М. (2012): *Поѡови и ѡроѡоѡови Срѡске цркве у средњем веку*, Ниш.
- Kostof, S. (1977): *The Architect in the Middle Ages, East and West*, in: Kostof, S. (ed.) (1977): *The Architect: Chapters in the History of the Profession*, 59–95.
- Кош, Кошарсѡво, у: *Inštitut za slovenski jezik Frana Ramoviša ZRC SAZU*, Iskanje po Slovarju slovenskega knjižnega jezika: http://bos.zrc-sazu.si/cgi/a03.exe?name=sskj_testa&expression=ko%C5%A1&hs=1
- Kulischer, J. (1957): *Орѡа економска повѡјест средњега и новога вијека*, Zagreb.
- Лома, А. (2011): *Тоѡономасѡичка сведочансѡва Бањске хрисовуље*, у: *Повеља краља Милуѡина манасѡиру Бањска-Светѡстѡефанска хрисовуља*, књ. 2, ур. Ђ. Трифуновић, Фототипије издања и пратеће студије, Приштина: Музеј, Београд: Центар за очување Косова и Метохије Мпemosуne: Службени гласник (Београд: Гласник), 179–194.
- Марковић, Б. (1985): *Закон о рудницима десѡѡѡа Сѡефана Лазаревића*. Превод и правно-историјска студија, Споменик СХХVI, одељење друштвених наука 24, Београд.
- Милојевић, С. М. (1880): *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12, Београд.
- Михаљчић, Р. (1967) *Селишѡа. Прилоѡ исѡиорији насеља у средњовековној срѡској држави*, Зборник ФФ у Београду IX–1, Београд, 173–224.
- Михаљчић, Р. (2006): *Закони у сѡарим срѡским исѡравама, ѡравни ѡроѡиси, ѡреводи, уводни ѡексѡови и обѡашњења*, САНУ, Београд.
- Мишић, С. (1992): *Гајење и ѡрерада лана и коноѡље у Србији XIV–XVI века*, Историјски часопис 39, Београд, 47–57.
- Мишић, С. – Суботин-Голубовић, Т. (2003): *Светѡарханђеловска хрисовуља*, Београд.

- Мишић, С. (2007): *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњега века*, Утопија: Београд.
- Mrgić, J. (2010): *Some considerations on woodland resource in the medieval Serbia and Bosnia*, Београдски историјски гласник 1, Филозофски факултет, Београд, 87–101.
- Ненадовић, С. М. (2003): *Грађевинска техника у средњовековној Србији*, Београд.
- Стипчевић, Н. (2004): *Сѣриуни = сѣриуни*, Јужнословенски филолог LX, Београд, 11–14.
- Новаковић, С. (1965): *Село*, Српска књижевна заједница, Београд.
- Поповић, С. (1994): *Крст у крују: архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд.
- Радојчић, Н. (1960): *Законик цара Стефана Душана, 1349–1354. године*, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Radojčić S. (1982): *Srpska umetnost u Srednjem веки*, Izdavački завод.
- Рибаков, Б. А. (1948): *Ремесло Древней Руси*. Москва: АН СССР.
- Соловјев, А. (1928): *Једна српска жупа за време царства*, Гласник СНД III, Скопље, 25–42.
- Тријић, В. (2002–2003) *О соколницима*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, вол. 68–69, бр. 1–4, Београд, 3–28.
- Томовић, Г. (2011): *Власелинско манастирово свети Стефана у Бањској*, у: *Повеља краља Милутина манастиру Бањска-Светостефанска хрисовуља*, књ. 2, ур. Ђ. Трифуновић, Фототипије издања и пратеће студије, Приштина: Музеј, Београд: Центар за очување Косова и Метохије Мнемосупе: Службени гласник (Београд: Гласник), 195–249.
- Трубачев, О. Н (2008): *Ремесленна терминологија в славянских языках, Труды по этимологии. Слово. История. Культура*, Москва, Том 3.
- Ђирковић, С. М. (1997): *Производња, занат и техника у Србији средњега века*, у: исти, *Работници, војници, духовници*, Београд, 56–78.
- Фостиков, А. (2012): *Ковачки занат на тлу средњовековне Србије*, Београдски историјски гласник 3, Филозофски факултет, Београд, 105–126.
- Шакота, М. (1984): *Дечанска ризница*, Београд.
- Шуица, М. (2003): *Повеља цара Уроша о замени њосега између кнеза Војислава и челника Мусе*, Стари српски архив 2, Београд, 143–166.

Aleksandra Fostikov

MEDIEVAL SERBIA CRAFTS IN LIGHT OF THREE CHARTERS FROM THE 14TH CENTURY

About crafts, as well as craft an industry in medieval Serbia, there are numerous written and material sources, among which are an invaluable native sources, especially charters to the monastery, also the largest group of saved documents. The most extensive and most detailed among them are: *Svetostefanska* also entitled *Banjska* (BH 1313–

1316), Decanska in three versions (DH I from 1330, DH II from 1330–31 and DH–III announced after May 1343 – before the end of December 1345) and *Svetoarhandjelovska* (SH 1349–50). Except the other reasons, for using exactly those charters, essential is that two of them, BH and DH I–III, are the only sources in which is preserved the *Artisan law* (*majstorijama zakon*). This law regulates the work obligations, duties and rights of artisans, and the question of inheritance of their craft and status. In addition those three charters allowed us to see the craftsmen role, their feudal and territorial mobility, as well as typology of the craft settlements.

Although, basically, labor obligations of craftsman were determined according to those of sokalnik's and they were probably taxed in their products, in some cases craftsman were liberated from most usual work duties and tributes for their artistry. According to mentioned law father was succeeded by son in craft and status, also to this class one could be accepted by marriage, so in some cases son-in-law is in place of son.

In these acts various trades that are mentioned testify of the high differentiation between the crafts in general, and of the progress of certain professions, such as goldsmith according to the needs of time. Also there is a presence of metal, wood, stone, clay, leather, textiles and wax workers.

Judging by these acts artisans in medieval Serbia were privileged class, which were highly valued for their skills, so they were specifically regulated in charters. Significance of artisans, *homo faber* in Middle Ages is visible in privileges which testify about territorial and feudal mobility. Artisans could acquire *bastina* (patrimony) and status of *vlastelincic* (minor nobility). Charters inform us about founding of artisan settlements so called *majstorska sela*, what reflects needs of the rulers, noblemen and monasteries. They also contain facts about craft organization and function of the title *protomajstor* (master in chief).

Mentioned charters allow identifying the different type of settlements and workshops, in which artisans live and work, among which are: towns, monasteries, and villages. In some villages artisans of different crafts are present, and in others artisans of specific craft are grouped. Sometimes artisans are also grouped around significant location such as mints or foundries. Often workshops, especially blacksmiths, are located in settlements where no other crafts are. In addition significance of the artisans is also reflected not only in the names and in surnames, but also on the toponyms, whose names are valuable source for research of the craft trade.

UDK: 94(450.36:560)“1645/1669”(093.2)

355.48(497)“1645/1648”(093.2)

355:929 Мандушић В. (093.2)

ID BROJ: 202597644

Изворни научни чланак

Рад примљен: 28. 02. 2013.

Рад прихваћен: 11. 07. 2013.

Dr Marija Kocić

Istraživač-saradnik, Odeljenje za istoriju,

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Čika Ljubina 18–20, Beograd

marijakocich@gmail.com

VUK MANDUŠIĆ U VENECIJANSKOJ ISTORIOGRAFIJI XVII VEKA*

Utvrđivanje istine o Vuku Mandušiću, čija kratka pojava na istorijskoj sceni nije u proporciji sa sećanjem na njega, sačuvanim i u kolektivnoj svesti naroda, osnovna je svrha ovog rada. Istraživanje je zasnovano na uporednoj analizi istorijskih dela nastalih u Veneciji u doba Kandijskog rata (1645–1669) i dokumenata zvaničnih predstavnika mletačkih vlasti (*Provveditore Generale nella Dalmazia*), s ciljem da se utvrdi tačno vreme pojavljivanja Vuka Mandušića i objasni njegovu ulogu u onovremenim dešavanjima.

Ključne reči: *Vuk Mandušić, hajduci, Morlaci, Kandijski rat, Venecija*

Key words: *Vuk Mandušić, hayduks, Morlaks, Candian war, Venice*

Istoriografija Venecije ostvarila je tokom XVII veka značajan napredak, koji se u prvom redu manifestuje u načinu na koji su autori pokušali da interpretiraju realne događaje. U nastojanju da sagledaju dešavanja, u isto vreme namećući viziju „državnog razloga“, *istoričari* toga doba su ostavili nezaobilazne izvore za proučavanje Venecije u doba Kandijskog rata. Njima su bila na raspolaganju dokumenta na koje obični podanici nisu imali pravo pristupa. Događaji izloženi u njihovim delima tumačeni su bez pozivanja na Božju volju u davanju objašnjenja. Činjenica da su pojedini među njima bili aktivni učesnici u političkom životu ima svoje prednosti, u karakterisanju lica koja su događaji izbacili u prvi plan, recimo, ali i nedostatke, jer je učešće u donošenju odluka, koje su se u pojedinim slučajevima pokazale mudre po državne interese, dovoljno da ih liši potpune objektivnosti, koja se od takvih

* Rad nastao kao rezultat istraživanja na projektu Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije *Modernizacija zapadnog Balkana* (ev. br. 177009).

delatnika danas očekuje. Pored toga, sva istorijska dela objavljena u tom periodu morala su biti cenzurisana, pa su pojedini podaci mogli biti izbačeni iz teksta.¹

Autori najznačajnijih istorija koje prate događaje iz Kandijskog rata jesu Batista Nani (1616–1678),² Andreja Valijero (1615–1691)³ i Điolamo Bruzoni (1614–1686).⁴ Pod njihovim neposrednim uticajem bio je i Franjo Divnić (Difnik 1607–1672), pripadnik ugledne plemićke porodice iz Šibenika.⁵ Dok je studirao na Univerzitetu u Padovi, gde je 1634. doktorirao teologiju, njemu su bila dostupna najznačajnija dela venecijanske historiografije, pod čijim je uticajima napisao *Istoriju Kandijskog rata u Dalmaciji*.⁶ Istom periodu pripada

¹ Istorije nastale tokom XVII veka pregledala je komisija od tri člana imenovana od strane Univerziteta u Padovi, koja je od Senata bila ovlašćena da cenzuriše svaki dostavljeni tekst pre njegovog štampanja. Zakoni o cenzuri knjiga, kao i Univerzitet u Padovi, reformisani su u više navrata, što se odrazilo i na historiografiju razvijanu u ovoj državi. O tome videti: Sandi 1769, I, 230–249 (Istorija Vetora Sandija daje novi pristup u pisanju istorijskih dela u Veneciji. Ona nije koncipirana po hronološkom principu, kao istoriografska dela napisana tokom XVII veka (i ranije). Hronološki princip u ovom radu zamenjen je tematskim celinama koje je birao sam autor kao istraživač, u pokušaju da sagleda mnogobrojne aspekte iz socijalne istorije ove države).

² Nanijeva istorija *Historia della Republica Veneta di Battista Nani. Cavaliere ie Procuratore di San Marco* završena je početkom šezdesetih godina XVII veka. Tokom 1663. dočekala je svoje drugo izdanje. Batista Nani uživao je u istaknutim položajima u vlasti, koje mu je njegovo poreklo obezbedilo. Jedno vreme bio je ambasador u Francuskoj. Konačna verzija njegove istorije obuhvata period od 1613. do 1671. Njen tvorac ju je u skladu s običajima vremena namenio duždu Domeniku Kontariniju. Podeljena je u dva toma I (1613–1644) i II (1645–1669). Nama je dostupna verzija iz kompendijuma „*Historici delle cose Veneziane*“, koji sadrži 10 tomova. Objavljen je u više navrata početkom XVIII veka (1718, 1722, 1723). Nanijeva istorija dopunjena za poslednje godine Kandijskog rata čini XVIII i IX tom ove zbirke. Jedna Nanijeva knjiga sličnog sadržaja objavljena je u to vreme i u Engleskoj: Nani 1673, i obuhvata period do 1613. do 1644.

³ Andreja Valijero je u vreme kada je pisao ovo delo uživao zvanje Senatora. Njegovu knjigu je pre štampanja pregledao odbor sa Univerziteta u Padovi, koji se potpisao kao: „*Noi reformatori Dello Studio di Padoua*“. Po oceni ovog tela Valijerova istorija nije sadržala podatke protiv Svete Vere [non esservi cosa alcuna contro la Santa Fede], zbog čega je i izdata 28. jula 1679. dozvola za njeno štampanje. Nanijeva istorija posvećena je duždu Luidiju Kontariniju.

⁴ Podaci o ovom autoru sačuvani su u malom broju, čineći njegovo poreklo nejasnim. Ne pominje se često ni njegovo učešće u onovremenim dešavanjima. U svojoj knjizi nije se potpisao nijednim zvučnim naslovom, koji bi omogućio da se njegov položaj detaljnije utvrdi. Jedno vreme smatralo se da je bio poreklom iz Rovinja. Međutim, postoje mišljenja da je rođen u Lenjanu; Mazzuchelli 1763, 2241, nap. 2. U ovom delu naveden je i ceo stvaralački opus Điolama Bruzonija. Najznačajniji njegov rad za našu temu je *Historia dell' Ultima Guerra trà Veneziani, e Turchi di Girolamo Brusoni. Nella quale si contengono i successi delle passate Guerre nei Regni di Candia, e Dalmazia, Dall' Anno 1644. sino al 1671*. Ova istorija podeljena je u II toma: I (1644–1656) i II (1657–1671).

⁵ O odrazu ratnih dešavanja u Dalmaciji na stvaralaštvo Franje Difnika videti: Dukić 2003, 133–134.

⁶ Originalni rukopis: *Historia della Guerra Seguita in Dalmatia trà Venetiani e Turchi dall' anno 1645 sino alla pace e separatione de confini*, čuva se u Naučnoj biblioteci u Zadru. Objavljena verzija korišćena u ovom radu: Difnik 1986.

i istorija ograničenog hronološkog raspona (1645–1648), autora Alesandra Vernina.⁷ Da bi Veneciju upoznao sa razvojem rata u Dalmaciji i uspesima njene vojske, Antonio Santakroče (1624–1653), koji je knjige objavljivao pod pseudonimom Sertonako Antikano, napisao je delo kraće forme.⁸ Poređenjem podataka iz ovih istorija sa sačuvanom arhivskom građom otkriva se ujedno i verodostojnost iskaza.⁹

Odlučivši da osvoje Krit, Osmanlije su smatrale da će biti u stanju da uspostave potpunu dominaciju nad istočnim Mediteranom. Venecija je, s druge strane, na sve načine nastojala da izbegne rat sa Osmanskim carstvom. Posle sedam decenija mira (poslednji rat koje su ove države vodile bio je Kiparski, 1570–1573) Venecija se morala suočiti sa novom opasnošću. Sukobljene s protivnikom, koji je raspolagao mnogo većim resursima, vlasti u Veneciji osetile su se ugroženim. Pomorska i trgovačka ekspanzija ove države nije zahtevala držanje stalne vojske, sem odreda lokalne milicije. Front koji je objavom rata otvoren protezao se od Dalmacije do Krita, obuhvatajući i posede na Moreji

⁷ O ovom autoru ne postoje podaci koji ukazuju na vreme i mesto njegovog rođenja. On je ovo delo napisao neposredno nakon što je Fokolo priveo kraju dužnost generalnog providura u Dalmaciji. Stanovište s koga se Vernino rešio da opisuje događaje zapravo je njegov pokušaj da opravda odluke i delovanje Leonarda Fokola. U poređenju s pojedinim historiografskim delima, on je detaljniji u kazivanju o događajima u ovoj provinciji (Valijer, Nani). Međutim, u odnosu na dela Điolama Bruzonija i Franje Difnika, Vernino zaostaje u prikazu pojedinosti iz istorije morlačkog stanovništva i njegovih vođa. Ovo delo koristio je Điolamo Bruzoni, naročito u opisu borbe oko Drniša (Bruzoni, 1673, I, 151).

⁸ Anticano 1649; O ovom istoričaru videti: Desnica 1922.

⁹ Ovom periodu pripada i istorija Mikelea Foskarinija. Međutim, ona obuhvata period od 1669. do 1690. Iako je događajima u Dalmaciji i Boki Kotorskoj Foskarini u svom radu posvetio značajnu pažnju, njegovo kazivanje ne odnosi se na početak Kandijskog rata i pojavu Vuka Mandušića. Prvi put se ova istorija pojavila 1699. Nama je dostupna verzija iz 1722, čiji puni naslov glasi: *Historia della Republica Veneta di Michele Foscarini Senatore*, 1722. Pored toga, period Kandijskog rata pokriva i istorija napisana na latinskom jeziku: Gratiani 1728. Dvotomno izdanje čiji je tvorac Đovani Gracijani izlaže istoriju Venecije stavljajući u prvi plan njene odnose s drugim državama, posebno onim iz neposrednog okruženja. Prvi tom obuhvata period od 1613. do 1655, a drugi od 1656. do 1700. Po karakteru knjiga predstavlja političku istoriju epohe, koja se na mnogim mestima dotiče dešavanja u drugim državama. Knjiga Frančeska Sansovina *Venetia Città Nobilissima* objavljena je poslednjih godina Kandijskog rata. Iako Sansovinovo stvaralaštvo ne pripada ovom periodu, priređivač nije propustio da u delo, kroz dodatke unese promene koje su se desile u periodu od 1580. do 1663. Sansovinova najpoznatija knjiga pojavila se 1582. pod naslovom: Sansovino 1582. Knjiga je pod istim naslovom štampana 1600, ali je proširena događajima do pomenute godine. Jedno od izdanja ovog dela objavljeno 1606. poseduje biblioteka Istorijskog Instituta SANU. Pomenuta knjiga razlikuje se od ostalih njegovih dela po tematici. Kasniji priređivač koncipirao je svoje primedbe u mnogobrojnim dodacima (*additions*) kako bi čitaoca uputio u arhitektonske promene, koje je pretrpela Venecija, ali i pojedine institucije od vremena Frančeska Sansovina (umro 1582) do objavljivanja njegove knjige 1663. Kao savremenik Kandijskog rata, Dustinijano Martinioni nije mogao da zaobiđe ni događaje koji su se desili u tom periodu.

(Peloponezu). Slabost Venecije u Dalmaciji otkriva i popis izvršen 1642.¹⁰ Ovaj odnos nije se promenio ni u trenutku kada je Venecija prihvatila novi ratni izazov 1645.¹¹ Prepuštena diplomatiji, ona je od drugih italijanskih država primorana da traži pomoć. Papa je novcem i vojskom rešio da pomogne Veneciju.¹² Ona je vrbovala vojnike i u drugim državama, posebno među nemačkim plaćenicima, koji su privođenjem Tridesetogodišnjeg rata (1618–1648) kraju ostali bez posla.

Od 1646. veći broj sultanovih podanika rešavao se da pređe na stranu Venecije. Jedan njihov deo ušao je u sastav regularnih ili poluregularnih četa, pod komandom generalnog providura u Zadru. Pragmatizmom vođena politika Venecije dopuštala je da se ovi prebezi nasele na njenoj teritoriji, uz obavezu da jedan njihov deo učestvuje u vojnim operacijama.¹³ Migracije s jedne na drugu stranu granice postaju neodvojivi deo ratnih dešavanja u Dalmaciji i Boki Kotorskoj. Proces koji tada počinje nastavljen je tokom Morejskog rata (1684–1699), menjajući versku i etničku strukturu stanovništva u ovim krajevima.¹⁴ Na čelu naroda koji je izrazio želju da pređe pod vlast Venecije stali su narodni prvaci, sveštenici, ali se kao pregovarači javljaju i harambaše.¹⁵

Iako je Vuk Mandušić pronašao svoje mesto u *Gorskom viijencu*, on nije bio crnogorskog porekla. Zasnivajući svoj stav isključivo na arhivskoj građi, Boško Desnica je smatrao da se on doselio u Šibenik „sa narodom koga je definitor o[pat] Nikola Ružić digao proti Turcima i preveo u mletačko područje“.¹⁶ U Šibeniku je 17. decembra 1647. zaključen ugovor između visovačkih fratara i petropoljskih knezova, s jedne strane, i kapetana Šibenika Zorzija, s druge. U njegovom sklapanju učestvovao je i Nikola Ružić kao „diffinitore della provincia di Bosnia“.¹⁷ Osim 11 sveštenika, u ime petropoljske raje u svojstvu pregovarača

¹⁰ Stanojević, 107–136.

¹¹ Ovaj popis na osnovu arhivske građe u vidu tabelarnog prikaza objavljen u: Јачов 1990, 12–13.

¹² Vojnici koji su bili na platnom spisku rimskog pape u istorijama i arhivskim izvorima pominju se kao *papalini*.

¹³ Mletački izvori ove prebege nazivaju Morlacima (*Morlacci*). Isti ljudi na teritoriji Osmanskog carstva uživali su vlaški status. On je bio vezan za način oporezivanja, koji je primenjivan u osmanskoj državi i nije bio uslovljen njihovom etničkom pripadnošću. Vlaško stanovništvo plaćalo je porez fluriju, kao i ostale dažbine, vezane za njihovu glavnu privrednu aktivnost – stočarstvo.

¹⁴ O tome detaljnije u: Коцић 2012.

¹⁵ Harambaša je izvorno turska reč, koja se javlja u izvorima na italijanskom jeziku (*harambassà*). Potiče iz osmanske vojne hijerarhije, odakle je prešla u šire slojeve balkanskog stanovništva. Nabrajajući komandni kadar u organizaciji martolosa, Milan Vasić pominje i harambašu; Vasić 1967, 66–68.

¹⁶ Десница 1934, članak je u skorije vreme preštampan u: Десница 1991, 89–97. U radu je korišćena druga verzija, 89.

¹⁷ Десница 1950, 26–27 (Zadar, 17. decembar 1647).

pojavljuje se i Janko Mikelić „conte di conti di tutte le ville de cristiani di Campo Pietro“, kojih je bilo 30.¹⁸ Kao rezultat tog ugovora određeni broj porodica iz Petrovog Polja prešao je tokom zime 1647/48. na teritoriju Venecije. Na osnovu te faktografije Boško Desnica je smatrao da se Vuk Mandušić doselio zajedno s ljudima iz Petrovog Polja.¹⁹ Franji Difniku takođe nije ostala nepoznata činjenica o pregovorima vođenim krajem 1647. između franjevac iz Samostana Sv. Marije s ostrva Visovca, na reci Krki, sa stanovnicima Petrovog Polja.²⁰ Ugovoreno je da njihovi stanovnici pošalju u Šibenik taoce. Pregovori s narodom iz Petrovog Polja uticali su na hrišćane u Drnišu da i oni zatraže duždevu zaštitu.²¹ U građi koju je objavio Marko Jačov nalazi se i dokumenat koji potvrđuje da je narod iz okoline Drniša bio naseljen u tvrđavi Sv. Nikole u Šibeniku, u neposrednoj blizini luke.²² Vrlo je verovatno da su pojedine porodice prešle iz Petrovog Polja i naselile se takođe u tvrđavi Sv. Nikole. Među njima i Vuk Mandušić.

Nateran da bira kojoj će se od zaraćenih strana prikloniti, narod je odluke koje je u jednom trenutku doneo olako menjao. Opsada Šibenika i teškoće sa kojima se Venecija suočila u pokušaju da odbrani grad uticali su na to da njene uhode ozbiljno prionu na pridobijanje stanovnika Petrovog Polja i Drniša da se preseli na njenu teritoriju. Andrija Kačić Miošić, međutim, poreklo Vuka Mandušića vezuje za okolinu Šibenika. Nekoliko kratkih stihova opisuje Mandušića kao velikog junaka, koji je opljačkao svu tursku zemlju i koga „fale latinska gospoda i junaci slavnoga Naroda“.²³ Njegov stav međutim, ostavlja mogućnost za tvrdnju da Boško Desnica nije bio sasvim u pravu kada je tvrdio da se Mandušić doselio s narodom iz Petrovog Polja u Šibenik početkom 1648.

Najznačajniji događaj toga vremena u Dalmaciji jeste osmanski napad na Šibenik 1647. (od 21. avgusta do 15. septembra). Opisujući dešavanja pred taj napad, Sertonako Antikano pominje kako su oni pojedinci koji su pre toga prešli pod vlast Venecije, bili dobro branjeni „od strane sveštenika i harambaše, njegovog hrabrog pratioca“.²⁴ To je bio jedan od povoda da bosanski beglerbeg

¹⁸ Десница 1950, 27; Ovaj naziv može se prevesti kao „knez kneževa svih hrišćanskih sela u Petrovom Polju“. Na italijanski jezik silom prilika prevedena su određena „zvanja“ iz „narodne hijerarhije“. Knez je preveden kao *conte*, a barjaktar, kako analiza tekstova iz ovog perioda pokazuje, kao *alifer*.

¹⁹ Radovi na kojima temelji taj zaključak: Stipan Zlatović, *Franovci države presvetlog okupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*; Petar Kolendić, *Fra Pavao Posilović i njegovo „Naslađenje“*, Rad 206. (Desnicane navodi sve bibliografske podatke ovih dela).

²⁰ Difnik 1986, 163.

²¹ Difnik 1986, 164.

²² Jačov 1992, I, 188 (Šibenik, 1. avgust 1648).

²³ Cacich Mioscich 1801, 197.

²⁴ Anticano 1649, 179.

Tekeli-paša reši da pošalje alaj-bega²⁵ Ferhat-pašića na Bokanjac sa 1 500 vojnika i 2 500 konjanika. Osmanska vojska trebala je da napadne prebege s njihove teritorije, koji su se sklonili u to selo.²⁶ Sertonako Antikano potvrđuje učešće i popa Sorića u odbrani ovog naroda.²⁷ Od značaja je da isti autor insistira na učešću nekog „harambaše“, u čiji identitet nije bio u stanju da pronikne, iako je bio dobro upućen u dešavanja oko Šibenika tokom 1647.

Katolički sveštenik Stefan Sorić²⁸ (kod Desnice Šorić) otpočeo je sredinom maja 1647. pregovore s knezom Posedarskim da napusti osmansku teritoriju i pređe pod okrilje dužda.²⁹ S time je bio upoznat i Andrija Kačić Miošić, po kojem je Sorić pre početka Kandijskog rata bio paroh u Kotaru „državi tada Carevoj“.³⁰ Pregovori su okončani krajem avgusta, u vreme napada na Šibenik.³¹ Sorić je s 300 sledbenika, među kojima je bilo i narodnih prvaka, prešao u Šibenik, željan da izvrši prepad o kome će se pričati.³² Kasniji dokumenat otkriva da je Sorić isprva delovao kao Foskolov pouzdanik i uhoda, a zatim i kao vođa onih Morlaka, koji su s njime prešli na teritoriju Venecije. On je s ovim ljudima napustio parohiju Goricu, u blizini Vrane.³³

Arhivska građa i sačuvane istorije stvorile su između Mandušića i Sorića određenu vezu, koja se može objasniti činjenicom da su obojica po prelasku pod duždevu vlast bila naseljena u Šibeniku i nastupala kao „vođe šibenskih vlah“.³⁴ Upravo kazivanja nekih istoričara koji prate dešavanja iz 1647, u prvom redu Sertonaka Antikana, ukazuju na mogućnost da je Vuk Mandušić mogao biti u službi Venecije u isto vreme kad i Sorić. Situacija tokom leta 1647. u dovoljnoj meri je zabrinula vlast, koja je rešila da vrbuje prebege sa osmanske teritorije u većem broju. U isto vreme karijera Sorića – od prelata, uhode i poverenika, do vojnika u mletačkoj službi – može se detaljnije pratiti u arhivskim izvorima i tadašnjim istorijama.

Po Bruzonijevoj oceni, Anton Palikučić, Marko Parčić i Tadija Madžar „sa izuzetnom hrabrošću“ su zapovedali Morlacima, koji su se spremali za

²⁵ Alaj-beg – zapovednik svih spahija u jednoj oblasti, najčešće sandžaku.

²⁶ Difnik 1986, 141.

²⁷ Anticano 1649, 180.

²⁸ U pojedinim radovima pominje se i kao Steva Subotić; *ISCH* III/1, 350, 352-356 (Самаринић, Р). Međutim, u svim dokumentima na italijanskom jeziku koji se čuvaju u Zadru ili Veneciji, kao i u tadašnjim istorijama, pominje se kao Sorić, zbog čega smo se odlučili da damo prednost ovoj varijanti njegovog prezimena.

²⁹ Десница 1950, 17 (Zadar, 17. maj 1647).

³⁰ Sacich Mioscich 1801, 155.

³¹ Десница 1950, 25-26 (Zadar, 31. avgust 1647).

³² Десница 1950, 25.

³³ Десница 1950, 28. (Zadar, 25. decembar 1647).

odbranu Šibenika 1647. Vuk Mandušić se, međutim, ne pominje.³⁴ U nabranju vođa Morlaka koji su se okupili u odbrani Šibenika, Sertonako Antikano ne pominje Mandušića,³⁵ kao ni Alesandro Vernino.³⁶ Interesantno je da Andrija Kačić Miošić, kome nisu bile nepoznate tadašnje istorije (u prvom redu one koje obuhvataju istoriju Dalmacije), u opisu odbrane Šibenika 1647. takođe ne pominje Mandušića.³⁷

Napad na Drniš, koji je služio Osmanlijama za smeštaj municije i provijanta,³⁸ izvršen je 22. februara 1648, ali je isplaniran tokom zime. Teškoću, ukoliko se istraživač osloni samo na historiografiju tog doba, predstavlja činjenica da najveći deo ovih autora napad na Drniš, i ubrzo potom izvršeni napad na Knin (26. februar), smeštaju u 1647.³⁹ S druge strane, po Franji Difniku napad na Drniš desio se 1648.⁴⁰ Arhivska građa potvrđuje da je do njega došlo februara 1648, što prihvataju i današnji istoričari.⁴¹

Od vođa koji su učestvovali u napadu na Drniš Điolamo Bruzoni nabroja guvernera Skuru, Krutu, Posedarskog, Teodosija, Sorića i Mandušića.⁴² To je i prvi pomen Vuka Mandušića u njegovoj knjizi. Iste podatke donosi Alesandro Vernino.⁴³ Najveću teškoću mletačkoj vojsci zadao je prelazak preko reke Čikole, na kojoj je bio sagrađen most, koji je obezbeđivao pristup gradu.

³⁴ Brusoni 1673, I, 137.

³⁵ Anticano 1649, 197.

³⁶ Vernino 1648, 88-89.

³⁷ Cacich Mioscich 1801, 174-176.

³⁸ Značaj koji je imao Drniš za Osmanlije pored Bruzonija navodi i Batista Nani; Nani 1722, 172.

³⁹ Jedan od najznačajnijih istoričara toga doba, Điolamo Bruzoni, jedan je od tih; Brusoni 1673, I, 149-152. Najvećim delom, kazivanje Brusonija o napadu i osvajanju Drniša podudara se sa Difnikom i gradom, zbog čega se njegovom opisu može verovati. Prema našem mišljenju, ovde se radi o štamparskoj grešci. On opis događaja koji su se desili 1648. počinje napadom na Klis. Ovakav stav Bruzonija može biti i posledica njegovog pozivanja na dela prethodnika koja su mu bila dostupna, u prvom redu Sertonaka Antikana i Alesandra Vernina. Oba rada koja su se pojavila ubrzo nakon događaja koje izlažu, ne poseduju hronološku odrednicu na svakoj štampanoj strani, što odstupa od tadašnjeg načina publikovanja historiografskih dela.

⁴⁰ Difnik 1986, 164-170.

⁴¹ U sklopu ratnih priprema tokom zime u Šibenik je stigao novi providur konjice Frančesko Đorđo, koji je preuzeo komandu nad vojskom od 7.000 pešaka i 800 konjanika. Na savetovanju je veći broj zapovednika bio za to da se izvrši napad na Klis, ali je Đorđo smatrao da je taj korak preuranjen. Ovo se dešavalo pre sklapanja pomenutog ugovora, jer odredbe koje on predviđa ukazuju da su vlasti već u to vreme imale izgrađenu strategiju. Marko Jačov ukazuje da je mletačka vojska brojala 4 000 pešaka, 700 seljaka, 700 konjanika i 3 000 Morlaka, kojima su komandovali Sorić i Mandušić; Яаčov 1990, 26.

⁴² Brusoni 1673, I, 150.

⁴³ Vernino 1648, 105.

Njegovo osvajanje povereno je Soriću. Za napadače je, pored ove komunikacije, koje su se nastojali domoći, opasnost vrebala i u nedostatku namirnica. U opisu napada Brusoni ne pominje Mandušića sem što ga navodi pri nabranju sastava mletačke vojske. U tome se može prepoznati uticaj Alesandra Vernina, na koga se Brusoni u značajnoj meri pozivao. U toku napada na Drniš, prema oceni ovog autora, Morlaci su se pokazali „nesposobni za vojnu disciplinu“.⁴⁴ Od ostalih istoričara, učešće Morlaka u napadu na Drniš pominje i Batista Nani, ali ne nabroja njihove vođe.⁴⁵ Franjo Difnik zabeležio je da su Morlaci pod Sorićem nastupali kao prethodnica.⁴⁶ S druge strane, Difnik, od koga se zbog porekla očekivalo da bude bolje upoznat sa prilikama i licima koja su se u određenim trenucima istakla, u opisu napada na Drniš ne pominje Mandušića.

Venecija se gotovo bez otpora domogla Knina 26. februara 1648, jer su njegovi stanovnici na vest o osvajanju Drniša napustili grad i povukli se prema Bosni. Điolamo Brusoni ne pominje Mandušićevo učešće u napadu na Knin.⁴⁷ Na ovom mestu Brusoni još jednom dokazuje da je u tumačenju pojedinih događaja iz Kandijskog rata dao prednost objavljenim istorijama, iz kojih ponekad samo prepisuje podatke, bez provere njihove verodostojnosti. Ni Alesandro Vernino ne pominje Mandušića u borbama pod Kninom.⁴⁸ Prema nekim savremenim istoričarima, Mandušiću je nakon osvajanja grada poveren zadatak da top Margaritu (izliven 1580) prebaci u Šibenik.⁴⁹ U delu Vernina, međutim, pominje se ovaj top, ali ne u vezi sa Vukom Mandušićem.⁵⁰

Sertonako Antikano navodi kako je najisturenije položaje oko Knina dobro branila četa popa (Sorića) i „harambaše“, s njegovom hrabrom četom.⁵¹ Ovaj istoričar navodi da je na Knin poslata vojska na čijem je čelu bio „hrabri kapetan Aran Bovašić (*Aran Bovasich*)“, koga je lokalni narod veoma poštovao. On je trebao da obezbedi prolaz mletačkoj vojsci, koja je krenula na utvrđenje. U Sertonakovoj interpretaciji načinjena je greška u transkripciji pojedinih imena na italijanski, posebno kada se radilo o izrazima poteklim iz osmanske leksike. I ranije on u svom delu pominje „harambašu“, ali ne navodi o kojoj se osobi tačno radi. Moguće je pretpostaviti da je kod Sertonaka došlo do identifikacije „harambaše“ s Mandušićem. Aran Bovašić je možda iskrivljena verzija osmanske reči harambaša, koju su mletački istoričari najčešće pisali kao

⁴⁴ Brusoni 1673, I, 150.

⁴⁵ Nani 1722, 171–172.

⁴⁶ Difnik 1986, 169.

⁴⁷ Brusoni 1673, I, 154.

⁴⁸ Vernino 1648, 111–112.

⁴⁹ Јачов 1990, 26.

⁵⁰ Vernino 1648, 115.

⁵¹ Anticano 1649, 179.

harambassà, mada se u dokumentima može naići i na njene varijante: *harm bassà* ili *arambassà*, gde se izostavljalo muklo h, koje u italijanskom jeziku nema glasovnu vrednost u slučajevima kada se piše na početku reči. Na ovom mestu u svom delu Sertonako Antikano prvi put pokušava da dá identitet osobi koju do tada pominje isključivo kao „harambaša“. Od značaja je njegova opaska da je Aran Bovašić prethodne godine (1647) bio na položaju zapovednika straže Ibrahim-paše iznad Šibenika.⁵²

Učešće Vuka Mandušića u napadu na Klis od 15. do 31. marta 1648. događaj je o kojem su jednodušno pisale sve mletačke istorije. Franjo Difnik u borbama za Klis Vuka Mandušića pominje kao harambašu.⁵³ Mandušić je kod Vernina pomenut u borbama pod Klisom kao jedan od vođa *oltramarina* podeljenih u šest jedinica.⁵⁴ Takođe, harambašu Mandušića u događajima vezanim za napad na Klis prvi put pominje Sertonako Antikano,⁵⁵ kao i Điolamo Brusoni.⁵⁶ Vernino je pre bio zainteresovan da izloži sastav i dejstvo vojske Venecije. Kako su njen sastav u velikoj meri činili pripadnici vlaškog (morlačkog) stanovništva, to su se počeli koristiti i izrazi kojima su jedinice sastavljene od tih pojedinaca oslovljavane. Pod „*oltramarinima*“ smatrani su ljudi poreklom iz Dalmacije i susednih krajeva, a pod „*oltramontanima*“ najamnici iz Francuske, Italije ili Nemačke. Međutim, u vreme kada je Vernino priveo kraju svoje delo (1648) ti termini još uvek nisu bili definisani.

S jasno zacrtanom strategijom Venecija je odlučila da se domogne Klisa, kome se moglo prići samo sa jedne strane.⁵⁷ Po osvajanju napadače bi dočekao i bogat plen, jer su Osmanlije u ovaj grad sklonile sav opljačkani plen iz

⁵² Anticano 1649, 233. Ovaj podatak kod Sertonaka najviše nas je i ubedio da se radi o Vuku Mandušiću. Pretpostavili smo da je moguće da se izraz Aram Bovašić odnosi na kapetana mletačke vojske Arbanasovića, koji se posebno istakao u odbrani Splita (1647).

⁵³ Difnik 1986, 178.

⁵⁴ Vernino 1648, 106.

⁵⁵ Anticano 1649, 252.

⁵⁶ Brusoni 1673, I, 166.

⁵⁷ Napad i osvajanje Klisa 1648. obradio je Boško Desnica. On se u prvom redu oslanja na arhivsku građu. Istom autoru nisu bila strana tumačenja ponuđena u pojedinim istorijama iz tog perioda (Alesandro Vernino i Điolamo Bruzoni). Međutim, kako je sam naveo, najverodostojniji, prema njemu, u opisu napada i osvajanja Klisa (1648) jeste Franjo Difnik, koga obilato navodi u radu. U vreme kada je Desnica objavio ovaj rad Difnikova istorija još uvek nije bila objedinjena, a od nje su bila sačuvana 3 rukopisa, od kojih jedan pripada Arhivu u Zadru, koji je i on koristio. Десница 1934 6, 11-12, preštampano u: Десница 1991, 47-60. U navedenom radu dat je i jedan od boljih opisa Klisa, kao i stanja u njemu neposredno pred osvajanje. Osim što Sorića i Mandušića pominje prilikom opisa rasporeda mletačke vojske na početku opsade, Desnica više ni na jednom mestu ne pominje Mandušića. Istom događaju posvećena je i istorija koja do danas nije objavljena. Nju je napisao Ivan Andrija Tomaseo (umro 1669), kome pripada rukopis „Relazione della Pressa di Clissa“, koji je kao i Difnik doktorirao na Univerzitetu u Padovi 1642. Jedan primerak se danas čuva u arhivskoj zbirci splitskog Arheološkog muzeja pod evidencionom

osvojenih mesta. Iako su u više navrata pokušale da probiju opsadu, Osmanlije su na kraju ostale blokirane u kliskoj tvrđavi. Jedini prilaz, klanac Svinjski put, zaposeo je pukovnik Briton sa nemačkim i italijanskim plaćenicima. U njihovoj pozadini nalazili su se pop Sorić i harambaša Vuk Mandušić „s Vlasima i kumpanijama trgoviskih i splitskih kaštela, s šestotina Poljičana koji su nedavna prišli Mlečanima, i s ljudima iz Primorja podređenima zapovjedniku Janku Marijanoviću.“⁵⁸ Odbrana utvrđenja poverena je Ali-begu Filipoviću i Mehmed Mustaj-begu. Njihova vojska bila je nedovoljna da odbije napadače, zbog čega je u pomoć pohitao bosanski sandžakbeg Tekeli-paša sa „4 000 na brzinu sakupljenih vojnika“.⁵⁹ Generalni providur Leonardo Foskolo izdao je naređenje Soriću i Mandušiću da „sa svojim ljudima pokušaju da zaustave Tekelija“,⁶⁰ što ukazuje i na ulogu Vuka Mandušića u vojnim planovima Venecije. Difnik na drugom mestu navodi da iako su čete pod komandom Sorića i Mandušića bile žestoko napadnute, oni su uspeali da odbiju napad i Osmanlije proteraju iz Dugopolja,⁶¹ gde je Tekeli grupisao svoje snage. Broj njegovih vojnika porastao je na 5 000 ljudi. Međutim, po naredbi Foskola vojska je napala Osmanlije u Dugopolju, nateravši ih na povlačenje.

Alesandro Vernino potvrđuje da su Sorić i Mandušić dobili zadatak da zajedno s ljudima koji su pre toga iz Poljica prešli pod okrilje Venecije spreči napredovanje bosanskog beglerbega.⁶² S time se slaže i Sertonako Antikano, koji beleži da su Sorić i Mandušić sa svojim Morlacima krenuli prema Bosni.⁶³ U međuvremenu se beglerbeg sa 2 000 vojnika približio Svinjskoj stazi, gde je došlo do sukoba. Mandušić i Sorić su pružili žestok otpor osmanskoj vojsci prinudivši je na povlačenje prema Dugopolju. Nakon dvonedeljne opsade, Klis je 31. marta zauzet, a Osmanlije nakon svirepog masakra proterane.⁶⁴ Time je ujedno „odbranjena i cela Dalmacija“.⁶⁵ Ovaj događaj zabeležile su sve

brojem 48-h-17/7. Ovaj primerak nosi naslov „Relatione dell' espurgation di Clissa del Dottor Giovanni Andrea Tomaseo“; Ivanišević 2009, 87, nap. 19.

⁵⁸ Ovde verovatno Difnik misli na Janka Mitrovića, oca Stojana i Ilije Mitrovića, do čijeg je uspona došlo za vreme Morejskog rata (1684-1699); Difnik 1986, 178. Videti i: Коцић 2012, 46, 49-53, 124-135 i dalje.

⁵⁹ Nani 1722, 174.

⁶⁰ Difnik 1986, 181.

⁶¹ Difnik 1986, 182.

⁶² Vernino 1648, 124.

⁶³ Anticano 1649, 252.

⁶⁴ Povod i način na koji su pojedine Osmanlije masakrirane pod Klisom, kao i odnos providura Foskola prema tome, dotaknuto je u: Десница 1991, 58-60.

⁶⁵ Brusoni 1673, I, 180.

mletačke istorije.⁶⁶ Osvajanje Klisa dočekano je u Veneciji svečanostima,⁶⁷ što je zahvaljujući širenju štampe, saznala tadašnja evropska javnost.

Vest o Tekelijevom neuspehu kod Klisa navela je Carigrad na odlučniju akciju. Na njegovo mesto postavljen je Derviš-beg, koji je u Livno došao s 10 000 vojnika i 7 topova.⁶⁸ Za Derviš-pašinu vojsku govorilo se da kreće da vrati Klis, ili ide u napad na Split. Međutim, Split nije mogao biti meta napada jer Osmanlije nisu imale dovoljan broj vojnika za njegovo osvajanje.

U pauzi koju su omogućili grupisanje i reorganizacija vojske bosanskog beglerbega, hajduci su nastavili sa upadima na osmansku teritoriju. O jednom, koji je predvodio Vuk Mandušić, sačuvan je dokumenat.⁶⁹ Mandušić, koji se u njemu pominje kao Vučen,⁷⁰ sa 175 Morlaka, izvršio je napad na tvrđavu Ključ, mesto od 300 kuća u okolini Banja Luke, sa čijim se braniocima borio do doboko u noć. Tom prilikom spaljena je džamija zajedno s hodžom i ubijeno je preko 200 Osmanlija, dok su iz Mandušićeve čete bila ranjena četvorica Morlaka. Zarobljeno je 46 osoba, među kojima i mnogo žena i dece. Narednog jutra Osmanlije su krenule u poteru, zbog čega su se hajduci morali osloboditi roblja. Zadržali su samo šestoro.⁷¹ Stigli su do Grahova, zatim su se preko Dinare vratili u Šibenik. Kako je Mandušić izjavio, njemu su „pomogli Morlaci koji su se od Turaka sklonili u planine“⁷² od kojih su tri porodice doveli u Šibenik. Mandušićev prodor do Ključa našao je mesto i u epskoj poeziji. U pesmi *Vino piju dvije harambaše* Jovan Šarić (za koga pretpostavljamo da se radi o popu Soriću) i Vuk Mandušić trpe ton pun podrugljivog prebacivanja od strane nepoznatog zadarskog plemića:

Dva uskoka dvije harambaše,
 Porobiste četiri krajine,
 Porobiste Liku do Ribnika
 I Krbavu pod gorom Kapelom,
 I Kapelu ukraj mora sinjega,
 Kazanicu i Lazakovicu,
 Od svakuda roba dovedoste,
 A od Glamoča ni roba ni konja:
 Il' ne htete ili ne mogoste?⁷³

⁶⁶ Sansovino 1663; Valijero 1679, 155–156; Nani 1722, 174–175; Brusoni 1673, I, 178–180; Difnik 1986, 175–190.

⁶⁷ Nani 1722, 175.

⁶⁸ Difnik 1986, 200.

⁶⁹ Десница 1950, 36–37 (Zadar, 2. jun 1648).

⁷⁰ Bruzoni ga na jednom mestu takođe pominje kao Vučena Mandušića; Brusoni 1673, I, 187.

⁷¹ Десница 1950, 36 (izjava Vuka Mandušića).

⁷² Десница 1950, 36.

⁷³ Сувајцић 2003, 180.

Zabeleške sa ovog saslušanja danas su najpouzdaniji dokaz da je Vuk Mandušić činio sastavni deo mletačkih poluregularnih jedinica, s ljudima voljnim da Veneciji služe pod oružjem. U njihovim napadima on se pominje kao harambaša.

Ovaj upad Mandušića bio je u skladu s planovima Foscola da primora Osmanlije na povlačenje. Zbog toga je leto 1648. bilo ispunjeno sličnim akcijama, kada nijedan harambaša u mletačkoj službi nije mirovao.⁷⁴ Pojednim istoričarima nije bila nepoznata ta činjenica. Oni u opisu tih događaja prvi put pominju i hajduke.⁷⁵ Sertonako Antikano zabeležio je da je 100 hajduka (tada ih prvi put pominje) krenulo ka Savi da pljačka i robi.⁷⁶

Značajnog ugleda, Vuk Mandušić je predložen za odlikovanje. Darivanje kolajne isplanirano je da bi se zadovoljili Morlaci „koji ga mnogo poštuju“.⁷⁷ Ovo je istakao providur Foscolo u pismu Senatu 11. jula 1648. U kasnijem pismu on navodi: „Kad bi za kapetana Mandušića došla druga kolajna jednaka Šorićevoj, a on je znago zaslužuje, to bi njemu prištedilo gorčinu isključenja, a naciji bi poslužilo na veliku utjehu, jer je on na Krajini cijenjen više nego ijedan drugi“.⁷⁸ Međutim, Senat, zabavljen drugim poslovima, nije donosio odluku, zbog čega je Foscolo isti zahtev ponovio 22. jula.⁷⁹ U međuvremenu je početkom jula pod Ribnikom nastradao pop Sorić. Foscolo je predložio da se kolajnom namenjenom njemu odlikuje Mandušić. Smatrao je da mu ta čast pripada, zato što je „istaknutiji i priznatiji među Morlacima“.⁸⁰ Međutim, samo nekoliko dana nakon Sorićeve pogibije, pod čudnim okolnostima nastradao je kod Zečeva i Vuk Mandušić, ne dočekavši da primi znak časti. Veliki ugled koji je među Morlacima uživao svakako je bio povod za prikrivenu ljubomoru, koja ga je na kraju koštala glave.

Tih nekoliko meseci od ulaska mletačke vojske u Klis (1. aprila) do sredine juna, kada je novi bosanski vezir Derviš-paša odlučio da krene u protivnapad, bili su ispunjeni odmazdama i nesigurnošću. Pokolj nakon osvajanja Klisa, praćen svakojakim nedelima, a sa druge strane revanš Osmanlija po ličkom i

⁷⁴ Početkom maja Petar Smiljanić sa svojim ljudima napao je Unac na Savi; Десница 1950, 35 (Zadar, 11. maj 1648). Zatim je usledio napad Vuka Mandušića na Ključ. Tokom juna pop Sorić preuzeo je napad na Udbinu; Десница 1950, 37–39 (Zadar, 21. jun 1648). Veliki upad organizovan je u Liku, u kome je učestvovao i pop Sorić, koji je tom prilikom kod Ribnika poginuo; Десница 1950, 41–43 (Zadar, 14. jul 1648).

⁷⁵ Reč hajduk (*haydud*) izvorno je turskog porekla i u prvo vreme označavala je razbojnika; Redhouse 2001², 815. Detaljnije: Коцић 2012, 28–29.

⁷⁶ Anticano 1649, 308.

⁷⁷ Десница 1950, 40 (Zadar, 14. jul 1648).

⁷⁸ Десница 1991, 91.

⁷⁹ Десница 1950, 44 (Zadar, 22. jul 1648).

⁸⁰ Јачов 1990, 30.

susednim sandžacima, kada je mnogo hrišćana nabijeno na kolac za primer ostalima, svedoče o raspoloženju koje je iz ljudi izvuklo ono najgore. Odsečene glave, tela nabijena na kolac, čerečenja, silovanja bez obzira na pol ili godine, bile su svakodnevne kazne s kojima se običan čovek, ne znajući kome da se prikloni, suočavao. Odbrana sebe i svojih najbližih javila se kao imperativ, koji je ratnički moral lišavao svega viteškog, svodeći ga na ono animalno u čoveku. U takvom ambijentu, primeri junaštva i ponekog znaka viteštva postajali su vrlo cenjene moralne vrednosti, koje su se upravo kod Vuka Mandušića ispoljile. Budući bez potomstva, svojim ljudima je delio najveći deo onoga što bi zaplenio u busiji, dok su drugi plen ljubomorno čuvali za svoje najbliže. U odnosu prema njemu očitovale su se krajnosti – simpatija kroz podršku prostog puka i antipatija zbog ljubomore na glas o njemu među jednakima.

U junu je bosanski beglerbeg Derviš-beg krenuo na Liku, dok je njegov ćehaja Husein-paša u okolini Zadra pljačkao s 4 000 vojnika. Grupa Morlaka na čijem je čelu bio Ilija Smiljanić postavila je busiju kod Zečeva, nameravajući da pašu namami u napuštenu tvrđavu. Ilija Smiljanić s kotarskim i Vuk Mandušić s Morlacima iz Šibenika dobili su zadatak da sačekaju Osmanlije i spreče njihov povratak. Međutim, njih dvojica nisu delila isto mišljenje o daljem nastupanju. O događaju oko zečevske kule svedoče iskazi trojice harambaša, koji su u ovoj bici učestvovali. Iskaze su dali Ilija Smiljanić, Martin Milković i Matija Mihaljević iz Drniša.⁸¹ Poređenjem iskaza može se utvrditi da se onaj Ilije Smiljanića razlikuje od druga dva. Smiljanić je prečutao nekoliko značajnih činjenica – nije pomenuo morlačku izvidnicu i nije dao obaveštenja o jačini osmanske vojske, koja se približavala tvrđavi. Isto tako, prečutao je nesuglasice i sumorno predosećanje Mandušića pred samu bitku.⁸² Smiljanić je objašnjavao ceo događaj okolnošću da je neprijatelj uočio da ih je bilo malo, zbog čega ih je i napao. Martin Milković u iskazu otkriva činjenicu da su se Osmanlije, koje su do tada pljačkale po biogradskom primorju, približile nenadano, „jer nas uhode nijesu dobro poslužile“.⁸³ U zečevskoj kuli ostavljeno je 30 hajduka da čuvaju konje i komoru. Ostali su se zajedno s Mandušićem sklonili u zasedu čekajući da neprijatelj prođe, jer je bio brojniji. „Mandušić se tome opirao jer je tu odluku smatrao opasnom, ali ustrajući Smiljanić u nagovaranju udarismo zajednički na neprijatelja“.⁸⁴ Kada su Osmanlije shvatile da su hajduci daleko slabiji „okrenu lice i opkole nas i prisile na uzmak i na napuštanje opljačkanih konja“.

⁸¹ O ovom događaju svedoče tri izjave neposrednih učesnika događaja kod Zečeva, koji su i očevici pogibije Vuka Mandušića. Десница 1950, 46–50 (Zadar 1. avgust 1648; Zadar, 1. avgust 1648; Zadar, 2. avgust, 1648). Boško Desnica ponudio je i njihov prevod; Десница 1991, 92–96.

⁸² Neposredno pred bitku Vuk Mandušić je prorokovao “Ubeđen sam da ćemo danas biti poraženi, a vi ćete me ostaviti samog”; Десница 1950, 49.

⁸³ Десница 1950, 50.

⁸⁴ Десница 1950, 50.

Boško Desnica je najveću verodostojnost dao trećoj izjavi, onoj harambaše Mihaljevića iz Drniša. Prema Mihaljeviću „Harambaša Smiljanić, harambaša Milković i drugi od zadarskog Kotara Vlasi koji su se podjednako podložili (duždu), nalazeći se kod Zečeva i obavešteni o našem dolasku, javiše nam da im se moramo pridružiti svi i u tu nam svrhu poslaše vodiče, jer mi nijesmo viješti ovom kraju“.⁸⁵ Tvrdio je da su ih Kotarani (Smiljanićevi ljudi) uveravali da su Turci malobrojni, dok je Mandušić tvrdio da ih je bilo mnogo. Smiljanić je poslao stražu da nadgleda kretanje Osmanlija, koja o njihovoj brojnosti nije ništa javila, sem da su se ulogorili kod Otrisa. Morlaci su ostali blizu Zečeva, rešeni da čekaju bogatim plenom natovarenog neprijatelja, bez ikakve predstave o njegovoj brojnosti. Kada su ugledali osmansku vojsku, povukli su se, dok je u tvrđavi ostalo „60 Smiljanićevih Vlaha sa konjima i stvarima a da se o tome nije obavestio Mandušić“.⁸⁶ Mihaljević je ukazao da je Mandušić sumnjao da se radilo o izdaji. Ovo je ujedno jedini iskaz koji potvrđuje surevnjivost među Mandušićem i Smiljanićem. U nemogućnosti da nadjača Smiljanićevo insistiranje da krenu u pomoć hajducima koji su ostali u zečevskoj tvrđavi, Vuk Mandušić izjavljuje: „Radite što vas je volja, ali sam uveren da ćemo danas biti uhvaćeni i da ćete me napustiti“.⁸⁷

O Mandušićevoj pogibiji sve tri izjave uglavnom se slažu. Tokom borbe prvo je izgubio ruku a zatim mu je odsečena glava. Franjo Difnik je o njegovoj pogibiji zabeležio: „No videći njihovu veliku pogibelj, Vuk Mandušić, vođa šibenskih Vlaha, za taj položaj čovek zrela razuma i veoma hrabar, odluči s Ilijom Smiljanićem i ostatkom Vlaha koji su bili izvan kule da oslobode opkoljene ili da junački poginu u borbi, pa zgrabe oružje, zaletu se među neprijatelje i otvore prolaz onima u kuli“.⁸⁸ Batista Nani, Andreja Valijero i priređivač Sansovinove knjige Don Martinijoni ne pominju ovaj događaj. Međutim, Ćirolamo Bruzoni je za boj kod Zečeva zabeležio da je preduzet „protiv Mandušićevog mišljenja“.⁸⁹ Isti autor pominje i neslaganje u morlačkom taboru bez ikakvog objašnjenja osim što veliča hrabro učešće Mandušića. U prilog tvrdnji da su službena dokumenta providura Foskola stajala na raspolaganju Bruzoniju svedoči

⁸⁵ Десница 1950, 47–48.

⁸⁶ Десница 1950, 48. U tome se donekle podudara sa Smiljanićevom izjavom, koji je takođe tvrdio da je u tvrđavi ostao harambaša Vukadin s 30 pešaka. Za ovog harambašu Desnica je pretpostavljao da se radi o Vukadinu Mitroviću, bratu Janka Mitrovića iz Žegara, stricu Stojana i Ilije Jankovića, koji su u to vreme prešli u službu Venecije; Десница 1950, 46.

⁸⁷ Десница 1950, 49.

⁸⁸ Difnik 1986, 201.

⁸⁹ Brusoni 1673, I, 188.

njegovo nabranje hajdučkih vođa.⁹⁰ U vezi s pogibijom Mandušića Bruzoni daje samo šturi komentar da je „oplakan od strane cele Provincije“.⁹¹

U opisu stradanja Vuka Mandušića najdetaljniji je Sertonako Antikano. Premda njegova verzija ima mnogo dodirnih tačaka sa zvaničnim dokumentima, ona ne iznosi sve pojedinosti u vezi sa ovim događajem. Sertonako je, takođe, bio upoznat s činjenicom da se Smiljanić i Mandušić nisu slagali u stavu prema brojnijoj osmanskoj vojsci. Zečevo, tvrđava podignuta na steni na glavnom putu za Knin, predstavljala je nepogodan zaklon, posebno u momentu kada se bosanski beglerbeg sa 4 000 konjanika i 1 000 pešaka spremao da napadne mletačke položaje. U Zečevu (kod ovog autora *Seceno*) ostavljeno je 50 vojnika, u vreme kada se 6 000 Osmanlija spremalo da krene prema Zadru. U međuvremenu je Vuk Mandušić iz Šibenika krenuo ovima u pomoć. On je stigao sa 300 pešaka u Skradin, zatim Bukovicu, a potom u Zečevo, gde se pridružio Smiljaniću.⁹² Iako su zidine zečevske kule bile debele 4 koraka, one su se po mišljenju Mandušića nalazile u lošem stanju. U njoj su ostale harambaše Vukadin i Medaković sa 200 dobro naoružanih hajduka i provijantom. Ostatak hajduka povukao se u planinu Laškovicu na putu za Knin, postavivši busiju da napadne neprijatelja, koji se sporo kretao.⁹³ Deo vojske, 500 konjanika i 200 pešaka, Husein-paša poslao je prema Zadru, gde su se ranije preselili Morlaci sa osmanske teritorije. Deo vojske od 200 pešaka, među kojima je bilo i janičara, poslat je na Zečevo.⁹⁴ U sporom napredovanju Osmanlije su uspele da se probiju do nasipa, pri čemu su se branioci morali povući u gornju kulu. Upravo na ovom mestu Sertonako pominje Mandušićevo neslaganje sa stavom da branioci po svaku cenu ostanu u tvrđavi, budući da otpor u tim uslovima nije moguć i da se kula mora napustiti. Prema Sertonaku, u tom trenutku bilo je 30 mrtvih branilaca i 40 konjanika, koji se nisu mogli probiti do Laškovice. Na ovom mestu Sertonako završava kazivanje o borbama u Dalmaciji. On o pogibiji Mandušića ne iznosi druge podatke, sem da je Husein-paši odneto 40 glava, za koje je on platio po 5 reala za svaku, i da je njegova smrt bila oplakana u celoj Dalmaciji.⁹⁵

⁹⁰ U izjavi harambaše Mihaljevića, pored Mandušića, kao poginuli pominju se harambaša Sandić, kapetan Petar Aničić, harambaša Ilija Cverljević, harambaša Ivan Kraljević i dvojica braće Galiotovića, od kojih je jedan zarobljen. Điolamo Bruzoni, sem Mandušića, nabraja i harambaše Sandića, Kragljevića, Aniuk [?] i Servilića. U tom nabranju najbolje se uočava da je Brusoni koristio i zvanična dokumenta, ali imena koja navodi razlikuju se od njihovog slovenskog porekla (Harambassa Sandich, Craglievich, Aniuch, e Serviglich); Десница 1950, 189.

⁹¹ Десница 1950, 189.

⁹² Anticano 1649, 314.

⁹³ Anticano 1649, 315.

⁹⁴ Anticano 1649, 316–318.

⁹⁵ Anticano 1649, 320.

Iako je verzija Sertonaka Antikana starija, nju je gotovo u celosti prihvatio Bruzoni, koji je svoje delo završio 15 godina kasnije.⁹⁶ Bruzoni je nastojao da stvori jasnu sliku o događajima bez preteranog udublivanja u Mandušićev položaj. Znao je za Smiljanićev plan da se u zečevskoj tvrđavi ostave hajduci, s kojim se nije slagao Mandušić, mada mu se na kraju povinovao. Bruzoni kazivanje o njihovim odnosima završava na ovoj konstataciji.

Ne može se pouzdano tvrditi da je u trenutku pogibije Vuk Mandušić imao redovnu platu od Venecije, za čije se interese tokom poslednjih meseci života borio. Ilija Smiljanić je redovnu platu dobio 14. jula 1648.⁹⁷ Duže u mletačkoj službi (verovatno uvučen od strane oca Petra), Ilija Smiljanić je nakon dve godine nagrađen stalnom platom u iznosu od četiri dukata mesečno. Mandušićevo ratovanje od nekoliko meseci na strani Venecije, i pored njegove velike popularnosti, teško da je do trenutka njegove pogibije bilo nagrađeno redovnom platom.

Iako kratkotrajna, pojava Vuka Mandušića ukazuje na to da je Venecija tokom prvih godina Kandijskog rata počela da uobličava novi sistem regrutovanja, kada je pored vojnih jedinica, počela da stvara poluregularne čete sastavljene od prebega s osmanske teritorije, u kojima su najznačajnije mesto imali hajduci.⁹⁸ Slučaj Vuka Mandušića, koji se, sudeći po Sertonaku, prethodno istakao na osmanskoj strani kao harambaša, ukazuje na sloj ljudi koji su za Veneciju imali najveći značaj. Pojedinci skloni vojničkom zanatu, premda se njihovo angažovanje uglavnom svodilo na postavljanje busija i brze upade, imali su prednost nad običnim sultanovim podanicima. Vuk Mandušić, Stefan Sorić i nekoliko drugih harambaša koje istorije nastale u ovom periodu pominju, predstavljaju „prvu generaciju hajduka“ u službi Venecije, kada ona počinje da stvara sistem određen kao *organizovana hajdučija*.⁹⁹

Učesnici boja kod Zečeva bili su u isto vreme i svedoci jedne podle igre. Vešti u prepadima vođenim zarad zgrtanja plena, mnogi od njih su slutili da je kod Zečeva bilo mutnih radnji. U doba kada su se vesti šapatom širile serhadom, glasovi o tome nisu lako mogli biti ućutkani. Glavni osumnjičeni za njegov nestanak, Ilija Smiljanić, i sam je nastradao početkom septembra 1654. u busiji na Velebitu. On je upao u zasedu Osmanlija kada se sa četom spremao za odmor.¹⁰⁰

⁹⁶ Brusoni 1673, I, 187–189.

⁹⁷ Десница 1991, 61–88.

⁹⁸ Gligor Stanojević je smatrao da je Venecija s time počela 1654, kada se „bokeljski hajduci, prema dubrovačkim podanicima, pojavljuju odjednom kao dobro organizovana i moćna družina“; Станојевић 1970, 272.

⁹⁹ O tome detaljnije videti: Коцић 2012, 46 i dalje.

¹⁰⁰ Десница 1950, 76 (Zadar, 8. septembar 1654).

Nakon tragične smrti Mandušić je nastavio da živi u kolektivnom sećanju naroda iz koga je potekao. Uspomena na njega sačuvana je tokom XVIII veka zahvaljujući književnim delima, koja su dobrim delom okrenuta istoriji, a koja su reprezentovala potpuno novi ilirizam. Boško Desnica je bio upoznat sa radovima Stipana Zlatića i Petra Kolendića. Stipan Zlatić je težio da prikaže u što povoljnijem svetlu franjevački red u Hrvatskoj. Pomen Mandušića kod Andrije Kačića Miošića može se delom objasniti i uticajima njegovog učitelja don Filipa Grabovca, u čijem se delu (smisleno napisanom radi povratka hrvatskim običajima i moralnim vrednostima) pominje i Mandušić.¹⁰¹ Kako se Grabovac školovao jedno vreme u franjevačkom samostanu Visovcu, spona s Vukom Mandušićem lako je objašnjiva. On i Andrija Kačić Miošić pripadaju „književnosti prvog prosvetiteljstva“ u hrvatskoj književnosti.¹⁰² Rečju, usmeno predanje o Vuku Mandušiću najviše je ostavilo traga među delima čiji su autori franjevački sveštenici, koji su posredno ili neposredno imali kontakata s visovačkim samostanom.

Bibliografija

Objavljene zbirke građe

Десница, Бошко (1950): *Историја Коџарских ускока*, I. Београд: Српска Академија Наука.

Jačov, Marko (1992): *Le Missioni cattoliche nei Balcani durante la Guerra di Candia (1645–1669)*, I–II. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana.

Istorije XVII–XVIII vek

Anticano, Sertonaco (1649): *Frammenti storici della Guerra in Dalmazia*, In Venetia:

Brusoni, Girolamo (1673): *Historia dell' Ultima Guerra trà Veneziani e Turchi*, I–II, In Venezia:

Valiero, Andrea (1679): *Historia Della Guerra di Candia*, In Venetia:

Vernino, Alesandro (1648): *Della Historia della Guerre di Dalmazia Sotto li Generalato di Leonardo Foscolo. Ne' quali si descrivono le Attioni seguite dal principio dell' attacco di questa Provincia fin' all' espugnatione di Clissa*. In Venetia:

Gratiani, Johanes (1728): *Historiarum Venetarum Libri XXXII*, tom. I–II. Patavii:

¹⁰¹ Grabovac 1747. Jedno od izdanja ovog rada objavljeno je u ediciji *Stari pisci hrvatski: Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga ili rvackoga*. Od značaja je činjenica da je Filip Grabovac (1697–1749) bio izvesno vreme Kačićev učitelj. On se školovao u manastiru Visovcu, a 1718. zaređio se i postao franjevački sveštenik. Zbog svojih ubeđenja došao je u sukob s mletačkim vlastima, zbog čega je utamničen. Umro je dve godine nakon što je objavio ovo delo. Njegova knjiga je bila zabranjena od strane državnih inkvizitora. Detaljnije o njemu videti: Botica 2009 (ovde je navedena i sva njegova bibliografija).

¹⁰² Draganić 2006, 84.

- Grabovac, Filip (1747): *Czuijt razgouora, Naroda, i Jezika Jllirickoga, alliti Aruackoga, bj Sabrano, i sastauno u dua dila*. In Venezia.
- Stari pisci hrvatski: Cvit razgovora naroda i jezika ilirickoga ili rvackoga* (1951). Zagreb: Difnik, Franjo (1986): *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*, prevod S. i D. Kečkemet. Split: Književni krug.
- Cacich Mioscich, Andria (1801): *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*. U Mlezi.
- Mazzuchelli, Giammaria (1763): *Gli Scrittori d' Italia cioè Noticie storiche, e critiche intorno alle vite, e agli scritti dei letterati Italiani*, Vol. II, parte IV. Brescia.
- Nani, Battista (1673): *The History Of the Affairs of Europe In this presend Age, but more particularly of the Republick of Venice*. London:
- Sandi, Vettor (1769): *Principij di Storia Civile della Repubblica di Venezia. Dall' anno di N. S. 1700. sino all' anno 1767*, tom. I–III. Venezia.
- Sansovino, Francesco (1582): *Historia Universale dell' origine et Imperio de' Turchi. Raccolta & in diversi luoghi di nuovo ampliata da M. Francesco Sansovino*. In Venegia.
- Sansovino, Francesco (1663): *Venetia Città Nobilissima, et Singolare, Descrita in XIII Libri, Con Aggiunta Di tutte li cose Notabili della Stessa Città, fatte & occorse dall' Anno 1580. sino al presente 1663. Da D. Giustiniano Martinioni*. Venetia.
- Historia della Republica Veneta di Battista Nani, Cavaliere e Procuratore di San Marco*, [ed.] *Degli Istorici delle cose Veneziane, I quail hanno scritto per Pubblico Decreto* (1722), Tomo Nonno. Venetia.
- Historia della Republica Veneta di Michele Foscarini Senatore*, [ed] *Degl' Istorici delle cose Veneziane, I quali hanno scirtto per Pubblico Decreto*, Tomo Decimo (1722). Venezia.

LITERATURA

- Botica, Stipe (2009): одредница: Filip Grabovac. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža коришћено са сајта: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=13>.
- Vasić, Milan (1967): *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka knj. 17.
- Desnica, Boško (1922): *Ko je Sertonaco Anticano*, Vjesnik za arheologiju i istoriju dalmatinsku 45.
- Десница, Бошко (1934а): Вук Манђушић, Магазин сјеверне Далмације, Сплит I, 25–30.
- Десница, Бошко (1934б): *Ойсага и њредаја Клиса 1648. год.*, Novo doba, Split 24. decembar 1934, 11–12.
- Десница, Бошко (1991): *Својан Јанковић и ускочка Далмација*, пр. С. Воларевић, Београд.
- Dragić, Marko (2006): *Književnost katoličke obnove i prvog prosvetiteljstva (hrvatska barokna književnost)*. Split: Filozofski fakultet u Splitu.
- Dukić, Davor (2003): *Contemporary wars in the Dalmatian Literary Culture of the 17th and 18th Centuries*, Narodna umjetnost 40–1,

- Ivanišević, Milan (2009): *Izvori za prva desetljeća novoga Vranjica i Solina*, Tusculum 2, 85–110.
- Јачов, Марко (1990): *Срби у млетачко-турским рајовима*. Београд: Свети архијерејски синод СПЦ.
- Коцић, Марија (2012): *Венеција и хајдуци у доба Морејског раја*. Београд: Hesperiaedu & Научно друштво за историју здравствене културе.
- Sir Redhouse, James W (2001²): *A Turkish and English Lexicon*. İstanbul: Baskı: Enes Matbaası.
- Самарџић, Радован (ур.) (1993): *Историја српског народа* III/1. Београд: СКЗ.
- Stanojević, Gligor (1962): *Popis vojnih posada, ratne opreme, ljudstva i stoke gradova i kaštela u Dalmaciji i Boki kotorskoj iz 1642. godine*, Vojni Vesnik 13–14 (сепарат).
- Станојевић, Глигор (1970): *Југословенске земље у млетачко-турским рајовима XVI–XVIII вијека*. Београд: Историјски институт САНУ, Посебна издања, књ. 14.
- Сувајџић, Бошко (2003): *Ејске њесме о хајдуцима и ускоцима. Антиологија*. Београд: Гутенбергова Галаксија.

Marija Kocić

VUK MANDUŠIĆ IN THE VENETIAN HISTORIOGRAPHY OF THE XVII CENTURY

Vuk or Vuchen Mandušić is the one of the first who has been moved from the Ottoman to the Venetian territory in Dalmatia, at a very beginning of the Candian War. Appearance of these people and his integration in Venetian military organization gave some kind of security for this State to continue this conflict. With comparison of these work's and archival resources we might today reconstructed much of these individuals who are originated from Morachien, i.e., Vlachien inhabitants, and who are lay himself to disposition to the Venetian's authority.

Several documents about Vuk Mandušić from 1648 were preserved, and these were published several decades ago. The histories (mainly of Venice provenance) were analyzed from the aspect of their credibility in presentation of Vuk Mandušić. His first mention is in relation to attack on Knin in February 1648. This enables for the event to be shifted for several months earlier (during 1647). Because of the reputation he enjoyed with authorities and people, he soon became a threat to other Morlach leaders. His own violent death near Zečevo raises suspicions that betrayal was involved. Even after death, he continued to live in the collective memory of people that followed him. During the following centuries, memory of him was kept by Franciscan monastery at Visovac, partially revealing his origins.

УДК: 355:929 Одвијер Џ.
ID BROJ: 202598156
Изворни научни чланак
Рад примљен: 13. 05. 2013.
Рад прихваћен: 11. 07. 2013.

Vladimir Abramović, MA
PhD Candidate, Department of History
Faculty of Philosophy, Belgrade
Сика Лјубина street 18–20,
The New Balkans Institute
Belgrade Research Center for Humanities and Arts
vabramovic@gmail.com

ПРИЛОЗИ БИОГРАФИЈИ ЦАРСКОГ ГЕНЕРАЛА ГРОФА ОДВИЈЕРА, КОМАНДАНТА БЕОГРАДА 1718–1722*

Циљ овог рада је да прикаже неколико биографских података о царском генералу у служби Хабзбурга, грофу Џону Одвијеру, команданту Београда 1718–1722. Његов живот и каријера ван овог временског распона фрагментарно је обрађена у домаћој литератури. Стога желимо да овим прилогом осветлимо личност која је заузимала важан положај у оквиру војне хијерархије Хабзбуршког царства и која је била непосредно везана за простор Србије.

Кључне речи: *Џон Одвијер, Београд, Хабзбуршка монархија, Србија, ирска емиграција, XVIII век, дечки двор.*

Key words: *John O'Dwyer, Belgrade, Habsburg monarchy, Serbia, Irish emigration, 18th century, Court of Vienna.*

Како би се боље схватио контекст у коме је Џон Одвијер,¹ старшина истоименог ирског клана из округа Типерери на југу Ирске и, касније, царски секретар Београда, провешао своју каријеру на српском Милочетарском прамету науке и технолошког развоја Републике Србије – *Модернизација западне Балкана* (ев. бр. 17709). Желео бих да изразим захвалност господину Патрику Одвијеру, секретару Одбора клана Одвијер, који ми је омогућио приступ делу потребне литературе. Захвалност дугујем и господину Патрику Макартију, почасном секретару Друштва за војну историју Ирске, који ми је омогућио приступ издању њиховог часописа *The Irish Sword*.

¹ Sean O' Duibhir; John O'Dwyer; у аустријским изворима назива се Johann Joseph Anton Oduyer, како се и сам потписивао; у српској историографији прихваћена је транскрипција Одвијер, које ћемо се држати у раду. Други могући начин изговарања његовог имена, приближнији оригиналном изговору, гласи Одуир.

општим цртама назначити улогу коју је бечки двор имао међу европском аристократијом, као и питање ирске емиграције у држави Хабзбурга. Попут других европских дворова XVII века, и бечки двор је био отворен за стране племиће који су желели да ступе у царску службу. Међутим, оно што га је издвајало од осталих европских дворова била је улога *de facto* престонице Светог римског царства немачког народа, као и престиж царске титуле.² Бечком двору је то давало ауру харизматичности која је европској аристократији била веома привлачна.³ Импозантан је број италијанских, немачких, шпанских, пољских и племића из других делова Европе који су служили у царској војсци.⁴

Осим припадности аристократском миљеу, за ступање у царску службу од значаја је била и конфесионална опредељеност. Припадницима католичке вероисповести је указивана предност, али се присуство протестаната на бечком двору ипак не може занемарити. То је тенденција која постоји од XVI века. Цар није могао да се истовремено повинује одредбама Аугсбуршког мира и да спречава уплив протестантских аристократа на двор.⁵ Међутим, овај тренд ће изгубити на значају до почетка XVII века, када је контрареформација добила замах. Након епохе верских ратова, протестанти су могли поново да ступе у службу Хабзбурга; ипак, предност је давана онима који би прешли у католичанство. Као илустрацију овакве промене вероисповести можемо навести кнеза Александра Виртембершког,⁶ који је из лутеранства прешао у католичанство (1712) током службе у царској војсци.⁷ Међутим, за аристократе од великог угледа, или оне високог звања, промена вере није била обавезујућа. Као пример би могао послужити Фердинанд II Алберт, кнез од Брауншвајга-Линебурга-Беверна, рођак Елизабете Кристине, супруге цара Карла VI.⁸ Требало би нагласити да током владавине династије Хабзбурга католичанство никада није изједначавано са верношћу круни. Сматрало се да је католичанство пружало тек само добру основу, „материјал“ од кога се могао начинити верни поданик цара и аустријске куће.⁹

² Press 1986, 23.

³ Duindam 2011, 401–431; Press 1986, 39–41, 45.

⁴ Schmidt-Brentano 2006.

⁵ Press 1986, 32–33.

⁶ Он је касније постао презес цивилне администрације у Србији (1720–1733).

⁷ Vehse 1853b, 216; Wunder 1977, 266.

⁸ Осим што је био царев рођак, Фердинанд II Алберт је био и истакнути војсковођа, који се исказао током ратова Аустрије против Француске и Турске. Spehr 1877, 681–682; Vehse 1853a, 216–217.

⁹ Evans 1979, 72–74.

Који су били Одвијерови мотиви да се определи за ступање у царску службу? У светлу горе наведеног може се претпоставити да су га привукли престиж царске титуле и отвореност и привлачност бечког двора. Његова конфесионална припадност је сигурно била фактор који је олакшао пријем у нову средину, док је за његове будуће господаре од највећег значаја била репутација коју су ирски војници уживали, а о чему ће више речи бити касније.

Сада ћемо пажњу посветити положају и улози ирске емиграције у држави Хабзбурга. Први знатнији контакти између Хабзбурга и ирске емиграције падају у доба Тридесетогодишњег рата, прецизније након 1626, када у оквиру најамничких групација Ирци долазе под својим сопственим официрима. Први редовни ирски пукови основани су 1630, када су браћа Јаков и Валтер Батлер основали пешадијски и драгонски пук. Пешадијска јединица је убрзо била потучена до ногу у сукобу са Швеђанима, док је драгонски пук стекао славу (ако се то може тако назвати) својим учешћем у атентату на Валенштајна. Године 1636. број ирских војника је знатно повећан када је основано осам нових пукова; међутим, након завршетка Тридесетогодишњег рата, дошло је до опадања броја Ираца у служби Монархије. За овај период карактеристично је то што су Ирци заузимали углавном ниже официрске положаје. У тој епохи су само појединци из породица Валис и Тафе успели да се домогну виших положаја и да се оките вишим чиновима.¹⁰ Ирци су у служби Хабзбурга били веома цењени као војници. Као илустрација високог мишљења које су о њима имали владари династије, могу послужити изјаве приписане цару Францу I, мужу Марије Терезије: „Што више Ираца у аустријској служби то боље“ и „...наше јединице ће увек бити дисциплиноване; јер Ирац кукавица је реткост и оно што становници Ирске презиру из принципа, учиниће из жеље за славом.“¹¹

Осамнаести век доноси експанзију ирске компоненте у аустријској армији. То је нарочито видљиво након 1756, када је британска влада забранила Ирцима да емигрирају у Француску, што је за последицу имало повећани прилив житеља „Смарагдног острва“ у Свето римско царство. Они су у својој новој домовини остварили изузетно успешне каријере – заузимали су трећину генералских чинова 1761,¹² а према неким прорачунима, око две стотине ирских официра било је активно у служби током ратова који су уследили након Револуције и Наполеоновог доласка на власт. Најблиставију каријеру остварио је Франц Морис Лејси, који

¹⁰ Duffy 1983, 267–268.

¹¹ Clark 2010, 178–179.

¹² Duffy 1983, 269.

је добио чин фелдмаршала и постао председник Дворског ратног савета 1766. Осим тога, одликован је и великим крстом новооснованог Војног реда Марије Терезије.¹³

О друштвеном положају Ираца у аустријској служби може се рећи неколико интересантних ствари. Пажњу привлачи чињеница да је већина њих остала неожењена и без потомства. То се објашњава следећим разлозима: највећи број њих је долазио са седамнаест или осамнаест година, тако да нису имали прилике да се ожене пре емигрирања. Друго, пошто су углавном били незнатног порекла, било им је тешко да се уклопе у друштво своје нове домовине, па су остајали нежење без законитих наследника. За разлику од њих, досељеници племенитог рода су се релативно брзо уклапали у нову средину. Аустријске војне власти биле су веома широке руке у додели одсуства и рефундирању путних трошкова за оне Ирце који би желели да посете своју отаџбину на краће време, али мали број њих се одлучивао на овај корак. Углавном су бирали да своје дане ван активне службе проведу у Бечу или у Чешкој и Моравској.¹⁴

Може се рећи да Џон Одвијер припада трећој генерацији ирских емиграната, који су потражили уточиште широм Европе након слома Јаковитске побуне 1691. Поражени побуњеници су у највећем броју отишли у Француску (чувена Ирска бригада) и Шпанију. Мањи део је отишао у Свето римско царство немачког народа. Међу њима се налазио и Џон Одвијер. Он је заузимао истакнуто место у клановској хијерархији Ирске.¹⁵ У његову част је, као успомена на слом побуне с краја XVII века, испевана популарна песма у којој се говори о поразу и изражава жаљење због очајног стања у Типерерију.¹⁶

Одвијер је под окриљем Хабзбурга остварио изузетну војничку каријеру. У почетку је као свог ментора имао чувеног војсковођу Гвида фон Штаремберга.¹⁷ Касније је пратио будућег цара Карла VI током ратних операција на Иберијском полуострву за време Рата за шпанско наслеђе (1701–1714), када је командовао пешадијским пуком Ревентлау.¹⁸ Због својих ратних заслуга од цара је добио титулу грофа 1713.¹⁹ Године 1716. добија чин генерала-фелдвахтмајстера (данашњи еквивалент је генерал-

¹³ Исто, 268–269.

¹⁴ Исто, 269.

¹⁵ Hayes 1950, 38–39; O'Dwyer 2000², 362–365.

¹⁶ Keefe 1977, 34–36.

¹⁷ Arneth 1864, 445.

¹⁸ Arneth 1853, 481.

¹⁹ O'Dwyer 2000², 363.

мајор), а 1723. чин фелдмаршал-лајтанта (данашњи еквивалент је генерал-потпуковник).²⁰

Почетак рата са Османским царством (1716–1718) довео је Одвијера на територију Србије. И у овом сукобу исказао је свој војнички таленат, поготово приликом битке код Петроварадина (1716), где је и рањен,²¹ као и током опсаде Београда, када је са две чете гренадира помогао приликом одбијања турског испада из тврђаве, који је уследио након олује 13. јула 1717.²² Његово држање у овом рату је оставило снажан утисак на Еугена Савојског, који се о њему изразио похвалним речима („...emsiger und guter Offizier sei...“).²³ Заслуге у том сукобу препоручиле су га за место команданта београдског гарнизона, на које је постављен већ крајем 1717,²⁴ а до успостављања редовне администрације 1720. привремено је управљао Србијом. Сем тога, генерал гроф Одвијер је обавио важне припреме за размену амбасадора, која је требало да уследи годину дана након склапања Пожаревачког мира. Он је са турским командантом Ниша и Румелије, Абдулах пашом, уговорио појединости размене посланика почетком јуна 1719. Том приликом су утначени састав и бројност делегација, тачно место размене, распоред седења делегата и редослед обраћања.²⁵ Осим што је припремио размену, Одвијер је имао и важну улогу приликом саме церемоније.²⁶ Ипак, ту се списак његових обавеза није завршавао; он је обухватао и мање престижне задатке, као што је било хватање пребега и борба против хајдука. Два члана Пожаревачког мировног уговора била су посвећена овом питању (X и XIV члан).²⁷

Одвијерова привремена управа Србијом започета је реконструкцијом Београда оштећеног ратом. Иако су главни радови на фортификацији, као и на изградњи барокног Београда започели након 1723, санација објеката порушених током опсаде текла је под његовим надзором. Као једини споменик тих активности сачуван је само Велики барутни магацин у стени, који је назван по њему – Одвијеров барутни магацин.²⁸ Међутим, његова управа је скоро од самог почетка била обележена проблемима, а ситуација се нарочито закомпликовала након успостављања цивилне

²⁰ Schmidt-Brentano 2006, 70.

²¹ Arneth 1864, 401.

²² Исто, 429.

²³ Stefanovic-Vilovsky 1908, 19.

²⁴ Arneth 1864, 445.

²⁵ Milošević, 2011, 239–250; Driesch 1723, 40–41, 45–47.

²⁶ Driesch 1723, 48–60; Krälitz-Greifenhorst 1908, 17–27.

²⁷ Павловић 19016.

²⁸ Веселиновић 1974, 536–540; Samardžić 2011, 257.

администрације у Србији, на чијем челу се нашао већ помињани кнез Александар Виртембершки (1720).²⁹ Драгољуб Павловић у свом делу *Аустријска ујрава у северној Србији (1717-1739)* наводи како је принц Александар клеветао и оптуживао Одвијера да је материјалиста и грамзивац, те да је генерал због тих оптужби прекомандован у Славонију.³⁰ Међутим, да ли је било баш сасвим тако? Сукоб између цивилне и војне власти је неоспоран, као и оптужбе које је изнео кнез Александар. Против Одвијера су прикупљене озбиљне тужбе, у којима се истицало његово строго и самовољно понашање. Службеници Дворске коморе Август Хелблинг и Јохан Јаков Терликскрон саставили су извештај (датиран 31. децембра 1718) у коме је наводно генералово прекорачивање дужности и користољубивост приказано у најгорем могућем светлу. Имајући у виду неповољно расположење немачких колониста у Београду, захтевано је његово отпуштање из службе. Међутим, војне власти су се оглушиле о такве препоруке; Одвијер је остао на свом положају све до 1722, након чега је уследила прекоманда у Славонију. Могуће је да су те оптужбе биле претеране. Недостатак икакве реакције Дворског ратног савета на ове притужбе може послужити као илустрација колико је мало поверења имао у основаност ових жалби.³¹ Као показатељ поштовања које је двор исказивао према грофу Одвијеру може послужити чињеница да је издање *Албума Конрада Вајса*, који описује размену аустријских и турских депутација 1719, посвећено њему према царевом изричитом наређењу.³²

Одвијеров премештај у Славонију вероватно није уследио као последица жалби представника цивилне администрације. Тим пре што је он убрзо након прекоманде добио унапређење (1723) у чин фелдмаршал-лајтанта (данашњи еквивалент је генерал-потпуковник).³³ Неколико година након постављења на ново место, Одвијер је донео регуламент за граничаре (1727); тим документом се заводила строга дисциплина у редове тамошњих граничара. Регулација је предвиђао драконске казне чак и за најмање преступе.³⁴ Овај документ се може тумачити као сведочанство о макар једној његовој особини

²⁹ Stefanovic-Vilovsky 1908, 67 нап. 5.

³⁰ Павловић 1901а, 29.

³¹ Stefanovic-Vilovsky 1908, 67-68 нап. 5.

³² Milošević 2011, 241, 248.

³³ Schmidt-Brentano 2006, 70.

³⁴ Vaniček 1875, 203-207. Навешћемо овде само једну одредбу која одлично илуструје природу новог режима. Њоме се прописује да се одсецањем десне руке казни војник који претпостављеном не би исказао дужно поштовање, или који би уперио оружје на старешину (*Wer sich vermass, seinem Vorgesetzten den ihm gebührenden Respect zu versagen, gegen ihn die Hand aufzuheben oder gar das Gewehr anzulegen, dem sollte die rechte Hand abgehauen werden*). Vaniček 1875, 203.

која је поменута раније – строгости – али регуламент истовремено одражава и тежњу аустријске војске за униформисањем и региментализацијом, присутну у првој половини XVIII века. Списак Одвијерових задужења је 1726. био увећан за још једну ставку. Наиме, Дворски ратни савет га је одредио за комесара на црквеном сабору у Карловцима, који се састао након смрти митрополита Вићентија Поповића.³⁵

Генерал је био и власник имања на територији која је била везана за његову службу. Он је 1720. стекао Батајницу, а 1726. купио је Нашичко властелинство за 20 000 форинти. Године 1728. дошао је и у посед Футошког властелинства. У овим добрима је уживао све до смрти,³⁶ а део имања је остао у његовој породици све док његова удовица није 1734. продала Нашичко властелинство баронима из породице Пејановић (Јосифу и Игњату).³⁷

Извори:

- Driesch, Gerard Cornelius von (1723): *Historische Nachricht von der Röm. Kayserl. Groß-Botschaft nach Konstantinopel, welche auf allergnädigsten Befehl Sr. Röm. Kayserlichen und Catolischen Majestät Carl des Sechsten nach glücklich vollendeten zweyjährigen Krieg, Der Hoch und Wohlgebohrne des H. R. Reich Graf Damian Hugo von Virmondt rühmlichst verrichtet.* Nürnberg.
- Krälitz-Greifendorst, Friedrich von (1908): Bericht über den Zug des Gross-Botschafters Ibrahim Pascha nach Wien im Jahre 1719. *Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse*, **158/3**, 1–66.

Литература:

- Arneth, Alfred von (1853): *Das Leben des kaiserlichen Feldmarschalls Grafen Guido Starhemberg (1657–1737).* Wien
- Arneth, Alfred von (1864): *Prinz Eugen von Savoyen* II. Wien
- Vaniček, Franz (1875): *Special Geschichte der Militärgrenze* I. Wien
- Веселиновић, Рајко (1974): Београд под влашћу Аустрије од 1717. до 1739. године. у: Чубриловић, Васа (ур.) *Историја Београда* I, Београд: Просвета, 523–586
- Vehse, Eduard (1853a): *Geschichte der deutschen Höfe seit der Reformation* XXII. Hamburg
- Vehse, Eduard (1853b): *Geschichte der deutschen Höfe seit der Reformation* XXV. Hamburg

³⁵ Маријан 2005, 402–406; Руварац 1889, 11–14.

³⁶ У литератури постоје несугласице око тачног датума смрти. Према Schmidt-Brentano 2006, 70, Одвијер је умро 1729, док Cavenagh 1927, 119, као последњу годину његове службе наводи 1731. Одвијер је сигурно преминуо пре 1734, када се у литератури наилази на помен његове удовице.

³⁷ Поповић 1954, 161; Радовановић 2009, 216 нап. 10.

- Wunder, Bernd (1977): Karl Alexander. y: *Neue Deutsche Biographie* **11**, 266 [<http://www.deutsche-biographie.de/sfz39994.html>]
- Duindam, Jeroen (2011): Versailles, Vienna, and Beyond: Changing Views of Household and Government in Early Modern Europe. y: Duindam, Jeroen – Artan, Tülay – Kunt, Metin (yp.) *Royal Courts in Dynastic States and Empires: A Global Perspective*. Leiden-Boston: Brill, 401–431
- Duffy, Christopher (1983): More light on the Irish in the service of Imperial Austria. *The Irish Sword*, **XV**, 267–270
- Evans, R. J. W. (1979): *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700: An Interpretation*. Oxford: Clarendon Press
- Keefe, Joan (yp., прев.) (1977): *Irish Poems from Cromwell to the Famine: A Miscellany*. Bucknell University Press
- Маријан, Владо Ст. (yp.) (2005): *Српска историјска чиианка 3, Историја Срба у XVIII веку: према одабраним историјским изворима*. Београд: Досије
- Milošević, Ana (2011): The Festival Book for the Exchange of Austrian and Turkish Deputations in 1719. y: Ingraо, Charles – Samardžić, Nikola – Pešalj, Jovan (yp.) *The Peace of Passarowitz, 1718*, West Lafayette, Indiana, 239–253
- O'Dwyer, M. – O'Dwyer, T. (2000²): *The History of O'Dwyers: originally published as the O'Dwyers of Kilnamanagh, the history of an Irish sept*. Limerick
- Павловић, Драгољуб (1901a): *Аусџриска ујрава у северној Срдији (1717–1739)*. Београд: Државна штампарија краљевине Србије
- Павловић, Драгољуб (1901b): *Пожаревачки мир, историјска сџудија*. Нови Сад
- Поповић, Душан (1954): *Велика сеоба Срба 1690: Срби сељаци и ѓлемећи*. Београд: СКЗ
- Press, Volker (Dec., 1986): The Habsburg Court as Center of the Imperial Government. *The Journal of Modern History*, **58**, 23–45
- Радовановић, Светлана (2009): Село Хртковци и остала насеља на некадашњој доњој савској војној граници у светлу промена етничке структуре. *Демографија*, **VI**, 209–232
- Руварац, Д. (1889): *Српски народни и црквено-народни сабори у Ујарској*. Земун
- Samardžić, Nikola (2011): The Emergence of the Baroque in Belgrade. y: Ingraо, Charles – Samardžić, Nikola – Pešalj, Jovan (yp.) *The Peace of Passarowitz, 1718*, West Lafayette, Indiana, 255–266
- Spehr, F (1877): Ferdinand Albrecht II. y: *Allgemeine Deutsche Biographie* **6**, 681–682 [<http://www.deutsche-biographie.de/sfz39214.html#adb>]
- Stefanovic-Vilovsky, Theodor von (1908): *Belgrad unter der Regierung Kaisers Karls VI. (1717–1739)*. Wien
- Schmidt-Brentano, A. (2006): *Kaiserliche und k.k. Generale (1618–1815)*. Wien
- Cavenagh, LC (1927): Irish Colonels Proprietors of Imperial Regiments. *The Journal of the Royal Society of Antiquaries of Ireland*, **17/2**, 117–126
- Clark, George B. (2010): *Irish Soldiers in Europe, 17th–19th Century*. Cork: Mercier Press Ltd
- Hayes, Richard (1950): Famous Tipperarymen on the Continent. y: O'Connell, P. – Darmody, W. C. (yp.) *Tercentenary Souvenir Record*. Clonmel: Clonmel Tercentenary Committee

Vladimir Abramović

CONTRIBUTION TO THE BIOGRAPHY
OF THE IMPERIAL GENERAL COUNT O'DWYER,
COMMANDER OF BELGRADE 1718–1722

John O'Dwyer (Sean O' Duibhir) was the chieftain of the Irish clan O'Dwyer, from the County Tipperary, in southern Ireland. He entered the Imperial service in the wake of defeat of Jacobite rebellion (1691), when defeated rebels scattered around Europe, settling mostly in France and Spain, while a smaller portion went to the Holy Roman Empire. O'Dwyer was among the latter group.

He made an enviable career under the Habsburgs. In the beginning, he was under the tutelage of famed military leader Guido von Starhemberg. Later, he accompanied the future Emperor Charles VI during the campaign in Spain at the time of the war of the Spanish succession (1701–1714), where he commanded infantry regiment Reventlau. He distinguished himself, and the Emperor ennobled him in 1713. He rose quickly in military ranks after the receiving the title of Count. He earned the rank of Generalfeldwachtmeister in 1716 (today's equivalent of a Major-General), and the rank of Feldmarschalleutnant in 1723 (today's equivalent of Lieutenant-General).

The outbreak of the war with the Ottoman Empire (1716–1718) led O'Dwyer to the territory of Serbia. In this conflict, he demonstrated outstanding military ability, especially during the Battle of Petrovaradin (1716), where he was wounded, and during the siege of Belgrade (1717). He left a very good impression on Prince Eugene of Savoy who thought of him very highly. Based on Prince Eugene's trust in him, O'Dwyer received the command of Belgrade garrison and the authority over the interim administration in Serbia. In addition to that, he played an important role in the exchange of ambassadors between Austria and Ottoman Empire, which occurred in June of 1719, one year after the Peace of Passarowitz (1718).

His government over the interim administration in Serbia was less fortunate, however. Numerous complaints were filed against him; he was accused of being arbitrary, materialistic and greedy, as well as abusive of his authority. Even his dismissal from service was requested. However, military authorities turned a deaf ear to those complaints, and he remained in the office until 1722, when he was transferred to Slavonia.

While serving in Slavonia he issued a Regulation for border troops (1727), which envisaged draconian penalties, even for the smallest breaches of discipline. This Regulation reflects the desire for uniformity of the Habsburg forces and its regimentalization, which was a tendency present in the Austrian army during the first half of the 18th century. The list of his duties was increased yet again in 1726, when he was appointed by the Court War Council as a commissar for the church synod held in Karlovac.

UDC: 94(4:560)"1792/1794"
327(560)"1792/1794"
327(44:560)"1792/1794"
ID BROJ: 202598668
Izvorni naučni članak
Rad primljen: 5. 09. 2013.
Rad prihvaćen: 12. 09. 2013.

Haris Dajč, MA

Research Assistant, Department of History
New Balkan Institut
Belgrade Research Center for Humanities and Arts
Faculty of Philosophy
University of Belgrade
hdajc@f.bg.ac.rs

EUROPEAN STATES AT THE PORTE DURING CRITICAL YEARS OF THE FRENCH REVOLUTION (1792–1794)*

This paper relates to the Porte's treatment of foreign diplomats in the difficult years of the French revolution (1792–1794). Data used come from material kept in *The National Archives, Kew Garden* London, containing reports of English ambassadors and in *Archivio di Stato di Venezia*. It contains reports from Constantinople by the bailo, who singles out as observer of situation in upper echelons of Ottoman Empire and their treatment of diplomats. After comparison of above sources it is possible to get a clear picture of difficult relations between the Porte and European states, threatened by upheaval that spread after the fall of Bastille.

Key words: *Levant, Ottoman Empire, France, French Revolution, diplomacy, Louis XVI, Selim III.*

Ključne reči: *Levant, Osmansko carstvo, Francuska, Francuska revolucija, Luj XVI, Selim III.*

Towards the end of the 18th century traditional Ottoman commercial partners (England, France and the Netherlands) were slowly losing their importance as other nations (Russia, Austria, Prussia and Sweden) became important for the Porte.¹ Case of the France is the most important one, because it is the result of the research within project "Modernization of Balkans" (br 177009) financed by Ministry of education, science and technological development of the Republic of Serbia.

¹ More on influence of particular states on the Porte in mid 18th century, or more particular in 1744, in: Pietro Busnelo, *Notizie Turchesche* (pr. Gligor Stojanović), Sarajevo: Naučno društvo Bosne i Hercegovine, 1960, 125–134.

even in the worst period of Ottoman and French commercial and political relations in 1793 after decapitation of the king Louis XVI the French send financial help to Selim III that strengthen their relations again.² Relations between traditional allies will be irreversible worsen only after Napoleon campaign in Egypt in 1798. Position of Ottoman Empire became more complex as number of states it regularly contacted grew. Diplomats serving in this country couldn't avoid impression Ottomans have contempt towards European nations, so only reasons they accepted foreign presence in their country were their own interest and advantage.³ One of explanations for the acceptance of diplomatic relations in European fashion comes from the fact that the Porte realised importance of commerce, so it protected representatives of European states it had trade with exclusively for its own interest. Tradesmen, inhabitants of factories, enjoyed protection of Constantinople ambassadors and consuls situated in major ports, primarily Cairo, Alep, Tripolis (Syria), Smyrna, Saida, Alexandria and others.⁴

Once leading European state in trading with Ottoman Empire, England, lost its advantage as a result of loss of Levant Company monopoly, but also due to its increased interest in American colonies and the Far East.⁵ For France, on the other hand, the Levant remained important. Between 1766 and 1792 its Levant trade amounted annually to 21,500,000 pounds of imported goods and 37,680,000 pounds of goods exported to the Levant.⁶ According to other sources, though, the trade between two countries averaged some 32.5 million pounds. France imported from the Levant merchandise worth 19 million, and exported 13.5 million pounds.⁷ Most of Ottoman imports came from France, for it absorbed most of capital of Ottoman Empire.⁸ Problem for French Comagnie du Levant were many privateers, especially active between Peloponnese (Morea) and Italy, that used ports of Kingdom of Naples and Ionian and Adriatic towns on the mainland. In order to restrain them and make attacks on merchant vessels

² *Disacci da Costantinopoli*, I, doc. n° 47, 150 (Bujukdere, August 24 1793).

³ Elias Habesci, *The Present State of the Ottoman Empire... Including a Particular Description of the Court and Seraglio of Grand Signor and interspersed with many Singular and Entertaining Anecdotes*, London: Printed for R. Baldwin, 1784, 286;

Disacci da Costantinopoli, I, doc. n° 47, 150 (Bujukdere, August 24 1793).

⁴ Luigi Ferdinand Marsigli, *L'Etat Militaire de l'Empire Ottoman, Ses Progres et sa decadence*, A la Haye – Amsterdam: Chez Pierre Grosse &c – Chez Herm. Uytwerf &c, 1732, 51.

⁵ William Eton, *A Survey of the Turkish Empire*, London: Printed for T. Cadell, 1799, 472.

⁶ Freeman Hunt, *The Merchant's Magazine, and Commercial Review*. New York: Published at 142 Fulton-Street, 1842, vol. VI, 186.

⁷ Edhem Eldem, *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*. Leiden: Koninklijke Brill, 1999, 13.

⁸ Busnelo, *Notizie Turchesche*, 95. Statement related to situation in 1744 or thereabout.

less frequent, the French had to engage their navy.⁹ Another problem that also influenced level of trade was a plague that appeared in Smyrna in July,¹⁰ and started to fade only in autumn. At the same time, the privateers extended their attacks to larger part of the Levant, endangering trade even with Alep.¹¹

While Venetia through bailo tried to improve its exports to the Levant, Germany and Russia did nothing about it. That is the first impression Ferigo Foscari got after only few days in Constantinople.¹² Advantage of Russia in Levant he attributed to the Article XXI of the contract signed on June 10, 1783. On the other hand, Austria had problem of tariffs solved by Svishtov treaty.¹³ Until then, France established strong business with Constantinople, Smyrna and Thessaloniki, where majority of its merchandise was exported to. Just before the Revolution, in Constantinople lived 144, in Smyrna 119, and in Thessaloniki 58 Frenchmen. In other towns (Alep, Cairo, Rhodes) their number was much smaller.¹⁴

The year French Revolution took place was also important for the Ottoman Empire. Abdul Hamid I (1774–1789) was succeeded by Selim III (1789–1808), while in France absolute rule of Louis XVI (1774–1792) headed towards its end. News from France made Selim III worried over fate of the French king¹⁵ and disturbed Frenchmen trading in the Levant.¹⁶ Relations between France and Ottoman Empire were worsened by Turkish war with Austria and Russia.¹⁷ The prestige of the French ambassador to the Porte, Choiseul-Gouffier (1784–

⁹ Public Record Office (= further on: PRO), Foreign Office (= further on: FO), 78/10, f° 160 (Constantinople, June 22 1789).

¹⁰ PRO, FO, 78/10, f° 184 (Constantinople, July 15 1789).

¹¹ PRO, FO, 78/10, f° 202 (Constantinople, August 22 1789).

¹² Ferigo Foscari was elected new Venetian bailo in 1792 and started his journey towards Constantinople in August of the same year. Representatives of Venetian patriciate came to see him off. He was escorted by secretary Nicolo Clombo, appointed by the Ten. Besides secretary, he took three interpreters, Giusepe Francini among them; also two dragomans named Masselini and Calavro. He took to Constantinople five “giovani di lingua”: Sanfermo, Koka, Agapit i two Masselinis. Onboard „Fama” that took Ferigo to Constantinople were also sister of Vienna internutio serving in Constantinople and a son of French ambassador to the Porte.

¹³ *Disacci da Costantinopoli di Ferigo Foscari 1792–1796*, vol. I–II, (pr.) Franca Cosmai – Stefano Sorteni, Venezia: La Malcontenta, 1996, I, doc. n° 6, 20 (Pera, December 22 1792).

¹⁴ Amaury Faivre d’Arcier, *Les Oubliés de la Liberte Négociant, Consuls et Missionnaires Français au Levant pendant la Révolution (1784–1798)*, Paris: P.I.E. Peter Lang, 2007, 16.

¹⁵ PRO, FO, 78/10, f° 187 (Constantinople, July 22 1789).

¹⁶ PRO, FO, 78/10, f° 171 (Constantinople, July 8 1789).

¹⁷ This relates to two separate wars: Austro-Ottoman War or Dubica War 1787–1791 and Russian-Ottoman War 1787–1792. In both cases Ottoman Empire emerged as a losing side. The defeat against Russia was catastrophic for Ottoman state, while the one against Austria didn’t result in huge territorial loss.

1792),¹⁸ decreased by some extent during summer of 1789, but not because of events in France, but because of scandals he was involved in.¹⁹ During spring and summer of 1789 he negotiated with the Porte a release of Russian ambassador Jakov Bulgarkov.²⁰ Robert Ainsley²¹ considered Choiseul paid certain amount to have Bulgarkov²² released from Yedikule prison.²³ He managed to arrange for Bulgarkov to be transported to Trieste on French merchant ship “Figenita”.²⁴ Bulgarkov was not released, though, for vehement opposition by ambassadors of Prussia, Sweden and Poland. Representatives of Poland and Sweden particularly opposed it, and kept on doing that all the way into autumn.²⁵ It was only in November that Selim III decided to release Bulgarkov, and have him transported to Trieste.

Choiseul made reputation among diplomats as a mediator in an attempted peace agreement between Turkey and Austria.²⁶ The reason to accept this role was increasing influence of Russian ambassador over Selim III.²⁷ The offer was basically that both sides accept stipulations of the Belgrade Treaty of 1739, with reparations of 30 billion piasters Austria to pay the Porte.²⁸ Negotiations he led did not result with peace. Robert Ainsley emphasized increasing influence

¹⁸ Mari Gabriel Florent August de Choiseul-Gouffier (1751–1817), the ambassador to the Porte from 1784 to 1792. Later on, when he was given permit to return to France in 1802, he wrote *Voyage Pittoresque dans l' Empire Otthomane*.

¹⁹ Later on this will be described in detail, but two major problems for transferring Russian ambassador from captivity were French merchants, being in a revolutionary disposition and influencing certain sultan subjects, and alcohol smuggling in Sinop by a French merchant vessel.

²⁰ Jakov Bulgarkov was thrown into a dungeon in 1788, after he relayed to the Porte formal declaration of war from Katarina II (1762–1796).

²¹ Sir Robert Ainsley (1730–1812) was of Scottish origin, an orientalist by education, a numismatist. What were impressions of an English journeyman who visited Constantinople in 1788 and thanked him for his reception in exaggerated manner, in: Thomas Watkins, *Travels trough Swisseland, Italy, Sicily, the Greek Islands, to Constantinople; trough part of Greece, Ragusa, and Dalmatian Isles; In a Series of Letters to Pennoyre Watkins, Esq., in the Years 1787, 1788, 1789*, vol. I–II. London: Printed for T. Cadell, in the Strand, 1792, II, 216–217 (letter XXXIV, Constantinople, October 6 1788). Watkins claimed the Porte valued Robert Ainsley best of all Constantinople diplomats; *Ibid*, 217.

²² PRO, FO, 78/10, f° 186 (Constantinople, July 22 1789).

²³ Eptapirgos in Greek, in Turkish Yedi kule; dungeon close to Constantinople saray, in 17th century a place where most often members of diplomatic corps were imprisoned.

²⁴ PRO, FO, 78/10, f° 187 (Constantinople, July 22 1789).

²⁵ PRO, FO, 78/10, f° 209 (Constantinople, September 8 1789).

²⁶ PRO, FO, 78/10, f° 209 (Constantinople, September 8 1789).

²⁷ Prussians signed an offensive alliance with the Porte in 1790, but did not join the war. Instead, they kept a pressure on Sweden to continue the war.

²⁸ PRO, FO, 78/10, f° 211 (Constantinople, September 8 1789).

of Prussia, while mediation attempt of French ambassador he considered a precaution over possible Prussia's joining war on the Porte's side.²⁹ Another problem Choiseul had to resolve with the Porte was smuggling of large quantities of alcohol by French merchant ship in Sinop, something Ainsley considered would further weaken his position.³⁰

Another problem that increasingly burdened diplomats was a question who is appointing ambassadors and other members of the French mission in Ottoman Empire. The crisis started towards the end of summer, when two candidates for a secretary position arrived to Constantinople one after another.³¹ Ainsley predicted situation in France can only get worse, leading that country into a revolution.³² The arrival of new French official on September 3 was officially explained by new instructions to the ambassador by foreign affairs minister, Armand Marc, comte de Montmorin. Position of embassy secretary was already occupied, though, by Champgrand sent by Louis XVI, although he arrived in Constantinople only by the end of August, more than two months late.³³ The Porte did not react in such cases, leaving French to sort out misapprehension on their own. Turkey was thankful to France for military aid³⁴ that kept on coming, so it was cautious and neutral towards problems in that country.

As Revolution progressed, its ideas spread amongst Frenchmen residing in the Ottoman state. However, that did not affect position of ambassador Choiseul, highly respected in both diplomatic corps and the Porte.³⁵ By the end of September 1789, certain Frenchmen in Constantinople were "infected", as stated in the document.³⁶ They started publicly to attack Austrians for poor situation in their country. In bursts of anger they accused even ambassador Choiseul. Besides Austrians, they blamed Russians for poor trade and lesser profits. Robert Ainsley recorded that such rebels were present even in the French embassy, and explained their behaviour as "export of Revolution beyond borders of France".³⁷

The treaty of Kuchuk Kainarji (1774) opened the "Eastern issue" that could be summarized as elimination of Ottoman Empire, with each of European

²⁹ PRO, FO, 78/10, f° 211.

³⁰ PRO, FO, 78/10, f° 200 (Constantinople, August 8 1789).

³¹ PRO, FO, 78/10, f° 208. (Constantinople, September 8 1789).

³² PRO, FO, 78/10, f° 209.

³³ PRO, FO, 78/10, f° 209.

³⁴ PRO, FO, 78/10, f° 209.

³⁵ In several reports to the Secretary of foreign affairs, Duke of Leeds, British ambassador claims French ambassador honours his word and is an honest man.

³⁶ PRO, FO, 78/10, f° 216 (Constantinople, September 22 1789).

³⁷ PRO, FO, 78/10, f° 216.

states accomplishing some benefits for itself. Russia imposed as a protector of Orthodox population that still made majority in some parts of Ottoman state.³⁸ That gave it means to pressure the Porte from the inside. Turkish-Russian relations were also burdened by Russian possession of Crimea, officially acknowledged by the Porte in the Treaty of Iasi (January 1792). On the other hand, England tried to keep open roads to India, partly within Ottoman territory. France also tried to keep up trade with the Levant. Austria openly demonstrated aspirations towards European northwest provinces of Ottoman empire. In such circumstances, at the Porte endurably persisted group of traditional politicians who recognized the West as a threat to existence of the state. At those moments when “traditionalists” prevailed, automatically all attempts to approach the West were annulled. For that reason, in 1787 were withdrawn foreign experts working on military equipment of Turkish army. They were supported by Austria and Russia, countries that did not favour Ottoman empire strengthening, especially military one.³⁹

All the countries tried to achieve advantageous position at the Levant using bad situation in the Ottoman Empire. Reis-effendi⁴⁰ Reshid Mehmed effendi who handled foreign politics, after first inklings of possible effects of French Revolution tried to keep the Porte neutral towards these events, without biasing any nations. That was exactly the answer received by Ferigo Foscari who just then started his office at the Porte, for reis-effendi sent him through dragoman a message that the Porte is treating all the nations equally.⁴¹ A report by Robert Ainsley shows how much count Choiseul was respected at the Porte. By the end of October 1792 he managed to achieve a firman guaranteeing French citizens protection of their businesses within borders of Ottoman Empire.⁴²

The Porte probably was aware that change of regime will result in new government sending an ambassador loyal to new values. That was expected by all other countries having permanent representatives at the Porte. A news arrived to Constantinople that the Republic named citizen Semonville a new

³⁸ Russia becomes an important factor of Ottoman policy in 18th century. The Porte acknowledged its ruler title of tzar in 1740. Besides Habsburg empire (title was acknowledged to its ruler by the Treaty of Zsitva-Torok in 1606), the Russia became the only state with a ruler having same rank as a sultan; Bülent Arı, “Early Ottoman Diplomacy: Ad Hoc Period” in: Nuri Yurdusev, *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004, 42.

³⁹ Робер Мантран, „Почеци Источног питања (1774–1839)“ in: Робер Мантран (ed.), *Историја османској царсџива*, Београд; Клио, 2000, 513.

⁴⁰ Reis-effendi became during 18th century pivotal person of Ottoman foreign politics. More on this post in: Thomas Naff, Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1789–1807, *Journal of American Oriental Society*, vol. 83, n° 3 (1963), 296–297.

⁴¹ *Disacci da Costantinopoli*, I, n° 6, 20.

⁴² PRO, FO, 78/13, f° 167 (Constantinople, October 25, 1792).

ambassador⁴³. Ainsley received news announcing Semonville's arrival already at the beginning of December 1792. Reis-effendi expressed his wish to have consultations with English ambassador concerning arrival of new Republic representative. Quite indirectly, Ainsley suggested Reis-effendi the Porte shouldn't accept him, for that would make Ottoman empire the single state to recognize the Republic.⁴⁴ By then, personnel reassignments were made in the French embassy. Replaced were trusted associates of count Choiseul, like his dragoman.⁴⁵ From London, Vienna, Berlin and Russia voices were coming that the Porte shouldn't accept this diplomat for it was appointed by the regime they did not recognize, denying its legitimacy.⁴⁶ Even in France it wasn't clear who should be sent to the Levant. Samonville was supposed to make journey with Olivier towards Constantinople, but suddenly was called back to Paris.⁴⁷

New values imposed by the Revolution caused radical changes in French diplomacy. Previous ambassador Choiseul-Gouffier was recalled on August 22, 1792.⁴⁸ However, he continued with ambassador duties till November. Members of French factory in Constantinople decided in November 1792 to support the Republic, against advice by the Porte. Facing situation they have no representative, Frenchmen choose dragoman Antonio Fonton for their temporary representative until arrival of an ambassador designated by the Republic.⁴⁹ Fonton was chosen in an attempt to find middle solution, acceptable for majority. He suited ambassadors of other countries and kept relations with them, mostly of business and legal nature. Ambassadors of England and the Netherlands had regular contacts with him.⁵⁰ His son kept position of chancellor, running affairs as before.⁵¹

⁴³ Charles Louis Huguet, *marquis de Sémonville (1759–1739)* was a French diplomat and politician. He was made a marquis in 1819. Although he was named as a ambassador in Constantinople he never went there.

⁴⁴ PRO, FO, 78/13, f° 187 (Constantinople, December 10, 1792).

⁴⁵ PRO, FO, 78/13, f° 188.

⁴⁶ *Disacci da Costantinopoli*, I, doc. n° 7, 22 (Pera, December 31, 1792).

⁴⁷ Guillaume Antoine Olivier, *Travels in the Ottoman Empire, Egypt, and Persia undertaken by order of the Government of France, during the first six Years of the Republic*, vol. I–II. London: Printed for T. N. Longman and O. Ress, Paternoster-Row, 1801, I, I, 3.

⁴⁸ d' Arcier, *Les Oubliés de la Liberte Négociant*, 120.

⁴⁹ Alexander H. de Groot "Dragomans' Careers: The Change of Status in some Families connected with the British and Dutch Embassies at Istanbul, 1785–1829" in: Alastair Hamilton – Alexander de Groot – Maurits van den Boogert (ur.), *Friends and Rivals on the East: Studies in Anglo-Dutch Relations in the Levant from the Seventeenth to the Early Nineteenth Century*, Brill: Koninklijke, 2000, 229.

⁵⁰ PRO, FO, 78/13, f° 193 (Constantinople, December 24, 1792).

⁵¹ *Disacci da Costantinopoli*, I, doc. n° 9, 29 (Pera, January 8, 1793).

Papal nuncio, representatives of Prussia and Russia were given orders not to get in touch with the representative of the Republic, as well with those Frenchmen in Constantinople who started openly to wear cockade. In those days Frenchmen attached to Republican values and full of hatred against the Old regime, started openly to express avid support to the Revolution. Among those was certain merchant Lusi that came to present French merchant enterprises to the Russian ambassador. It was established for certain he sang in French embassy chapel “viva la libertà”.⁵² At the beginning of 1793 in Constantinople arrived representative of France sent by dauphin, brother of Louis XVI. His goal was to establish if the Porte recognized Louis XVII as a ruler of France.⁵³ By that time, Antonio Fonton was holding office of “capo provisionale” for his nation.⁵⁴ It was him who managed to get Choiseul recognized as ambassador appointed by dauphin.⁵⁵

At the same time members of English factory held a meeting and decided that revenues (regular and irregular) of ambassador and consuls are completely dependant on them. Robert Ainsley was taken by surprise with that decision. General Keller and baron Brenton, who were a part of English military mission to the Porte, tried to fight against that decision with a help and mediation of influential Armenians.⁵⁶

Count Choiseul left Constantinople in the night between December 30 and 31 1792, and moved to village Bujukdere, where ambassador of Russia resided.⁵⁷ At the beginning of the same month Robert Ainsley already expressed to London his suspicion Russian ambassador will provide him protection. Ainsley still kept, like other diplomats, Choiseul in high esteem, and expressed his concern for destiny of Frenchmen’s family.⁵⁸ He considered that a price was put for a head of count Choiseul and that Paris wanted him dead or alive.⁵⁹ This time Russian ambassador helped colleague in need, as three years earlier French ambassador saved Bulgarkov from the dungeon. Choiseul was supposed to be transported to Varna on a Russian ship, and planned to continue his journey to Russia from there. He started his journey without entourage and money. Robert

⁵² Ibid, n° 7, 23.

⁵³ Ibid, doc. n° 26, 87 (Pera, April 10, 1793).

⁵⁴ Ibid, 88.

⁵⁵ Eduard de Marcère, *Une ambassade à Constantinople. La politique orientale de la révolution française*, vol. I-II. Paris: Alcan, 1927, I, 35. Dauphin is potential sucesor of the French crown, in this case brother of Louis XVI.

⁵⁶ *Disacci da Costantinopoli* 1996, I, n° 7, 23.

⁵⁷ PRO, FO, 78/14, f° 4 (Constantinople, January 10, 1793).

⁵⁸ PRO, FO, 78/13, f° 189 (Constantinople, December 10, 1792).

⁵⁹ PRO, FO, 78/13, f° 198 (Constantinople, December 28, 1792).

Ainsley provided him 15,000 piastres for trip expenses, respecting the situation Choisel found himself in.⁶⁰

Relations between Ottoman Empire and Sweden were improved during 18th century. These politics emerged in the years of Great Northern War (1700–1721) and was aimed at neutralizing Russia. Fear of Russia was present in Ottoman public opinion from the days Azov was seized (1696), and just grew in the following decades. That caused enlarged presence of Sweden at the Levant after 1740, when the first pact on alliance was signed.⁶¹ The treaty of Kuchuk Kainarji and aggressive attempts of Russia on the Straits turned Sweden into very useful ally for the Porte, the one that could keep busy Russian Baltic fleet. Policy of tying with Sweden towards the end of 18th century could be explained by political tendencies that crystallized after the treaty of Kuchuk Kainarji. Austria and Russia singled out as major enemies of the Ottoman Empire. That made three possible fronts where the Porte could expect Russian attack – Mediterranean region, southeast Europe and Baltic. For the later, the Porte expected a lot from pact with Sweden, renewed in the year of French Revolution (1789).⁶² One dragoman at the Swedish embassy in Constantinople had left the city exactly eight years before. He used to reside in Paris and Vienna, but settled back in Pera. Foscarini mentions him as Muraz, with a remark that he excelled in „extraordinary knowledge of language, religion and customs of Turks“.⁶³ Soon after his comeback, he had three conversations with reis-effendi and other officials. But he had another goal that was not so apparent – to neutralize impact of French representative appointed by the Republic.

In such circumstances, second important ally became Prussia after alliance was made in 1790. It singled out in the meantime as the strongest military force, and that gave another useful ally against Austria and Russia. As a consequence, diplomatic relations with Berlin were intensified. Such state of affairs made the Porte treat Berlin with respect. Major foreign policy problem of the Porte came down to prevention of Russian expansion, and most important allies it could rely on were Spain, Sweden and Prussia.⁶⁴ Defining such foreign politics meant the end of decades long policy of having France, England and the Netherlands as the most useful allies because of their trade links with the Levant. New era of

⁶⁰ *Disacci da Costantinopoli*, I, doc. n° 8, 26 (Pera, January 8, 1793).

⁶¹ See report of then Venetian bailo in Constantinople from 1744; Busnelo, *Notizie Turchesche*, 128.

⁶² Hüseyin Serdar Tabakoğlu, The Impact of the French Revolution on the Ottoman-Spanish Relations, *Turkish Studies* 3/1 (2008), 343.

⁶³ *Disacci da Costantinopoli*, I, doc. n° 11, 40. (Pera, January 22, 1793).

⁶⁴ Tabakoğlu, The Impact of the French Revolution, 343.

diplomatic history was opened by singling out Russia and Austria as enemies, for they openly tried to push Ottomans into Asia Minor.

One of the best contemporary overviews of Ottoman Empire position in balance of power at the end of 18th century comes from a man who spent many years in that country as English consul in Constantinople. William Eton tried to explain links of Ottoman organisation with general system of power in Europe. In order to get a clear picture, interests of all European powers and their relations in current and future events had to be taken into consideration.⁶⁵ France was also afraid of Russia, for if it could come into possession of the Straits and become able to send its fleet into Mediterranean sea, imperilling French trade.⁶⁶ On the other hand, ranking of powers that France considered its enemies changed. In the times of Old Regime “natural ally” were labelled Spain, Prussia and Ottoman Empire, while enemies were Austria and Russia. Because of balance of power, France considered “survival” of Ottoman Empire more important than Poland or Sweden. William Eton was, however, convinced France hated Russia as much as Austria and England. That was dominating pragmatic approach of the Old Regime, and Eton sincerely hoped it would change under the Republic. Prussia knew its power depended on decline of Austria, but same as Sweden and Denmark feared increasing power of Russia, so they were logically inclined to the Porte.⁶⁷

With so defined enemies and allies, the Revolution had to have certain consequences on the Porte. Two countries whose alliance reached its peak when they mediated congresses in Karlovac (1699) and Požarevac (1718), England and the Netherlands, lost their interest in the Levant by the end of 18th century. When the Netherlands declared Batavian Republic in 1795, that ranked it among enemies of England and allies of France.⁶⁸ The period of several years when a stance should be defined towards French presence at the Porte their diplomats spent in correct, but calculated relations. Olivier also admits the Revolution made certain impact on the Levant. It destroyed trade and communication between French factories and France. Ambassador position remained vacant, while all the dragomans emigrated.⁶⁹ That *de jure* severed diplomatic relations between the Porte and France.

⁶⁵ Eton, *A Survey of the Turkish Empire*, 402.

⁶⁶ *Ibid*, 402.

⁶⁷ *Ibid*, 403–404.

⁶⁸ Alexander de Groot, *Dragomans' Careers: Change of Status in Some Families Connected with the British and Dutch Embassies at Istanbul 1785–1839*, Turkology Updated Leiden Project Working Papers Archive, Department of Turkish Studies, Universiteit Leiden, 2008, 1.

⁶⁹ Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, I, 11.

Division of Ottoman market into interest zones remained, although that market became more important for some of them. The Porte tried to take benefit out of it, since power of the state was exhausted. Reis-effendi invited representatives of five countries at the beginning of 1793 and announced new tariffs for commodities they exported to Ottoman empire.⁷⁰ General tariff was confirmed, as Ferigo Foscari mentioned without listing specific items. That made Venetian merchandise treated equally to that of "favoured" nations. Dragomans of all five nations were present at this meeting, but that was when French dragoman directly encountered animosity of the others, due to politics of the Republic. Tariffs reis-effendi suggested were not advantageous to the diplomats. Among other things, they required the Porte to issue a firman precisely declaring them for each commodity. Ambassador of the Netherlands contacted Amsterdam for instructions. Napolitan representative detached from further negotiations for his country made no trade with Ottoman Empire, so was not interested in the issue. A proposal was given they prepare a letter and summarize their requests. Everyone was trying to have customs reduced from 3 to 2%. In such situation Venice tried to achieve same position as England, alluding article XXV of its capitulations. It provided that charge named *messettaria*, approved first to Englishmen and then to Frenchmen, was approved to Venetian merchants as well.⁷¹

The Porte was for some time hesitant how to treat ambassador expected to arrive from France. While representatives of Vienna, Berlin and Russia were categorical not to welcome new French diplomat, English representative took moderate opinion. In the meantime, former ambassador Choiseul returned due to problems on his journey and was intent to head for Walachia overland.⁷²

By beginning of 1793 French trade with the Levant went into crisis. Recent research showed that over 700 ships were coming annually into Marseille, but on that year only little over 30.⁷³ That was mostly because of English and Dutch privateers. French frigates in the Levant received the order to attack Russian ships they come across. In those circumstances, Russia had to ask the Porte to protect sailing of its ships. Russia increased number of available soldiers in Crimea to 40,000, under command of general Suvorov. Number of active ships in Russian fleet had also been increased because of risk of French attacks.⁷⁴ In the meantime, Austria and Prussia kept pressure on the Porte not to accept a diplomat Republic planned to send.

⁷⁰ *Disacci da Costantinopoli*, I, doc. n° 12, 45 (Pera, February 8, 1793).

⁷¹ *Ibid*, 46.

⁷² *Ibid*, n° 13, 47 (Pera, February 8, 1793).

⁷³ Eldem, *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*, 16.

⁷⁴ *Disacci da Costantinopoli*, I, n° 13, 48.

As first hints of war between France and England came from London to Constantinople, new clash emerged between merchants of those nations. English tried to oust French competitors. The Porte, with its preferential trade with England and the Netherlands, was in favour of their policy. Venetians also tried to get seize the moment, for they were especially sensitive to sales of French textile (londrin) and tried to replace it with fabrics made in their country.⁷⁵

When the Republic was officially declared on September 22, 1792, that sealed the destiny of the monarchy. The fate of Louis XVI had to be resolved, for until then he was kept „discretely“ imprisoned. In December and January (1792–1793) the king was tried for treason. The Convent voted on January 15 Louis XVI guilty, with no appeal. On the next day, with close majority, urgent execution of Louis XVI was voted. Five days later he was taken to guillotine erased on Place du Concorde, and decapitated. News on his execution arrived to Constantinople few weeks later.⁷⁶ France and Ottoman Empire kept regular diplomatic (though one-sided) relation for three centuries until that event. According to tradition cultivated by Ottoman historiography, alliance was established just through rulers. On the other hand, the sultan was considered the most despotic ruler in Europe, as described by Thomas Watkins.⁷⁷ He had both lives and property of his subjects in his hands and could use them at his will, and that was diametrically opposite to ideas proclaimed by the Revolution. Although this statement related to Abdul Hamid I, situation didn't change much under his successor. In general, doctrinarian conception of ruler dignity among Ottomans didn't change in those few years. At the entrance to the Sarai (1788), i.e. first courtyard to the Porte, exposed were noses, mouths and ears of German and Russian soldiers,⁷⁸ brought as war trophies by Ottomans. This motive wasn't much different to killing fervency ignited by the Revolution.⁷⁹ Although travellers coming to Constantinople (mostly Englishmen), accused sultan for his autocratic manner towards power and his subjects, Selim III kept contact and regular correspondence with Louis XVI since he took over the throne. These were some of the reasons that made Selim III take position towards France during his reign that some historians consider „enlightened“.⁸⁰

⁷⁵ Ibid, doc. n° 15, 57 (Pera, February 22, 1793).

⁷⁶ Ibid, doc. n° 16, 61 (Pera, March 9, 1793).

⁷⁷ Watkins, *Travels* II, 231.

⁷⁸ Ibid, 223.

⁷⁹ On stance of Ottoman official serving as representative in Vienna and received information on events in France from diplomatic circles, see: Fatih Yeşil, Looking at the French Revolution through Ottoman eyes: Ebubekir Ratib Efendi's observation, *Bulletin of School of Oriental and African Studies* 70 (2007), 283–304.

⁸⁰ Мантран, „Почеци Источног питања“, 515.

Robert Ainsley left Constantinople and started towards Alep, thinking to leave for India escorted by two Tatars. The issue of his repeal was officially initiated by George III (1760–1820) who applied to manager of Levant Company, Frances the duke of Leeds and proposed to nominate for his position Robert Liston.⁸¹ The decision was made at the time Ainsley was absent from Constantinople for several months, after he left it at the beginning of 1793. Before that journey he attended reis-effendi audience, together with his Dutch colleague. At the time after news of execution of Louis XVI came, Fonton avoided to appear at the Porte.

Divan gathered early in the morning on March 22, 1793, and besides viziers present was Shaykh al-Islām. Events in France were prominent topic. When meeting dragged out for a long time, dragoman of English ambassador asked reis-effendi to end it. As expected, meeting finished with no decisions.⁸² Events in Paris were talked about all over Constantinople, “French mania” became popular among European merchants so some also started to wear cockade.⁸³ Such individuals did not enjoy protection of English ambassador, and that reflected official London position.⁸⁴ Wearing cockade was not, however, forbidden in Constantinople, so French merchants (and those from other European countries) could walk freely with it in the streets, despite opposition of other ambassadors.⁸⁵

The Porte reacted to news on execution of Louis XVI with some delay and ordered seizure of all French ships sailing to Syria, declaring all their merchandise Turkish property.⁸⁶ A French frigate was sent from Smyrna to Constantinople to relay order all French ships should leave the port and sail to Smyrna, to join other French vessels. They were supposed to make convoy transporting all the merchandise to final destination, Marseille. Ten French ships entered port of Smyrna under command of general Vallier, later on another two French ships arrived. As soon turned out, these ships belonged to Russia, but were captured by French.⁸⁷ A letter from consul in Smyrna to ambassador shows that at the time existed a risk French navy at anchor in bay of Smyrna would attack Ottomans, but also a doubt due to significant French capital that would be risked.⁸⁸ Those circumstances that made France and Ottoman state alienate and come into dispute

⁸¹ PRO, SP, 105/109, f° 305 (St. James, September 22 1793).

⁸² *Disacci da Costantinopoli*, I, n° 21, 72.

⁸³ PRO, FO, 78/14, f° 60. (Constantinople, March 25 1793)

⁸⁴ *Disacci da Costantinopoli*, I, n° 21, 72.

⁸⁵ PRO, FO, 78/14, f° 88. (Constantinople, April 10 1793)

⁸⁶ *Disacci da Costantinopoli*, I, n° 21, 73.

⁸⁷ Ibid, doc. n° 22, 76 (Pera, March 31 1793).

⁸⁸ PRO, FO, 78/14, f° 92 (Izmir, April 2 1793).

now and then was convenient for other countries like England, so in March 1793 it signed a contract to supply artillery ammunition to the Porte.⁸⁹

Diplomats expected there pressure will force the Porte to refuse hospitality to new Republic ambassador. That didn't happen, though. French-Ottoman alliance had long history that turned into diplomacy following traditionalist principles, like Ottoman ones. On the other hand, the Porte was not affected by significance of social changes that fall of Old Regime caused in other European countries.

French living in the Levant spent several unfavourable years. Those were people raised in a system thoroughly shattered by the Revolution, so they were looking a side to join, the one much closer to their sentiment than values enforced by emerging Republic. Dragomans of French embassy like Fonton and Dantan intended to cease serving state they no longer recognized as theirs and look for protection elsewhere. Some merchants from French factory in Constantinople, Thessaloniki and Smyrna did the same. Venetian consul in Smyrna reported to bailo he had means to give protection to those merchants who would make such a decision. Ferigo Foscarini thought differently. He sent order to Venetian consul in Smyrna that protection can be given exclusively to Venetian subjects.⁹⁰ Antonio Fonton renounced office he was holding for some months, determined to retire. By the end of April he moved under protection of Russian ambassador and accepted Louis XVII as his ruler.⁹¹ Dantan remained to represent French interests at the Porte, and enjoyed several benefits for his services.⁹² Despite its inner crisis, France tried to keep up trade with the Levant. A convoy of 40 merchant ships escorted by 3 frigates sailed into Archipelago, with goods for factories in Smyrna, Thessaloniki and Constantinople.⁹³ Secretary of French Embassy in Constantinople Salgrin received from France via Vienna courier an empowerment to represent French interests at the Porte.⁹⁴ He primarily looked after trade interests and free merchant shipping.

After his arrival to Constantinople on May 22 1793, Olivier was accommodated in the house of "first trade deputy". Soon he found out that instead of Semonville citizen Dechores (Marquis Maria-Louis Dechores de Saint Croix) was chosen as *extraordinaire* representative at the Porte. The Republic sent him to prepare arrival of new ambassador.⁹⁵ Dechores was delayed by Travnik pasha, as Olivier stated, because of English, German and Russian intrigues. Later on,

⁸⁹ PRO, FO, 78/14, f° 81 (Constantinople, March 11 1793).

⁹⁰ *Disacci da Costantinopoli*, I, n° 22, 77.

⁹¹ PRO, FO, 78/14, f° 99. (Constantinople, April 25 1793)

⁹² *Disacci da Costantinopoli*, I, doc. n° 31, 102.

⁹³ *Ibid*, doc, n° 33, 106. (Pera, May 25 1793)

⁹⁴ *Ibid*, 107.

⁹⁵ de Groot, *Dragomans' Careers*, 5.

Dechores got permission to continue his journey to Constantinople as ordinary citizen.⁹⁶ From Dubrovnik, Dechores came to Smyrna, where consul of his nation greeted him. In his entourage was physician Makri of Zakynthos, Venetian subject. From there they sailed on a French ship under Ottoman flag, and via Tenedos they arrived in Constantinople. Through Venetian consul in Smyrna Ferigo Foscari found out that mentioned ship carried treasure of over 3 million, but he didn't specify in what currency.⁹⁷ At that time in Smyrna were anchored six French frigates, under command of Ronde.⁹⁸ Dechores arrived to Constantinople on May 2 under an assumed name.⁹⁹ Representatives of Austria, Russia and Prussia kept on protesting for his arrival, assuming him an illegal representative of France.¹⁰⁰

The Porte was expected to remain neutral in this encounter. There were four French frigates anchored in Smyrna, and one in Thessaloniki.¹⁰¹ At that moment the Porte banned cargo transport to Alexandria by any ships except for Ottoman ones. That was a big blow for Venice, for its fleet was alternative when relations were broken due to events in France and French-English war, things that always reflected on Mediterranean shipping.¹⁰² The Porte started to apply new tariffs, and French merchandise was no exception. Anyway, by that time English and Dutch ships ceased sailing to Turkish ports.¹⁰³

In the beginning, Dechores acted representing himself as French merchant Marie Louis Obrie.¹⁰⁴ His prime task was to prod the Porte towards war with Russia. He got private audience with reis-effendi and during it he tried to explain his policy aimed at disrupting relations between the Porte and Petrograd.¹⁰⁵ French who lived in Constantinople thought it useless to show bravery. They were attacked in streets by Russians who came to Ottoman capital as prisoners, and some merchants. At the time, there were no more than 200 Frenchmen, merchants and priests included.¹⁰⁶ Certain Frenchmen could not come at peace with situation in their country for they favoured Old Regime, so they ensconced in Galata convent and tried to get protection from ambassadors of other countries.

⁹⁶ Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, I, 12.

⁹⁷ *Disacci da Costantinopoli*, I, doc. n° 47, 150 (Bujukdere, August 24 1793).

⁹⁸ *Ibid*, 151.

⁹⁹ Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, I, 10–11.

¹⁰⁰ *Disacci da Costantinopoli*, I, doc. n° 31, 101. (Pera, May 10 1793)

¹⁰¹ *Ibid*, 113.

¹⁰² *Ibid*, 114.

¹⁰³ *Ibid*, doc. n° 37, 118 (Bujukdere, June 25 1793).

¹⁰⁴ *Ibid*, doc. n° 38, 120 (Bujukdere, June 25 1793).

¹⁰⁵ *Ibid*, doc. n° 46, 145 (Bujukdere, August 24 1793).

¹⁰⁶ Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, I, 14.

Some Frenchmen in Constantinople were in favour of Revolution and started publicly to wear cockade appalling many, first of all Robert Ainsley.¹⁰⁷

The rule of Selim III was marked by his decision to nominate first permanent ambassador in one European state. He decided on Yusuf Agah Efendi, appointed by the Porte as regular ambassador in London.¹⁰⁸ However, that man did not have any political experience.¹⁰⁹ Appointment of ambassador in London caused mistrust of Austria, Prussia and Russia. English ambassador was supposed to take journey with him to London.¹¹⁰ News coming to Constantinople from France did not confuse only European merchants, but general public as well.¹¹¹ Foscarini had a lot of difficulties to find out information revealing stance of the Porte towards social upheaval that shook European public and its hierarchies. All that was happening while “there was much boiling in Constantinople and at the Porte”. As those well informed thought, the state was close to leave its pacifist policy and declare war to Russia. Pressure of Vienna and Berlin were the only thing preventing it. At the same time Dutch ambassador left Ottoman state and went with his family to Vienna,¹¹² while merchant Pankaud took over his duties.¹¹³

French diplomatic corps were in chaos.¹¹⁴ Fonton relegated office and archive keys to reis-effendi and came under protection of Russia. On the other hand, through merchant d’Obigny Dechores asked the Porte to hand him office keys. French in Constantinople gathered on a daily basis. Dechores went to Edirne, Dantan was the only one left in French service. Some French moved to Smyrna, some took protection of Russia or Naples. Salgrin tried to achieve protection for those compatriots who declared as monarchists with representatives of states that were at war with France.¹¹⁵ In those critical years number of Frenchmen in Constantinople did not decline, there were 141 of them in 1793. Dechores even tried to mobilize them for July 14, to celebrate the Day of Republic.¹¹⁶

¹⁰⁷ *Disacci da Costantinopoli*, I, 122.

¹⁰⁸ More details in: Mehmed Alaaddin Yalçinkaya, *The First Permanent Ottoman-Turkish Embassi in Europe: The Embasi of Yusuf Agah Efendi to London (1793–1797)*, PhD thesis. Birmingham: University of Birmingham, 1993.

¹⁰⁹ *Disacci da Costantinopoli*, I, doc. n° 42, 137 (Bujukdere, July 25 1793).

¹¹⁰ *Ibid*, 138.

¹¹¹ *Ibid*, doc. n° 49, 156 (Bujukdere, September 10 1793).

¹¹² *Ibid*, doc. n° 50, 160 (Bujukdere, September 10 1793).

¹¹³ *Ibid*, 161.

¹¹⁴ *Ibid*, doc. n° 52, 165–166 (Bujukdere, September 25 1793).

¹¹⁵ *Ibid*, 174–175.

¹¹⁶ de Marcère, *Une ambassade à Constantinople*, II, 5.

In such circumstances, Venetian bailo for the first time approved Dechores's doings. His presence in Constantinople was still opposed by most persistent opponent, the ambassador of England. Representatives of foreign states most feared the Porte's stance to give protection to French ships that began to sail under Ottoman flag.¹¹⁷ The Porte still did not resolutely declare on the issue of French representative, coming to Constantinople on a ship carrying great wealth. Despite all the crashes France experienced in those years, it seems its diplomacy kept traditional way to coax its interest, at least in case of the Porte. Versailles politics in 17th century excelled to coax others through promises and huge presents in a form of non-returnable financial aid, as long as that served French interests. Changes were too radical and period too short to establish optimal course how to make changes in diplomatic relations between France and Turkey. French diplomacy did not slacken even in those critical years. As William Eton claimed, in comparison with other Europeans French politicians were valued as better informed on situation at the Porte and in Ottoman state.¹¹⁸ In a situation when position of French representative was insecure because of government he represented, that proved to be ace up the sleeve for Paris.

Moslems felt endangered in their own country and showed that on weak ones. The first victims of growing fanaticism were "minorities", i.e. members of millets who began to rely on protection of certain states. By that time protectors also changed, main role was taken over by Austria and Russia.¹¹⁹ On the other hand, there was a lot of discontent among sultan subjects. Rebels were led by janissaries, executed at the end of September 1793.¹²⁰ Meat was lacking in Constantinople. Bread to be found in the markets was of poor quality, but its price was rising anyway. Those were conditions when the Porte decided to declare its position to France in front of foreign diplomats. Ambassadors of Austria and Prussia kept on questioning sailing of French ships under Ottoman protection and treasure Dechores brought to Constantinople. Under that pressure, reis-effendi justified to representatives of those two states that particular French ship sailed under Ottoman flag only up to Tenedos, and that treasure representative of new French government brought to Constantinople was his private property.

Reis-effendi realized how difficult it was to keep neutral standpoint. He was aware Ottoman state favoured French too much in an attempt to keep neutral to all, so he tried to change the course Turkish diplomacy persistently kept in 18th century. As a first sign of declared neutrality towards France, reis-effendi ordered commander of Galata to send his men to attack where captain

¹¹⁷ Ibid, 166–167.

¹¹⁸ Eton, *A Survey of the Turkish Empire*, 406.

¹¹⁹ Olivier, *Travels in the Ottoman Empire*, I, 10.

¹²⁰ *Disacci da Costantinopoli*, I, n° 52, 167.

of particular ship took shelter.¹²¹ That was a signal for Frenchmen to unite and protect their interests and rights. Soon they raised 1,000 piastres and gave them to him to let the Frenchman free.

Venetian ship with captain Giorgio Panaioti sailed under Venetian flag. To continue its sailing through the Black Sea it changed the flag to Russian one. The ship was intercepted by French privateers who took it to Smyrna. Ambassador of Russia requested reception at the Porte because of that incident. On that occasion he stated that Ottoman ports are neutral and open for all.¹²² Foscari referred to Dechores for help.¹²³ That made Venice the first state to accept Dechores as legitimate representative of France while other diplomats continued to boycott him.

By the end of 1793 Russia sent general Suvorov with 100,000 soldiers to Crimea. The Black Sea fleet was put on alert. In Constantinople there was talking of possible new war with Russia. Main reason that turned Russian government against the Porte were tariffs, judged by Russians to be inappropriate. By then, French privateers blocked with frigates access to Izmir.¹²⁴ Anyway, that did not stop trade of this port. Before the end of the year 3 English merchant ships sailed in, carrying abundant cargo.¹²⁵

On occasion of Saint Catherine Russian ambassador in Constantinople organized luxurious party in his residence. At the same time ships were gathering in Sevastopol, all in all 8 big warships and 22 frigates. That fleet was put under command of admiral Mordonov. There were another four vessels designated for assistance, one anchored in Taganrog, one in Nikolayev and two frigates in Kerch.¹²⁶ Also, Russia still didn't resolve with the Porte issue of war prisoners exchange, something Russian ambassador tried to solve during audience at the Porte.¹²⁷

Robert Ainsley returned to Constantinople from India, via Basra and Alep, at the end of 1793.¹²⁸ Just after arrival he had audience at the Porte and there he insisted tariffs on English commodities be lowered.¹²⁹ Turks were assuring Ainsley the Porte is trying to remain neutral in a conflict between France and European states. Nevertheless, Ottoman officials including kapudan-pasha,

¹²¹ Ibid, doc. n° 54, 173 (Pera, October 10 1793).

¹²² *Disacci da Costantinopoli*, I, doc. n° 65, 203 (Pera, 25. novembar 1793).

¹²³ Ibid, doc. n° 66, 208 (Pera, December 10 1793).

¹²⁴ Ibid, doc. n° 68, 217 (Pera, December 10 1793).

¹²⁵ Ibid, 218.

¹²⁶ Ibid, doc. n° 70, 221 (Pera, December 24 1793).

¹²⁷ Ibid, doc. n° 75, 237 (Pera, January 10 1794).

¹²⁸ Ibid, doc. n° 73, 230 (Pera, December 27 1793).

¹²⁹ Ibid, doc. n° 75, 237.

began openly to show their liking of France, accepting a diplomat sent by the Republic. As Foscarini noted, “they expressed respect towards that nation”.¹³⁰

By 1794 relations of Russian and French ambassadors were heated up to a boiling point. Dechores tried to justify his mission with a proposal to make open meeting where Russian ambassador would publicly accuse him, and he would try to rebut those accusations.¹³¹ French of Constantinople were divided into three confronted groups. Encounter between Dechores and certain merchant Florenville was public knowledge. At the peak of those clashes, reis-effendi made decision concerning French privateers attack on Venetian ship, underlining again neutrality of Ottoman ports.¹³² The Porte was facing possible Russian attack, executed through Black Sea fleet. That was main reason for Dechores to offer French ships for capturing Crimea.¹³³ By then, relations between the Porte and France were re-established, owing to Dechores's skill to offer the Porte help when it was really needed, as Turks were well aware of. As Foscarini assessed, “awe of Russia, mercy of England, disinterestedness of Prussia and negligence of Sweden” made key reasons for Porte to start publicly showing partiality towards France.¹³⁴ That made Constantinople and Paris re-establish their links after short break. Same period was characterized by absence of England in Porte politics. New ambassador Robert Liston arrived in Constantinople only in May 1794.¹³⁵

With Selim III the Porte entered new era of political relations with Europe. His “enlightenment” went so far he accepted the Republic and kept same attitude towards French culture he respected very much.¹³⁶ Capitulation of 1673 was renewed in 1796 owing to normalization of relations between two countries.¹³⁷ On the same year Jean Baptiste Annibal Aubert de Bayet (1796–1797) was appointed ambassador. He was sent with an artillery unit, but suddenly died next year in Constantinople of fever. It was then Dechores was sent to Constantinople for the second time, this time with a title of regular ambassador.¹³⁸ His appointment led relations between France and the Porte in

¹³⁰ Ibid, 238.

¹³¹ Ibid, doc. n° 79, 251 (Pera, February 10 1794).

¹³² Ibid, 252.

¹³³ Ibid, doc. n° 80, 256 (Pera, February 25 1794).

¹³⁴ Ibid, 256.

¹³⁵ de Groot, *Dragomans' Careers*, 3.

¹³⁶ Мантран, „Почеци Источног питања“, 515.

¹³⁷ Charles White, *Three years in Constantinople*, vol. I-III, London: Henry Colburn Publisher, 1846, I, 139.

¹³⁸ de Groot “*Dragomns' Careers: The Change of Status*”, 230.

positive direction, so when French ambassador decided to install printing office in his residence, neither Selim III nor reis-effendi objected.¹³⁹ The fate of the Venetian republic after treaty of Campo Formio and later occupation of Ionian islands was obvious sign to Selim III that relations with France will get worse. New break in relations was incited with French attack on Egypt (1798).¹⁴⁰

CONCLUSION

At the time of French Revolution the Ottoman state was in difficult position. On the same year Selim III was elected new sultan, estimated by contemporaries as an enlightened ruler. Anyway, problems Ottoman Empire was facing were too big to be solved easily. Although new Russian ambassador was accepted in Constantinople, relations with that country were poor, for the Porte didn't want to give up on Crimea. Each country led its politics towards Constantinople, only used different means to achieve them. At the moment the Revolution caused break of relations between France and European powers, it could have same effect on relations with the Porte. Ottoman Empire was important for French trade, but at the time of its conflict with the rest of Europe it turned into strategically important partner. The trade fell into crisis from 1789 to 1793 and reached lowest levels. The Republic had to revive it at the times when its links to the Levant were severed by many English privateers. New French government kept "traditional mechanism" to conciliate the Porte. Dechores came to Constantinople with loads of money. That money served single purpose – to conciliate the Porte. On the other hand, Selim III recognized France as traditional ally, so short break of diplomatic relations when position of French ambassador remained vacant was overcome by 1794. So the Porte officially, despite protests of other European countries, accepted representative of the Republic. When new dispute between two countries occurred (1798) it had absolutely different background, as well as a result.

LIST OF REFERENCES:

Unpublished documents:

Public Record Office [The National Archive at Kew, Great Birtan] (PRO)
 State Papers (SP)
 105/109 – Secretaries of State: State Papers Foreign, Archives of British Legations.
 Levant Company.

¹³⁹ Мантран, „Почеци Источног питања“, 516.

¹⁴⁰ de Groot, *Dragomans' Careers*, 5.

Foreign Office (FO)

78 – General Correspondence before 1906, Ottoman Empire

78/10 – Sir Robert Ainslie

78/13 – Sir Robert Ainslie

78/14 – Sir Robert Ainslie

Published documents:

Busnelo, Pietro (1960): *Notizie Turchesche* (translate. Stanojević, G.). Sarajevo: Naučno društvo Bosne i Hercegovine.

Cosmai, Franca – Sorteni, Stefano (prir.) (1996): *Disacci da Costantinopoli di Ferigo Foscari 1792–1796*, vol. I–II. Venezia: La Malcontenta.

Bibliography:

d’Arcier, Amaury Faivre (2007): *Les Oubliés de la Liberte Négociant, Consuls et Missionnaires Français au Levant pendant la Révolution (1784–1798)*, Paris: P.I.E. Peter Lang.

de Groot, Alexander (2008): *Dragomans’ Careers: Change of Status in Some Families Connected with the British and Dutch Embassies at Istanbul 1785–1839*. Turkology Updated Leiden Project Working Papers Archive, Department of Turkish Studies, Universiteit Leiden.

Eldem, Edhem (1999): *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*. Leiden: Koninklijke Brill.

Eton, William (1799): *A Survey of the Turkish Empire*, London: Printed for T. Cadell.

Habesci, Elias (1784): *The Present State of the Ottoman Empire... Including a Particular Description of the Court and Seraglio of Grand Signor and interspresed with many Singular and Entertaining Anecdotes*. London: Printed for R. Baldwin.

Hamilton, Alastair – de Grooot, Alexander –van den Boogert, Maurits (ed.) (2000): *Friends and Rivals on the East: Studies in Anglo-Dutch Relations in the Levant from the Seventeenth to the Early Nineteenth Century*. Brill: Koninklijke.

Hunt, Freeman (1842): *The Merchant’s Magazine, and Comercial Review*, vol. I–VI. New York: Published at 142 Fulton-Street.

Olivier, Guillaume Antoine (1801): *Travels in the Ottoman Empire, Egypt, and Persia undertaken by order of the Government of France, during the first six Years of the Republic*, vol. I–II. London: Printed for T. N. Longman and O. Ress, Paternoster-Row.

Мантран, Робер (ed.) (2000): *Историја османској царсџива*. Београд; Clio.

de Marcère, Eduard (1927): *Une ambassade à Constantinople. La politique orientale de la révolution française*, vol. I–II. Paris: Alcan.

- Marsigli, Luigi Ferdinand (1732): *L'Etat Militaire de l'Empire Ottoman, Ses Progres et sa decadence*, A la Haye – Amsterdam: Chez Pierre Grosse &c – Chez Herm. Uytwerf &c.
- Naff, Thomas (1963): Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1789–1807. *Journal of American Oriental Society*, vol. 83, n° 3,
- Tabakoğlu, Hüseyin Serdar (2008): The Impact of the French Revolution on the Ottoman-Spanish Relations. *Turkish Studies* 3/1,
- Watkins, Thomas (1792): *Travels trough Swisseland, Italy, Sicily, the Greek Islands, to Constantinople; trough part of Greece, Ragusa, and Dalmatian Isles; In a Series of Letters to Pennoyre Watkins, Esq., in the Years 1787, 1788, 1789*, vol. I–II. London: Printed for T. Cadell, in the Strand.
- White, Charles (1846): *Three years in Constantinople*, vol. I–III. London: Henry Colburn Publisher.
- Yağcıncı, Mehmed Alaaddin (1993): *The First Peramanent Ottoman-Turkish Embassi in Europe: The Embasi of Yusuf Agah Efendi to London (1793–1797)*, PhD thesis. Birmingham: University of Birmingham.
- Yeşil, Fatih (2007): Looking at the French Revlution through Ottoman eyes: Ebubekir Ratib Efendi's observation. *Bulletin of School of Oriental and African Studies* 70, 283–304.
- Yurdusev, Nuri (ed.) (2004): *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Haris Dajč

EVROPSKE DRŽAVE NA PORTI TOKOM KRITIČNIH GODINA FRANCUSKE REVOLUCIJE (1792–1794)

Francuska revolucija je dovela do promena na Mediteranu, koji će postati pozornica za vojna i ekonomska nadmetanja velikih evropskih sila u narednim decenijama. U isto vreme, Osmansko carstvo, na čelu sa Selimom III, suočavalo se sa velikim izazovima u spoljnoj i unutrašnjoj politici. Revolucija i međunarodna izolacija Francuske pokazali su se kao veliki udarac za osmansku ekonomiju, jer su Porta i Francuska do tada bili najznačajniji trgovački partneri. Zbog toga je Porta gajila poseban odnos prema francuskim predstavnicima u Carigradu, koji se tokom prvih godina Revollucije promenio. U isto vreme, predstavnici ostalih evropskih država u Carigradu pokušavali su da iskoriste novonastale okolnosti za sopstvene interese, ali su se pritom plašili za svoje državljane, od kojih je deo delio republikanska uverenja i javno ispoljavao svoje stavove. U periodu najslabijih ekonomsko-političkih odnosa Francuske i Porte (1793) specijalni predstavnik Republike dolazi sa velikom količinom novca, nakon čega su odnosi dveju država počeli da se popravljaju. Položaj diplomata u Carigradu, koji odražava odnos Porte prema evropskim silama, postaje u periodu nakon 1794. povoljniji nego u prvim godinama Francuske revolucije.

УДК: 94:327(497.11:410)”1866/1867”(093.2)

327(497.11)»18»

ID BROJ: 202599436

Изворни научни чланак

Рад примљен: 2. 09. 2013.

Рад прихваћен: 12. 09. 2013.

Associate professor Suzana Rajić
Department of History, Faculty of Philosophy
Čika Ljubina street 18–20, Belgrade
srajic@f.bg.ac.rs

ВЕЛИКА БРИТАНИЈА И ГРАДСКО ПИТАЊЕ 1866/1867 – БОРБА ЗА БЕОГРАД*

У националном британском архиву, у фонду 881/1500, под ознаком „поверљиво“ налази се преписка која носи назив *Affairs in Servia*, а односи се на време од септембра 1866. до марта 1867. године. Она обухвата извештаје британских дипломата из Петрограда, Париза, Београда и Цариграда, из којих сазнајемо да је питање српских градова решавано као једно од важних међународних питања. Такође, инструкције британског државног секретара за спољне послове лорда Стенлија битне су за разумевање утицаја те велике силе на исељавање турских гарнизона из српске престонице и осталих градова 1867. године.

Кључне речи: *Србија, Турска, Велика Британија, кнез Михаило, Едвард Хенри Стенли, Ричард Бикерџон Пемел Лајонс.*

Key words: *Serbia, Turkey, Great Britain prince Mihailo, Edward Henry Stanley, Richard Bickerton Pemell Lyons.*

Историјска наука је пре више од пола века дала неке од основних одговора на важно државно питање – уступање градских утврђења Србији и исељавање турских посада из њих.¹ Тај догађај је био од великог значаја за снажење српске аутономије и за утирање независности српске државе, која је остварена деценију касније (1878).

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја под називом *Српска нација – интeгративни и дезинтегративни процеси* (ев. бр. 177014).

¹ Одлуком Канличке конференције из 1862. године, Турској су остале тврђаве Београд, Шабац, Смедерево и Кладово (Фетислам), док су из утврђења Соко и Ужице били приморани да се иселе.

Француска и Русија, од чијег се става очекивао коначни резултат акције, биле су главни актери у дипломатским покушајима Србије да врати градска утврђења. Њима се убрзо наметнула и Аустрија, односно Аустро-Угарска, као земља директно заинтересована за мир на својим границама. Иако знамо најважније елементе који се односе на поједине фазе деловања у добијању градова, те реакције Париза, Петрограда и Беча, остало нам је до данас непознато каква је перцепција тог питања била у Лондону. Монографија Гргура Јакшића и Војислава Вучковића, која се бави тим важним питањем, ослонила се на свега три извештаја британског конзула из Београда. Рад Љ. Алексић *Београд у односима између великих сила и Турске од Једренској мира (1829) до 1867. године* заснован је првенствено на француским и немачким изворима. Јован Милићевић је написао један значајан рад прегледног карактера на ту тему, али није имао увид у архивску грађу британске провенијенције. Учесник и главни актер свих тадашњих дипломатских активности у Цариграду Јован Ристић у својим мемоарско-историјским записима једва да помиње британске дипломатске представнике у Београду и Цариграду. Ипак, он у једној реченици јасно напомиње да је обрт у градском питању наступио управо у оном тренутку када је британски амбасадор Лајонс пренео Порти савет Форин офиса да све градове, укључујући и Београд, султан уступи српском кнезу на чување.² Још јасније улогу Британије у догађајима 1867. истакао је познати српски дипломата и политичар Јован Мариновић. У свом мемоару „Питање о градовима“, који је написан 1877. године, он износи мишљење да је утицај те силе на Порту највише допринео позитивном решењу српског захтева, само се она тиме није „фалила“.³

Новија домаћа историографија је протеклих деценија обрадила разне етапе британско-српских односа у 19. и 20. веку, али је период од 1862. до 1878. остао још увек систематски неистражен. Извори за проучавање овог питања не недостају. На важност британских архива за проучавање градског питања указала је колегиница Јелена Пауновић Штерменски. Она је објавила *Неколико докумената о предаји градова Србији*⁴, из тзв. Плаве књиге (Blue book), односно из штампаног материјала који је био достављен на увид британским посланицима. Однедавно је целокупна кореспонденција која је била пред посланицима доступна јавности у електронском облику, *Correspondence respecting Affairs in Servia, 1867*. Међутим, у њој је свега дванаест докумената од педесет и шест укупно,

² Јакшић – Вучковић 1963, 313–315; Ристић 1887, 547; Алексић 1967, 5–21; Милићевић 1970, 243–250.

³ АС, Илија Гарашанин, 1573.

⁴ Пауновић-Штерменски 2005, 189–202.

колико их је сакупљено за поверљиве потребе Форин офиса. То значи да британски посланици нису имали увид у најважнији део преписке и упутства размењивана између њиховог Министарства и дипломатских представника. Са становишта српске историографија важнија је садржина тих необелодањених докумената.

У Националном британском архиву, у фонду 881/1500, под ознаком „поверљиво“ чува се преписка која носи назив *Affairs in Servia*, а односи се на време од септембра 1866. до марта 1867. године. Она обухвата извештаје британских дипломата из Петрограда, Париза, Београда и Цариграда, из којих сазнајемо да је градско питање решавано као једно од важних међународних питања. Такође, инструкције британског државног секретара за спољне послове, лорда Стенлија, битне су за разумевање значаја и утицаја те велике силе на решавање градског питања за време друге владавине Михаила Обреновића.

На конференцији представника великих сила, одржаној у летњиковцу великог везира у Канлици 1862. године, у вези са питањем уступака Србији мишљења су била подељена. Британски и аустријски дипломати Булвер и Прокеш били су противни свим траженим концесијама, док су француски и руски амбасадори Мустје и Лобанов заступали мишљење да Србији после неоправданог бомбардовања Београда треба дати задовољење. Упутства британског министра иностраних дела Џона Расела амбасадору Булверу о томе какав став да заузме према српским захтевима на конференцији у Канлици садржала су оптужбе на рачун Србије за непријатељско држање према Турској, те за злоупотребу аутономних права, против чега су Енглеска и Аустрија слале протестне ноте у Београд. Србија је, према Раселу, била седиште завере против доминације Турске у њеним европским поседима. Потом су у упутствима следиле неодређене смернице да Турска учини уступке Србији ради смирења духова и побољшања односа са Србијом. Булвер је тада сматрао да се међу уступцима Србији никако не може наћи уступање београдске тврђаве, јер би тиме био угрожен читав европски систем у којем је та тврђава кључна позиција. У том смислу, коначно решење у Канлици да се сруше само тврђаве Ужице и Соко, што је управо Булвер предложио, било је много мање од српских очекивања проистеклих из турских прекорачења међународних обавеза, будући да није имала право оружане интервенције без претходног одобрења великих сила. Упркос жестоком настојању Француске и Русије да преко својих представника издејствују више за Србију, Булвер и Прокеш су били јачи, јер им се у последњем тренутку придружио пруски посланик, који је првобитно обећао подршку француском колеги. По коначним закључцима конференције у Канлици, жртвована су само мање значајна утврђења, Ужице и Соко.

Булвер је у Србији сматран главним кривцем понижавајућих одлука Канличке конференције и његов долазак у Београд, октобра 1862, изазвао је огорчење кнеза Михаила. Употребивши све своје манире, искуство и знање, Булвер је ипак приволео кнеза да прихвати протокол Канличке конференције. Тако се Турска извукла из неповољног положаја 1862. године неоштећена, захваљујући Енглеској.⁵ Међутим, 1867. године позиције два стуба одбране Турске – Британије и Аустрије – биле су другачије. Али, промениле су се и позиције српског кнеза. Он је 1862. претио абдикацијом, а 1867. ратом.

У јуну 1866. године Британија је добила нову владу предвођену лордом Дербијем, вођом конзервативаца. Спољни послови поверени су његовом сину, лорду Стенлију. Од енглеских конзервативаца могао се очекивати само курс *status quo* и очувању Турске. Ипак, свесни константног опадања Турске, они нису били лишени рационалног погледа на ствари. Ово тим пре, откако су Француска и Русија од почетка шездесетих година 19. века фаворизовале своје пројекте у питањима националних покрета на Балкану. Мада је долазило до значајних размимоилажења у ставовима двеју великих сила, ипак је било видљиво да се због учесталих размена мисли између Париза и Петрограда, Лондон све више приближавао Бечу. Ништа мање значајну околност за нова опредељења и прегруписавања међу великим силама чинила су два важна догађаја из друге половине шездесетих година – пораз Аустрије од Пруске 1866, те устанак на Криту (1866–1869). Први је убацио у игру новог великог играча, пруског канцелара Бизмарка, који је мудро одуговлачио да изабере страну, стављајући Русији у изглед ону подршку коју јој је Француска стално одрицала. Други догађај је био битан у смислу важног испита, избора пута којим ће велике силе кренути у Источном питању – да ли за правима нација, или заштитом легитимистичких начела и очувањем интегритета Турске. Ништа мање битно није било ни питање избора деловања балканских народа у остварењу својих права – да ли ће се определити за оружану акцију или за дипломатска средства? Усред многобројних дилема, српски кнез је написао писмо великом везиру и затражио градове, стављајући на пробу вечита турска одбијања да у сопственом интересу делује сврсисходно, пре него што на то буде приморана.

За кнеза и његове прве сараднике исељење турских гарнизона из Београда представљало је важно државно и национално питање. Нико од њих није био спреман да прихвати било коју понуду која не би обухватала престони град. Илија Гарашанин је говорио: „У Србији је само један град, Београдски, а остало су креатуре“, али је наглашавао и то да Србија жели да добије а не да „отме“ Београд.⁶

⁵ Јакшић– Вучковић 1963, 122, 140–141, 146–154; Ристић 2008, 233–271.

⁶ Ловчевић 1931, 197–198; Ристић 1887, 398.

БЕОГРАД ВИШЕ НИЈЕ „КЉУЧ ЦАРЕВИНЕ“

Иако у дуговима до гуше, дестабилизована устанцима и побунама, Порта је у јулу 1866. одбила српски захтев да исели муслимане из Малог Зворника и Кастела.⁷ Министар спољних послова Турске Али-паша правдао се Игњатијеву да мора да штеди муслимане јер су једино они искрено одани Царству. Када су метежи на Криту прерасли у отворену побуну почетком септембра 1866, Порта је била спремна на уступке. Нудила је Мали Зворник, све у страху да Србија не потегне градско питање. Страхови Турске су били оправдани. Већ крајем септембра Србија је, уз помоћ Русије, правила планове како да поврати градска утврђења, а пре свих Београд. Кнез Михаило, председник владе Илија Гарашанин и капућехаја у Цариграду, Јован Ристић, негирали су негдашњи Булверов став да је Београд европско питање. Они чине све да га представе као интерну ствар између Србије и Турске.⁸

Српски дипломатски представник у Цариграду 1862, као и 1866. и 1867, био је Јован Ристић. Пре него што се обратио Порти, посетио је британског амбасадора Лајонса да га обавести о кораку који ће предузети, али не и да тражи његову потпору. Ристић није помињао која утврђења Србија тражи, свакако не случајно. Британски амбасадор је био свестан чињенице да српске захтеве подржава његов руски колега Игњатијев. Овога пута Британија је препоручила Ристићу да сам ступи у преговоре са Портом и да се не обраћа представницима сигнатарних сила, што Ристић није ни намеравао да чини, поучен искуством из Канлице, а још више неделотворношћу европске дипломатије уочи саме Париске конференције и на њој маја 1866, када се решавало питање избора кандидата за румунског кнеза. Лајонс се у питању градова држао уздржано, као и његов претходник. Сматрао је да Порта треба да изађе у сусрет српским захтевима у вези са свим утврђењима, осим са Београдом. Али-пашу је охрабривао да према српским захтевима заузме благонаклон став, јер је у Портином интересу да напусти све позиције у Србији које не може чврсто да држи. Из Форин офиса је потврђено да се то може узети као званичан став Велике Британије.⁹

Ристић је добио тражено одсуство и приспео је у Београд 22. октобра 1866. После разговора и договора са кнезом и министрима, посетио

⁷ Муслимани из Малог Зворника и мањег утврђења Кастел, преко пута тврђаве Адакале, требало је да се иселе из Србије по Хатишерифу из 1833. године, у року од пет година.

⁸ Ристић 1887, 398, 402, 438–440.

⁹ ФО 881/1500, Лајонс – лорду Стенлију, 10. октобра 1866. и одговор Стенлија од 20. октобра 1866.

је британског конзула Џона Лонгворта, који је био упознат са правим циљевима Ристићевог доласка, те са чињеницом да је читав план око тврђава његово дело.¹⁰

После девет дана Ристић се вратио у место службовања, са писмом кнеза Михаила за великог везира. Писмо је писано ласкавим и помирљивим тоном, али са јасним захтевом да се градови уступе Србији. На Ристићево инсистирање решено је да се Србија не обраћа гарантним силама, до даљег, штедећи тиме осетљивост Порте. Дан по приспећу, 10. новембра 1866, Ристић је кнежево писмо предао великом везиру Мехмед-Рушти паши.¹¹

Стављајући у изглед отклањање неповерења, мир, слогу и разумевање између Србије и Турске, Ристић је ласкао вероватно више него што је знао да уме и може. Он је тврдио да ће уступањем градова Србији кнежево пријатељство према Порти бити јавно осведочено посетом турској престоници и султану, те да Србија даље неће износити било какве нове захтеве.¹² Велике силе су желеле мир на Истоку и то је био један од Ристићевих адута када је бирао тренутак за акцију.

До појачаног интересовања Британије дошло је десетак дана доцније, када је конзул Лонгворт успео да дође до преписа писма кнеза Михаила великом везиру, те да га у преводу пошаље и Стенлију и Лајонсу.¹³ До тада се наслућивало, али се није поуздано знало шта тачно садрже српски захтеви. За разлику од Русије и Француске, које су детаљно биле упућене у проблем, док је Беч био извештен званичним путем два дана пре званичне предаје кнежевог писма везиру, Британију односно њеног дипломату нико од српских званичника није обавестио о намеравању кораку. То није била случајност, већ последица негативног става Британије, који је Србији било познат од пролећа 1866, када је влада испитивала расположење европске дипломатије према њеној намери да од Порте затражи градове.¹⁴

На Британију су непријатно деловале вести да се Србија спрема да на пролеће 1867. подигне читав Балкан на устанак и да створи српско краљевство које би обухватало највећи део Словена.¹⁵ Сем тога, од самог

¹⁰ Исто, Лонгворт – лорду Стенлију, Београд, 3. новембар 1866; О преговорима између кнеза, капућехаје и министара у двору у: Јакшић – Вучковић 1963, 301 и даље.

¹¹ Кнежево писмо великом везиру од 17/29. октобра 1866. у: Ристић 1887, 468–471.

¹² Ристић 1887, 466, 474.

¹³ Ти напори су, ускоро се показало, били сувишни јер је Јован Ристић лично упознао Лајонса са садржином писма, а Али-паша му је дао оригинал на читање 16. новембра.

¹⁴ Мисија српског изасланика Јована Мариновића у Лондону, у априлу и мају 1866, уз све спољне знаке куртоазије, завршена је извишењем што Британија ипак не може да Порти предложи предају градова. Јакшић – Вучковић 1963, 223–225; Ристић 1887, 409.

¹⁵ ФО 881/1500, лорд Коули – лорду Стенлију, Париз, 2. новембар 1866.

почетка српске дипломатске акције нови француски министар иностраних дела, доскорашњи представник те силе у Цариграду, маркиз Лионел Мустје, није крио да се у разговорима са руским послаником у Паризу Будбергом дошло до заједничког става да треба подржати српске захтеве, иако су им мотиви за такву одлуку били веома различити.¹⁶

Лонгворт је непогрешиво проценио шта је циљ Мариновићеве мисије у Петрограду, до које је дошло одмах пошто је Јован Ристић кренуо натраг за Цариград, са кнежевим писмом. То је потврдио и извештај посланика у Петрограду Сер Ендрјуа Бјукенона, након разговора који је водио са канцеларом Александром Горчаковим. Русија је отворено изјавила да су српски захтеви оправдани и да би, због стања у којем се налази, Porta требало да наступи обазриво и да их прихвати. Ако српски захтеви не буду прихваћени, утицај Русије на српског кнеза ће знатно ослабити, тврдио је Горчаков. У тој изјави је инсинуиран рат на пролеће који би Србија покренула и који би свакако довео до ширих заплета на Истоку. Бјукенон је покушавао да преусмери разговор на повлачење муслимана из Малог Зворника и Кастела, али је руски канцелар децидирано рекао да то не би биле концесије Србији већ исправљање неправде, а да права концесија, као знак поверења према кнезу Михаилу, јесте уступање свих утврђења. Нови покушај Бјукенона да још једном разговара са Горчаковим у вези са српским захтевима није уродио плодом. А када је Мариновић приспео у Петроград, на питање турског дипломате шта је циљ његовог доласка, Горчаков га је грубо опоменуо да он нема права да га то пита.¹⁷ Бјукенон није одустајао, мада ни у поновном разговору са Горчаковим није далеко одмакао. Могао је само да извести надлежне да му је министров помоћник рекао да се треба сложити са Горчаковим да Београд не може више да опстане као нека значајна војна испостава Турске, већ може само да сећа на стару славу и величину те државе. Он је подсетио Британца да је преседан већ учињен у влашким кнежевинама и да су захтеви Срба само природна последица. Поред свега, општи циљеви Русије у Источном

¹⁶ Мустје је нагласио да Француска влада подржава српске захтеве да би оснажила Портин утицај у Србији, а Русија пак да би тај утицај ослабила. Мустје је такође констатовао да је Porta увек невољно примала српске захтеве за уступке и да је увек било велике разлике у размишљањима турских министара када су разматрали румунске и српске захтеве. За њих је румунски елемент неважан, за разлику од словенског, који се шири у свим правцима и на местима на којима Porta не може да одржи своју контролу, исто; Милорад Екмечић је приметио да залагање Француске за уступање београдског утврђења Србији представља радикалан заокрет наполеоновске политике, када је у питању лева обала Дунава. Екмечић 2002, 404.

¹⁷ ФО 881/1500, Лонгворт – лорду Стенлију, Београд, 6. новембар 1866, Исто, телеграм Е. Бјукенона лорду Стенлију, Петроград, 8. новембар 1866. и извештај из Петрограда истог датума.

питању идентични су британским, напоменуо је, додавши да она не жели његово отварање.¹⁸

Бјукенон је имао прилике да се у Петрограду састане са Јованом Мариновићем и да се својски потруди да се реваншира за игнорисање Горчакова. Није му било испод достојанства да упути увреде српском изасланику, имплицирајући вазални однос Србије према Турској као окосницу од које Срби не могу да побегну. На Мариновићев покушај да објасни да ће се српско-турски односи стабилизovati ако се уклони извор сталне тензије оличене у турским гарнизонима у српским градовима, британски посланик је истако да се турска осећања не могу врећати и да Енглеска не може султану саветовати попуштања у правцу којим би се уништили „амблеми султанове власти над провинцијом“. Посланик је посебан акценат стављао на чињеницу да је Кнежевина Србија само турска провинција и ништа више од тога. Затим је арогантно приметио да је Мариновићевим пријемом на царском двору прекршено правило по којем га је, као вазала, цару требало да представи турски отправник послова. Српског изасланика су видно онерасположиле такве примедбе. Он је узвратио да је то „правило“ смишљено само са намером да вређа Србе, али није рекао да га је управо Енглеска прва прекршила још 1863. године, када је кнегиња Јулија Обреновић одбила да је британској краљици представи жена турског посланика.¹⁹

Док је Ристић био на путу ка Цариграду, Лонгворт је покушавао да дође до што тачнијих информација о закључцима српске владе и до инструкција датих капућехаји. Приметио је да су сви били веома резервисани и да су избегавали да говоре о суштини предмета. Избегавања дипломатског кора у Цариграду, те конзуларних представника у Београду била су јасан знак да српски кнез и влада бирају другачије путеве од ранијих, који им нису доносили користи. Ни преко добро информисаних достављача, шест дана пошто је Ристић напустио Београд, Лонгворт није успео да дозна ближе намере српске владе, што до тада није било уобичајено. Конзул је само посредним путем могао да закључи да су питања утврђења и војске у њима једина од суштинског значаја по Србију. То није порицао ни Ристић када су се срели у Београду. Напротив, Ристић је отворено рекао Лонгворту да зна да за српске захтеве не може рачунати на подршку амбасадора Лајонса и да му је амбасадор саопштио да би Порта сама уступила Србији Београд и остала утврђења када би сматрала да је то потребно и пожељно по њене интересе. Лонгворт није могао да се уздржи а да не пребаци амбасадору такву несмотреност, за коју је сматрао да је, поред вести са Крита, била

¹⁸ Исто, Е. Бјукенон – лорду Стенлију, Петроград, 14. новембар 1866.

¹⁹ Исто, Е. Бјукенон – лорду Стенлију, Петроград, 21. новембар 1866.

главни подстрекач Мариновићеве мисије у Петрограду 6. новембра.²⁰ За конзула је било очигледно да су владина саопштења да је Мариновић отишао због свадбе и женидбе царевића само изговор, јер је стигао у Петроград три дана после свечаног церемонијала. Није било дилеме да је прави циљ пута био политичке природе и да отуда проистиче велика уздржаност и руских и српских званичника.²¹

Мада примарно заузета унутрашњим питањима око изборне реформе, те Критским устанком, Велика Британија је, испрва само крајичком ока, мотрила на српски захтев за повратак градова.²² Лонгворт је из Београда слао алармантне вести које нису претерано оставиле утисак на Стенлија: савез са Црном Гором, наоружање са 50 000 пушака из Берлина, јавност расположена за рат, те планови да се већ једном пређе српски Рубикон, тј. Дрина. Све наде су полагане у трезвеност и одговорност председника владе Илију Гарашанина, за кога се веровало да неће олако извести војску изван граница Кнежевине. Лорд Стенли је 19. новембра 1866. писао посланику у Паризу како он види актуелну ситуацију: српски захтев за уклањање турских гарнизона из градова, а пре свих из Београда, подржавају Француска и Русија, Аустрија се испрва противила, али је Француска на њу вршила притисак да се изјасни. Министар иностраних дела Хабзбуршке монархије Бајст је, после разматрања околности, изјавио да Монархија војно није спремна, те је боље да Београд оде Србији као залога мира на Истоку. Када је све изложено сумирао, Стенли је изнео прво званично, мада не и коначно, мишљење Британије о питању српских градова.

Најпре је истакао да то питање не захтева хитно решавање и да не верује да ће оно озбиљно доћи на ред ни у пролеће 1867. године. А када једном до тога дође, колективном акцијом великих сила видеће се шта им ваља чинити. Отуда, нагласио је Стенли, још увек нема потребе да се упушта у детаље који се односе на питање српских градова. Ипак, у целини гледано, он није имао ништа против става бечке владе да је у циљу очувања Турске, предаја градова Србији можда и једино решење. Он је у практичним мерама Турске према фактички већ аутономним провинцијама видео настављање оне политике која је већ започета у Румунији и Црној Гори.²³ Стенли није био вољан да даје прецизнија одређења, како је и отписао британском дипломатском телу.

Неколико дана доцније француски амбасадор му је донео телеграм од Мустјеа. У њему министар Француске изражава јаку жељу да на српским

²⁰ Исто, Лонгворт – лорду Стенлију, Београд, 5. новембар 1866.

²¹ О мисији Јована Мариновића у Петрограду у: Јакшић – Вучковић 1963, 303–306.

²² Bourne 1956, 74–94.

²³ ФО 881/1500, лорд Стенли – лорду Коулију, Форин офис, 19. новембар 1866.

пословима ради споразумно са Енглеском. Стенли се позвао на већ постојећи договор с почетка новембра 1866. да две земље раде договорно. Подсетио је на заједнички став да би либералне концесије биле врло мудар гест од стране Турске, посебно ако се ради о удаљенијим провинцијама које већ уживају висок степен аутономије. Стенли се, као што видимо, и даље држао општих одредаба, наглашавајући да је важно испитати расположење Порте и какве су могућности да се уступци добију. Да је крајем новембра још увек био без јасног става сведочи и његова порука посланику у Паризу да има предосећај да ће цео подухват са српским градовима пропасти, али да је још увек рано мислити о томе шта у том тренутку треба предузети. На такав став су га упућивали и извештаји из Париза да Мустје често говори о аспирацијама српске владе да се ослободи Турака, али да се ниједном није изјаснио о томе да ли Порта треба да их прихвати.²⁴

Међутим, конзул Лонгворт је из Београда имао сасвим различит поглед на питање градова, који је 20. новембра изложио амбасадору у Цариграду, Лајонсу. Он је сматрао да евентуални уступци Србији могу бити само Мали Зворник и Кастел, као војно неважни пунктови за Турску. Шабац, Смедерево и Београд, међутим, према Лонгврту, имају другачији значај за Турско царство. Конзул није порицао да је Шабац изгубио важност откако су 1862. порушене тврђаве Ужице и Соко. На пола пута од Београда до границе са Босном, он је могао да служи као место за предах војсци, али у измењеним околностима пре српској него турској. Смедерево пак, као утврђење на ушћу Мораве у Дунав, појавом модерне артиљерије могло је бити срушено за неколико сати. Лонгворт је констатовао да су обе тврђаве у јадном стању и да боду очи путницима, а што је још горе и турски војни стручњаци су проценили да се та утврђења не могу бранити посадама и артиљеријом коју имају. Закључак је био логичан – кад-тад оне морају припасти Србији. Али, што се тиче београдског утврђења ствари су, према британском конзулу, биле сасвим другачије.

Лонгворт је, наиме, у мају 1866. предлагао да се Турска одрекне Румуније у корист Аустрије, како би се учврстила брана против продора Русије, а да Турска усмери снагу на обнову и наоружање тврђава на Сави и Дунаву и да примора Србију да распусти народну војску.²⁵ У новембру 1866. Лонгворт је био, благо је рећи ван такта, када је кнезу Михаилу и

²⁴ Исто, лорд Коули – лорду Стенлију, Париз, 22. новембар 1866; исто, лорд Стенли – лорду Коулију, Форин офис, 23. новембар 1866; Ристићу је био чудан савет Буреа да је добро да Србија питање градова „растеже“, правдајући се да је „ствар тешка“, јер од Турака захтева велико жртвовање народног поноса. Гарашанин је то тумачио као одрицање француске подршке Србији. Ристић 1887, 538–539; Исто потврђују извештаји Буреа из Цариграда, од 2. и 4. јануара 1867, АСАНУ, 12577/Б6, Исписи из француских архива.

²⁵ Јакшић – Вучковић 1963, 225.

својим претпостављенима доказивао зашто је Турској немогуће да се одрекне београдске тврђаве. Он је тврдио да се у околностима ништа није променило у односу на 1862. годину, када се српски кнез, нешто после бомбардовања, обратио Раселу тражећи Београд. Ископао је у архиви конзулата тадашњи одговор британске владе у којем се изричито каже да јој није могуће да султану саветује да свом непријатељу учини уступак који ће бити употребљен против Турског царства. „Могу, ако је неопходно, потврдити такав поглед на ствари стотинама доказа“, писао је Лонгворт. Сваки уступак који је до сада био, или ће бити учињен, имаће за последицу пораст апетита и нове захтеве Србије, тврдио је. Тако наоштрен, конзул је отишао код кнеза Михаила и рекао му да је његов захтев за добијање београдске тврђаве неразуман. Упитао га је зна ли кнез од каквог је значаја она за Турску. Иако је нагласио да је водио рачуна да му се не омакне било шта што би могло бити увредљиво за кнеза, он очигледно није ни био свестан да је бранећи поставку о Београду као бедему Царства чинио српском владару највећу увреду. Он је даље и више развијао пред кнезом мисао о историјском значају Београда као граничном маркеру Турске, који је, без обзира на тренутно лоше стање тврђаве и њену фактичку немоћ, увек био и увек ће бити много више од материјалне грађевине – симбол султанове моћи „од Београда до Багдада“. Ако би се Турска одрекла Београда, то би било као да је изгубила „пола царства“, тврдио је Лонгворт, намерно подвлачећи чињеницу да Београду припада светска слава захваљујући турској величини, за разлику од анонимне Србије, чије име не може никада да понесе тако снажну симболику.²⁶

Лонгвортгов испад пред кнезом Михаилом, лишен свих дипломатских скрупула, одавао је утисак да конзул брани нешто што је већ изгубљено. Стенлијева мирноћа и агонија у коју су западали Бјукенон у Петрограду и Лонгворт у Београду, најбољи су доказ томе. На извору дешавања, у Цариграду, Лајонс се држао уздржано према турском министру спољних послова и према српском капућехаји. Походила су га обојица у његовој резиденцији. Први му је образлагао деликатност ситуације са позиција турских осећања и права, са алузијом на то да кнежев захтев, срочен најбољим могућим стилем и језиком, неће у потпуности бити одбијен. Ристић је био јасан пред британским амбасадором: ако Србија добије градове од Турске, у будућности ништа више од ње неће тражити; ако ли их не добије, она ће тражити друге путеве да задовољи своја легитимна осећања националног поноса и да превазиђе она ограничења у духовном и привредном развоју. Лајонс на то није могао реаговати, јер није имао тачне инструкције из Форин офиса. Тражио је упутства за рад и сугерисао

²⁶ ФО 881/1500, Лонгворт – лорду Лајонсу, Београд, 21. новембар 1866; Ристић 2008, 227.

је договорни наступ са Француском, будући да су и Русија и Аустрија већ изразиле своје ставове у корист Србије.²⁷

Рационално сагледавање проблема од стране аустријског министра Бајста и његовог посланика у Цариграду Прокеша умногоме је допринело превазилажењу сентименталне терминологије којој су били склони у британском дипломатском телу, као и на Порти. Стенлијеву равнодушност и паушалне прогнозе раздрмале су изјаве аустријских званичника да Београд нема војни значај за Турску, те да све међународне уговоре треба оставити по страни и убедити Порту да преда тврђаве Србима. То би, по мишљењу Беча, спасило велике силе могућих сукоба и немира између хришћана и муслимана и донело би мир на границама Аустрије. Констатујући да би се сталним наоружавањем Србије, које траје дуже времена, могле и обистинити руске претње да ће кнез добити Београд милом или силом, Стенли је и сам почео другачије да гледа на српски захтев. Томе су допринеле и вести из Париза у којима је стајало да је Турска тако опхрвана различитим унутрашњим проблемима да малодушност њеног министра иностраних дела стално расте, те да би требало примити посету српског кнеза султану као одговарајућу сатисфакцију за градове и наставити даље.²⁸ Почетком децембра 1866. британски кабинет се нашао усамљен насупрот француском, бечком и руском. Порти се претило притиском тих сила, док је Горчаков позивао британски кабинет да се придружи и да све силе сложено учине најпрактичнију ствар како би се избегао општи покрет хришћана против Турске.²⁹

Стенли се 11. децембра 1866. огласио инструкцијама Лајонсу. Није хтео да британска влада врши притисак на Порту у друштву са осталим великим силама. Он је посебно истакао да Енглеска, као доказани пријатељ Турске, може само најпријатељскије да јој да савет, уважавајући њено пуно право да у одлучивању буде самостална. Ипак, Стенли је у продужетку сугерисао Лајонсу да би Турска требало да се ослободи баласта традиције и некадашње славе, како би пронашла разумно и целисходно решење. Новчани издаци за тврђаве у Србији само су јој терет, а из постојеће позиције је јасно да их она, временом, мора напустити. У супротном, она ће дати повода Србији да искористи нерасположење хришћана на Балкану против Турске да се ослободи турског сизеренства. Што је било још страшније, Србија би истим стазама могла да упути и Босну, Црну Гору, Бугаре. Нудећи своје опсервације Порти на процену, Стенли је упутио

²⁷ ФО 881/1500, лорд Лајонс – лорду Стенлију, Цариград, 21. новембар 1866.

²⁸ ФО 881/1500, лорд Лајонс – лорду Стенлију, Цариград, 28. новембар 1866; Исто, лорд Коули – лорду Стенлију, Париз, 8. децембар 1866.

²⁹ Исто, Е. Бјукенон – лорду Стенлију, Петроград, 4. децембар 1866.

Лајонса да пружи подршку султану у отпору према притисцима са стране, јер изнуђена решења нису трајна.³⁰ Истог дана, са назнаком „поверљиво“, Стенли је амбасадора упозорио да би требало Али-паши скренути пажњу на последице које могу проистећи по Турску услед великог утицаја Русије на европску политику. Очигледно је да је излазак Русије из изолације, у којој се нашла од Кримског рата, Британију мучио више него питање предаје градова Србији. Он је налагао Лајонсу строги надзор над Портом да не би потпала под руски утицај, јер је боље, у крајњем случају, и заједничко деловање европских сила, од препуштања Турске „очи у очи“ са Русијом. У поверљивом телеграму Лајонсу од 12. децембра управо је Стенли изнео могућност да султан управу над тврђавама повери српском кнезу, који би их чувао у султаново име. Тако би се Срби ослободили присуства муслиманских гарнизона, а султанова застава би остала на београдској тврђави као знак његове врховне власти. Све то, наравно, под условом да српска влада прихвати.³¹

Лако је уочити да се Стенли решио своје резервисаности одмах пошто су у Форин офис стигле вести о Мариновићевом повратку са пута, те о добром пријему који је имао код руског цара, али и код Бизмарка у Берлину, и код Бајста у Бечу. До тада је извештаје из Београда о сталном наоружавању српске војске узимао информативно, али је на вести с почетка децембра да се војна вежбања у Београду и Крагујевцу врше непрестано и да се попуна арсенала обавља без предаха, реаговао хитро и бурно. У првих петнаест дана јануара 1867. обасипао је Лајонса телеграмима и упутствима, којима му је наређивао да хитно оствари складну сарадњу са француским колегом, те да јединствено иступе пред Портом. Како је Мустје остао при свом ранијем ставу да треба испунити српске захтеве, укључујући и Београд, Стенли је поручио да британска влада сматра да је пожељно да султан одмах, без одлагања, јавно и спонтаном акцијом узме ствари у своје руке и да тврђаве да као свој поклон српском кнезу. Та упутства из Лондона била су од велике важности за успех српске дипломатске акције, јер је у јануару месецу међу турским министрима преовладала непопустљива струја. Лајонс је одмах кренуо у акцију, „формално за нас“, а заправо у интересу Турске, како је приметио српски капућехаја.³² По упутствима Стенлија вршио је притисак на Али-пашу да се Турска одрекне Београда. Сугерисао му је да је по Турску најбоље да се позитивна одлука донесе што пре, а ако дође до каквог отпора,

³⁰ Исто, лорд Стенли – лорду Лајонсу, Форин офис, 11. децембар 1866.

³¹ Исто, 11. децембар 1866, (Confidential, No 140); Исто, 12. децембар 1866, (Confidential, No 141).

³² Ристић 1887, 540–543.

он и француски амбасадор треба да јој припрете да неће добити преко потребан кредит. Али-паша је са жаљењем констатовао да му је сасвим јасно да Турска нема подршке међу европским силама и да је остала сама у отпору да Београд преда Србији. Лајонс га је тешио да је таква одлука у интересу Турске и да, поред тога што је жртва болна, морала бити учињена да би се спречиле бројне компликације које би могле бити судбоносне по Турску. Истог дана, 22. јануара 1867, у британско посланство на Босфору стигао је одговор да су министри заседили и одлучили да питање реше „у складу са саветима Енглеске и Француске“.³³

На питање чиме је изазвана промена става британске владе у вези са српским захтевима пред Портом извори нас упућују на један једини закључак – страховима од доминације руског утицаја у Цариграду и од све вишег степена њеног учешћа у питањима критском и српском, која су претила да утицај на европску политику, и на балканске хришћане, претворе у своје искључивно право, као што је то било до Кримског рата. Да је то главни разлог што се Британија прикључила Француској у притисцима на султана и Порту, сведоче следећа документа.

Стенли је сумњао да Русија притиска Србију на рат против Турске како би могла да се окористи новом и повољном позицијом коју ужива код хришћана. Из бојазни да Русија не подигне устанак на Балкану пре него што Порта одреагује, Лајонс је инсистирао да Али-паша бар полуванично саопшти српском капућехаји да ће питање Београда бити повољно решено. То се одиграло 28. јануара 1867, оног дана када му је колега из Београда јавио телеграмом да је Србија послала два батаљона на границу са Босном а Србима граничарима тајну прокламацију којом их позивају да им се придруже у борби против Турака. Лајонс је одмах о томе обавестио француског представника Буреа и Али-пашу. Јовану Ристићу је 4. фебруара незванично саопштено да се Србија стрпи и да одложи свако деловање, јер је Порта према њој пријатељски расположена. Међутим, у општим обећањима још увек није било потврде да ли је и Београд обухваћен планираним концесијама. Лајонс је начуо да је Порта била близу решења да се београдска тврђава сруши. Он је са своје стране поновио упозорење да је свако даље одлагање опасно. Уследио је преломни корак Порте, по британском савету, да се београдска тврђава заједно са осталим утврђењима преда кнезу Михаилу на управљање и чување, као поклон за кнежеву исказану лојалност и поштовање према султану. Султан је такво решење од 17. фебруара санкционисао 18. фебруара 1867. Уочи финалне

³³ ФО 881/1500, лорд Лајонс – лорду Стенлију, Цариград, 2, 16. и 22. јануар 1867; Исто, лорд Стенли – лорду Лајонсу, 14. јануара 1867. Такав след догађаја потврђују и извештаји француског дипломате Буреа, од 11. и 15. јануара 1867, АСАНУ, 12577/Б6, Исписи из париских архива.

одлуке пао је министар спољних послова Али-паша, а на том месту га је заменио предузимљивији Фуад-паша.³⁴

Писмо, односно одговор великог везира кнезу Михаилу од 3. марта 1867. можемо сматрати дефинитивним крајем градског питања. Два дана пре тога, пруски дипломата је упутио изразито ироничну примедбу Ристићу да му Србија изгледа као кокета која се закитила и спремила за бал. Али, када је тамо отишла, бала није било. Ристић му је одговорио истом мером: „Остају тоалете! У томе и јесте поента – имати задовољство које бал доноси, а не уморити се тамо игром“.³⁵

Однос Русије према Источном питању, ипак, није био непознаница за Стенлија, али оно што га је изненадило било је понашање бечког кабинета. Бајстов дипломата у Лондону Апоњи послат је од своје владе да изјави заинтересованост Монархије за догађаје у непосредном суседству и да, у извесном слислу, скрене пажњу на то да постоји неко прече право Аустрије на простору јужно од њених граница, док је за њу критско питање „изван сфере интереса“. Бајст и Мустје су пре тога усагласили ставове да неће бити конференције о Источном питању³⁶ на којој би се могле појавити разне жеље хришћана у вези са надокнадом на рачун Турске. То, али и све револуционарне покрете, одлуком два кабинета требало је одлучно сузбити. Признајући Паризу да је „центар дипломатског деловања у Источном питању“ од 1856. године, Бајст је покушавао да задржи стање у Турској после уступања градова Србији што је дуже могуће, а да себи припреми простор на којем ће деловати у будућности. Због тога се одлучио на један врло чудан, може се рећи и неприродан дипломатски корак.

Још неозваничену информацију да су српски захтеви испуњени и да се тражи форма у којој ће се то саопштити Србији и њеном владару, аустријски дипломатски заступник у Београду Ленк, по наредби своје владе, отишао је у три сата ујутру у двор да то саопшти кнезу Михаилу као ексклузивну вест. Порта није мислила да тражи никакво задовољење за такву индискрецију, мада јој није било право. Тај чин је могао више засметао представницима других великих сила у Цариграду и њиховим шефовима. Метерних је у Паризу покушавао да објасни тај чин потребом Беча да заустави кнеза Михаила у походу на Босну, те страхом да Русија такав корак Србије не употреби за своје интересе. Мустје је и сам бранио тај нетактички потез бечке владе изговором да се у Турској припремао много озбиљнији покрет од грчког, а то је „Словенски покрет“ (A Slave

³⁴ ФО 881/1500, лорд Лајонс – лорду Стенлију, Цариград, 29. јануара 1867 (Confidential, No 41); Исто, лорд Лајонс – Стенлију, 13. фебруар 1867 (Confidential, No 41); Исто, телеграм лорда Лајонса – лорду Стенлију, 18. фебруар 1867. и 6. марта 1867.

³⁵ АСАНУ, 14556/452, Ј. Ристић – И. Гарашанину, 1/13. март. 1867.

³⁶ Конференција у Паризу, у јануару 1869, решавала је само критско питање.

movement).³⁷ Изворна грађа руске провенијенције указује на то да поменуте оптужбе на рачун Русије нису биле без основа. У Бечу су их врло вешто употребили да денунцирају и дискредитују Русију у очима великих сила, што није предмет овог рада.

После петомесечних исцрпљујућих натезања и успешног завршетка градског питања, дипломате у Цариграду су отпочели са „пропитивањем“ коме од њих припада највећа заслуга за срећно спашени мир на Истоку. Француз Буре је скромно себе сматрао најзаслужнијим, док се за аустријског представника Прокеша говорило да је он „тас на ваги претегао“. Лајонс је центлменски прво место уступао Игњатијеву, иако је Стенлија извештавао да су пресудну улогу одиграли савети из Лондона. Игњатијев је мудро ћутао, свестан чињенице да су страхови Британије, али не само ње, од ширења руског утицаја на Порти и међу хришћанима који су живели на њеним европским поседима, понајвише допринели томе да Британија изађе из вечите резервисаности и да изврши притисак на Порту. Ваљда је зато Ристић и звао Игњатијева „наш сераксер“.³⁸

* * *

Београд је био бастион турске власти у њеним европским поседима до 1867. године и претпоставке Беча да ће се по напуштању града турска власт на Балкану много лакше срушити биле су тачне. Али, њој то није одговарало јер је била сувише слаба да запоседне тај простор. Посматрано са ширег аспекта европске политике, било је јасно да је Турска напуштањем градских утврђења у Србији била одсечена од својих најудаљенијих европскихседа у Босни и Херцеговини, за које је било само питање дана када ће бити приморана да их се одрекне. Може се слободно рећи да је босанско питање отворено управо 1867. године, после одласка свих турских гарнизона из Србије. То су схватили одмах и српски кнез и његови сарадници, који су непосредно после одласка Турака потражили нове начине да преговарају о Босни, знајући да кључ тог питања није у рукама Турске, већ у рукама Аустро-Угарске. То је Јован Ристић први приметио, али његови напори чињени у правцу проналажења нових путева за остварење српских националних планова нису адекватно схваћени у

³⁷ ФО 881/1500, лорд Лајонс – лорду Стенлију, Цариград, 29. јануара, 21. фебруара и 27. фебруара 1867; Исто, Поверљив извештај Џ. Фејна – лорду Стенлију, Париз, 7. март 1867; Аустроугарски посланик, барон Прокеш је такође страховао да би два милиона Срба, укључујући и оне у Банату, могли да задају озбиљне проблеме не само Турској већ и Хабзбуршком царству, АСАНУ, 12577/Б6, извештај Буреа из Цариграда, 15. јануар 1867.

³⁸ АСАНУ, 14556/452, Ј. Ристић – И. Гарашанину, Цариград, 1/13. март. 1867; Исто, 14556/456, Ј. Ристић – И. Гарашанину, Цариград, 9/21. мај 1867.

Српству, које је изрекло тешке оптужбе на рачун његове спољне политике за време Другог намесништва (1868–1872).

Одлажући пропаст Турске, велике силе су, у првом реду Аустро-Угарска и Русија, у наредној деценији често покушавале да остваре монопол над судбином климаве турске власти у Босни и Херцеговини, али и источно од Тимока у Дунавском вилајету, у којем је у већини живео бугарски народ. Ти догађаји су били само увертира за Велику источну кризу, која је циљно одлагана док две најзаинтересованије стране не смогну снаге и војске да се обрачунају са остацима турске власти на тим просторима. Покушаји Србије да постане актер тог сценарија имали су мало успеха, будући да ни Русија ни Аустро-Угарска нису хтеле да јој признају право на наслеђе турских поседа, по начелу коме је кнез Михаило дао нову димензију „Балкан балканским народима“. Међутим, код многих ондашњих политичара, а нарочито у јавном мњењу, преовладало је мишљење да Србија није одлучно деловала и да је „пропустила прилику“ да обави процес ослобођења и уједињења српског народа.

БИБЛИОГРАФИЈА

Архивска грађа

The National Archives at Kew, Great Britain, Foreign Office (= ФО)

Архив Србије (= АС)

Архив Српске академије наука и уметности (= АСАНУ)

Објављени извори

Ловчевић, Ст. (1931): *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, књ. 2, од 4. јан. 1859. до 29. марта 1874.* Београд: Српска краљевска академија

Чланци

Алексић, Љиљана (1967): *Београд у односима између великих сила и Турске од Једренској мира (1829) до 1867. године.* Годишњак града Београда XIV, 5–21

Bourne, Kenneth (1956): *Great Britain and the Cretan Revolt, 1866–1869, The Slavonic and East European Review.* The Slavonic and East European Review, Vol. 35, No. 84, 74–94

Милићевић, Јован (1970): *Историја предаје турских градова у Србији српској влади 1867. године.* Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867. Београд: Српска академија наука – Одељење друштвених наука, 243–250

Пауновић-Штерменски, Јелена (2005): *О предаји градова Србији из британских архива.* Мешовита грађа 24, 189–202

Монографије

Екмечић, Милорад (2002): *Оптеди из историје.* Београд: Службени лист СРЈ

Јакшић, Гргур – Вучковић, Војислав (1963): *Својна историја Србије за владе Кнеза Михаила. Први балкански завез.* Београд: Историјски институт

- Ристић, Јован (1887): *Свољашњи одношаји Србије новијега времена (1860– 1868)*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије
- Ристић П., Љубодраг (2008): *Велика Британија и Србија (1856–1862)*. Београд: Балканолошки институт

Suzana Rajić

GREAT BRITAIN AND THE CITY QUESTION 1866/1867 – STRUGGLE FOR BELGRADE

Assignment of the city's fortress at Serbia and emigration of Turkish crew from them was an event of great importance to the strengthening of Serbian autonomy and to pave the independence of the Serbian state, which occurred a decade later (1878). In June 1866 Great Britain had a new government led by Lord Derby, the leader of the Conservatives. Foreign affairs were entrusted to his son, Lord Stanley. From the English Conservatives, regarding the Eastern Question could be expected course based on the status-quo and the preservation of Turkey. However, aware of the constant decline of Turkey, they were deprived of a rational view of things. France and Russia since the beginning of the sixties years of the 19th century favored their projects on issues of national movements in the Balkans, which caused reactions of Great Britain.

When the Serbian request for cession of the city's fortress due to Porta, Lord Stanley considered that that question should not require urgent attention and he does not believe that it will any time soon be on the agenda. He argued that there was no need to engage in details, before the conditions were serious for consideration. After only three months, Stanley changed his mind. News of the continued arming of Serbia and Russia's involvement in the preparation of the uprising in the Balkans against the Turks, forced Britain to emerge from its perpetual reservation. Great Britain persisted in the resistance to pressure at Porta for some time, in the company of other Great Powers. In the end from Foreign Office ordered to his ambassador at the Porta to performance together with his French colleague.

On behalf of the British Government Lord Stanley told to Porta that it was desirable that the sultan immediately, without delay, by the public and the spontaneous action taken matters into their own hands and surrender the fortress as his gift to the Serbian Prince. The instructions from London were of great importance for the success of the Serbian diplomatic action, at a time when among the Turkish ministers prevailed unyielding power. On the same day that instructions were given, 22 January 1867, at the British Legation on the Bosphorus came the reply that the ministers decided to resolve the issue "in accordance with the advice of Great Britain and France".

UDC: 94(497.11)''18''(093.2)
32:929 Ристић Ј.(044)
32:929 Христић Ф.(044)
ID BROJ: 202599948
Izvorni naučni članak
Rad primljen: 12. 09. 2013.
Rad prihvaćen: 10. 10. 2013.

Jelena Paunovic Štermenski, PhD
Administrative and Research Assistant
Department of History, Faculty of Philosophy
Čika Ljubina 18–20, Belgrade
jpaunovi@f.bg.ac.rs

PHILIP HRISTICH AND JOVAN RISTICH – TWO BROTHERS IN LOW IN SERBIAN STATEHOOD AND DIPLOMACY*

Jovan Ristich (1831–1899) was one of most influential Serbian politicians. He was born in Kragujevac and educated in Belgrade, Heidelberg and Paris. During his long political career he was a Serbian diplomatic agent in Constantinople, a regent to Prince Milan Obrenovich, one of the creators of the 1869 Serbian constitution, a minister for foreign affairs in the Prince Milan's first government in 1872 and then a prime minister in 1873, 1876. He led two wars against the Ottoman Empire in 1876 and 1877. He was a Serbian representative at the Congress of Berlin. He was one of the founders of the Liberal party and its leader from 1881. He was again appointed a head of the government in 1887. He became the head of regency ruling in the name of King Alexander Obrenovich after the abdication of king Milan in 1889. After King Alexander declared himself of age in 1893, Ristich retired to his private life. His a generation older brother-in-law and a longtime associate, Philip Hristich (1819–1905) was a Serbian diplomat and a politician. He was educated in Vienna and Paris. He held the position of the secretary to prince Milos's, was the first prime minister and a minister for foreign affairs to Prince Michel in 1860/1861, a special envoy and an escort to Princess Julia during a mission to Great Britain in 1863. He was, on and off, a long time Serbian representative to the Ottoman Empire from 1869 to 1880, and the first Serbian Minister Plenipotentiary and Envoy Extraordinary to the Ottoman Empire in 1879, Habsburg Monarchy in 1881–1882 and to Great Britain 1883–1884. He became the second Governor of the First Serbian National Bank in 1885. He finally retired in 1890. The political and private relationship of those two men, political associates, relatives in-law, close acquaintances, if not friends, and their influence on the Serbian social scene during the 19th century will be the theme of this article.

Key words: *Philip Hristich, Jovan Ristich, Serbia, diplomacy, politics, society, family, political parties.*

Кључне речи: Филип Христић, Јован Ристић, Србија, дипломатија, политика, друштво, породица, политичке странке.

Philip Hristich lived for over 80 years and could play every part in the public service he was entrusted. He contributed to the development of the Serbian diplomacy from his special missions to the permanent legations. Research of his relationship with Jovan Ristich can cast light on the social and cultural history of the Principality and later the Kingdom of Serbia during the 19th century. Jovan Ristich thought highly of himself as a statesman. All his life he was a cold, sober, hard realist relying only on his common sense. During the 19th century he was one of the most famous Serbian politicians whose skills could be compared only to Ilija Garasanin or Nikola Pasic.

Jovan Ristich and Philip Hristich were members of Hadzi Tomic family and brothers-in-law. Jovan Ristich was twelve years younger than Philip Hristich. When comparing their state functions first it should be said that Philip Hristich was already a member of the court of Prince Alexander Karadjordjevic when Jovan Ristich finished his schooling in Belgrade, Heidelberg, Berlin and Paris. Born in 1831 in a poor family his carrier was just starting when Philip, most probably for his childhood friendship with Prince Michael Obrenovich, was named his first prime minister in 1860–61. This was the government that was supposed to reconcile all the political fractions in Serbia. Also, the government introduced all the basic laws in Serbia that informally opposed the Turkish constitution of 1838. This paved the way for Prince Michael's rule as an enlightened absolute Monarch.¹

At that time Ristich was appointed Serbian diplomatic agent in Constantinople. Ristich was 30 when he became a Serbian envoy to the Ottoman Empire. After the Turkish bombardment of Belgrade in 1862 and the conference of Kanlidza the Principality of Serbia was assigned the control of the fortified Turkish cities in Serbia. Unfortunately, the Turks did not keep their promise to move out of the cities. Jovan Ristich took on the negotiations with the Ottoman Porte in Constantinople for the next five years.²

Jovan Ristich reasoned with the Turks that the Serbs should be allowed to guard the cities, to develop the trade and crafts and live in peace with the Ottoman Empire. As a concession the Serbian Prince would pay a visit to the Sultan. In that Ristich asked Russia for the support.³ The Sultan planned to

¹ Јелена Пауновић Штерменски, *Филип Христић – дипломата и јолијичар 1819–1905*, unpublished doctoral dissertation defended on Department of History, Faculty of Philosophy, Belgrade 2013, 70 – 105.

² Јован Ристић, *Својасњи одношаји Србије новијеј времена*, Београд 1887, pp. 401

³ Ibid. 404–406.

relinquish the village of Mali Zvornik to prevent opening the question about the cities. But during 1866 the question of cities was getting closer to the solution. Ristic suggested to the Serbian government to formally ask the Ottoman Empire for control over the fortresses. Prince Michael accepted the Ristic's plan. Because of the Cretan uprising in 1866–1869 and because of the intention of the Great Powers not to open the Eastern Question, but to force the Porte to fulfill the rightful demands of the Christians, the Porte could not refuse the Serbian demands. It was the Ristic's first great diplomatic success that launched his political carrier. In 1867 he was asked by Prince Michael to form a new government. Since Ristic was a liberal, he wanted a liberal government. The Prince could not accept that and the agreement failed.⁴

During Ristic's successes in diplomacy, Hristich was appointed a member of the State Council with very little influence on the state policy. It was a way for him not to lose the state service.

Hristich's mission to Great Britain, with princess Julia, in 1863 helped him establish contacts with British politicians and diplomats. The mission was a success since it influenced British public opinion. The British began to understand how difficult the Serbian position in the Ottoman Empire was, as well as the position of other Christians under the Turkish rule.⁵

Hristich demonstrated his opposition to the Prince as a member of the State Council in 1864. He interpreted differently one of the articles of the law about the state councilors and initiated a discussion in the State Council about the responsibility of the ministers. According to Slobodan Jovanovich, a historian, the Prince Michael was the real head of the government and the ministers ruled according to his will. Hristich criticized the absence of ministerial responsibility. Criminal liability of the minister was determined by the Prince. Prince Michal was most offended when Hristich said that the Princes in Serbia changed but the ministers remained. Hristich suggested that the ministers should be accountable to the State Council. After the insistence of Prince Michael, members of the State Council disassociated themselves from Hristich's suggestion. Prince Michael believed that the State Council should decide on the budget and approve the state laws but it should not get involved in the business of the government. Members of the Council decided that they did not want to determine the responsibility of the ministers since that would be contrary to the Prince's wishes. Hristich advocated that the Council should be able to hold accountable the ministers who did not abide the law. One of the articles of the law about the State Council suggested that the Council should determine the responsibility of the ministers who broke the law and Hristich wished to expand that as political responsibility. Even though

⁴ Dejvid Mekenzi, *Jovan Ristic evropski drzavnik*, Beograd 2004, pp. 43–69.

⁵ *Ibid.* 139–166.

Hristich opposed the Prince he did not lose his public service. His friendship with the Prince Michael saved him.⁶

In 1867 Ristich was sent to a diplomatic mission to Berlin to try and conclude a consular convention. It was in 1868 that he heard the news about Prince Michael's assassination. He was immediately sent to Paris to bring Prince Milan Obrenovich, Prince Michael's heir, to Serbia. Ristich was elected a member of the three-partite Regency that ruled instead of Prince Milan who was a minor. This was maybe a period when Ristich exercised his greatest influence on the Serbian home and foreign policy.

Hristich's rise in diplomatic circles continued during the Ristich's Regency (1868 – 1872). He was sent to a mission to Constantinople. The secret aim of his mission was to try, with a help of Great Britain, to persuade the Ottoman Empire to peacefully relinquish the administration of Bosnia to Serbia. Great Britain and the Porte did not support this plan. Hristich's mission was reduced to asking the Porte to assign to Serbia the villages of Sakar and Mali Zvornik and to give Serbia the railway connection to the Turkish railway. However, the mission failed.⁷

At 38 Ristich became a head of the Regency and executor of the Princes power. With a help of Hristich and Ambassador Ignatyev,⁸ Russian ambassador at the Porte, Ristich prepared a visit of under aged Prince Milan to the Russian tsar in Livadia. The arrangements for the visit of Prince Milan to the Russian Tsar in Livadia⁹ was one of the main subjects of Hristich's mission. Before the Prince's departure for Livadia, despite the fact that the second member of the Regency, Blaznavac, escorted the Prince, Ristich wrote to Hristich: "Dear brother-in-law, you should know that you will be held accountable for everything that could go wrong there; the world will think that you are responsible, so keep your eyes open."¹⁰

The visit improved the relations between Serbia and Russia. Until then Austro-Hungary had a dominating influence in Serbia.¹¹

Hristich's diplomatic relations in the Ottoman Empire, with Constantinople representatives of the Great Powers, proved that Serbia, as a autonomous

⁶ Ibid, pp. 70 – 139; 172–177.

⁷ Ibid. 179–242.

⁸ Count Nikolay Pavlovich Ignatyev (1832 –1908) was a Russian statesman and diplomat. During his career he was sometimes at odds with another Corps of Pages alumnus, Count Pyotr Shuvalov.

⁹ Livadia Palace (Crimean Tatar: *Livadiya sarayı*) was a summer retreat of the last Russian tsar, Nicholas II, and his family in Livadiya, Crimea in southern Ukraine.

¹⁰ Писма Јована Ристића Филију Христићу, 74

¹¹ D. Mekenzi, *nav. delo*, Beograd 2004, pp. 106 – 107. Ј. Пауновић Штерменски, *nav. дело*, pp. 212–223.

Principality, had to rely on all the Powers. It could not fall under the influence of just one.

Ristic became a prime minister of the first government of Prince Milan Obrenovich when he came of age. That government lasted from 1872 to 1873. Ristic did not have any real support from Austro-Hungary or Russia and he could not, with a help of Hristich, solve the open questions with the Porte.¹²

Ristic sent Hristich with Prince Milan to his trip around Europe. Historical sources claim that Hristich influenced the Prince to overthrow the Ristic's government. But the family of Hadzi Tomic did not lose their influence on the Serbian government since Hristich became the minister of education in the next government under the Serbian conservative politician, Jovan Marinovic. During his turn as a minister, he was again sent to Constantinople to continue his mission.¹³

During the Great Eastern Crisis, Hristich was a minister without portfolio. Ristic was appointed a minister of foreign affairs in August 1875 and was replaced in October the same year. He thought that the war with the Ottoman Empire was inevitable. In April 1876 Ristic was appointed again a minister of foreign affairs and Serbia started its first war against the Ottoman Empire. Ristic's goal in the war was to achieve the national independence of Serbia as grounds for the final liberation and unification of all the Serbs. His first aim was Bosnia.¹⁴

After the defeat at Djunis and four month of war, Serbia agreed to a truce. Ristic sent Hristich to Constantinople in January 1877 to negotiate the conditions of peace. His instructions were to establish the same kind of relations between Serbia and the Ottoman Empire that had been before the war. Once again he had the task to tackle the question of Mali Zvornik and Sakar and get the Turks to withdraw from those two villages. In the end, for the first time in the Ottoman-Serbian history, a peace treaty was signed by both warring sides. This was one of the Hristich's main accomplishments.¹⁵

Hristich stayed in Constantinople as a temporary Serbian Agent. After the beginning of the Russo-Turkish war of 1877, Hristich started to suspect that the second Turkish-Serbian war would begin in the near future. He was of the opinion that Serbia was not economically ready for yet one more war. He also thought that Serbia would start the war in the name of Russia. Hristich claimed in Constantinople that Serbia would remain neutral. Ristic and Prince Milan

¹² D. Mekenzi, *nav. delo*, Beograd 2004, 129–130.

¹³ J. Пауновић Штерменски, *нав. дело*, Београд 2013, 242–280.

¹⁴ D. Mekenzi, *nav. delo*, 138–159.

¹⁵ J. Пауновић Штерменски, *нав. дело*, Београд 2013, 294–296.

were very offended by this comment since Hristich was not authorized to make such a statement.¹⁶

At the same time, Ristich was convinced that Serbia could enter the second war with the Ottoman empire, with the help of Russia. Prince Milan and Ristich negotiated with the Russian tsar the conditions for Serbia in Ploesti, if the Principality entered the war. In the end, Serbia got the Russian financial help and started the second war against Turkey. Hristich was the one to deliver the note declaring the war to the Porte in December 1877.¹⁷

The Russo – Turkish war ended with the Berlin Congress in July 1878. Ristich, as a Serbian minister of foreign affairs, played the key role for Serbia. The main questions for Serbia were: independence with the European guaranty, economic relations with Austro-Hungary and the state borders. Ristich changed the state policy by denouncing Russian protection and putting Serbia under the Austro-Hungarian protection. Ristich appeared humble at the Congress. For Serbia, he gained the best possible position, without offending any Great Power. Serbia got its independence under the guaranty of all the Great Powers. The negotiations in Berlin were Ristich's own personal success, similar to the negotiations about the fortresses.¹⁸

Hristich returned to Constantinople as the first Serbian envoy extraordinary and minister plenipotentiary in November 1878. Hristich had instructions to negotiate about the Serbian connection with the Turkish railway and the independence of the Serbian Church. He contributed to gaining the independence of the Serbian Church but did not completely succeed in getting the railway connection.¹⁹

Hristich was soon transferred to become the first Serbian envoy extraordinary and minister plenipotentiary in Austro – Hungary. He continued with the negotiations about building the Serbian Railway. He came to Vienna in March of 1879.

After the Congress of Berlin, Ristich stayed in power. In October 1878 Ristich became a prime minister and the minister of foreign affairs in the liberal government.

Hristich's efforts in negotiations in Vienna led to signing a railway convention in March 1880, which saved the government from falling. Even after that success Ristich's government fell in October the same year because Ristich disagreed with the Serbian reliance on Austro-Hungary.²⁰

¹⁶ Ibid. 303.

¹⁷ Ibid. 314.

¹⁸ D. Mekenzi, *nav. delo*, Belgrade 2004, 271–299.

¹⁹ J. Пауновић Штерменски, *нав. дело*, Београд 2013, 317–336.

²⁰ D. Mekenzi, *nav. delo*, Belgrade 2004, 300–326.

Ristic remained out of the government for the next nine years. He became a leader of newly formed liberal party. He returned to power after king Milan's abdication in 1889. He became a member of the Regency that ruled instead the minor king Alexander Obrenovich.

In the meantime, Hristich became the first envoy extraordinary and minister plenipotentiary in London in 1882. Before he took over that state position, he chose to support the other newly formed party in Serbia, the Progressive Party. And that led to the permanent brake of communications between Ristic and Hristich.

Ristic finally retired from politics in 1893 after Prince Alexander proclaimed himself to be of age before time.

Hristich accepted the position of the Governor of the First Serbian National Bank from 1885 to 1890. He finally retired from state service in 1890.

Ristic as a one of the greatest Serbian statesmen and Hristich as a politician and a diplomat worked in a one of the most important parts of the Principality's history. During their state forming activity Serbia gained its state independence.

Correspondence

Hristich and Ristic kept constantly an ongoing official and private correspondence between each other. From that historical source it is possible to reconstruct the relationship between those two men who made a significant influence on the development and modernization of the Serbian Principality and Kingdom.

Contacts and ties between Jovan Ristic and Philip Hristich have been observed in many historical sources but have not, up to now, been particularly analyzed in the literature. Slobodan Jovanovich considered in part the relationship between the two men and David Mackenzie, who wrote the latest monograph about Jovan Ristic, completely disregarding their personal relationship, while researching only their professional connections.²¹

In order to get a better picture of the situation in Serbia after the assassination of Prince Michael Obrenovich²² in 1868, then during the Regency period while prince Milan was still under age, and through 1881 when political parties were formed, we should go back to development of political parties' ideas and movements. Political relationships in the Principality and later the Kingdom of Serbia on both the internal and external levels were of crucial impact on the

²¹ Dejid Mekenzi, *Jovan Ristić, evropski državnik*, Beograd, 2004, 116–122; 125. (Serbian translation)

²² Mihailo Obrenović (1823 –1868) was the Prince of Serbia from 1839–1842 and again from 1860–1868. His first reign ended when he was deposed in 1842, and his second when he was assassinated in 1868.

relationship that developed between Philip Hristich and Jovan Ristich, although, as it was already mentioned, they belonged to two different generations. Since the development of the political life in Serbia proceeded rapidly to catch up with the European achievements, the two men acted at the same time, helping and influencing on each other. Their association lasted until the Serbian political scene was finally defined and the political parties established in 1881. Their activities were always intertwined and connected, although the Serbian historiography sometimes showed them choosing different political sides.²³

A closer look at the correspondence between Jovan Ristich and Philip Hristich, lasting from 1868 to 1880, Hristich's official diplomatic reports, observations of the contemporaries and conclusions of Slobodan Jovanovich will show that the brothers-in-law, in their personal relationship, sometimes had different opinions but that did not impede their mutual cooperation.

A story about the development of the relationship between Philip Hristich and Jovan Ristich could start with an arrival of a very rich Greek Aromanian (*Cincar*) Hadzi Tomic family, coming from Melnik to Serbia.²⁴

There are some assumptions that even though Philip Hristich was originally from Samokovo in Bulgaria, he might also have been of Aromanian (*Cincar*) origin. He married Danica Hadzi Tomic, a fifteen years younger daughter of the previously mentioned rich Belgrade wholesaler Hadzi Toma Opula. Jovan Ristich, coming from an impoverished family, married the other daughter Sofia, thus improving his economic status. The two daughters of Hadzi Toma were educated women, which was quite rare in Serbia at the time.

Being the older one, Philip Hristich strengthened his position in the public service during the rule of Prince Alexander Karadjordjevič.²⁵ He did not belong to any political movement. He was always loyal to the prince alone. Hristich, with his wife Danica, helped Jovan Ristich and his wife Sofia to get close to Prince Alexander Karadjordjevič and later on to prince Milos and Michael Obrenovich. Ristich, a more decisive, bolder and younger, soon found his place in the domestic policy of Serbia. Together with Hristich, he belonged to the Conservatives and the writers of "Dukat" articles, surrounding Prince Michael before he came to rule.

²³ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, Београд 1934, 298–299.

²⁴ Душан. Ј. Поповић, *О Цинцарима. Прилози о ишћању јосџанка нашеј ірађанској груштва*, Београд, 2008, 51, 162, 177.

²⁵ Aleksandar Karadorđević (1806–1885) was the prince of Serbia between 1842 and 1858. He was a member of the House of Karadorđević.

Jovan Ristic was a cold and cautious politician, but he was also a national enthusiast. He started to progress in politics after Prince Michael Obrenovich took over the throne in 1860.²⁶

During his post in Constantinople being in constant contact with the Russian, French and Austrian diplomats, Ristic started to act as their equal. But diplomatic way of life contributed to his withdrawal from the Serbian everyday life. He became arrogant and condescending toward his people. Ristic was respected by the many, but had very few friends. Slobodan Jovanovich concluded that he led the country arrogantly and like a despot. For his external look Jovanovich said “His face was big and hard, his expression glum and wrinkled, his look cold and fixed.” He treated his subordinates formally. Ristic left for Constantinople as a supporter of the Prince Michael’s policy. Spending the time abroad he was in a position to observe the Prince’s domestic and foreign policy from a distance and could see all its faults. He noticed how Prince Michael’s personal regime was being introduced, acquiring the elements of political dictatorship. When he dared criticize the prince he lost his position in public service. As a consequence Ristic turned to liberal tendencies. The people close to liberalism accepted Ristic because he drew the Princes attention to his mistakes in ruling the Principality. Still, Ristic emphasized that at that time he did not completely accept the liberal supporters.²⁷

Ristic appointed Hristich to be a Serbian envoy to the Porte when he was 51. That was the moment when the personal correspondence between the two men started, politicians, statesmen, diplomats. It cannot be said with certainty that they were friends but they were certainly relatives, brothers-in-law.

Apart from unsuccessful Serbian action to acquire administration of Bosnia with a help of Great Britain, which was a secret aim of Hristich’s mission, official goal was for Hristich to bring about expulsion of Turks from the villages Little Zvornik and Sakar on the right bank of the Drina river and to obtain the railway connection with the Turkish railways at Nish.²⁸

Ristic’s official manner of writing and administrative roughness towards his subordinates can be seen in every letter that he wrote to Philip Hristich while he was stationed in Constantinople. But Hristich’s letters are of a more emotional nature, both positive and negative.

Philip Hristich was appointed Serbian envoy to the Ottoman Empire in September of 1870 because of his family connections. Also at that time, he was closer to the political views of the younger Liberals, supporters of Ristic. Hristich’s letters were more extensive and full of descriptions of his talks with

²⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 21–26.

²⁷ See: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 26–33.

²⁸ J. Paunovic Stermenski, loc. cit. pp. 208 – 209.

foreign diplomats in Constantinople. Ristich's letters were rather official, much rarer and shorter. The already mentioned coldness of Ristich's character was very noticeable.

Hristich got replies to his letters usually some twenty days later. He did not get exact instructions from Ristich about to whom of the Turkish officials and foreign envoys to convey greetings from Ristich, so Hristich formulated a reply suitable for everyone who asked about Ristich and his wife. He replied "He told me to greet everyone who remembered him." But it was not only Ristich who made mistakes because of the state obligations and the new situation in the Principality. Hristich also made mistakes because of his self-confidence.

Even though he was aware that he was wrong he noted to Ristich that he was the first Serbian envoy who was visited by all the representatives of the great powers in Constantinople. Ristich was offended by this Hristich's statement because he also received all the foreign diplomats while he was stationed in Constantinople.

Both of them acknowledged the fact that the difference was that Hristich could regularly visit the British ambassador. Ristich was not in the position to do the same. Hristich gained this privilege after his visit to Great Britain in 1863, meeting with Princess Julia.²⁹ During this diplomatic mission, Hristich made contact with British politicians, which enabled him to pursue further relations with the British diplomats in the Ottoman Empire. Apart from his family and political connections, that was also the reason why he was chosen for this job in the first place. In 1870 Great Britain was the most influential power at the Porte.

Even after Hristich offered his apology to Ristich, Ristich could not forgive him, because at that instance Hristich manifested his successful and privileged position. Ristich wrote to Hristich: "And now my brother-in-law, let's talk, I as an old Serbian agent and you as a new Serbian agent at the Porte. You said in one of your letters that you were the first Serbian agent who received visits from all foreign representatives at the Porte, but to that letter I responded that that was not true. Everybody returned their visits to me as well, except for Eliot³⁰ who came just before my departure." Ristich emphasized that all other diplomats visited him, "only the English acted proudly." Ristich obviously blamed Hristich for having a good relationship with the English, instead of applying his special

²⁹ Countess Júlia Hunyady de Kéthely (1831- 1919), was a Hungarian aristocrat and the Princess consort of Serbia as the wife of Mihailo Obrenović III. She was left a widow for seven and a half years after his assassination in 1868, until January 1876 when she married her lover, Duke Karl von Arenberg, Prince von Recklinghausen.

³⁰ Sir Henry George Elliot (30 June 1817–30 March 1907) was a British diplomat. He was most noted as an ambassador at Constantinople, and his participation in the 1876–77 Constantinople Conference.

position to all the diplomatic representatives to the Porte. Because of this mistake, Ristic wrote an official denial on Hristich's report.

Hristich used a conciliatory tone in answering the letter. He asked Ristic why he was so offended by "an old man." Still he reproached Ristic because he shamed him by writing a red denial to his official report when he knew that "only the English were proud – but now Eliot visits me frequently." Hristich again noted that the British ambassador Eliot visited him often, paying no attention to Ristic's resentment. He could act in this way because of his old age and respectful state positions he had had before he came to Constantinople. Still, Hristich emphasized, knowing Ristic very well, that his own accomplishment did not diminish Ristic's success and ability in any way. He also admitted that he supported Ristic in any case. "Is this the way to return my friendship that was honest and truthful for the past fifteen years?"³¹

Hristich warned Ristic not to accept appointment of the first government of the Prince Milan since that government, by Hristich's predictions, would be unstable.³² Still, disregarding all personal disputes, Ristic took care of Hristich's family in Serbia and sent him information about the health of his family members.

Brothers-in-law complained to each other about all the ailments that troubled them. Hristich caught a cold in January of 1870 that interrupted his diplomatic obligations. He had a cough for a month.

Worried about Hristich's health, Ristic encouraged him and told him that his family would be arriving to Constantinople soon. At that point, Jovan Ristic showed understanding for Hristich's difficulties because of his own single life in Constantinople and added that the city tired him so much that he did not care "if none of his bones got there after a thousand years."³³

In April 1871 Ristic saw off Danica and Agelina Hristich, Hristich's wife and daughter on their way to Constantinople. He called them a "Hristich's harem".

Waiting for his family in Constantinople, Hristich wanted to rent a house on the Bosphorus shore and spent a summer there together with other foreign diplomats. But he did not have sufficient state funding. Ristic refused to allow spending more of the state money. Finally he rented a cheaper house that was not on the shore.

When Danica Hristich arrived in Constantinople, she delivered Hristich a confidential letter from Ristic. Reading the letter, Hristich concluded that both brothers-in-law considered that Austria and Hungary worked in the Porte

³¹ *Писма Филија Христића Јовану Ристићу*, pp. 25.

³² *Ibid*, 95–96; J. Paunovic Stermenski, loc. cit. pp. 266 – 281.

³³ *Ibid*, 408.

against the Serbian plans. Also both of them considered that the only way to achieve permanent peace with the Ottoman Empire was to connect Serbia with Turkish railways.

In July 1871 Ristich spent two weeks with his family in Arandjelovac spa.³⁴ He rested there from the state business. He wrote a longer letter to Hristich, outlining his view about the position of Serbia. He finished the letter in a friendly and cordial manner which was not in his character, “we are safe and sound so we could heroically seize from the Turks our ancestral lands for our grandchildren. Then we can show them that we can be young in our old age and dance on their weddings. Be well and cheerful!”³⁵

While he was with Prince Milan in Livadia,³⁶ Hristich wrote to Ristich with honest regret that Radivoj Milojkovic, the third son-in-law to Hadzi Toma, was not respected in Russia and that he was suspected of being involved in the assassination of Prince Michael Obrenovich. Hristich tried to defend him but the Russians did not believe him.³⁷

It can be concluded that the family members of the Hadzi Toma family watched out for the behavior of each and every one of them, and the brothers-in-law followed each other’s political moves trying to help each other in the case one of them made a bad decision.

Philip Hristich and Jovan Ristich put there diplomatic and state business before their families. At the time of Prince Milan’s visit to Livadia, on the insistence of Ristich, without any objections, Hristich left his family in Constantinople and went to Livadia, even though cholera was spreading through the Ottoman Empire.

Hristich openly sent some advice to Ristich after his visit with Prince Milan to the Russian Tsar in Livadia. He informed Ristich that in Crimea he had spoken with Blaznavac about the composition of the government after Prince Milan came of age. Blaznavac stated that he would not join the ministry, but that Ristich would. Hristich again suggested Ristich not to join “the first Prince’s ministry.” Ristich was very offended by that advice but Hristich replied that he was unjust.

Hristich foresaw many troubles and inconveniences connected with this ministry. He thought that it would be smarter if the first ministers, chosen by the Prince, were weaker politicians, and that serious older and wiser statesmen should be left in the background so that they could take over the government if the first Prince’s government failed.

³⁴ J. Paunovic Stermenski, *Philip Hristich – Diplomat and Politician (1819 – 1905)* unpublished PhD thesis, 213.

³⁵ *Писма Јована Рисџића Филију Христичу*, pp. 62–67.

³⁶ J. Paunovic Stermenski, loc. cit. 212–224.

³⁷ *Писма Филија Христича Јовану Рисџићу*, 94.

At that point, Hristich also informed Ristic that after some time spent with Prince Milan, he realized that the Prince was not very polite and that his behavior was pretty unrestrained and reckless. He suggested that special attention should be taken to his upbringing and that a better teacher should be found.

Ristic resented Hristich's suggestion about not joining the first Prince Milan's government. He accused Hristich of being afraid for his position in Constantinople, even though it did not make any sense. If Ristic lost his position, Hristich's standing in the Constantinople would be shaken. Ristic even threatened Hristich that if he took over the ministry, he would look for capable people, which could have meant that Hristich was not capable enough. Ristic considered that Hristich should have formulated his suggestions differently, i.e. that it was necessary that the regents Ristic or Blaznavac always stayed in the government, making it stronger and more stable.³⁸

This particular exchange of letters indicate the extent of the rivalry between the two brothers-in-law. Disregarding the fact that Ristic held much higher state positions, he did not allow Hristich to gain any kind of recognition for his merits and duties. Ristic always had to hold the first place. Looking at their mutual relationship, it can be sad that Hristich was not always right, as well. He used his old age and experience to show that because of his values as a diplomat and a public servant he was not far behind Ristic, although he always admitted Ristic's precedence.

It is interesting to note that, after reading it, Ristic asked Hristich to destroy the latter that showed their verbal disagreement.

Hristich was very offended by Ristic's accusations. He wrote, "You are so unjust and you don't know me very well." Hristich proclaimed that he only wanted to contribute to a greater good and that he especially wished all the best to Ristic. Hristich understood that Ristic was threatening him with the losing the position he held, so he immediately stated that he did not intend to stay in Constantinople longer than two years anyway, because of his age and the impaired health on the Bosphorus. Still, despite the tone of the letter which in the first instance seemed like a withdrawal because of Ristic's attacks, Hristich did not give up his first conclusion, stating, "You will join, as I can see, the new ministry but I am afraid that you will be sorry later." Hristich was suspicious that the government would be facing great difficulties and again he stressed his view that either Blaznavac or Ristic should not join the new government when Prince Milan came of age. At the end he concluded: "But I do not have the right or the place to speak again about this matter, because I do not know what I should say so that in your eyes I would seem less interested in some government

³⁸ Писма Филија Христића Јовану Ристићу, 97.

position.”³⁹ Hristich here noted that he was not interested in any position in the government for which he was being accused by Ristich.

Even after the exchange of such harsh words, the correspondence continued between the brothers-in-law.

After Ristich was named the Princes representative and Minister of foreign affairs⁴⁰ Hristich continued to send him advice from Constantinople about the composition of his government. He suggested that Ristich should take in to the government his rival Marinovic⁴¹ which Ristich decisively refused. Ristich also blamed Hristich for giving him advice about the state issues. He demanded from the envoy in Constantinople to do his business. Ristich stressed out, “I will be grateful to you for any sign of friendship if it is shown in your field of expertise.” Ristich did not want to disrespect Hristich’s diplomatic efforts but he seriously reproached him for his every attempt to get involved in the Serbian internal policy.⁴²

The official reports that Hristich sent to Ristich, as his Minister of foreign affairs, were completely different from their private correspondence. Instead of well-meaning advice given to Ristich, that offended him so much, not to join the first government of prince Milan, the official letters from Hristich held his congratulations. He wrote, “The first choice of our young Prince could not have been better. He chose the people who during their Regency administration gave such an excellent proof of their great accomplishments and rare patriotism.”⁴³

Discussions between the brothers in law range from the questions of the state to those about renting and furnishing the house of Hristich’s family in Constantinople. Hristich asked Ristich to supply him with money for furnishing the house. Ristich was not able to help him because this question was under a supervision of the State Council. Ristich did not want to talk, during his first speech before the State Councilors, about his brother-in-law’s furniture.⁴⁴

³⁹ Писма Филија Христићуна Јовану Ристићу, 97.

⁴⁰ Владе Србије 1805–2005, 119.

⁴¹ Jovan Marinović (1821 – 1893) was a Serbian politician and diplomat, who introduced several enlightened reforms in the Serbian political system. As a close collaborator of powerful Minister Ilija Garašanin, young Jovan Marinović climbed rapidly up the ladder and became the leader of the Serbian Conservatives, eventually becoming Prime Minister of the Principality of Serbia. Educated in Paris, Marinović was a sophisticated gentleman, who believed in European culture and reforms as a way of enlightening the Serbian peasant society.

Being a member of the first generation of the Serbian Western-educated intellectuals, Jovan Marinović occupied several high-ranking posts in the state administration throughout his career.

⁴² Писма Јована Ристићуна Филију Христићу, 148.

⁴³ АСАНУ, бр. 10086, Ф. Христић – Јовану Ристићу, Пера, 29. август/10. септембар 1872.

⁴⁴ Ibid, 156–157.

After the summer of 1872 and the return from the shores of Bosphorus, Hristich was not satisfied with his position as a Serbian envoy in Constantinople. He was fascinated how Ristic could have stayed there for six years. He said, “It will be a miracle if I do not leave Constantinople, spoiling relations and pulling hairs with the Turks. When you send somebody else after me, don’t send such a nervous man as I am.”

This Hristich’s attitude was prompted by his understanding that his mission would not be successful and that he would not be able to solve a question of Little Zvornik and a Serbian railway connection with Turkish railways.

It is interesting to note that Hristich saw himself as an impatient man although from the vast amount of Hristich’s letters and manuscripts that went through the researcher’s hands this conclusion could not be made. Hristich presented a picture of a calm and thoughtful diplomat who sometimes lost his nerves because of the Turkish tardiness.

Ristic’s private letters became rarer when Ristic was appointed Minister of foreign affairs. But he wrote official reports. Ristic blamed Hristich that he was too impatient and qualified himself as being slow. So by the time he came up with the answer the question became unimportant.⁴⁵

Ristic stated that Hristich was diligent, regularly reporting from Constantinople, so he did not agree with Hristich’s demand to leave his post in the Ottoman Empire. Ristic wanted Hristich to stay at his position until he resolved one of the two important questions that were useful for Serbia. He insinuated to Hristich that his merits in the Principality would be bigger if resolved more of the disputed issues with the Porte.

Jovan Ristic finally stated that he expected Hristich to spend six years as a Serbian envoy to the Ottoman Empire as much as he himself spent at the same position. Ristic stressed the importance of Hristich’s position saying, “Why would you come back to our misery from this glorious position?”⁴⁶

When Hristich continued to ask for a leave of absence from Constantinople because of even more obvious failure of his mission, Ristic started to lose his patience. In his letter from May of 1873, Ristic openly told Hristich that nobody forced him to go to Constantinople but that his whole family insisted on that position. Ristic suggested to Hristich to send his family home earlier. Hristich should stay there over the summer so that he could put some more effort in the success of the mission. Ristic blamed Philip Hristich that he wanted to leave the job only partially completed. At that point Ristic was not sincere because it was already perfectly clear that Serbia would not get a railway connection or the village of Little Zvornik.

⁴⁵ Ibid, 167.

⁴⁶ Ibid pp. 200.

Still at the end of May, Ristich's statements started to change. Accepting the fact that the disputable questions would not be resolved, Ristich gave advice to Hristich that when he left Constantinople he should take all his private correspondence with him. Ristich admitted with sadness that Hristich really tried to make that mission a success.

At the beginning of July of 1873 Hristich finished his last visits and admitted to Ristich that he did it heavy-heartedly. He was convinced that the Turkish ministers were at that moment very close to resolving the Serbian issues.⁴⁷

Ristich was forced to stay in Belgrade while Prince Milan started his travels around Europe. Ristich's decision to send Hristich on the road as a part of Prince Milan's suite, immediately after his return from Constantinople, could be interpreted as a reflection of a special trust that existed at that time between the two brothers-in-law.

Slobodan Jovanovich stated that Hristich contributed to the fall of Ristich's government after Prince Milan's return from Vienna. Hristich accompanied the Prince following Ristich's instructions, so Jovanovich noted "Philip was obliging to every regime – and loyal to none. Being with Prince Milan in France, he so badmouthed Ristich and his politics that the Prince, on his travel, decided to overthrow the government." He noted that he found such interpretation in Radivoj Milojkovic's writings.⁴⁸

Still that could not be the only reason for the fall of Jovan Ristich from power. Ristich did not agree with Prince Milan Obrenovich and tried to rule on his own without consulting the Prince. Philip Hristich did not have such big influence on the Prince to cause the fall of Ristich on his own.

David McKenzie wrote that Ristich warned Hristich not to suggest to the young Prince to accept conservative views and to be careful not to come across as an arrogant person. Hristich defended himself by explaining that the two of them, as brothers-in-law, up until then had a cooperation that lasted for twenty years, even though Ristich was a liberal and Hristich a conservative politician and that he did not see any reason why they would offend each other now.⁴⁹

As it was already said Ristich fell from power because he did not want to change the Serbian policy and start getting closer to Austro-Hungary. The Hazdi Tomic family, trying to keep the political influence which they had on the government while Ristich was in power, made plans for Hristich to join the government as one of the ministers instead of Ristich. Hristich was appointed Minister of Education in the government of Jovan Marinovic in October of

⁴⁷ Писма Филија Христићића Јовану Рисџићу, 134.

⁴⁸ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, 298.

⁴⁹ D. Mekenzi, *ibid*, 129.

1873. The Hadzi Toma's brothers-in-law only changed their places but kept their influence on the state government.

After his position as a Minister of Education, Philip Hristich withdrew from the political and diplomatic scene by 1876. It is possible that he did that so that his son Milan F. Hristich could get a place in the government service. He was employed as a clerk in the Ministry of Foreign Affairs in 1876.

When Philip Hristich was sent as a Serbian special envoy to Constantinople to negotiate the terms of peace after the first Serbian-Turkish war in 1876 he asked Ristic to send him his son to the Serbian legation as a secretary.

Ristic did not want to fulfill that Hristich's wish, explaining that there were no more working positions in the Serbian legation. Ristic outright refused to give Milan F. Hristich a post of an attaché.

Once again Ristic sent Hristich to Constantinople in 1877 to make the truce with Turkey, which he successfully did. Ristic then openly wrote Hristich that while he was the Minister of foreign affairs in Serbia, for him as well as for Prince Milan, there was no one other that he could appoint as Serbian representative in Istanbul but Philip Hristich.⁵⁰

When he returned to the Ottoman Empire in 1877/78 as the first Serbian envoy extraordinary and minister plenipotentiary, Hristich continued to demand from Ristic to send him his son as an official of the legation but Ristic still refused. This proves that nepotism was not ordinary practice in Serbia. It was only applied when it was politically useful.

Hristich did not believe in Pan-Slavic agitation. He considered that the Pan-Slavic fraction in Russia was getting stronger. That was why he warned his brothers-in-law Jovan Ristic and Radivoj Milojkovic, at the time minister of foreign affairs, to pay special attention to the Pan-Slavic agitation in Serbia and to get rid of the agitators if that was possible.⁵¹

Unlike Hristich, Ristic considered that Serbia led by Russia, during Russo-Turkish 1877/78 war would "set its enslaved brothers free; in hope that Serbs in Herzegovina with Montenegro and Serbs in Bosnia and Old Serbia would be united. People of Serbia would then be capable to develop new energy and follow the flag of the Tsar."⁵² Still Ristic was not a real Russophile. He would accommodate every power to achieve his goals.

A year before Serbia proclaimed its independence in 1878, in his letters, Philip Hristich had advocated for Serbia to remain on the side of the Ottoman Empire. That was why Jovan Ristic accused him of being "an old conservative sinner". But Hristich replied: "I am the one who remained the same sinner as

⁵⁰ Писма Јована Ристића Филију Христићу 240–241.

⁵¹ Писма Филија Христића Јовану Ристићу, 165.

⁵² Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије*, књ. 1, 211.

you were. If anyone of us changed his political conviction, then it was you. But you will live longer than me and you will see who was on the right path.”

Since Ristich once again refused to send Milan F. Hristich to Constantinople, Philip brought his son along on his own. He paid for his services from his own pocket.

Gradually political differences split apart the Hadzi Toma family. The Hristich and Ristich families in Serbia stopped visiting each other on the family patron saint’s day. Still, Ristich and Philip Hristich did not stop their correspondence despite their political differences.⁵³

However, the exchange of thoughts between two brothers-in-law lasted for years. It was not interrupted by the slow postal service, political or family differences and occasional insults from both sides. And that uninterrupted correspondence between Philip Hristich and Jovan Ristich is a testimony of exceptional value of both participants for Serbian historiography.

Once again the brothers-in-law conflicted about the issue of gaining independence for the Serbian Orthodox Church. Ristich rudely reprimanded Hristich because he was too yielding towards the officials of The Ecumenical Patriarchate. Hristich considered that sort of reproach “inadequate in relations between a minister and his representative abroad, written in an official report.” Hristich criticized Ristich because he demanded from him to be “a mere executor” of his orders and nothing more. He immediately stated that he could be that, too, instead of “being cooked and fried in vain.”⁵⁴ It could not be proved if those were rules of diplomatic engagement at that point in history.

Hristich wanted to say that by taking over the responsibility for the decisions of the Serbian government in Constantinople, he was exposed to the actions of the European diplomacy and the Turkish ministers.

But soon the confrontation was overcome. In his private letter, Hristich sent his best wishes for the Prince Milan Obrenovich’s twenty-fifth birthday in 1874. Hristich was happy because the Prince’s jubilee was celebrated in a very festive way. He said to Ristich, “You are the first Serb, amongst our statesmen, whom even the foreign world praised. What a satisfaction for you, what a joy to all who are close to you.”⁵⁵

In Ristich/Hristich correspondence, the twenty-fifth birthday of Prince Milan was turned to an anniversary of Jovan Ristich and a celebration of his government. The impression was that all the successes in the Prince Milan’s rule, including the Serbian independence, Hristich, in his enthusiasm, attributed to Ristich.

⁵³ Писма Јована Ристића Филипу Христићу, 262.

⁵⁴ Ibid pp. 275.

⁵⁵ Ibid pp. 276, 280.

In 1880 Hristich was appointed the first Serbian envoy extraordinary and minister plenipotentiary in Vienna. When he reached Vienna in March of 1880, Hristich started to criticize Ristic's policy toward the railway question. He judged that Ristic's policy, starting from 1858, was too strict. Hristich did not say it to Ristic, a minister of foreign affairs, to whom he was accountable but to: "the man I am a relative to by marriage and whom I befriended in politics in his early years, and with whom I shared happiness and troubles in a public life." Hristich suggested to Ristic to cooperate with his political opponents and to give them a hand in reconciliation, because that would make it easier for everyone to complete the great job of building a railway.⁵⁶

Even though the Serbian historiography marked the Ristic's fall from power in 1874 as the first break up between the brothers-in-law, when Hristich was blamed for turning prince Milan against Ristic, the final break up and the end of the correspondence between Ristic and Hristich occurred after Ristic's second fall from power in 1880.

Hristich stayed faithful to his belief in conciliation between political parties but Ristic did not hold the same belief.

That break up was caused by Hristich's decision not to support the Ristic's Liberal party but the Progressive one that came to power in 1880. Hristich justified himself in a letter to Ristic from October of 1880 in which he said, "I am doing my patriotic duty when I want to mediate between the two parties. I was not able to play this part when the members of the present government were in opposition because I was far away from them. Now that the duty and the service brought me closer to them, and I am connected to you by old ties, I can, I think, be a mediator, if not in love and harmony, then at least in peace, or in the end, negotiate a truce between you and them."

Ristic did not accept the Hristich's offer. And like the Hristich's attempt in party factions reconciliation had failed in 1860 when he was the prime minister of Prince Michael, it also failed in 1880, but this time Hristich picked up the side of the Progressive party, the former Conservative party, to which he was closer in his old age than in his youth. The Progressive party was loyal to Prince/ King Milan, pro-West oriented, which suited Hristich's beliefs in the old Conservatives.

He resented Ristic because when he was in power, strong and powerful he was not merciful towards his opponents, so he could not expect any mercy for himself.

In any case, Philip Hristich openly admitted to Jovan Ristic that he would support Cedomilj Mijatovic, the leader of the new Progressive party, whom he "always loved and respected."

⁵⁶ Писма Филија Христића Јовану Ристићу, 322.

Judging by Hristich's writing to Cedomilj Mijatovic, justifying himself against the accusations of the members of the Progressive party that he was still supporting the Liberals, Hristich, expressing his outmost loyalty to Mijatovic, wrote about Ristich: "He does not even want to hear my name." Admitting all Ristich's merits and his talent, Hristich with sadness noted that no one knew all Ristich's big and sad weaknesses, like Hristich himself did. "We stopped being friends' a long time ago." Hristich was loyal to Ristich all the time while he was a minister. Then it was Hristich's duty and his honor obliged "as well as the interest of our country" to be loyal to Ristich.⁵⁷

After that final break up, Hristich considered, during the summer of 1885, that Ristich was becoming fatal for the Serbian Kingdom. "He was a Regent while Obrenovich IV was under age, and after that his first minister for so many years. And now he talks about bringing a Montenegrin Prince or a Prince from the Karadjordjevic dynasty to the throne, saying that Russia was a natural and the only friend of Serbia, that Russia was the only one who wished Serbia good, that Serbia should cling to Russia – does that mean spitting on your past and in the face of your own country, becoming an enemy to the dynasty and to everything that now exists in Serbia?" Hristich concluded that Ristich was given enormous intellect but a heart full of evil and menace.⁵⁸

After a long term collaboration and kinship, the Serbian politics split the two brothers-in-law for good. The early death of Hristich's wife Danica in March of 1879, probably made an impact on their separation. Hristich approached the Progressive party and Ristich stayed loyal to his liberalism. Still their long-lasting correspondence presents the formation of the Serbian political scene and the ways of the Serbian social elite.

The aim of this work was to try to describe the relationship between Jovan Ristich and Philip Hristich. They were long-lasting associates and in the end, political opponents, connected through family relations and later on political connections. Mutual advancement in the public service helped their mutual success until their break up in 1881.

It can be concluded that Ristich held much more important state positions and more influential state functions. He was one of the most capable Serbian statesmen. Ristich had two great diplomatic achievements, gaining back the fortresses under the Serbian control and winning the Serbian independence at the Berlin Congress. Hristich, on the other hand, held a big number of different state jobs. He started to be engaged in diplomacy much later in life than Ristich. Even though Hristich did not have any great accomplishment during his diplomatic

⁵⁷ АСАНУ, бр. 9557, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, Беч, 19. јун/1. јул 1881

⁵⁸ Ibid; 9953/17, Ф. Христић–Ч. Мијатовићу, 7/19. јула 1885

service his actions in Constantinople helped Serbia strengthen its position by relying on guaranties of all the Great Powers even before the Berlin Congress.

It can be concluded that Hristich was scrupulous, well mannered and only partially pragmatic diplomat and not a very influential politician while Ristic was an unscrupulous, experienced politician who did not put up with anything in his path. For him the interest of the state was in the first place. He did not pay much attention on diplomatic norms, excepting no obligations towards anyone inside or outside Serbia.

LIST OF REFERENCES

Unpublished sources

Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Historical Collections, Official letters of Philip Hristich

Published Sources

Писма Јована Ристића Филију Христићу од 1870. до 1873. и од 1877. до 1880, Београд, 1931.

Писма Филија Христића Јовану Ристићу 1868–1880, сакупио и за штампу средιο Гргур Јакшић, Београд, 1953.

Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских рајнова за ослобођење и независности 1875–1878*, књ. 1 (Први рат), књ. 2 (Други рат), Београд, 1896, 1898.

Bibliography

Јовановић, Слободан, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, Београд 1934.

Mekenzi, Dejvid, *Jovan Ristić, evropski državnik*, Beograd, 2004.

Пауновић-Штерменски, Јелена, *Филиј Христић – дипломата и политичар (1819–1910)* – рукопис необјављене докторске дисертације, Одељење за Историју, Филозофски факултет, Универзитет у Београду 2013. (Paunovic Stermenski Jelena, *Philip Hristich – Diplomat and Politician (1819 – 1905)* unpublished PhD theses, Belgrade 2013)

Поповић, Ј. Душан, *О Цинцарима. Прилози о питању јосипанка нашеј крађанској друштва*, Београд, 2008.

Владе Србије 1805–2005, уредник Радош Љушић, Београд 2005.

Јелена Пауновић-Штерменски

ЈОВАН РИСТИЋ И ФИЛИП ХРИСТИЋ – ДВА ПАШЕНОГА У СРПСКОЈ ДРЖАВНОСТИ И ПОЛИТИЦИ

Приватни однос два пашенога, Филипа Христића и Јована Ристића, није до сада разматран у српској историографији. Иако је Јован Ристић био један од најутицајнијих српских државника, а Филип Христић много мање утицајан српски политичар и дипломата, њихов однос осликава српску друштвену и политичку сцену 19. века. Сарађивали су све до коначног дефинисања српске политичке сцене и оснивања политичких партија 1881. године. Међутим, иако их српска историографија не приказује увек на истим странама, њихово деловање је било преплетено и повезано.

Лични однос два пашенога сагледан је из њихове преписке у периоду од 1868. до 1880. године, као основног историјског извора, затим из званичних Христићевих президијалних извештаја, запажања савременика, као и из закључака Слободана Јовановића. Анализа преписке показује да су пашенози често и у личним односима имали различите ставове, што их није спречавало да међусобно сарађују.

Христићева лојалност била је увек окренута кнежевој личности, што се уочава све до краја његове политичке каријере. Иако је Христић у историографији окарактерисан као конзервативац, он је сарађивао с Ристићевим либералима на основу породичних веза.

Филип Христић је рођен 1819. године, а Јован Ристић тек 1831. Између ова два човека било је 11 година разлике, те су припадали различитим генерацијама. Ипак, пошто је развој политичког живота у Србији текао убрзано да би достигао европске тековине, Христић и Ристић су деловали истовремено, помагали се и утицали један на другог. На то их је упућивао њихов политички положај у Кнежевини.

Премда хладан и обазрив политичар и дипломата, Јован Ристић је био пун велике националне страсти. Рођен је у сиромашној породици, али је женидбом са ћерком богатог српског трговца Хаџи Томе, Софијом, стекао бољи материјални положај. Уз помоћ Филипа и Данице Христић, друге ћерке трговца Хаџи Томе, приближио се прво кнезу Александру Карађорђевићу, а затим и Милошу и Михаилу Обреновићу. Одлучнији, смелији и млађи, убрзо се много боље од Филипа Христића снашао у српској унутрашњој политици.

У 38. години Ристић је уз Блазнавчеву помоћ као намесник постао вршилац кнежевске власти. На положај српског заступника у Цариграду постављен је као веома млад, тачније са 30 година, а Филипа Христића је, у његовој 51. години, поставио за српског капућехају у Цариграду. Од тада су ова два политичара, државника, дипломата, не може се са сигурношћу тврдити и пријатеља, али свакако, пашенога, започела приватну преписку. Пашеног је у српском језику устаљена реч, али би за однос ове две личности можда било боље употребити израз „рођаци по брачном закону“ јер се њихов однос може описати најпре као рођачки.

Размењивали су мисли годинама – није их ометала ни спорост поште, ни политичке и породичне супротности, повремене увреде и замерања с обе стране. Управо такво, непрестано успостављање преписке, било је, очигледно, изузетно важно обојици, а касније и српској историографији.

Иако је први прекид односа између Христића и Ристића, како бележи српска историографија, наступио падом Ристића с власти 1874. године, када је Христић окривљен да је кнеза Милана окренуо против Ристића, преписка између два пашенога настављена је, а до њеног коначног прекида дошло је после Ристићевог пада с власти 1880. године. Тај раскид је био проузрокован Христићевом одлуком да се, уместо Ристићевим либералима, којима је до тада био близак, придружи напредњацима када су 1880. године освојили власт.

UDC: 94:327(73:497.1)1991/1995(093.2)
323(497.1)199
ID BROJ: 202600460
Izvorni naučni članak
Rad primljen: 9. 07. 2013.
Rad prihvaćen: 11. 07. 2013.

Ana Petković, MA
PhD Candidate, Department of History
Faculty of Philosophy, Belgrade
First Counsellor at the Ministry of Foreign Affairs
Republic of Serbia
Kneza Miloša 24–26, Belgrade
anapetkovic@yahoo.com

THE OPPOSITION OF THE USA ADMINISTRATION TO THE INTERNATIONAL RECOGNITION OF SLOVENIA AND CROATIA

The period of the rapid changes began upon the fall of the Berlin Wall and after more and more obvious decrease in the confrontation between the East and the West. The disintegration of Yugoslavia coincided with the birth of American unilateralism and the fundamental alterations on the international scene. The earlier strategic significance of Yugoslavia, the communist multinational federation which maintained good relations with the West from the beginning of the 1950s, diminished. As the Cold War was getting close to its end, diminishing the danger of the Soviet threat, the attitude that prevailed was that Yugoslavia was less and less important to American national interests. The maintenance of the status quo and the opposition to “retrograde nationalism” and “separatism” were expected to provide the protection from the uncertain alternative. While being focused on the Gulf War and the guidance of the process of transformation of the Soviet empire, America had less and less time and fewer resources to deal with Yugoslav conflict.

At the beginning of the crisis the USA objected, in a principled manner, the disintegration of the multinational and multicultural Federal Republic of Yugoslavia. American administration regarded the crisis in Yugoslavia, in the first place, as a local, European conflict which, at its very beginning, did not represent any kind of serious threat to American national interests, to the European stability and the credibility of the international organisations – the most important being the UN and NATO. It was estimated that nothing could be done to prevent the disintegration of the country and that there were not enough well justified reasons to approve of military intervention. The upcoming year of the election represented the period during which no foreign policy risks were taken. Yugoslav protagonists interpreted the messages of the American officials individually, each

in their own way, which was particularly noticeable after the visit of Secretary of State, James Baker, to Belgrade.

As the crisis in Yugoslavia grew, the Bush administration withdrew more and more, with the conclusion to leave the problematic question of Yugoslavia to the European Community. This policy reached its turning point already at the beginning of 1992. The decision of the USA to recognise Slovenia, Croatia and Bosnia and Herzegovina at the same time marked its return to the Balkan scene and its greater involvement in crisis resolution, which was by and large announced in his presidential campaign by Bill Clinton, a Democratic Party candidate.

Key words: USA, Yugoslav crisis, unilateralism, disintegration, secession, independence, international recognition, the EC.

Ključne reči: SAD, jugoslovenska kriza, unilateralizam, dezintegracija, secesija, nezavisnost, međunarodno priznanje, EZ.

The disintegration of Yugoslavia coincided with the birth of American unilateralism and the fundamental alterations on the international scene. The fall of the Berlin Wall, the disintegration of the Soviet Union and the Gulf War represented the processes that, within a period of a few successive years faced the USA and the European Community with enormous challenges. American policy from the period of bipolarism reached a radical turning point, the world, as well as the international relations, became more complex. The Bush administration confronted big international problems that required the reaction of the superpower. The success in the Gulf War made the nation optimistic again and represented a huge moral incentive. Military domination of the USA was confirmed, and «the new world order» became the vision of the Bush's perception of the world.

Upon the breakdown of the communist system, the territory of former Yugoslavia lost its geopolitical and ideological significance of the «buffer zone between the two blocs», « the alternative to Soviet communism», and after the transformation of Eastern Europe it stopped being «the symbol of differences in the communist world», as well as the example that other countries of the Soviet bloc should follow. The strategic status of Yugoslavia was based on its heterogeneous identity, it was both- the East and the West, the buffer zone between two military groups managing to ballance its opposition to superpowers, with the organisation of the defence system adjusted to its role in providing European security and participation in the Western anti-Soviet campaign. Traditional American approach to SFRY, conditioned by the Cold War paradigm, started changing at the beginning of the '80s, during the Reagan administration, when Yugoslavia started falling to keep up its pace with the changes that affected Eastern Europe. Everything that helped Yugoslavia win America's sympathy and support and enjoy them for decades disappeared.

Every possibility of the Soviet threat was eliminated, and the changes that took place in Central and Eastern Europe speeded up the processes in Yugoslavia. Once the leader in liberal reforms, it suddenly became marginalised. Even when the armed conflict broke out in Yugoslavia the international protagonists did not think that their national interests were in jeopardy. The break of the Warsaw pact shook the grounds of the safety sphere, and the West opted for the policy of differentiated approach to the policy of integration of Central and Eastern Europe into Euro-Atlantic structures, stating that Poland, Hungary and Czechoslovakia were best prepared for the integration process, due to their firm decision to implement comprehensive reforms and democratisation.

The disintegration of Yugoslavia took place parallelly with the process of unification of Germany, political and economic integration of Eastern Europe and the formation of the European Union. NATO's role was reformed and transatlantic relations were redefined under the "new world order conditions". As the Cold War was getting close to its end, diminishing the danger of the Soviet threat, the attitude that prevailed was that Yugoslavia was less and less important to American national interests. American administration and armed forces had to focus on the incidents that took place in the Middle East- Saddam's occupation of Kuwait and the Gulf War.

The process of violent disintegration of Yugoslavia was contrary to the policy of integration, cooperation and establishment of new European institutions. While the countries of the Eastern bloc went through the rapid political, economic and social transformation, urging to take part in the Euro-Atlantic relations at the shortest possible notice, Yugoslav countries, left without strong and unanimous support, started interpreting the messages and events of the new period from the nationalist point of view, gradually transforming communism into nationalism.

The loss of the geopolitical significance of Yugoslavia also implied that the USA was less and less ready to tolerate the specific characteristics of the Yugoslav nation, therefore, it started using the same criteria that they used for other countries of similar significance and political orientation. The Kosovo issue came to the foreground as the most serious European problem of the violation of the human rights and the denial of minority rights, which inevitably had a negative effect on the relations of Belgrade with Washington, D.C.

At the beginning of the crisis the USA objected in a principled manner the disintegration of the multinational and multicultural Federal Republic of Yugoslavia, whose rise partially originated from the American idea in the era of progressivism, and its formation in 1918 received America's immediate support.

The USA policy had several phases ranging from keeping its distance at the beginning of the conflict in 1991, its attempt to solve the crisis using

diplomatic means, as well as its military engagement in Bosnia and Herzegovina in 1995, to peace negotiations that resulted in the Dayton agreement.

During the establishment of the post-Cold War order and the transformation of the institutions, the Bush administration was expected to define its policy of the global leader towards the Balkan crisis, taking into consideration international norms and the circumstances in which it was estimated that American national interests were not jeopardised to the extent that required military intervention.

American administration did not have past experience at its disposal, necessary to respond timely to the challenges of the violent disintegration. Yugoslav crisis remained in the shadow of the developments in the Soviet Union. Everybody feared that the disintegration of Yugoslavia could become the “horror mirror”, the anti-model of violent and uncontrolled disintegration of the Soviet Union and of the weakening of its control over nuclear and military potential, that would, upon the segregation, belong to the territory of the segregated republics. The consequences of the status change of the countries such as Yugoslavia or Soviet Union were immense and led to even greater instability. Stability was a priority in the world that was undergoing the process of transformation.

As opposed to common belief, the Bush administration was fully aware of the danger of the Yugoslav crisis. Despite the diplomatic strain, it was estimated that nothing could stop the accelerated proces of the country’s disintegration and the warfare.

The document “Yugoslavia Transformed“ (NIE 1590), which represents the analysis of several American intelligence agencies from 1990, estimated that Yugoslavia would stop operating as a federal state within a year, and that it would probably fall apart within two years, as well as that the USA and its European allies could not do much to preserve its unity.¹

According to American interpretation of the crisis, nobody was innocent. The Serbs usurped the power, wanting deseperately to protect their mutual state; Slovenia, the most developed republic, had already decided to segregate, to shake off the Serbian yoke and head towards Europe; Croatia followed Slovenia on its way to build an independent state, despite being aware that neither Belgrade nor Serbian community in Croatia would allow that without a fight. What remained unclear was the destiny of Bosnia and Herzegovina, Macedonia and Kosovo, whose independent survival was quite improbable at that moment. Only one spark in Croatia would provoke a terrifying explosion in Bosnia, therefore the

¹ National Intelligence Estimate, NIE 15–90: „*Yugoslavia Transformed*“, Director of Central Intelligence, Langley, VA, 18 October 1990

biggest concern of the USA was to avoid the quite certain war in the Balkans if the federation disintegrates.

At the beginning of the crisis, Washington D.C. supported the reforms of the federal Prime Minister Ante Marković, even though it did not provide significant financial support, when it was estimated that serious political crisis that affected Yugoslavia could hardly be resolved with economic reforms, particularly due to the opposition of the republics. His visit to Washington D.C. in 1989 clearly marked that Yugoslavia reached the margins of American interests.

Meanwhile, America did not approve of Slovenia's and Croatia's tendency to segregate and demanded dedication of the leaders of the republic to Helsinki principles (peaceful settlement of disputes, the inviolability of the state borders, respect for human and minority rights, international norms and legal continuity)².

The USA accepted the results of the democratic election in Croatia and Slovenia, but it did not support the tendencies of the newly elected authorities in those republics to segregate. According to Mario Nobile, Foreign Policy Adviser to the Croatian President Tuđman, observing the situation from the perspective of the multiethnic and multiconfessional federation, America could neither accept Tuđman's ethnocentrism and radicalism that brought him into power, nor completely understand "immense awakened strength of the renewed national identities" in Croatia and Slovenia.³ The emigrants, particularly the Croatian ones, who were seen in the bad light by the world, governed the disintegration process of the SFRY, which was extremely unfavourable. It all influenced the way how the newly formed Croatian state was perceived. "Instead of being seen as the victims of Serbian and communist exile, the Croats were regarded as a retrograde, ultraconservative nation with dark political ideas, and without political culture or democratic tradition"⁴.

It was clearly stated that unilateral movements would not be tolerated and that every unilateral secession was illegal and illegitimate. Even though the USA insisted on Yugoslav "territorial integrity and unity", it was not ready to use the military power to provide its support. Even though unreal, the compromise-

² Ambassador Zimmermann's evaluation of the situation towards the end of the 1989 was that ethnic tension in the whole country was rising ("the fabric of ethnic tolerance, which has never been strong enough in Yugoslavia, is now torn apart"), that more and more people in Slovenia regarded the secession as a real option, that the prospects for Prime Minister Marković's success became even worse and that Milošević's divisive tactics, if long-term, could encourage Slovenia's separatism and Croatia's nationalism and lead to the disintegration of the federation. Zimmermann 1996, 38.

³ Nobile 2000, 30.

⁴ Ibid, 24.

seeking constitutional formula on confederation, the so called Izetbegović-Gligorov plan, became an acceptable option for America at that moment.

The maintenance of the status quo, the opposition to “retrograde nationalism”, “leaning to far-right” and “separatism” were supposed to provide the protection from the uncertain alternative. Therefore, “earned recognition” became a diplomatic instrument for the crisis management in the countries that were undergoing the process of transition. The indifference the West additionally fueled destructive processes.

As opposed to the Gulf War, which demanded immediate and urgent intervention of the USA, America estimated that the crisis in Yugoslavia represented a regional conflict, despite its tendency to become a big one. It was believed that, in the first place, it represented a local, European conflict which, at its very beginning, did not represent a serious threat to national interests, the stability of Europe and credibility of international organisations, the UN and NATO in the first place. International politics could hardly end the war, once it broke out. Ending the war was especially impossible for the divided international community that was itself in the process of formation of new institutions and its adjustment to the altered conditions of the post-Cold War period.⁵

The USA was confronted with the process of its own reposition and redefinition of its role on the international scene. Transatlantic unity and relations were subjected to the process of reexamination. The goal was to secure its position in the post-Cold War order quickly, and to reconcile traditional and contradictory impulses of American foreign policy: idealism and isolationism. Military involvement in the Gulf War represented already a sufficient reason for such a great power. In concordance with President Bush’s proclaimed policy on the new world order, altered geopolitical circumstances required America, which was a successful leader of the international coalition, to have a higher level of selection regarding its partnership-based engagement in the worldwide affairs.

Being focused on the Middle East crisis and the directing of the Soviet Union transformation process, America had less and less time and fewer resources to deal with the Yugoslav conflict. Post-Iraq fatigue started dominating America’s foreign policy, and dealing with more than one world crisis at the same time went even beyond the strength and possibilities of a global power such as America.⁶ Elections marked the upcoming period in America, and President Bush, who reached the peak of his popularity, could not risk the lives of American soldiers in the conflict whose outcome was not of particular significance to America. It is well known that in the year of the election the

⁵ Baker 1995, 635.

⁶ Holbrooke 1991, 26.

administration strives not to take any foreign policy risks without a certain outcome and with immense consequences.

As the crisis in Yugoslavia became more and more serious, the Bush administration started retreating, in favour of the western countries that were expected to take the responsibility for the resolution of the conflict that was in the first place treated as the European security problem. One could tell that American administration put up isolationist resistance to its involvement in the European issues throughout the entire period of the Yugoslav crisis.

The tendency of keeping the distance from the Balkan problem coincided with the growing self-confidence of the European Community which was in the process of reaching higher levels of integration, as negotiated in Maastricht. Upon the adoption of Common Foreign and Security Policy (CSFP), Yugoslav crisis became the first significant test for the new role of the European Union on the global scene, as well as for its readiness to take greater responsibility for providing common defense and security and for responding to global and regional challenges. Among other things, the EC strove to shake off the reputation earned in the Gulf War of being indecisive and inactive. The words of Jacques Poos, who held the Presidency of the Council of the European Community, "This is the Hour of Europe" testify about this tendency.⁷ Apart from that, there were quite enough diplomatic and economic reasons for more active involvement of Europe, the total economic collapse in the region was to be avoided, and the problem of the refugees was to be prevented. Commercial and financial relations with Yugoslavia represented a reason, which was more than a sufficient one, to do everything that is necessary to prevent ethnic conflict and the disintegration of the state. The USA strove to distance itself from the Balkan conflict and the EC did it best to help America keep its new status.

The visit of James Baker, Secretary of State, to Belgrade on June 21 1991, proved later to be the last attempt to prevent the violence that was expected to follow the process of disintegration of Yugoslavia. At the meeting of CSCE ministers that took place in June 1991 in Berlin all thirty-six member states supported the unity of Yugoslavia, democratic transformation of the state and peaceful resolution of the crisis. CSCE member states, therefore the USA too, still believed in the survival of the common state, without imposing the "rules of the game". That was the message that American Secretary of State was to deliver to the main protagonists of the Yugoslav crisis.

Baker's visit soon became the subject of numerous controversies. The support to the idea of the transformation of Yugoslavia into a confederation came too late. It was believed that the USA put too much pressure on Slovenia and Croatia on one hand, stating loud and clear that American administration and

⁷ Steinberg 1993, 27-76.

the western allies opposed the independence of these republics. On the other hand, it was also believed that they warned Milošević in quite a discrete way and in private conversations only to give up his expansion plans, or Serbia would be sanctioned and internationally excommunicated.

Everybody interpreted the messages that the Secretary of State delivered to the protagonists of the Yugoslav crisis in their own way. Slovenia and Croatia believed that the USA, even though opposing independence, would not approve of the use of force to prevent the segregation, whereas Milošević believed that such American attitudes reflected the weakness of administration and he interpreted them as receiving the green light for the intervention of the Yugoslav National Army. Even though Baker showed interest in reaching a peaceful solution to the problem, without the use of force, stating the official attitude of American military apex, and with the focus on Slovenia and Croatia, his messages made many people (in America as well as in Europe) speculate whether the USA possibly encouraged Milošević and gave the green light to the intervention of the Yugoslav National Army. These attitudes prevailed in Slovenia and Croatia, as well as among many members of the opposition in Serbia.

There were also some people who believed that such attitude represented the consequence of the so called Belgrade mafia on the Bush's team.⁸ What they had in mind was the influence of Deputy Secretary of State, Lawrence Eagleburger and National Security Advisor, Brent Scowcroft, and their opinion that the unity was the best possible option and that Slovenia and Croatia represented a problem.⁹

Ambassador Zimmermann disproved such interpretation, pointing out that Baker did not give the green light to Milošević and the army to attack the republics willing to segregate. But, on the other hand, the straightforward prohibition did not exist as well, because American government did not consider using the force to stop Serbia and the Yugoslav National Army in their attack of Slovenia and Croatia. That issue was still not debated in the Congress as well.¹⁰

It was not completely clear to which extent the messages that Baker delivered in Belgrade directly influenced the Yugoslav National Army and Milošević to consider using the force. The general impression was that Baker's visit was well justified in the given circumstances, but that he came too late, because the country had already been shaken to its foundations, and aggressive nationalism prevailed and led to destruction and violence.

⁸ For further information on "pro-Serbian lobby" in the Bush administration see: Cohen, Stankovski 1995, 149; Sharp 1999, 16.

⁹ Cohen 1993, 216.

¹⁰ Zimmermann 1996, 114.

James Baker, an experienced diplomat and skillful negotiator, left Yugoslavia angry and frustrated. He was famous for not accepting the missions without the favourable prospects, therefore this visit was not a typical one for him. Later on, in his memoirs and testimonies, he talked about the absence of logic and rational thinking that he was confronted with in Belgrade. Only four days upon his departure from Belgrade, on June 25 1991, the Parliaments in Slovenia and Croatia declared independence, and two days later, the war broke out in Slovenia.

Baker's visit to Belgrade represented the turning point in the process of gradual change of the USA's attitude towards the Balkan crisis, that is, keeping its distance from this process and leaving its leading role to Europe, which was officially announced in autumn 1991. After serious analysis, it was estimated that American administration did not have a partner for a serious conversation in Yugoslavia, and that aggressive nationalistic tendencies that were regarded as the root of political crisis in the country developed again in the political circles of Serbia, Croatia and Slovenia. It was concluded that Serbian authorities were not interested in Yugoslavia and that they would be ready to allow the secession of Slovenia and Croatia, without giving up their final goal- the formation of Great Serbia, with the vision to incorporate the territories of Bosnia and Herzegovina, Montenegro, some parts of Croatia and Macedonia.

The administration condemned the actions of the Yugoslav National Army, because it was not impartial as well as because of its cooperation with Serbia in the process of conquering some territories in Croatia. The USA still maintained that the secession was unacceptable and that such tendencies would not be awarded or encouraged.

Baker's departure from Belgrade marked the end of active mediation of the Bush administration in the process of solving the Yugoslav crisis and resulted in leaving the leading role of managing the conflict in the surroundings to the European Community. After that, the administration policy on the Balkan situation was formulated in Baker's way, so that every American could understand it, „We don't have a dog in this fight“.¹¹

After Baker's visit, the USA kept claiming that it would not accept or encourage secession, and that it supported the efforts of the EC while working on the peace conference on Yugoslavia chaired by Lord Carrington. The USA asked its European allies to delay their recognition.

Immediately after the proclamation of the declaration of independence, the USA made the announcement criticising Slovenia and Croatia for unilateral movements which violated Helsinki provisions, thus leaving no possibility for

¹¹ Halberstam 2002, 46.

negotiation and peaceful segregation.¹² The question was what the USA could do to prevent the violence.

At that time, the military option, sending American troops to Yugoslavia, was unacceptable, for both- American political and military apex, as well as for the Americans, given the recent trauma from the Gulf War.

After the declaration of independence, Slovenia and Croatia could not receive immediate international recognition, because the greater part of the international community still advocated the preservation of the Yugoslav federation. This attitude was shared by all five permanent members of the Security Council and the majority of the EU. Only the governments of the neighbouring countries, Austria and Germany, advocated openly the independence of Slovenia and Croatia.

America's attitude towards the Yugoslav crisis, during autumn 1991, was also supported by France and Great Britain. President Bush himself asked the German Chancellor Helmut Kohl at the NATO summit in Rome not to insist on the recognition of Slovenia and Croatia. State Department instructed American embassies in the EC capitals to work on the delay of the recognition.¹³

On the other hand, American Congress demanded that the administration recognise the fact that Yugoslavia no longer existed, and that its republics were independent states. It was also requested to impose urgently general sanctions on Serbia and send the UN peace mission.¹⁴ The Senate, as well as the House of Representatives expressed enormous dissatisfaction particularly after the fall of Vukovar. The chairperson of the Foreign Affairs Committee, Tom Lantos, used this opportunity to accuse the Bush administration for neoisolationism and neglect of international obligations.¹⁵

Under the direct influence of the State Department, UN Secretary-General, Perez de Cuellar, addressed a letter to the EC chairman Hans van den Broek at the beginning of December 1991, (it was actually addressed to Genscher), warning him that the premature recognition of the seceded Yugoslav republics could jeopardise the goals of Carrington's conference on Yugoslavia and most likely influence the escalation of the conflicts in Bosnia and Herzegovina.

The key role in the process of international recognition of Slovenia and Croatia, and to a great extent of Bosnia and Herzegovina as well, apart from Germany also belonged to the Holy See that agitated quite openly for the end

¹² Baker 1995, 635.

¹³ Ibid, 639.

¹⁴ Congressional Record, US Senate, "The Crisis in Yugoslavia", vol. 137, 26 November 1991, S18158.

¹⁵ Congressional Record, US House of Representatives, "Slaughter at Vukovar", Congressional Record, Vol. 137, 21 November 1991, H10729.

of the war and these republics' legitimate right to their self-determination. This simultaneously represented the defense of the doctrinal principles of the Catholic church, of the ecumenical cooperation and religious toleration that were believed to be jeopardised by Milošević's actions.

The most important role undoubtedly belonged to Germany. According to Genscher, the dreams of old political forces about Great Serbia and the denial of minority rights in Kosovo represented the main reasons for the disintegration of Yugoslavia. Powerful Catholic church in Germany influenced the attitude of Bonn in favour of Croatian independence, even though Tuđman's policy was often too radical, according to Genscher.

Active involvement in the Yugoslav crisis implied the affirmation of the new, united Germany as both, global and European force which became the unavoidable factor for the resolution of regional and international crisis. German government was exposed to strong pressure of Croatian, Slovenian and Albanian lobby. Also, a great number of foreign workers who came from the aforementioned territories and the fear of the influx of new refugees directly influenced the decision. The goal of German "preventive recognition" was to stop aggressive treating of Croatia, which would enable the intervention of international military forces without the approval of Federal Government.

What was lying in the background of the European Community's recognition of Slovenia and Croatia were all sorts of different interests. Germany started a huge diplomatic action for the independence of Slovenia and Croatia, not only within the EC, but also among east-European and non-European countries, explaining that the recognition of Croatia would end the war, otherwise the non-recognition would encourage the Yugoslav National Army to proceed with its aggression. Under the influence of Germany, Italy also started changing its attitude, worried about the new wave of the refugees.

Therefore, the conclusions that Badinter Arbitration committee reached proved to be significant (the Arbitration commission was set up by the Council of Ministers of the European Economic Community in order to contribute to the resolution of the burning legal issues, thus contributing to the resolution of the crisis in former Yugoslavia as well). Even though it was not certain whether Croatia would meet the criteria regarding the issue of the borders and the protection of national minority rights, Genscher clearly specified that Germany would not regard the findings of Badinter committee as binding and that it would continue the unilateral process of recognition, regardless of the submitted reports. Genscher was determined to enable Croatia to become independent until Christmas. Croatia could receive international recognition and become a UN member under the condition of accepting Vance's plan as well as the arrival of the peacekeeping mission.

Germany's "premature and unilateral" recognition became the subject of numerous controversies. Some serious accusations were made within the EC (especially by France and Great Britain) that Germany had violated the agreement, disregarded Carrington's Hague principles and put pressure on other members to recognise the states, even though the recognition process would inevitably follow, but it would not be that hasty. On the other hand, the USA feared that this decision could undermine the goals of the Peace Conference on Yugoslavia.

It was supposed to reconcile different attitudes of the most important EU members, France, Great Britain and Germany, in order to reach the high level of coherence shortly before the Maastricht Treaty, whose signing was expected to establish the political union, and which was impossible without Germany's consent. Genscher tried to use that fact, persistently and consistently leading the campaign for the recognition of Slovenia and Croatia. The future of the new European organisation must not be endangered. France and Great Britain yielded to the pressure/ ultimatums at the EC December Summit in Brussels.

The USA strongly criticised the decision of the EC reached on January 15 1992, to recognise Slovenia and Croatia. It believed that this decision reduced the prospects for solving the crisis and warned that every attempt to use the recognition for the escalation of the war or its expansion to Bosnia would face the negative reaction of the USA. Ambassador Zimmermann's critical approach to the reaction of the administration, regarding the decision of the EC was the following- Washington was not energetic enough and Bush's intervention at the NATO Summit in Rome was considerably mild. All these appeals did not stir any reactions, and the announcement of the State Department was "pale and nuanced, mostly in order to avoid the anxiety of the Croatian community in the USA".¹⁶ The reached conclusion was the following one- after the decision of the EC, American policy of non-recognition, which lost its supporters, would eventually lose its effectiveness, leaving the possibility of the war in Bosnia open.

During his testimony in the Senate, which took place on March 5 1992, Baker gave the answer to the question of why America hesitated to recognise Slovenia and Croatia, explaining that all parties shared the blame, therefore, the administration "endeavoured to deal with the recognition question in a reasonable, careful and responsible way".¹⁷ These American attitudes embittered both Slovenia and Croatia, the latter in particular.

According to America, all republics- Serbia, Croatia and Slovenia were equally responsible for the warfare. The USA constantly reminded Slovenian and Croatian leaders of the warnings of the declaration of independence

¹⁶ Zimmermann 1996,114–115.

¹⁷ Ibid, 187.

consequences. The United States Department of State informed the prime minister of Slovenia, Lojze Peterle, that the USA would not accept the secession of Slovenia, recognise Slovenia's currency or support its requests for receiving a favourable status in the IMF and the World Bank. The attitude towards Croatia's requests remained unaltered, even though Croatian emigrants exerted bigger and bigger pressure on some congressmen and senators. At the same time, the USA strongly condemned Serbian authorities and Yugoslav National Army for breaking the truce. The reports on the negotiations between Tuđman and Milošević made the question of the division of Bosnia particularly dangerous and completely unacceptable for American administration.

Even though America temporarily distanced itself from the Balkan conflict and left its leading role to the EC after Baker's visit, it continued to monitor the situation in the field, support the activities of the Peace Conference on former Yugoslavia and the commitment of lord Carrington.

The USA considered the European recognition of Slovenia's and Croatia's independence to be a wrong and premature move. The Bush administration refused to support the decision of the EC. It followed the advice of Baker, Secretary of State, and the *UN Secretary-General's Special Envoy for the Balkans, Cyrus Vance*, to monitor the development of the situation and postpone the reaching of the final decision. It was clear that it had to take a lot of pressure of the Congress and the public for a while, as well as to face Croatian-American lobby in order to support Vance's effort to achieve a ceasefire, truce and the deployment of the UN peacekeeping forces.

Granting recognition or its denial represented the most powerful diplomatic means that American administration used, therefore "earned recognition" represented one of the key mechanisms of influencing the warring sides.¹⁸

The pressure of the Congress grew, especially after a significant number of states recognised Slovenia and Croatia, including American allies in Europe. Senator Al Gore therefore accused Bush of having a passive approach to the Yugoslav crisis, demanding urgent action that implied the isolation of Serbia and help for Croatia. On the other hand, Republican Senator, Robert Dole, invited the administration to force Belgrade to end the struggle with democracy and human rights. In the resolution proposed by Dole since January 21, 1992, the Senate requested American President to establish relationships with new democratic countries that "rose from multi-ethnic communist countries", to recognise their entitlement to "freedom and self-determination", thus

¹⁸ Baker 1995, 638.

contributing to European stability. At the same time, Tuđman was expected to ensure complete protection of human and minority rights in Croatia.¹⁹

Following Baker's order, on February 27 1992, Assistant Secretary of State for Europe, Tom Niles, prepared the analysis of possible options for America's recognition of Yugoslav republics. All five options included the suggestion for the recognition of Slovenia and Croatia, the statuses of Macedonia and Bosnia and Herzegovina were debatable, as well as the question whether the USA should act independently or in cooperation with the EC. Taking the real possibilities of the multi-ethnic violence eruption in Bosnia and Herzegovina into consideration, it was estimated that the international recognition of this state could contribute to stability. On the other hand, non-recognition of Bosnia and Herzegovina (and Macedonia) "leaves them vulnerable to political pressures and activities of radicals. Macedonian President Gligorov and Bosnian President Izetbegovic-the two most reasonable actors in Yugoslav crisis-have warned us they would be destabilised if the U.S. recognizes other republics but not theirs".²⁰

The recognition of Slovenia, Croatia and Bosnia and Herzegovina, as well as the cooperation with the EC regarding the question of Macedonia's status were recommended in the conclusion, noting that there was no guarantee that it would stop the disintegration of Bosnia, or that the coordinated action of the West could dissuade Serbia and Croatia from violence.

The decision of the EC to recognise Croatia and Slovenia altered the entire political terrain and included on the agenda the question of other Yugoslav republics' statuses, Bosnia-Herzegovina and Macedonia in the first place. The situation was particularly complicated in Bosnia, after the failure of "Izetbegović-Gligorov" plan for the reconstruction of the federation, and the decisions of Badinter commission, since none of the listed options, altogether with the tense inter-ethnic atmosphere, guaranteed a peaceful solution. The USA and the Arbitration commission of the EC believed that they should wait for the outcome of the referendum. After the referendum, when 98% of the people were in favour of the independence of the state, America's recognition of Bosnia and Herzegovina was just a matter of time.

Eagleburger, Deputy Secretary of State, maintained that Macedonia and Bosnia and Herzegovina met all the recognition criteria, in a democratic way, which was the question of survival for them, as opposed to Slovenia and Croatia which used unilateral movements to fight for their independence, breaking the Helsinki principles. Non-recognition of Bosnia and Macedonia "could create

¹⁹ Nobile 2000, 199.

²⁰ Baker 1995, 639–40.

real instability, which less than mature players in Serbia and Greece might decide to exploit.²¹

It was important for America to synchronise its attitudes with the main protagonists in Europe before the final decision. On March 5, Baker addressed the letter to Lord Carrington and *Cyrus Vance*, suggesting that the USA should recognise all four republics at the same time, and that the EC should recognise *Bosnia-Herzegovina* and *Macedonia*, concluding the following, “ while there obviously is no external influence that can guarantee the stability and territorial integrity of *Bosnia-Herzegovina*, we can best contribute to that objective by a collective recognition of that republics’ independence, and warning against efforts from within or without to undermine its integrity.”²² Lord Carrington mainly agreed on this American proposition, under the condition that the action was coordinated with the EC, whereas Vance expressed concern that the sending of the peace-keeping forces could be jeopardised. At the same time, a message was sent to Milošević to stop the activities that destabilised *Bosnia and Herzegovina*, warning him that they would have negative influence on his future relations with the USA.

The EC did not have a unanimous attitude, so it was feared that such decision could complicate peace negotiations. American initiative was completely supported by Germany and Great Britain, while French Foreign minister, Roland Dumas, asked the sanctions imposed against Serbia to be reconsidered. Finally, the members reached a decision in Brussels that the EC should recognise *Bosnia and Herzegovina*, after which the USA’s recognition of all three republic would follow, apart from *Macedonia*, whose status deliberation was not found on the agenda this time, at the request of Greece.

The EC hesitated to recognise *Bosnia and Herzegovina*, believing that it should not endanger Cutileiro’s negotiations and Vance’s endeavours to send the UN mission to Croatia. Taking into consideration that the international recognition of Croatia, altogether with the arrival of UNPROFOR, contributed to the stabilisation of the situation in Croatia, the EC and the USA started interpreting the recognition of *Bosnia and Herzegovina’s* independence as the tool for the prevention of the clash.

In early summer 1992 there was a significant shift in American policy, so after the results of the referendum that were impossible to ignore, the USA started lobbying actively its European allies to recognise *Bosnia and Herzegovina*. There were a few possible reasons for making this decision: the increasing pressure of Congress and the Croatian lobby, the anticipation that the recognition of *Bosnia and Herzegovina* would make this issue international and divert Milošević and

²¹ Ibid, 640.

²² Ibid, 641.

Karadžić from further conquests, the expectation that the recognition could discourage Tuđman and Milošević and change the aspirations that they had for Bosnia and Herzegovina (the division plans), greater and greater discomfort because the union of Germany came to the foreground.

The West was divided in the period between the decision of the EC to recognise Slovenia and Croatia in December 1991, and American-European agreement in March 1992, upon which followed the recognition of all three republics that declared their independence (apart from Macedonia, which was left out at the request of Greece)²³. The ongoing non-recognition policy, together with bigger pressure in the country and greater influence of Germany, implied the weakening of the USA's ability to influence the further course of Yugoslav crisis.

The decision of the American administration to recognise Slovenia, Croatia and Bosnia and Herzegovina at the same time, represented a dignified solution to the problem. It also represented a hint of America's more active involvement in the situation in the Balkans. A significant change in American policy followed the formation of the new administration, which was by and large announced in his presidential campaign by Bill Clinton, a Democratic Party candidate, who accused Bush for being passive and indifferent to the sufferings in Bosnia and Herzegovina.

LIST OF REFERENCES:

- Almond, Mark, *Europe's Backyard War: The War in the Balkans*, London: Heineman, 1994.
- Andrew, Christopher, *For the President's Eyes Only: Secret Intelligence and the American Presidency from Washington to Bush*, London: HarperCollins, 1995.
- Baker, James A, *The Politics of Diplomacy. Revolution, War and Peace, 1989/1992*, New York: G. P. Putnam's Sons, 1995.
- Bilandžić, Dušan, *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945/2005*, Zagreb: Prometej, 2006.
- Bush, George and Brent Scowcroft, *A World Transformed*, New York: Alfred A.Knopf, 1998.
- Bžežinski, Zbignjev, *Druga šansa Amerike, Tri predsednika i kriza američke supersile*, Beograd: Službeni glasnik, 2009.
- Christopher, Warren, *In a stream of History, Shaping Foreign Policy in the New Era*, Stanford: Stanford University Press, 1998.
- CIA, *Balkan Battle grounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990/1995*, Washington D.C: Office of Russian and European Analysis, 2003

²³ On March 10 1992 the EC and the USA expressed in a mutual statement their readiness to recognise Bosnia and Herzegovina and Macedonia and "agreed to oppose strongly the undermining of stability and territorial integrity of these two republics".

- Cohen, Ben and George Stamkovski, *With no Peace to keep...United Nations Peacekeeping and the War in former Yugoslavia*, London: Grainpress Ltd, 1995.
- Cohen, Leonard J, *Broken Bonds: the Disintegration of Yugoslavia*, Boulder: Westview Press, 1993.
- Congressional Record, US Senate, "Yugoslavia", vol. 136, no. 85, 28 June 1990, S9165.
- Congressional Record, *Remarks by De Concini: Yugoslavia and OSCE*, January 24, 1991, CR, p.S1153.
- Congressional Record, US Senate, „Senate Resolution 246Relative to Recognition of Croatia and Slovenia“, vol. 138, 23 January 1992, S292.
- Drew, Elisabeth, *On the Edge, The Clinton Presidency*, New York: Touchstone, 1994.
- Glaurdić, Josip, *The Hour of Europe. Western Powers and Breakup of Yugoslavia*, New Haven and London: Yale University Press, 1997.
- Goodby, James E., "Peacekeeping in the New Europe", *The Washington Quarterly*, vol. 15, Spring 1992. Gow, James, *Triumph of the Lack of Will. International Diplomacy and the Yugoslav War*, New York Columbia University Press.
- Granić, Mate, *Vanjski poslovi – iza kulisa politike*, Zagreb: Algoritma, 2005.
- Gutman, Roy, *A Witness to Genocide: The First Inside Account of the Horrors of "Ethnic Cleansing" in Bosnia*, New York, Macmilan Pub. Co, 1993.
- Halberstam, David, *War in a Time of Peace, Bush, Clinton and the Generals*, New York: Simon & Schuster, 2002.
- Holbrooke, Richard, *To End a War*, New York: Random House, 1991.
- Ingrao, Charles and Emmert Thomas A, *Confronting the Yugoslav Controversies: A Scholars' Initiative*, Washington D.C, West Lafayette, Indiana: United States Institute of Peace Press, Purdue University Press, 2009.
- Jović, Borislav, *Poslednji dani SFRJ*, Kragujevac: Izdanje autora, 1996.
- Melady,Thomas Patric, *Veleposlanikova priča: Sjedinjene Američke Države i Vatikan u svetskoj politici*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1997.
- Moris, Dick, *Behind the Oval Office: Winning the Presidency in the 1990s*, New York, Random House, 1997.
- National Intelligence Estimate, NIE 15–90: "Yugoslavia Transformed", Director of Central Intelligence, Langley, VA, 18 October 1990.
- Newhouse, John, "The Diplomatic Round: Dodging the Problem", *The New Yorker*, vol. 68, August 24, 1992.
- Nobilo, Mario, *Hrvatski feniks. Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata 1990/1997*, Zagreb: Globus, 2000.
- Silber, Laura and Allan Little, *The Death of Yugoslavia*, London:Penguin Books 1995.
- Sharp, Jane M.O, *AngloAmerican Relations and Crisis in Yugoslavia*, Paris: Serie transatlantique, 1999.
- Steinberg, James, "Yugoslavia", in Lori Fisler Damrosch, ed, *Enforcing Restraint: Collective Intervention in Internal Conflicts*, New York:Council on Foreign Relations Press, 1993.
- US Intelligence Community, *From "National Communism" to National Collapse, Estimative Products Yugoslavia, 19481990, Yugoslavia Transformed*, National Intelligence Council, Government Printing Office, 2006.

- Weller, Marc, "The International Response to Dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia", *The American Journal of International Law*, vol. 86, 1992.
- Woodward, Bob, *The Choice. How Bill Clinton won*, New York: Simon and Schuster, 1996.
- Zimmerman, Voren, *Poreklo jedne katastrofe. Jugoslavija i njeni rušitelji*, Beograd: Dan Graf, 1996.

Ana Petković

PROTIVLJENJE ADMINISTRACIJE SAD MEĐUNARODNOM PRIZNANJU SLOVENIJE I HRVATSKE

Rušenjem Berlinskog zida i sve očiglednijim smanjenjem konfrontacije Istoka i Zapada nastupio je period ubrzanih promena. Raspad Jugoslavije koincidirao je sa pojavom američkog unilateralizma i fundamentalnim promenama na međunarodnom planu. Dotadašnji strateški položaj Jugoslavije, komunističke multinacionalne federacije, koja je od početka pedesetih održavala dobre odnose sa Zapadom, izgubio je na značaju. Kako se Hladni rat približavao kraju, a time nestajala opasnost od sovjetske pretnje, prevladao je stav da je Jugoslavija sve manje značajna za američke nacionalne interese.

Očuvanje statusa quo, suprotstavljanje „retrogradnom nacionalizmu“, „ultradešnom skretanju“, „separatizmu“ trebalo je da bude brana neizvesnoj alternativi. „Zaslužno priznanje“ postalo je diplomatski instrument za upravljanje krizama u zemljama u tranziciji.

Fokusiranost na rat u Zalivu i usmeravanje procesa transformacije sovjetske imperije ostavljali su Americi sve manje vremena i resursa za bavljenje jugoslovenskim konfliktom.

Politika SAD prolazila je kroz nekoliko faza: od distanciranja na početku sukoba 1991, pokušaja da se kriza reši diplomatskim sredstima, do vojnog angažovanja u BiH 1995. i mirovnih pregovora koji su rezultirali Dejtonskim sporazumom.

Na početku krize SAD su se principijelno protivile dezintegraciji multinacionalne i multikulturene jugoslovenske federacije, koja je delom potekla iz američke ideje u doba progresivizma, a njen nastanak 1918. dobio neposrednu američku podršku. Za američku administraciju jugoslovenska kriza bila je, pre svega, lokalni, evropski konflikt, koji na samom početku nije predstavljao ozbiljnu pretnju po američke nacionalne interese, stabilnost Evrope i kredibilitet međunarodnih organizacija, pre svega UN i NATO. Procenjeno je da se malo toga može učiniti da bi se sprečio raspad zemlje i da ne postoje dovoljno opravdani razlozi za odobrenje vojne intervencije.

U američkoj spoljnoj politici bio je prisutan i postirački zamor, a rešavanje više od jedne od svetske krize istovremeno prevazilazilo je moći čak i takve globalne sile kao što su SAD. Nastupali su predsednički izbori, Buš je bio na vrhuncu popularnosti i nije smeo da izloži riziku živote američkih vojnika u konfliktu čije rešavanje za Ameriku nije bilo od prioritetne važnosti.

Amerika nije sa odobravanjem gledala na separatističke tendencije Slovenije i Hrvatske, i od republičkih lidera je zahtevala posvećenost helsinškim principima, ne-

prestano ističući da se unilateralni potezi neće tolerisati i da je svaka jednostrana secesija nezakonita i nelegitimna. Iako su insistirale na jugoslovenskom „teritorijalnom integritetu i jedinstvu“, SAD nisu bile spremne da upotrebe vojnu akciju da to podrže. Protagonisti jugoslovenske krize su poruke američkih zvaničnika tumačili svako na svoj način, što je bilo očigledno nakon posete državnog sekretara Džejmsa Bejkera.

Kako se kriza u Jugoslaviji produbljivala, tako se Bušova administracija sve više povlačila očekujući da zapadnoevropske zemlje preuzmu odgovornost za rešavanje konflikta koji je smatran prvenstveno evropskim bezbednosnim problemom. Zaključeno je da problematičan jugoslovenski dosije treba prepustiti EZ i njenom pokušaju da reši problem u svom susedstvu. Takva politika doživeće zaokret već početkom 1992, a značajnija promena kursa uslediće sa novom administracijom, što je u predsedničkoj kampanji uveliko najavljivao demokratski kandidat Bil Klinton, optužujući Buša za pasivnost i ravnodušnost prema stradanjima u BiH.

Dr Dubravka Stojanović
Vanredni profesor, Odeljenje za istoriju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Čika Ljubina 18–20, Beograd
dustojan@f.bg.ac.rs

SEĆANJE PROTIV ISTORIJE. UDŽBENICI ISTORIJE KAO GLOBALNI PROBLEM*

U radu se analizira kompleksan odnos istorije i sećanja – naučna saznanja istorije čine samo manji deo činilaca koji utiču na stvaranje kolektivnog pamćenja. „Sećanje“ nastaje pod uticajem mnogih faktora, od kojih je jedan od najuticajnijih nastava istorije u školama i, posebno, udžbenici istorije. Oni promovišu određeni sistem verovanja, legitimišu i utvrđuju politički i društveni poredak. Zato se može reći da je znanje koje se stiče u školi rezultat složenih odnosa moći i borbe grupa određenih klasom, rasom, rodom i verskom pripadnošću. Upravo zbog toga udžbenici imaju veliku moć i važna su poluga vlasti u svim delovima sveta. U ovom članku posebno se navode primeri onih regiona u svetu u kojima je tumačenje istorije povod za aktuelne sukobe.

Ključne reči: *udžbenici istorije, kolektivno pamćenje, zloupotreba prošlosti, istorijski mitovi, pomirenje.*

Key words: *history textbooks, collective memory, misuse of the past, historical myths, reconciliation.*

Francuski teoretičar Ernest Renan (Ernest Renan), na svom predavanju „Šta je nacija?“, održanom na Sorboni 1882. godine, rekao je: „Zaboravljanje, čak bih rekao istorijska greška, ključni je faktor u stvaranju nacije, zbog čega napredak istorijskih istraživanja često ugrožava princip nacionalnosti“.¹ To Renanovo predavanje smatra se jednim od prvih akademskih pokušaja da se objasni tada novi društveni i politički fenomen – nacija. Iako se radilo o vrlo

* Rad je nastao kao rezultat istraživanja na projektu Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja „Tradicija i transformacija – istorijsko nasleđe i nacionalni identiteti u Srbiji u 20. veku“ (III–47019).

¹ Renan 2008, 2.

ranoj analizi, Renan je izuzetno precizno uvideo suštinu problema, koju će kasnije dokazivati najpoznatiji teoretičari nacije², kao i praksa u najvećem broju država.

Mnoge nacije su, tokom procesa nastajanja, svoje zajedništvo temeljile na zajedničkoj kulturi, jeziku i istoriji. Bili su to faktori na osnovu kojih je mogla da se napravi jedinstvena imaginarna osnova kao temelj nove vrste solidarnosti, koja se našla u osnovi nacije.³ Društvene, kulturne i političke elite su kroz specifičan inženjering stvarale i jačale svest o zajedničkim osnovama koje je trebalo da kreiraju novu vrstu zajednice. „Kontrolisanje sećanja i zaboravljanje bili su najveća briga klasa, grupa i pojedinaca koji su dominirali i dominiraju društvima tokom istorije“.⁴ Za stvaranje sentimenta pripadanja istoj celini ključno je bilo izmišljanje tradicije⁵, fabrikacija slike o zajedničkoj prošlosti, koja je trebalo da kod ranije nepovezanih pojedinaca i podvojenih društvenih grupa stvori nov osećaj – osećaj pripadanja. U temelju „izmišljene tradicije“ našla se istorija, ili tačnije – poželjna slika o prošlosti koja je nastajala proizvodnjom zajedničkog sećanja.⁶ To „kolektivno pamćenje“ nužno je zasnovano na iskrivljenoj i zatamnjenoj slici o istoriji, koja je počela da „daje legitimitet akciji i da cementira grupnu koheziju“.⁷

Odnos istorije i sećanja, koji su međusobno nerazdvojni, prožimaju se i deluju jedno na drugo, poslednjih je decenija zbog svega toga u središtu istraživanja moderne nauke. Dok sećanje prerađuje istoriju, istorija proučava sećanje. Dok sećanje koristi istoriju, istorija treba da koriguje sećanje. Oni su istovremeno u odnosu konkurencije i saradnje, suprotstavljanja i zajedništva.

Istorija kao akademska disciplina uži je pojam od pojma sećanja, koje nastaje iz mnogobrojnih izvora: medija, sistema obrazovanja, filmova, spomenika, imena ulica, praznika... Istraživački rad istoričara je samo jedan segment koji utiče na kolektivno pamćenje. Sećanje je centralni stub društvenog postojanja, na njemu se zasniva sistem vrednosti u sadašnjosti. Ono je selektivno i iz prošlosti izvlači samo ono što mu je potrebno u sadašnjosti. Nasuprot tome, istoričar je, etikom struke, u svom radu obavezan da uzima u obzir različite i kontradiktorne podatke iz prošlosti, od onih koji potvrđuju njegove hipoteze do onih koji ih dovode u pitanje.

Sećanje se kreira, širi i sužava, ono se prenosi i migrira i daleko je kompleksnije od istorije: konstruiše se od određenih znanja, verovanja, emocija,

² Smith 1996; Gellner 1983; Hobsbawm 2002.

³ Anderson 1991, 74.

⁴ Le Goff 1988, 109.

⁵ Hobsbom – Rejndžer 1983.

⁶ Nora 1989.

⁷ Hobsbawm 2011.

strahova, vrednosti, mitova, predrasuda, stereotipa... Sećanje je dinamično i podložno čestim promenama, u zavisnosti od promena koje se dešavaju u sadašnjosti. Kolektivno pamćenje se kreira od mreže običaja, vrednosti i ideala, čime utiče na svakog pojedinca kroz sistem asocijacija kojima on potvrđuje pripadnost kolektivu. Tako se sećanje svakog pojedinca smešta na unapred određeno mesto kolektivnog pamćenja, čime se stalno jača veza pojedinca i zajednice.

Istorija bi trebalo da uključi sve dimenzije i perspektive koje joj nude istorijski izvori, da bude kritična i da racionalizuje pamćenje.⁸ Kao što je rekao Pjer Nora (Pierre Nora), ona ne treba da proslavlja prošlost kao što to čini sećanje, već treba da proučava načine na koje se prošlost proslavlja. Svojom kritikom sećanja ona treba da ukazuje na njegovu selektivnost i manipulativnost, treba da otrežnjujuće deluje na društvo, da racionalizuje odnos prema prošlosti, ukazuje na predrasude i stereotipe, koji su suštinski deo kolektivnog sećanja. Zato je sećanje predmet proučavanja istorije, jer se proučavanjem sećanja upoznaje sadašnjost, jer je izbor onoga čega se seća kolektiv pre svega slika njegovih sadašnjih potreba. Kao kritička disciplina, istorija tako dobija svoje novo mesto u civilnom društvu i sama učestvuje u proizvođenju sećanja, kao njegov korektiv.

ISTORIJA KAO ŠKOLSKI PREDMET

U debati o istoriji i sećanju posebno mesto zauzima nastava istorije u školama, u prvom redu zbog toga što se nad njom sprovodi posebna politička kontrola.⁹ U velikom broju zemalja istorija je još uvek jedan od najvažnijih predmeta, koji se izučava u velikom broju razreda, sa značajnim brojem časova nedeljno. To govori i o njenom uticaju na đake, ali i o njenom značaju za vlasti, koje u nastavi istorije vide važan medijum za prenošenje politički korisnih i važnih koncepata.

U nekim zemljama taj predmet ne postoji posebno, već je integrisan s grupom sličnih predmeta u neku vrstu socijalnih studija.¹⁰ Ali, i kroz takve predmete šalju se đacima važne predstave o prošlosti. Neophodno je imati na umu i da se informacije o prošlosti nalaze i u drugim školskim predmetima, od maternjeg jezika i književnosti do geografije ili građanskog vaspitanja. U nekim slučajevima tako plasirane informacije imaju još veći značaj od onih datih u nastavi istorije, jer ih đaci primaju posredno, što može umanjiti otpor koji imaju kad im se određeni sadržaji eksplicitno nameću.

⁸ U srpskoj historiografiji o tome: Manojlović-Pintar 2006, 7–31.

⁹ Appleby – Hunt – Jacob 1995.

¹⁰ Marsden2001.

Manipulacije istorijom mogu se naći i u predmetima karakterističnim za niže razrede osnovne škole. Iako ti predmeti imaju različite nazive i najšire prikazuju fenomene iz prirode i društva, države koriste upravo taj prostor da bi poslale prve ideološke poruke i postavile kontekst za buduću manipulaciju. To je posebno važno imati u vidu zbog toga što u mnogim zemljama deca rano napuštaju školovanje, pa se države trude da i u najnižim razredima pošalju ideološke poruke. Uz to, mlađa deca podložnija su manipulaciji, pa ideološke poruke prihvataju bez otpora koji se mogu kasnije javiti. Mlađi uzrast najpodesniji je i za diseminaciju straha, važno sredstvo u nastavi istorije, jer je najbolja osnova za agresivnost koja se pospešuje putem sistema obrazovanja, posebno prema „neprijateljskim narodima“.¹¹

UDŽBENICI ISTORIJE KAO SREDSTVO DISEMINACIJE POLITIČKIH KONCEPATA

Nastava istorije zavisi od elemenata kao što su načelne koncepcije, obuka nastavnika, nastavni materijali itd. Ipak, pogotovo u zemljama gde se istorija uči reprodukcijom jednog narativa, na ključnom mestu nalazi se udžbenik.¹² On možda nije najvažnija karika u procesu učenja, ali jeste presudni medijum koji poruke vlasti prenosi do najšire školske populacije.¹³ Zbog toga udžbenike istorije možemo analizirati i kao istorijske izvore koji nam svedoče o intelektualnom, duhovnom, ideološkom i političkom stanju društva.¹⁴

U većini zemlja Ministarstvo prosvete daje akreditaciju za korišćenje udžbenika, što ih čini gotovo programskim državnim dokumentima. Oni su ti koji državama i društvima obezbeđuju željene obrasce identiteta, zbog čega su politizovani i reflektuju politički kontekst u kome su nastali.¹⁵ Budući da je utvrđivanje nacionalnog kolektivnog pamćenja integralni deo procesa izgradnje nacije, udžbenici su postali važna ruka vlasti, prenosioci zvaničnog pamćenja, „odobrenog znanja“. Zbog toga je veoma korisna definicija Majkla Epla (Michael Apple), po kojoj udžbenici promovišu određeni sistem verovanja, legitimišu i utvrđuju politički i društveni poredak. On kaže da je legitimno znanje rezultat složenih odnosa moći i borbe grupa koje su određene klasom, rasom, rodnom i verskom pripadnošću.¹⁶

¹¹ Stojanović 2010, 106.

¹² Commager – Muessing 1980.

¹³ Finley – Ferro 1983.

¹⁴ Stojanović 1994.

¹⁵ Crawford – Foster 2006.

¹⁶ Apple – Christian-Smith 1991.

Značaj udžbenika za političku zloupotrebu uočen je zvanično već posle Prvog svetskog rata, kada je Liga naroda pokrenula prva istraživanja. Posle Drugog svetskog rata taj posao je odmah započeo UNESCO. S vremenom su nastale i prve institucije koje su se specijalizovale za istraživanje udžbenika i koje su počele da vrše pritisak na ministarstva obrazovanja da obrate pažnju na udžbeničke kontroverze. Poznata je delatnost Instituta za međunarodno istraživanje udžbenika u Braunšvajgu, u Nemačkoj, Saveta Evrope, kao i Severoistočno azijske istorijske fondacije, sa centrom u Južnoj Koreji.

POLITIČKI I DRUŠTVENI KONTEKST MANIPULACIJA ISTORIJOM U UDŽBENICIMA ISTORIJE

Istoriji kao nauci imanentna je reinterpretacija, tako da svaka nova politička situacija u sadašnjosti utiče na izbor činjenica koje će biti predstavljene u školi. Tako će se i u demokratskim državama, i sa najboljim namerama, nastava istorije prilagođavati politici. Tako se, na primer u državama Evropske unije u kojima se u nastavi istorije sada velika pažnja poklanja vremenima integracija, saradnje i mira među evropskim državama, radi na potrazi za novim evropskim identitetom, pa se događaji koji su nekada razdvajali narode predstavljaju u novom ključu, kao njihove zajedničke tragedije (npr. bitka kod Verdona), što zahteva reinterpretaciju prošlosti u novom političkom kontekstu.¹⁷

Potreba da se prošlost sopstvenog naroda ili države prikaže u boljem svetlu od realnog takođe je imanentna svim, pa i demokratskim društvima. Zbog toga se „neprijatne“ epizode nacionalne prošlosti preskaču ili minimiziraju. Česta je praksa da se brišu „mrlje“ iz prošlosti ili da se opravdavaju u tako velikoj meri da se odgovornost u potpunosti izgubi ili se pripíše nekome drugom (npr: ponašanje britanskih vlasti u kolonijama u britanskim udžbenicima; Holokaust u mnogim evropskim zemljama; rat u Alžiru u francuskim udžbenicima; događaji u Kini tokom japanskog osvajanja i okupacije u Drugom svetskom ratu...).

Dešava se i da pod promenjenim političkim okolnostima dođe do novih tumačenja određenih događaja. Moguće je i da događaji koji su ranije predstavljani kritičnim tonovima u novonastaloj situaciji budu prikazani u pozitivnijem svetlu. Dobar primer je Čile, u kome se Pinočeova vlast ranije nazivala diktaturom, ali se u najnovijim udžbenicima ta slika promenila, pa se taj period neutralno naziva periodom vojne vlasti, što produbljuje sukobe u društvu i jača netrpeljivost prema državi kod onih koji su bili žrtve tog režima.

Manipulacija prošlošću imanentna je i društvima koja se trude da se postigne pomirenje posle ratova, unutrašnjih sukoba ili nakon kraja diktatura, kada se prećutkuju neprijatni podaci o tom razdoblju. Tako se ostavlja prostor

¹⁷ Council of Europe, Recommendation REC (2001) 15 on teaching of history in Europe in the 21st Century as adopted 31 October 2001 on the 771st meeting of the Council of Ministers

za raznovrsne interpretacije pod uticajem javnosti i porodice, te otvara prostor za nastanak „tamne istorije“¹⁸. Prikrivanje tih podataka, makar i s najboljim namerama da se postigne pomirenje, dovodi do stvaranja „paralelnih“ narativa – školskog, koji postaje zvanični, ali u koji malo ko veruje, i privatnih narativa, sakupljenih iz drugih izvora saznanja, čime društva počinju da žive u paralelnim realnostima. Time se otvara prostor i za „borce za istinu“, koji obećavaju da će „pravda i prava istina“ pobediti kad oni dođu na vlast. Poznati su slučajevi „pomiritejskog zataškavanja činjenica“ u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata, posleratnoj Italiji, u kojoj se dugo posle Drugog svetskog rata nije predavao period od dolaska Musolinija na vlast, ili, na primer, u Čileu i Argentini posle pada diktatura, kada se o tom razdoblju nije učilo u školama.

Međutim, manipuliše se činjenicama i u postkonfliktnim društvima¹⁹ koja nisu prihvatila novouspostavljeno stanje po završetku sukoba i koja nisu spremna za proces pomirenja. Nastava istorije počinje da služi kao „produžetak rata drugim sredstvima“, jer se u knjigama nastavlja konstrukcija slike neprijatelja, čime se buduće generacije pripremaju za nastavak konflikta. Čitava, pa i najstarija prošlost prilagođava se potrebama dnevne politike i „budućeg okršaja“, pa u tim slučajevima udžbenici istorije dobijaju novu misiju – da pripreme i odrede budućnost u duhu revanša za prošle događaje.

Slično je i sa onim društvima u kojima su okončani unutrašnji konflikti ili diktature, u kojima će „istoriju pisati pobednici“, čime će iz sećanja isključiti poraženi deo društva, koji će se tako i kroz nastavu istorije diskriminisati. Kroz zadržavanje podele u društvu pobedička strana će, i kroz nastavu istorije, potvrđivati svoju pobedu i konstruisati svoj politički identitet u javnosti. Tako će se ne samo produbljivati rascep u društvu već i produžavati njegov latentni sukob, a monopol nad „istorijskom istinom“ ostaće važna poluga moći. Homogenizujući narativ ponovo će istisnuti manjinske pozicije, zatvarajući prostor za dileme i debate, uskraćujući učenicima mogućnost da događaje u svojoj zemlji sagledaju kompleksno. Zbog toga će i u budućnosti oni biti podložniji daljim političkim manipulacijama, jer će svoje rasuđivanje temeljiti na malom broju informacija koje su u mladosti dobili, te nemogućnosti da sagledaju složenost prošlih događaja.

I društva koja prolaze kroz tranziciju iz autoritarnog u demokratsko²⁰ često će koristiti nastavu istorije da istaknu heroizam i žrtvu novouspostavljenih vlasti, koje su iz borbe protiv „ancien régime“ izašle kao pobednici. Time će se glorifikovati trenutna vlast, dok će se delovi društva koji su podržavali

¹⁸ Sommers 2002.

¹⁹ Tawil – Harvey 2004.

²⁰ O’ Donnell – Schmitter 1986.

prethodni režim staviti u diskriminišući položaj, a sukob u društvu će se tako nastaviti i u učionici. Tako će prošlost postati jedan od faktora razdvajanja i sredstvo legitimizacije novih vlasti. Podela na osnovu prošlosti nastaviće da deli društvo i u budućnosti, a istorija će se ponovo prikazivati kao statična, s jednom zauvek datim odnosima u društvu. Tako će i buduće demokratsko društvo biti nestabilno, jer će biti utemeljeno na podeli na pobednike i poražene, čime će, u poraženom delu društva, gajiti svoje protivnike.

Slično je stanje i u društvima sa obrnutim političkim prevratima – iz demokratije u autoritarni poredak – u kojima dolazi do revizije svih prethodnih vrednosti i tumačenja, zbog čega se drastično menja tumačenje prošlosti, uključujući i dalju prošlost. U tim slučajevima se sva prethodna značenja menjaju, a revizija prošlosti dobija dimenzije društvenog potresa. Čitava prošlost doživljava dramatičnu reviziju, neophodnu za uklapanje u novu, dominantnu ideološku matricu. Nad prošlošću se uspostavlja novi konsenzus, i vrši se novi izbor događaja i ličnosti koji u njoj mogu da ostanu i koji se uklapaju u novi narativ. Mnoge istorijske ličnosti u potpunosti menjaju ulogu, pa od nekadašnjih „good guys“ postaju „bad guys“ ili obrnuto. Mnogi se događaji iznova vrednuju, neretko sasvim suprotno. Tako se u društvu produbljuje zbuđenost i stvaraju se nepouzdana znanja, koja će dodatno oslabiti kritičko mišljenje građana i njihovu otpornost prema daljoj zloupotrebi od strane vlasti.

Posebno je na svim kontinentima raširena zloupotreba prošlosti u državama i društvima koja imaju akutne ili hronične konflikte sa susednim narodima. Ti konflikti se u javnosti podupiru i preko nastave istorije, prenošenjem onih slika iz prošlosti koje jačaju svest o istorijskim korenima konflikta, čime se stvara iluzija da je konflikt prirodno i nepromenljivo stanje u kome se nalaze ti narodi.²¹ Zbog toga se iz ukupne istorije naglašavaju oni istorijski trenuci koji podupiru sliku o sukobu kao sudbini, dok se trenuci saradnje i dobrih odnosa gube iz prošlosti. Odnos među sukobljenim narodima najčešće se predstavlja tako da se odgovornost za sve konflikte prebaci na stranu „neprijatelja“, dok se sopstvena strana prikazuje kao istorijska žrtva. Udžbenici tako učvršćuju nekadašnje sukobe, ali i stvaraju nove. Oni su nosioci ideologije konflikta i tvorci atmosfere u kojoj novi sukobi postaju mogući. U daljem tekstu biće dati primeri takvih regiona u svetu.

Slično je i stanje u društvima koja su podeljena po etničkim ili verskim linijama. Nastava istorije se tu koristi za jačanje stereotipa o manjinskoj grupi ili za njeno „izbacivanje“ iz prošlosti.²² To je posebno upadljivo u slučajevima Roma ili naroda koji su naseljavali ta područja pre kolonizacije od strane evropskih sila, ali i u slučaju svih drugih manjina. Dominantni homogenizujući narativ

²¹ Stojanović 1994.

²² Stojanović 1996, 127.

upija u sebe sve posebnosti i kulturna prava svih onih koji ne pripadaju grupaciji koja ima moć. Time se i kroz školski sistem pripadnici manjina eliminišu iz društva, čime se dodatno jača njihova marginalna pozicija u društvu. Takvim potiskivanjem oni se sprečavaju da uzmu aktivnije učešće u društvu, ali se i većinskom delu društva oduzima mogućnost da, na osnovu stečenih znanja, razume kompleksnost sopstvene države, što bi mu pomoglo da ubuduće rešava društvene konflikte.

OBLICI I SREDSTVA MANIPULACIJE U UDŽBENICIMA

Budući da se obimno gradivo u udžbenicima mora izneti na izuzetno skućenom prostoru, autori su prinuđeni na rigoroznu selekciju i restrikciju podataka. Upravo ta selekcija podataka otvara prostor za manipulaciju, jer se naglašavanjem jednih i potiskivanjem ili „zaboravljanjem“ drugih činjenica stvara neizbalansirana slika prošlosti, kojom se šalju poželjne političke poruke. Ta vrsta manipulacije posebno je izražena u nižim razredima osnovne škole, gde je prostor u knjigama i najsvedeniji. Zbog toga su autori prinuđeni da u svega nekoliko rečenica izraze esenciju političke poruke, što od tih učila čini posebno maligno štivo.

Jedno od ključnih sredstava manipulacije jeste izbor činjenica, pri čemu se naglašavanjem jednih i ispuštanjem drugih konstruiše željena slika o prošlosti. Pisanje o prošlosti uvek zavisi od izbora podataka, ali tendenciozne zloupotrebe zasnivaju se, u prvom redu, na tendencioznoj selekciji. Mogući su različiti stepeni manipulacije – od jačeg ili slabijeg naglašavanja određenih događaja do potpunog isključivanja pojedinih podataka iz nastave, čime se đacima oduzima mogućnost da saznaju da se nešto uopšte dogodilo.

Sledeće sredstvo kojim se postiže zloupotreba jeste narativ kojim se sugerišu poželjni zaključci. Budući da postoji poseban „jezik udžbenika“, važno je imati na umu da su autori, s obzirom na njegovu kondenzovanost, prinuđeni da određene poželjne sadržaje eksplicitno naglašavaju i da tako šalju neuvijene, direktne političke zaključke i poruke. Te poruke se mogu nalaziti u tekstu lekcije, u naročito obeleženim delovima koji predstavljaju neku vrstu zaključaka nastavne jedinice, ali i u pitanjima koja se postavljaju đacima, a kojima se direktno sugerišu politički pogodni zaključci. Narativ je često ekskluzivan, etno-nacionalni i nema prostora za promovisanje građanske ili manjinskih kultura.

Značajno sredstvo konstrukcije čini i izbor konteksta u kome se prikazuju određeni narodi. Čest je slučaj da se neprijatelji prikazuju samo u situacijama međusobnih konflikta, koji se naglašavaju i izdvajaju iz ukupne istorije, dok se vremena saradnje, komunikacije i zajedništva brišu iz istorije.²³ Tako se proizvodi neuravnotežena slika prošlosti, a đaci se navode na zaključak da je

²³ Stojanović 1994.

konflikt jedino i prirodno stanje u kome se ti sukobljeni narodi mogu naći. Budući da su iz saznanja o prošlosti isključeni periodi mira i saradnje, posebno kad su u pitanju susedni narodi, đaci će ostati uskraćeni za informaciju da oni imaju sličnu kulturu, privrednu i društvenu strukturu, običaje i da su u raznim razdobljima prošlosti imali raznovrsne odnose.

Važne poruke, posebno o drugim narodima šalju se diseminacijom stereotipa. To se nekada postiže direktnim iskazivanjem stereotipa, tako što se koriste određeni pridevi kojima se opisuju drugi narodi. Time se stvara generalizujuća slika o neprijatelju, koja je monolitna i homogenizujuća za sve pripadnike. Stereotipi se mogu širiti i na indirektno načine, preko slika o raznim istorijskim situacijama, gde se izborom činjenica konstruiše slika „drugog“. Tako se pripovedanjem o pojedinim istorijskim događajima sugerišu „osobine“ drugog, kao i pogrešna predstava o statičnosti istorije, u kojoj su osobine pojedinih naroda, kao i odnosi među njima, jednom zauvek dati. Tada se prošlost koristi da bi se legitimizovale današnje pozicije, ali i da bi se prenela predstava o tome da su odnosi među narodima zacrtani, gotovo sudbinski. Izvlačenjem iz istorije samo onih trenutaka u kojima su narodi bili u sukobu, stvara se utisak o večno zadatim ulogama iz kojih se ni u budućnosti neće izaći.

Značajni rezultati mogu se postići upotrebom fotografija, koje veoma sugestivno, posebno uz pomoć teksta kojim se objašnjava fotografija, vezuju pažnju đaka i često ubedljivije od teksta prenose određene poruke. Fotografije u udžbenicima često mogu biti veoma brutalne, posebno kad je potrebno proizvesti kolektivni osećaj samožrtvovanja, jer će se slikama stradalih predaka stvarati kod dece snažan osećaj straha, koji je dobra socio-psihološka osnova za anksioznost i agresivnost u odraslom uzrastu.²⁴ Time se u detinjstvu ubacuju zastrašujuće slike, koje deca nisu spremna da prime i kritičke obrade, pa negativne emocije počinju da vezuju za „neprijatelja“.

I upotreba geografskih, istorijskih karata i drugog likovnog materijala može biti veoma korisna da bi se vizuelnim putem prenosile političke poruke. Geografske karte mogu biti veoma sugestivno sredstvo već i kada se okolina „naše zemlje“ oboji u jednoličnu sivu boju, koja sugerise da se radi o nevažnom prostoru. Tako se već likovnim prikazom degradiraju susedi i čitavi regioni, dok se s druge strane ističe značaj i lepota sopstvene geografije i prirodnih bogatstva „naše“ teritorije. Uz to, istorijske karte koje prikazuju nekadašnju veličinu „naše“ zemlje mogu da se koriste tako da jačaju iredentističke zahteve prema susednim državama, u čijem sastavu se te oblasti sada nalaze, stvaranjem utiska da je sve to „naše“. Tendenciozne geografske karte mogu u potpunosti ignorisati istorijske pojave koje „ne priznaju“, a najpoznatiji su primeri palestinskih i izraelskih udžbenika istorije.

²⁴ Stojanović 2010.

Jezička manipulacija osnova je i istorijske, pa je od velikog značaja upotreba određenih naziva ili termina kojima se sugeriše određeno istorijsko značenje. Od toga da li je rat oslobodilački ili osvajački, do toga da li se radilo o pobuni ili o ratu za nezavisnost, revoluciji ili kontrarevoluciji, zavisice tumačenje i razumevanje događaja. Slično je i sa upotrebom geografskih ili ličnih imena. Čest je slučaj da imena mogu imati različite varijante u različitim jezicima, čime se određeni toponim ili istorijska ličnost prisvajaju i predstavljaju kao „naši“. Tu je i upotreba apodiktičnog jezika, koji ne ostavlja sumnje i zatvara svaku debatu ili dilemu.²⁵ Radi se o nepobitnim i neupitnim čvrstim tvrdnjama i kvalifikacijama koje bezuslovno treba prihvatiti. Tim jezikom obično se izriču „istine“ i najkraće definicije inače problematičnih i osetljivih pitanja. Taj jezik je opasan i zbog toga što u školu prenosi političku i društvenu autoritarnu matricu, jer pojačava utisak da je udžbenik „sveta knjiga“ u koju se ne sme sumnjati, niti se sme o pojedinim pitanjima voditi rasprava. Upotrebom takvog jezika vaspitavaju se i obrazuju poslušni građani, naučeni da ne postavljaju pitanja.

Uz to, od sredstava zloupotrebe tu je i korišćenje određenih jezičkih stilova, figura, metafora i ostalih jezičkih sredstava kojima se, kroz dramatizovanje pojedinih istorijskih događaja, postižu željene emocije kod učenika²⁶ (u prvom redu upotreba govora mržnje). Korišćenjem naglašenog broja prideva kojima se opisuju postupci „neprijatelja“ razvijaju se negativne emocije kod učenika i rasprostiru se stereotipi. Kao i brutalne fotografije, upotreba takvog jezika služi za stvaranje straha i osećaja ugroženosti, koji će, u starijem uzrastu biti dobra osnova i motivacija za osvetu.²⁷

Istorijski podaci koriste se i za stvaranje mitske slike o prošlosti, sopstvenom narodu, njegovom mestu u istoriji, njegovim osobinama. Najčešći elementi mita govore o veličini i značaju sopstvene nacije i o superiornosti njene istorije i kulture nad drugim, posebno susednim narodima. Važnu komponentu čini i stvaranje svesti o „istorijskoj ispravnosti sopstvene nacije“, kao one koja u prošlosti nije vodila osvajačke ratove ili činila nepravde. Time se za sopstvenu stranu, u očima učenika, pribavlja istorijska indulgencija i za sadašnje ili buduće postupke. Najvažnija mitska komponenta jeste svest o naciji žrtvi.²⁸ Samoviktimizacija je krucijalna poruka koja se izvlači iz istorije, jer ako „heroji“ igraju centralnu ulogu u istoriji, „žrtve“ imaju centralnu ulogu u sećanju.²⁹ Uloga žrtve u istoriji osigurava stalnu moralnu i političku privilegiju.³⁰

²⁵ Stojanović 1994.

²⁶ El Kenz 2005.

²⁷ Olsen 1989, 241.

²⁸ Stojanović 2010, 111.

²⁹ Koulouri 2011, 55–65.

³⁰ Burke 1997, 53; Nora – Chandernagor 2008.

Važna poruka koja se šalje preko nastave istorije jeste i ona o pobjedničkoj strani na kojoj se nalazila „naša“ nacija, što se postiže preskakanjem ili umanjivanjem značaja poraza i posebnim naglašavanjem svih pobjeda. Uz to se šalje poruka da je nacija bila uvek na „ispravnoj“ strani istorije, da sama nije ništa loše činila susednim narodima ili ma kome drugom, tako da, kad se to kombinuje sa mitemom o „naciji žrtvi“, dobijamo ojačanu sliku nevine žrtve, čime se dodatno ističe moralnost „naše“ strane.

Prenošenjem određene filozofije istorije, ideološkog shvatanja o istorijskom determinizmu, zakonitom kretanju toka istorije, postojanju cilja istorije³¹ ostvaruje se važna funkcija udžbenika istorije, posebno u autoritarnim ili totalitarnim režimima u kojima se sve ustrojava i tumači prema vladajućoj ideologiji. U tim slučajevima se istorijski narativ u potpunosti podređuje toj ključnoj interpretaciji prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti. U takvim zatvorenim sistemima tumačenja sveta, istoriji se pripisuje određeni cilj, pa je čitavo kretanje ljudskog društva usaglašeno s tom koncepcijom ostvarenja konačnog cilja. Istovremeno, određene ideologije prema kojima je saobražen sistem obrazovanja sadrže teorije o načinu kretanja kroz istoriju, bilo da se radi o linearnom kretanju, skokovitom, revolucionarnom ili cikličnom. Mnoge ideologije sadrže i snažnu ulogu determinizma u istoriji, pa se događaji prikazuju kao neminovni, čime se briše svest o značaju pojedinca, grupa i različitih delova društva koji utiču na istorijske događaje i proces donošenja odluka.

REGIONI I DRŽAVE U SVETU KOJI IMAJU PROBLEME SA UDŽBENICIMA ISTORIJE

A. Severoistočna Azija

Međusobni sukobi u tom regionu, naročito događaji iz Drugog svetskog rata, nastavili su se kasnije i u nastavi istorije. Posebno su žestoki između Južne Koreje, Kine i Japana, izazvani pre svega tumačenjem perioda koji su prve dve zemlje provele pod japanskom vlašću, pre Drugog svetskog rata ili tokom njega.

Stanje se pogoršalo od početka 80-ih, kada je u Japanu počeo da se napušta kritički odnos prema prošlosti, utvrđen krajem 60-ih godina. Od tada se, već u kurikulumu, navodi da u budućim udžbenicima posebnu pažnju treba posvetiti nacionalnom ponosu i patriotizmu i pozitivnom pogledu na prošlost, što je značilo ukidanje kritičkog pristupa prošlosti. Prvo što se u udžbenicima istorije promenilo bilo je to da je za postupke japanske vojske u severnoj Kini tridesetih godina počela da se koristi reč „napredovanje“, a ne više „osvajanje“.

³¹ Stojanović 2011, 231.

To je već izazvalo veliki diplomatski problem. Stanje se posebno pogoršalo posle objavljivanja *Novog udžbenika za istoriju (New history textbook)*, koji je objavilo Japansko društvo za reformu udžbenika, a u kome je izmenjena priroda svih japanskih osvajanja od vremena Prvog japansko-kineskog rata iz 1894–1895. do Drugog svetskog rata.³² Iako se malo koristi, taj udžbenik je 2001. godine odobren od strane Ministarstva obrazovanja, a izazvao je diplomatski problem, te ulične okršaje i napade na japanska predstavništva i radnje u Koreji i Kini. Narodna skupština Južne Koreje pretila je Japanu ekonomskim sankcijama. Veliki nemiri izbili su i na Okinavi 2007. zbog izmenjenih pasusa koji u japanskim udžbenicima opisuju prinudna samoubistva 1945. na tom ostrvu. Taj udžbenik još uvek utiče na pogoršanje odnosa u tom regionu.

Problemi postoje i sa udžbenicima u NR Kini, u kojima je istorija interpretirana u skladu sa marksističkom ideologijom. Kontroverzni podaci iz prošlosti se ili preskaču ili se umanjuje njihov značaj, kakav je slučaj s Velikim korakom napred, koji se objašnjava kao ekonomska kriza, ili sa događajima na Tjenanmenu, koji se opisuju kao manji politički problemi. U poslednjoj deceniji, u kineskim udžbenicima se oseća više nacionalističkih tonova, tako da se sa te strane sada više ističu situacije u kojima su pale kineske žrtve, posebno tokom japanske okupacije. Problem sa kineskim udžbenicima je i u tome što snažno zagovaraju koncept jedne Kine i što se drže homogenizujućeg većinskog diskursa, zanemarujući velike razlike među manjinama koje žive u Kini. U oblasti međunarodnih odnosa problemi proizlaze iz toga što se Tajvanu, Hong Kongu i Tibetu ne priznaju posebnosti.³³

Udžbenici u Severnoj i Južnoj Koreji zadiru u ozbiljne probleme. Kao najvažnije neprijatelje oni, u prvom redu vide jedni druge, tako da se nacionalna homogenizacija vrši preko jačanja vladajućih ideologija. Uz to, snažno je prisutna i pojava „spoljnih“ neprijatelja. U oba slučaja se na prvom mestu nalazi Japan, pa se samoviktimizacija u obe Koreje gradi pre svega na zločinima Japana od 1910. do 1945. Uz to se o japanskim žrtvama skoro ništa ne govori, a u nekim udžbenicima se ne pominju ni Hirošima i Nagaski. U severnokorejskim udžbenicima važnu ulogu neprijatelja imaju i SAD.³⁴

B. Južna Azija

Najveći problemi su između Indije i Pakistana, ali i okolnih zemalja, posebno Bangladeša i Šri Lanke. Kao ključni problem u Indiji navodi se homogenizujući hindu narativ, koji isključuje manjine i usisasava ih u većinski

³² Rose 1998; Buruma 1994.

³³ Gries 2004; Jones 2005.

³⁴ Hoo-Yung 2001; Kim 2009.

diskurs. U Indiji je debata o 'safronizaciji' u udžbenicima odredila ne samo tumačenje od antike do nezavisnosti već je odredila i političku upotrebu u današnjem vremenu.

Naročiti je problem sa nastavom u Pakistanu, gde je u vreme Muhameda Zia-ul-Haka počeo program islamizacije zemlje, uključujući i reviziju udžbenika. Nastava istorije uklopljena je u zajednički predmet „društvene studije“, u čijem opisu piše da je cilj nastave isticanje islamske prirode pakistanske države. Istorija se i u Indiji i u Pakistanu koristi da bi se stvorila slika neprijatelja i obnavljala mržnja i neprijateljstvo.³⁵

U Bangladešu političke partije imaju veliki uticaj na narativ o nezavisnosti i njihovu ulogu u tom procesu, dok je na Šri Lanki konflikt nastao između budističkog, hindu i tamilskog narativa.

C. Palestinsko-izraelska kontroverza

Radi se o jednom od najžešćih međunacionalnih sukoba, koji se direktno odražava i na proces obrazovanja. Uz to, i sadržaj obrazovanja utiče na produblјivanje konflikta. Mnoge su nezavisne institucije radile na tome da utvrde i poboljšaju stanje³⁶, ali je ono ostalo izrazito teško. Udžbenici donose ekskluzivne nacionalne narative i predstavljaju drugog kao neprijatelja. Vređanja druge strane često su otvorena, pa se o drugom govori kao „divlјoj naciji“, žednima krvi, okupatorima, uz otvoreno dehumanizovanje i demoniziranje. Obe strane zasnivaju svoju sliku prošlosti na predstavama samožrtvovanja i umiranja za zemlju i slobodu. Nijedna strana ne prikazuje konflikt sa stanovišta druge strane i obe ignorišu tuđe patnje, brojeći samo svoje žrtve. Posebno su opasne geografske i istorijske karte, koje s obe strane ignorišu onog drugog, bilo prikazujući čitavu teritoriju kao izraelsku bilo ignorišući svako prisustvo Jevreja, čak i od antičke istorije. U nekim palestinskim udžbenicima ne postoji ni antički Izrael, dok se u nekim izraelskim udžbenicima Zapadna obala i Gaza predstavljaju kao integralni delovi Izraela.

D. Južna Afrika

Posle 1948. godine, kurikulum je u Južnoj Africi, kao posledica aparthejda, bio opterećen predrasudama, stigmatizacijom i stereotipima. Zbog toga su nakon pada režima 1994. godine, udžbenici istorije postali centralna tema u debati

³⁵ Ahmed –Baxter 2007.

³⁶ Hebrew University of Jerusalem, Bethlehem University in Bethlehem, initiatives of United States Congress and Department of State, Georg Eckert institute for International Textbook Research, European Union discussion, Institute for Monitoring Peace and Cultural Tolerance in School Education, Palestinian Media Watch, Human Rights Report).

o reformi obrazovanja. Ključno pitanje bilo je kako će se Južna Afrika baviti svojom istorijom, kako će se predstaviti brutalni događaji i da li je potrebno ublažiti opise događaja da bi se omogućilo pomirenje u društvu. To je izazvalo velike akademske i javne debate, u štampi, na ulici, na predavanjima. Kurikulum je bio reformisan u više navrata, počevši od 1995. godine. Ali preprouke nisu dobro primili ni nastavnici niti stručnjaci za obrazovanje, pa su bile slabo primenjene u inače vrlo heterogenom obrazovnom sistemu. Situacija je izgledala beznadežno nejasna. Političari su 1998. proglasili potpuno nove nastavne i obrazovne paradigme pod nazivom „kurikulum 2005”, unoseći mnoge izmene. Posle toga, četvrta reforma kurikuluma (tokom 16 godina) sprovedena je 2011. godine. Iako je južnoafričko društvo prošlo kroz dramatične procese suočavanja sa istinom, suočavanje s prošlošću kroz nastavu istorije nije se dogodilo.³⁷

E. Jugoistočna Evropa

Radi se o jednom od regiona u svetu u kome su se dešavale dramatične tranzicione promene koje su ostavile dubok trag na interpretacije istorije. Podele su na tom etnički mešanom prostoru išle po linijama etničkih i verskih sukoba; građanskih ratova i revolucija koje su iskusile većina zemalja; lokalnih ratova između pojedinih zemalja; svetskih sukoba (Prvi svetski rat, Drugi svetski rat, hladni rat) koji su delili ovaj region između sukobljenih svetskih blokova. Tako dinamična istorija međusobnih konflikata postala je podloga za dalje manipulacije u udžbeničkim interpretacijama, pa se nastava istorije koristi za produbljivanje sukoba između svih država nastalih na tlu bivše Jugoslavije; između Makedonije i njenih suseda – Grčke, Albanije, Srbije i Bugarske; u tretmanu albanskog naroda posebno u albanskim, srpskim, makedonskim i grčkim udžbenicima; u složenim odnosima između Grčke i Turske, koji se reflektuju i na problem podeljenog Kipra; u raznim kontroverzama koje pogađaju tumačenje istorije u Turskoj – od tumačenja Osmanskog carstva, što stvara nerazumevanje između današnje Turske i nacionalnih država nastalih na teritoriji nekadašnjeg carstva, preko genocida nad Jermenima, kurdskeg problema ili podele Kipra.³⁸

F. Evropska unija

Prostor Evropske unije beleži mnoge probleme sa udžbenicima istorije.³⁹ Većina zemalja Evrope imala je konflikte sa susednim zemljama ili

³⁷ Dean – Hartman – Katzen 1983.

³⁸ Hopken 1996; Koulouri 2001; Koulouri 2002; Dimou 2009.

³⁹ Council of Europe, Recommendation REC (2001) 15 on teaching of history in Europe in the 21st Century as adopted 31 October 2001 on the 771st meeting of the Council of Ministers.

u okviru sukobljenih blokova država. Čitava evropska istorija, kao i istorija svake pojedinačne zemlje, kontroverzna je.⁴⁰ Etnička čišćenja, pogromi, ratni zločini, kolaboracije sa okupatorskim režimima, kršenje prava, građanski ratovi, deportacije, odnos prema Romima, izbeglicama i stranim radnicima, kolonijalizam itd. Poseban problem je predstavljanje Holokausta u svim zemljama u kojima se to dogodilo. Uočena su različita iskustva: od zemalja u kojima postoji poricanje Holokausta do onih koje su uspele da predavanje o Holokaustu usklade sa ciljevima građanskog obrazovanja i obrazovanja u oblasti ljudskih prava.⁴¹ Iz prošlosti su nasleđene kontroverze koje se i danas mogu prepoznati u knjigama, od kojih su najprisutnije: britansko-irska, francusko-nemačka, nemačko-poljska, nemačko-ruska. Pored toga, postoji i problem bivših zemalja Istočnog bloka vezan za interpretaciju komunističke prošlosti.

G. Predavati o kolonijalizmu

Predstaviti istoriju kolonijalizma i dekolonizacije još jedno je veliko iskušenje.⁴² Zemlje koje su prošle iskustvo kolonije nailaze na mnoge probleme u predstavljanju sopstvene prošlosti. Problemi počinju s tim da većina nekadašnjih kolonija nije ni imala „svoju“ istoriju tokom kolonijalnog perioda, jer se predavala samo istorija kolonijalne sile, a istraživanja lokalne istorije nisu bila pokrenuta. Tako je u mnogim slučajevima, posle sticanja nezavisnosti, trebalo krenuti od nule i bez prethodnih istraživanja. U nekim slučajevima izlaz je bio pronađen u preskakanju kontroverznih i osetljivih tema, pa i same lokalne istorije, što je stvaralo nepoverenje.⁴³ S druge strane, izraženo insistiranje na zločinima počinjenim od strane kolonijalnih vlasti može dovesti do samoviktimizacije i daljeg razvoja neprijateljstva i mržnje prema nekadašnjim kolonistima.⁴⁴

Problem sa predavanjem kolonijalne prošlosti postoji i u zemljama koje su bile kolonijalne sile, posebno u Evropi. Ukrštanjem doživljaja sopstvene superiornosti i inferiorosti „drugog“, kolonijalizam je duboko odredio evropske sile. Zato se postavlja pitanje kritičkog pristupa tom periodu, koji bi mogao razviti mnoge veštine i kompetencije, kao što su multiperspektivnost, transnacionalna istorijska svest, kritika evrocentrizma. To je posebno važno za one zemlje koje se nisu suočile sa negativnim posledicama svoje imperijalne politike. Pitanje je posebno postalo kontroverzno nakon usvajanja Zakona o kolonijalizmu u Francuskoj 2005. godine. Taj zakon je nametnuo srednjoškolskim nastavnicima

⁴⁰ Stradling 2001; Pingel 2000.

⁴¹ Fuchs – Pingel – Radkau (eds.) 2001.

⁴² Decker 2010.

⁴³ Leopold 2005.

⁴⁴ Decker 2010.

istorije da govore o pozitivnim vrednostima kolonijalizma i francuske uloge, posebno u Severnoj Africi, čime su potpuno poništeni zločini i rasistička politika vođena u tim zemljama. Posle niza međunarodnih posledica i peticije koju je potpisalo više od 1 000 nastavnika i istoričara pobunjenih protiv propisivanja „zvanične istorije“, predsednik Žak Širak je 2006. godine povukao član br. 4, koji je izazvao najviše protivljenja, ali je zakon u celini ostao na snazi.⁴⁵

PRIMERI POKUŠAJA POMIRENJA PREKO NASTAVE ISTORIJE

U slučaju udžbenika istorije u regionima ili među državama koje su u prošlosti imale duge periode konflikta i među kojima je istorijsko sećanje na konflikte važan faktor u politici postoje tri pozitivna primera:

a) Francusko-nemački zajednički udžbenici istorije

Histoire-Geschichte.⁴⁶ Počeli su da izlaze 2006. godine i na njima su zajednički radili veliki timovi istoričara u obe zemlje. Cilj je da se zajednički obradi čitava istorija od antičkog vremena do savremenih dana.⁴⁷ Koncept tog projekta je postizanje zajedničkog i jedinstvenog narativa o prošlosti, tako da je sadržaj identičan u obe zemlje, a knjige se objavljuju na oba jezika. Udžbenici se temelje na razvijenim naučnim historiografijama u obe zemlje, koje su naučnim metodama rešile veliki broj kontroverzi. Ovaj projekat je podstakao diskusije o pravljenju takvih knjiga i u drugim zemljama koje imaju probleme sa tumačenjem zajedničke prošlosti: Češka-Nemačka, Poljska-Nemačka i Slovačka-Mađarska.

b) Izrael-Palestina

Institut za proučavanje mira na Bliskom istoku pokrenuo je pisanje zajedničkog, dvonacionalnog udžbenika istorije. Palestinski pedagog Sami Advan i izraelski psiholog Dar Bar-On zajedno su napisali knjigu *Učiti o tuđem istorijskom narativu (Learning each other s historical narrative. Palestinians and Israelis)*. Budući da je procena stručnjaka bila da ne postoje uslovi za stvaranje zajedničkog narativa, stranice knjige podeljene su na tri dela, tako što se u jednom pasusu izlaže palestinski narativ, a u drugom jevrejski. Između njih se nalazi prazan prostor, namenjen đacima koji tu mogu da pišu svoje ideje, pitanja, dodatne podatke, zaključke. Na taj način se suočavaju različite interpretacije

⁴⁵ Liauzu 2005.

⁴⁶ Frenkel 2008; DeFrance – Pfeil 2007; François 2007.

⁴⁷ *L Europe et le monde de l Antiquite a 1815*, Paris 2011; *L Europe et le monde de Congres de Vienne a 1945*, Paris 2008; *L Europe et le monde depuis 1945*, Paris 2006.

događaja i podstiču samokritičnost i dijalog. Upotreba ovih knjiga zabranjena je i od izraelskih i od palestinskih vlasti 2010. godine.

c) Jugoistočna Evropa

Joint History Project, Centra za demokratiju i pomirenje iz Soluna. Posle uporednih analiza udžbenika iz svih 12 zemalja⁴⁸, objavljene su 2005. godine četiri knjige dodatnih nastavnih materijala *Teaching Modern Southeast European History. Alternative Educational materials*. Radom na ovim knjigama rukovodio je History education committee, čiji su članovi predstavljali 11 država iz regiona Jugoistočne Evrope. Objavljene su 4 zbirke istorijskih izvora o najosetljivijim temama, čije tumačenje u zemljama regiona ima najviše kontradikcija (Osmansko carstvo, Nacije i nacionalne države, Balkanski ratovi, Drugi svetski rat). U knjigama je primenjen metod multiperspektivnosti, tako da je svaki događaj prikazan na osnovu istorijskih izvora, iz različitih uglova zemalja učesnica. S obzirom na nerazvijenost istoriografija tih zemalja i njihovu uključenost u političku propagandu, objavljivanje istorijskih izvora kao dodatnih nastavnih materijala bio je put za predstavljanje osetljivih sadržaja. Knjige su prevedene na 8 jezika regiona.

Udžbenici istorije se zbog svega navedenog mogu posmatrati kao programski državni dokument, kao istorijski izvor za jedno vreme, ali i kao vrhunski prostor susreta istorije i sećanja. Oni se zasnivaju na istoriji kao nauci, ali učestvuju u procesu kreiranja kolektivnog sećanja, čime nadilaze naučnu istoriografiju. Zbog toga oni često mogu biti i u sukobu s rezultatima nauke, jer politički trenutak koristi one delove saznanja o prošlosti koji mu odgovaraju, čime se ruše postulati nauke i obaveza istoričara da „čuje sve glasove“ iz prošlosti. Zbog toga je odnos istorije kao nauke i udžbenika dinamičan, ali i konfliktnan. Različita iskustva širom sveta ukazuju na zamašnu zloupotrebu istorije i svu malignost manipulacija, čime se dokazuje teza da je istorija najmanje slika prošlosti. Ona postaje ključni faktor sadašnjosti, ali i osnova za formiranje budućih odnosa.

BIBLIOGRAFIJA

- Anderson, Benedict (1991): *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London: Verso
- Apple, Michael, Christian-Smith, Linda (1991): *The Politics of the Textbook*, New York: Rutledge
- Appleby, Joyce, Hunt Lee, Jacob, Margaret (1995): *Telling the Truth About History*. New York, London, W.W. Norton

⁴⁸ Koulouri (ed.) 2001; Koulouri (ed.) 2002.

- Burke, Peter (1997): *Varieties of Cultural History*, Cambridge: Cambridge University Press
- Buruma, Ian (1994): *Wages of Guilt: Memories of War in Germany and Japan*, New York: Farrar, Straus and Giroux
- Commager, Henry Steele, Muessing, Raymond (1980): *The Study and Teaching of History*, Columbus: Merrill books
- Crawford, Keith, Foster, Stuart (2006): *What Shall We Tell the Children? International Perspective on School History Textbooks*, Charlotte: Information Age Publishers Inc
- Dean, Elizabeth, Hartman, Paul, Katzen, May (1983): *History in Black and White: An Analyses of South African School History textbooks*, United Nations Educational, vol. 63, New York: UN
- Dimou, Augusta ed. (2009): *Transition and the Politics of History Education in Southeast Europe*, Gottingen: Georg Eckert Institut
- Decker, Alison (2010): „Painful pedagogies: Teaching about war and violence in African history“, in: *Perspectives on History*, May 2010.
- Defrance, C., Pfeil, U., (2007) : «Au service du rapprochement franco-allemand. Dialogue d'historiens de part et d'autre du Rhin», *L'Europe et ses passés douloureux*, in: G. Mink et L. Neumayer (dir.), Paris 2007 : La decouverte.
- Finley, Moses, Ferro, Marc (1990): *The Use and Abuse of History*, London: Rutledge
- Ferro, Marc (1981): *Comment on raconte l'Histoire aux enfants à travers le monde entier*, Paris: Payot
- François, Etien (2007) : « Le manuel franco-allemand d'histoire : une entreprise inédite », *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, n° 94, avril 2007
- Frenkel, Cornelia(2008): «Vichy Waschi. Der Zweite Weltkrieg im binationalen Geschichtsbuch», *Dokumente. Zeitschrift für den deutsch-französischen Dialog* Heft 4
- Fuchs, Pingel, Radkau (eds.) (2001): „Teaching the Holocaust and National Socialism: approaches and suggestions“, in: *Beiträge zur historischen Sozialkunde* (special issue), Wien
- Gelner, Ernest (1983): *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell publishing
- Le Goff, Jacques (1988): *Histoire et mémoire*. Paris: Gallimard
- Gries, Peter H (2004): *China's new nationalism*, Berkley: University of California Press
- Hobzbowm, Erik – Rejndžer, Terens (2011): *Izmišljanje tradicije*. Beograd: XX vek.
- Hobsbawm, Eric (2002): *Nations and Nationalism since 1780. Program, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 2nd edition.
- Hopken, Wolfgang ed.(1996): *Öl ins Feuer? Oil in Fire? Schulbücher, ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa; Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in South-Eastern Europe*, Studien zur internationalen Schulbuchforschung, vol. 89, Hannover: Georg Ecker Institut
- Hoo-Yung, L. (2001) “The Formation of National Identity in the two Koreas after Independence: Sociology of the Other”, in: *Social and Cultural Changes of the two Koreas and Korean Impression in the 21st century*, Seoul: Seoul University press
- Jones, Alisa (2005): “Changing the Past to Serve the present: History Education in mainland China”, u: E. Vickers, A. Jones (eds.), *History education and National Identity in East Asia*, New York: Rutledge
- Kenz, Kenz El (ed.) (2005): *Le massacre objet d'histoire*, Paris: Gallimard
- Kim, M. “National Identity Represented by north and South Korea Textbooks”, in: *Korea journal of Social Education*, 12, pp. 43–65.

- Koulouri, Christina ed. (2001): *Teaching the History of Southeastern Europe*, Thessaloniki: CDRSEE
- Koulouri, Christina ed. (2002): *Clio in the Balkans. The Politics of History Education*, Athens: CDRSEE
- Koulouri, Christina (2011): „Teaching „victims“: History and Memory in the Classroom“, in: *Der Donauraum, Zeitschrift des Institutes für den Donauraum und Mitteleuropa*, 1–2011, s. 55–65.
- Leopold, Marc (2005): *Inside West Nile: Violence, History and Representations on an African Frontier*, Oxford: Oxford University Press
- Liauzu, C., „At war with France’s past“, *Monde diplomatique*, English edition, 19. June 2005.
- Manojlović-Pintar, Olga (2006): „Istorijska svest i kolektivni identiteti“, u: *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Marsden, William E. (2001): *The School Textbook: Geography, History and Social Sciences*, London: Routledge
- Nora, Pierre (1989) : *Les lieux de mémoire*. Paris: CNRS
- Nora, Pierre – Chandernagor, Françoise (2008): *Liberté pour l’histoire*, Paris: Gallimard
- O’ Donell, Guillermo, Schmitter, Philippe (1986): *Transition from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Olsen, David “On the Language and Authority of Textbooks”, u: Castell, Susanne, Luke, Allen, Luke, Carmen (eds) (1989): *Language, Authority and Criticism: Readings on the School Textbook*, London: Falmer Press
- Pingel, Falk (2000): *The European Home: Representations of the 20th century in history textbooks*, Strasbourg: Council of Europe
- Renan, Ernest (2008): “What is nation?” Internet Modern History Sourcebook. 30 September 2008. <http://www.fordham.edu/halsall/mod/kant-whatis.html>.
- Rose, Caroline (1998): *Interpreting History in Sino-Japanese Relations. A Case Study in Political Decision-making*. London: Routledge
- Shahab, Zahid Ahmed and Baxter, Michelle Antonette (2007): *Texts and Contexts: Attitudes of Teachers in India and Pakistan*, New Delhi: WISCOMP
- Smit, Antoni (2010): *Nacionalni identitet*. Beograd: XX vek
- Sommers, Marc (2002): “Children, Education and War. Reaching EFA Objectives in Countries Affected by Conflict”, *Conflict Prevention and Reconstruction Unit Working Paper No 1*, 2002.
- Stojanović, Dubravka (1994): “Udžbenici istorije kao ogledalo vremena”, *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost*, V. Pešić, R. Roksandić (ur.), Beograd: Centar za antiratne akcije
- Stojanović, Dubravka (1996): “Stereotypes in Contemporary History Textbooks in Serbia as a Mirror of the Times”, *Oil on Fire. Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in South-Eastern Europe*, Wolfgang Hopken (ur.), Hanover: Georg Eckert Institut, 125–137.
- Stojanović, Dubravka (2010): *Ulje na vodi. Oglеди iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd: Peščanik
- Stojanović, Dubravka (2011): “Value Changes in the Interpretations of History in Serbia”, u: *Civic and Uncivic Values*, Ola Listhaug, Sabrina Ramet (ur.), Budimpešta: CEU Press.
- Stradling, Robert (2001): *Teaching 20th Century European History*, Strasbourg: Council of Europe

Tawil, Sobhi, Harvey, Alexandra ed. (2004): *Education, Conflict and Social Cohesion*, Geneva: UNESCO

Dubravka Stojanović

MEMORY AGAINST HISTORY. HISTORY TEXTBOOKS AS GLOBAL PROBLEM

Most nations based themselves on common culture, language and, specially, history. Those were the factors for building a unique imaginary foundation as a basis for new type of solidarity, which was at the nation's core. Social, cultural, and political elites created and strengthened awareness of the common bases that were supposed to create a new type of community, through a specific social engineering. That is why "controlling memory and oblivion has been one of the major concerns of classes, groups and individuals who dominated and dominate societies in the historical era". One of the keys for creating the sentiment of belonging to a whole was the invention of a tradition, construction of an image about the shared past, which was supposed to form a new feeling – a feeling of belonging – among the previously unconnected individuals and diverse social groups. History found itself at the core of this "invention of a tradition" – more specifically, a desired image of the past, created by the construction of the shared memory.

This is specially truth for history teaching and history textbook. History textbooks might not be the most important element in the learning process, but is the decisive medium that transmits government's messages to the widest possible school audience. That is why history textbooks could also be analyzed as historical sources that witness the intellectual, spiritual, ideological, and political state of the society. They provide states and societies with the desired identity norms, which is why they are always politicized and always reflect the political context in which they have been created. Since the process of fortifying the national collective memory is an integral part of the process of building a nation, textbooks have become an important hand of the government, agents of the official memory, with the goal of ensuring that the "approved knowledge" is transmitted. This is why Michael Apple's definition is very useful – that textbooks promote a certain belief system, legitimize and establish political and social order. Legitimate knowledge is the result of complex power relations and struggles among identifiable class race gender and religious groups.

UDC: 913(262.3)
930.85(262.3)
ID BROJ: 202601740
Pregledni naučni članak
Rad primljen: 17. 09. 2013.
Rad prihvaćen: 10. 10. 2013.

Egidio Ivetic, Ph.D., Prof.
Università degli Studi di Padova
Dipartimento di scienze storiche geografiche e dell'antichità
Via del Vescovado, 30 – Italia
egidio.ivetic@unipd.it

THE ADRIATIC SEA AS A HISTORICAL REGION

The Adriatic is a homogeneous sea as far as its form is concerned, and at the same time a complex one when its cultural stratifications are considered, stratifications particularly evident along the eastern littoral, a border zone between civilization models, between Western and Eastern Europe, Central Europe and the Mediterranean. The Adriatic as a region does not have a common historiography, there is not a single version of its past accepted by all the nations that make part of it. Recent trans-frontier policies impose a new political vision of the Adriatic, a regionalization of this sea. This tendency will have, sooner or later, a cultural implication, involving the way we look at the Adriatic past.

Key words: *the Adriatic Sea; history and historiography; transnational history.*

Ključne reči: *Jadransko more; istorija i istoriografija; transnacionalna istorija.*

Many definitions have been given to the Adriatic Sea: a closed sea, a sea of passage, a frontier between East and West, a miniature of the Mediterranean, a cove of Central Europe.¹ As a matter of fact, the Adriatic can be seen as a zone where multiple borders of political, cultural, religious and finally national

¹ Anselmi, S. 1991. *Adriatico. Studi di storia, secoli XIV-XIX*. Ancona: Clua, 13–36; Cabanes, P. (ed.), 2001. *Histoire de l'Adriatique*. Paris: Seuil, 7–26. See also: Turri, E. (ed.) 1999. *Adriatico mare d'Europa. La geografia e la storia*, Bologna: Rolo Banca 1473; Turri, E. (ed.) 2000. *Adriatico mare d'Europa. La cultura e la storia*, Bologna: Rolo Banca 1473; Turri, E., Zumiani, D. (eds) 2001. *Adriatico mare d'Europa. L'economia e la storia*. Bologna: Rolo Banca 1473.

Meanings of the Adriatic: Matvejević P., 1995. *Golfo di Venezia*. Venezia-Milano: Consorzio Venezia nuova-F. Motta; Falaschini N., Graciotti S., Sconocchia S. (eds) 1998. *Homo Adriaticus: identità culturale e autocoscienza attraverso i secoli*. Reggio Emilia, Diabasis; Fiori, F. 2005. *Un*

nature have for centuries been interlaced and overlapped. The Adriatic is a homogeneous sea as far as its form is concerned, and at the same time a complex one when its cultural stratifications are considered, stratifications particularly evident along the eastern shore of the sea, a border zone between people, languages, civilization models, but also a border zone between Western and Eastern Europe, between central Europe and the Mediterranean.²

In the Mediterranean context the Adriatic has always had a very pronounced individuality.³ From 15th to 19th century the Mediterranean sea was roughly considered as the whole of three maritime units-regions, divided by an imaginary line placed between Tunisia, eastern Sicily, Salento (Apulia) and the Ionian Islands: the region to the west of such line was known as the Western Mediterranean, the one to the east the Eastern Mediterranean or the Levant, and the Adriatic sea to the north of the line, the most inland regarding Europe.⁴ Since the 19th century, this particular significance and central role of the Adriatic has been decreasing. Today the Adriatic is divided among six states: Italy, Slovenia, Croatia, Bosnia-Herzegovina, Montenegro and Albania. That

mare. Orizzonte adriatico. Reggio Emilia: Diabasis; Cocco, E., Minardi, E. (eds) 2007. *Immaginare l'Adriatico. Contributi alla riscoperta sociale di uno spazio di frontiera.* Milano: FrancoAngeli.

² Sivignon, M. 2001. «Le cadre naturel». Cabanes (ed.). *Histoire de l'Adriatique*, 13–22. See also: Kayser, B. 1996. *Méditerranée, une géographie de la fracture.* Aix-en-Provence-Tunis-Casablanca: Edisud-Alif-Toubkal; Bosetti, G. 2006. *De Trieste a Dubrovnik: une ligne de fracture de l'Europe.* Grenoble: Université Stendhal.

³ The Mediterranean as a historical region: Carpentier, J., Lebrun, F. (eds) 1998. *Histoire de la Méditerranée.* Paris: Seuil; Horden, P., Purcell, N. 2000. *The corrupting sea. A study of Mediterranean history.* Malden (Ma.)-Oxford: Blackwell; Marino, J.A. (ed.) 2002. *Early modern history and the social sciences. Testing the limits of Braudel's Mediterranean.* Kirksville (Mo): Truman State University Press; Morris, I. 2003. «Mediterraneanization». *Mediterranean Historical Review.* 18/2, 30–55; Abulafia, D. (ed.) 2003. *The Mediterranean in history.* London: Thames and Hudson; Harris, W.V. (ed.) 2005. *Rethinking the Mediterranean.* Oxford-New York: Oxford University Press; Tabak, F. 2008. *The waning of the Mediterranean, 1550–1870. A geohistorical approach.* Baltimore (Md.): Johns Hopkins University Press; Abulafia, D. 2011. *The Great Sea. A human history of the Mediterranean.* Oxford-New York: Oxford University Press. See also: Barbero, A. (dir.) 2006–2010. *Storia d'Europa e del Mediterraneo.* Roma: Salerno (10 v.).

Cultural meanings of the Mediterranean: Matvejević, P. 1999. *Mediterranean: a cultural landscape.* Berkeley: University of California Press; Chambers, I. 2008. *Mediterranean crossings. The politics of an interrupted modernity.* Durham: Duke University Press; Cassano, F. 2011. *Southern thought and other essays on the Mediterranean.* New York: Fordham University Press.

The sea as cultural and historical topic: Peron, F., Rieucan, J. (eds) 1996. *La maritimité aujourd'hui.* Paris: L'Harmattan; Bentley, J.H., Bridenthal, R., Wigen, K. (eds) 2007. *Seascapes. Maritime histories, littoral cultures, and transoceanic exchanges.* Honolulu (Ha.): University of Hawaii Press; Klein, B., Mackenthun, G. (eds) 2004. *Sea changes. Historicizing the ocean.* New York: Routledge; Corbin A., Richard, H. (eds) 2004. *La mer, terreur et fascination.* Paris: Bibliothèque nationale de France-Seuil; Frascani, P. 2008. *Il mare.* Bologna: il Mulino (L'identità italiana).

⁴ Braudel, F. 1966. *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. 2e édition revue et augmentée.* Paris: A. Colin, v. 1, 7–145.

number would be seven if we also count Greece, considering that northern part of the island of Corfu is bathed by the Adriatic. It is notable that the Western Mediterranean includes six states, while the Eastern Mediterranean is shared by ten states.⁵

The Adriatic does not have a common historiography, there is not a single version of its past accepted by all the nations that make part of it. Instead of that there are various, sometimes conflicting, national historical visions that reflect current political situation.⁶ As if the national states possessed the sovereignty on the past of the Adriatic territories pertaining to them. This vision of the past is communicated under nationalistic rules of interpretation. According to such theories, the long-lasting Venetian or Ottoman domination is represented as an occupation and an economic exploitation of the populations on either side of the Adriatic that have created today's nations in the region.⁷ Generally, the foreign political factor is introduced as dominating owner or landlord, a recurrent *topos* in the historiography of the Eastern Adriatic as is also often found in the rest of south-east Europe. The foreign dominations are those represented by the Hungarian kingdom, Venice, the Habsburg and the Ottoman empire, but also by fascist Italy. These historical entities have developed and imposed imperial systems in order to control the regions situated next to the Adriatic, the Alps and the Danube, dominating the western Balkans; such systems were almost always considered as imperialistic entities judged by the 19th century way of thinking. Needless to say how such prejudiced interpretations limit access to primary historical sources and complicate the collaboration among historiographies.

The history of the Adriatic sea therefore pays tribute to national histories. But national histories are not the only ones. The historian who wants to write a synthesis of the Adriatic history must bear in mind at least a dozen regional histories and tens of local histories of towns, islands, villages, sanctuaries.⁸ Seen from the minimal local or regional perspective, the Adriatic appears as a protagonist, not as a background of national events. In this way one may

⁵ Lacoste, Y. 2006. *Géopolitique de la Méditerranée*. Paris: A. Colin.

⁶ As examples of conflicting visions of the Adriatic past, see: Cassi, G. 1915. *Il mare Adriatico. Sua funzione attraverso i tempi*. Milano: Hoepli; Randi O. 1914, *L'Adriatico. Studio geografico, storico e politico*. Milano: Treves; Tamaro, A. 1918–19. *La Vénétie Julienne et la Dalmatie. Histoire de la nation italienne sur ses frontières orientales*. Rome: Imprimerie du Sénat (3 v.); Novak, G. 1932. *Naše more. Razvitak moći i plovidbe na Jadranu*. Zagreb: Mjesni odbor 2. Jadranske straže u Zagrebu; Novak, G. 1962. *Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća*. Beograd: Vojno delo.

⁷ Novak, *Jadransko more*, 39–107. See also: Graciotti S. (ed.) 2001. *Mito e antimito di Venezia nel bacino adriatico, secoli XV–XIX*. Roma: Il Calamo.

⁸ See, for example: Anselmi, S. (ed.) 1988. *Italia felix. Migrazioni slave e albanesi in Occidente: Romagna, Marche, Abruzzi, secoli XIV–XVI*. Urbino: Proposte e ricerche.

discover ancient trade between the sea coasts, migratory flows of various population groups.⁹

After all, the Adriatic reveals itself as a sea-region; its history is a regional one in which we find the sum of past of the regions facing it: Apulia, Abruzzi and Molise, the Marche, Romagna, Ferrara, the Venetian lagoon, the Karst Plateau with Trieste, Istria, Dalmatia, the Croatian shoreline and the ancient Croatia, the Bay of Kotor, today's Montenegrin coast till the Drim river, the Albanian coasts and Corfu, considered the entrance key to the Adriatic. In order to encompass such plurality of histories it is necessary to start from the interpretation model elaborated by Fernand Braudel, the one that still remains unequalled.¹⁰ The Adriatic, like all seas, is formed: (a) by a "liquid space" or "liquid plain" (Braudel's terms), in which in time we measure routes, traffic of goods, coastal trade, exploitation of the resources, fishing activities, political and military control, maritime sovereignty; (b) by the coast, or better to say within whole coastal regional systems, a sort of membrane that represents the marine front when coming from inland and the terrestrial front when approaching from the sea, almost everywhere and always populated habitat, at least with minimal settlements; (c) by a wide surrounding area: as the great Mediterranean (Braudel), there also existed through the centuries a great Adriatic, in a way a crown of inland regions closely related to the sea; an extended area, having not easily detected precise borders since they could be placed some 40–50 kilometres from the coast, but could also include places like Benevento, Bologna, Padua, Lubiana, Sarajevo.

The Adriatic has its time, inside its "long durée". There are some fundamental aspects that characterize it, there are similarities and specificities compared to the rest of the Mediterranean. Like elsewhere, the urban system has been defined in the Roman age, between the 1st century BC and the 5th

⁹ For what concerns historical contacts between two littorals, we have a conspicuous bibliography: Palumbo, P.F. (ed.) 1973. *Momenti e problemi della storia delle due sponde adriatiche*. Atti del 1. Congresso internazionale sulle relazioni fra le sponde adriatiche (Brindisi-Lecce-Taranto, 15–18 ottobre 1971). Lecce: Centro di Studi Salentini; Di Vittorio, A. (ed.) 1981. *Sale e saline nell'Adriatico, secoli XV–XX*. Napoli: Giannini; Branca, V., Graciotti, S. (eds) 1983. *Barocco in Italia e nei paesi slavi del Sud*. Firenze: Olschki; Palumbo, P.F. (ed.) 1989. *Per la storia delle relazioni adriatiche*. Roma: Centro di studi sulla civiltà adriatica; Graciotti, S. (ed.) 1992. *Il libro nel bacino adriatico, secoli XV–XVIII*. Firenze: Olschki; Graciotti, S., Massa, M., Pirani, G. (eds) 1993. *Marche e Dalmazia tra umanesimo e barocco*. Reggio Emilia: Diabasis; Braccesi, L., Graciotti, S. (eds) 1999. *La Dalmazia e l'altra sponda: problemi di archaiologia adriatica*. Firenze: Olschki; Graciotti, S. (ed.) 2009. *La Dalmazia nelle relazioni di viaggiatori e pellegrini da Venezia tra Quattro e Seicento*. Roma: Bardi; Bruni, F., Maltezos, Ch. (eds) 2011. *L'Adriatico. Incontri e separazioni (18.–19. sec.)*. Venezia: Istituto veneto di scienze lettere ed arti.

¹⁰ Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen*; Braudel, F. (ed.) 1977. *La Méditerranée. L'espace et l'histoire*. Paris: Arts et métiers graphiques; Braudel, F. (ed.) 1978. *La Méditerranée. Les hommes et l'héritage*. Paris: Arts et métiers graphiques.

century AD, with the foundation and the development of cities in Apulia and on the eastern coast, from Aquileia to Apollonia (near Valona).¹¹ The disposition of these centres, their connections with islands and inlands, the formation of zones of influence, of countrysides (contadi) and then of the regions, as well as the net of roads into the continent, are all aspects that influenced the Adriatic history all the way to the present.¹²

In the 6th century the Byzantine age begins. Byzantium had the control of the western Adriatic coast (one thinks of Ravenna and Romagna) till the 8th century, while Venice, Dalmatia and what will become the Albanian coasts made part of the Byzantine Commonwealth till the 11th–12th century. The territorial and maritime arch developed between Venice, Dalmatia and the Levant was in conflict with the inland where the Lombards and the Slavs had been settled. From an inner sea, the Adriatic turned into a border sea between Byzantium and the new populations. During this phase the Adriatic maritime routes strengthened along the south-east/north-west axis; the eastern Adriatic became communication link between Byzantium and the Ravenna exarchate and then with the Venetian.¹³ Venice-Rialto became the inheritor of the Byzantine maritime system. Remnants of the Byzantine tradition are to be found in the Serb and Greek religious confession along the coastline and the inland of south-eastern Adriatic, but there also belongs the city of Venice, especially its most ancient sight (Saint Marco).

Venice imposed its authority, but not yet its sovereignty, over Dalmatia in the year 1000. The first crusades brought the Adriatic sea in the focus of communication between West and East; not only Venice-Dalmatia but also the cities of Apulia had a remarkable development from the 12th century onwards. While the western coast of the sea with the exception of Apulia, due to technical-maritime reasons remained relatively passive to the economic and political transformations, the political role of the Ecclesiastical Church remained also marginal, but Venice developed along the oriental coast its economic, political and cultural space, in particular after the forth crusade of 1202–1204.¹⁴

The control of the Eastern Adriatic was fundamental to the aims of the political and economic dominion that Venice formed in the Levant between 13th

¹¹ Cabanes, P. 2001. «L'Adriatique dans l'Antiquité». Cabanes (ed.). *Histoire de l'Adriatique*, 23–106.

¹² Brogiolo, G., Delogu, P. (eds) 2005. *L'Adriatico dalla tarda antichità all'età carolingia*. Firenze: All'insegna del giglio.

¹³ Ducellier, A. 2001. «L'Adriatique du IVe au XIIIe siècle». Cabanes (ed.). *Histoire de l'Adriatique*, 107–312.

¹⁴ Ortalli, G., Ravegnani, G., Schreiner, P. (eds) 2006. *Quarta crociata. Venezia, Bisanzio, impero latino*. Venezia: Istituto veneto di scienze, lettere ed arti (2 v.).

and 15th century.¹⁵ Its geo-strategic dominance in the entire Adriatic became a reality with its sovereignty over Dalmatia, 1204–1358 and 1409–1707, over Istria 1267/1420–1797 and Ionian Islands, 1386–1797. The Adriatic became in effect “the Gulf of Venice”.¹⁶ The Venetian hegemony was nonetheless constantly questionable. The first antagonist of Venice was Hungary, between 1102 and 1409. Genoa, the rival in the Levant and in the Black Sea, did not hesitate to attack the “Most-serene” Republic in the heart of its gulf, besieging certain lagoons.¹⁷ Then came the turn of the Habsburgs between 16th and 18th century. Venice clashed twice with the Habsburgs, in 1508–1516 and in 1615–1618; no other wars ensued only because both rivals were threatened by the Ottomans. Much more complex was the relationship between Venice and the Ottomans. Venice fought seven wars against the Sublime Porte between 1469 and 1718, but in the meantime it managed to achieve long periods of peace, 1573–1645 and 1718–1797.¹⁸ After all, the Ottomans were less dangerous neighbours than the Habsburgs who tried on more occasions to tilt militarily and economically the Adriatic hegemony of Venice.¹⁹ On the other hand, the Ottomans had politically united the Levant under their empire, becoming a sole opponent in numerous markets. The role of the kingdom of Naples in the Adriatic context remained marginal from 16th to 18th century; nevertheless, the role of Apulia was that of being a commercial bridge towards the Levant. The republic of Ragusa completed the political picture, being a small Venice and, together with the Venetian Dalmatia, the interface of the West on the Balkan shores.

From 15th to 18th century the Adriatic became in all aspects a region where various civilizations coexisted. Apart from being a shoreline-border between Catholicism and Orthodoxy, the Eastern Adriatic became the westernmost zone where Ottoman Islam held coasts of Dalmatia and Albania, beginning from the 16th century.²⁰ Today this aspect is often underestimated. The historical

¹⁵ Doumerc, B. 2001. «L'Adriatique du XIIIe au XVIIe siècle». Cabanes (ed.). *Histoire de l'Adriatique*, 201–312.

¹⁶ Hocquet, J.-C. 2006. *Venise et la mer, XIIe–XVIIIe siècle*. Paris: Fayard; Judde de Lari-viere, C. 2008. *Naviguer, commercer, gouverner. Economie maritime et pouvoirs a Venise (XVe–XVIe siècle)*. Leiden-Boston: Brill.

¹⁷ Krekić, B. 1997. «Venezia e l'Adriatico». Arnaldi, G., Cracco, G., Tenenti, A. (eds). *Storia di Venezia*. v. 3, *La formazione dello Stato patrizio*. Roma: Istituto dell'Enciclopedia italiana Treccani, 43–65.

¹⁸ Ivetić, E. 2011. «The Peace of Passarowitz in Venice's Balkan Policy». Ingrao, Ch., Pešalj, J., Samardžić, N. (eds.). *The Peace of Passarowitz 1718*. West Lafayette (In.): Purdue University Press, 63–72.

¹⁹ Chaline, O. 2001. «L'Adriatique, de la guerre de Candia à la fin des Empires (1645–1918)». Cabanes (ed.). *Histoire de l'Adriatique*, 313–505.

²⁰ Ortalli, G., Schmitt, O.J. (eds) 2009. *Balcani Occidentali, Adriatico e Venezia fra XIII e XVIII secolo-Der westliche Balkan, der Adria-raum und Venedig (13.–18. Jahrhundert)*. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

continuity of Islam in the Adriatic is also underestimated. Nevertheless, the Adriatic basin, at least judging by Venetian dominions and the Italian shore, was culturally homogeneous area during the 17th and 18th century, especially from the point of view of literature and arts circulation.²¹ In 1797 the Venetian Republic collapsed with the arrival of the Napoleonic troops, so the Habsburgs became for several years a dominating force in the Adriatic.²² The French return in the years 1805–1813 brought the end of the republic of Ragusa, the creation of the kingdom of Italy and, in 1809–1813, the birth of the Illyric Provinces, a piece of metropolitan France on the Adriatic coast. The Restoration gave back to the Habsburgs both direct and indirect dominion over the Adriatic. The 19th century was a century of modernity and of the rise of national communities.²³ Above all, the eastern coast witnessed the contrast between rises of the Croatian and the Italian national feeling.²⁴ Italy's unification in fact provoked a sharp political division in the Adriatic. Beyond Italy, Austria (Austria-Hungary from 1867) and the Ottoman empire recognised in 1878 the principedom of Montenegro as a coastal state. In 1913, as a result of the Balkan wars, the Ottoman sovereignty came to an end (1479–1913) leaving place to Albania. Although the sea was a place in which the rival Italian and Austrian naval forces collided, the economic contacts between the two coasts remained very much in effect till 1945.

In 1918 Yugoslavia succeeded Austria-Hungary and the Montenegro on the eastern bank. The tensions between this new state and Italy never ended, partly because imperialist aspirations of fascist Italy wanted to materialise in the Adriatic and the Eastern Mediterranean.²⁵ With the occupation of Albania in 1939 and with the occupation of the Yugoslavia in 1941, Mussolini made the Adriatic an "Italian lake".²⁶ That was an experiment that collapsed in September 1943, allowing the German Reich to show off in the form of the *Adriatische Küstenland* on this sea, and therefore in the Mediterranean.

²¹ See: Zorić, M. 1989. *Italia e Slavia. Contributi sulle relazioni letterarie italo-jugoslave dall'Ariosto al D'Annunzio*. Padova: Antenore; Graciotti (eds). *Barocco in Italia e nei paesi slavi del Sud*; Graciotti (ed.). *Il libro nel bacino adriatico, secoli XV–XVIII*.

²² Ivetic, E. 2011. «L'Adriatico alla fine del Settecento: il rilancio mancato». Bruni, Maltezou (eds). *L'Adriatico. Incontri e separazioni*, 23–38.

²³ Chaline. «L'Adriatique, de la guerre de Candia à la fin des Empires», 430–505.

²⁴ Clewing, K. 2001. *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung. Dalmatien in Vormärz und Revolution*. München: Oldenbourg; Cetnarowicz, A. 2008. *Die Nationalbewegung in Dalmatien im 19. Jahrhundert: vom 'Slawentum' zur modernen kroatischen und serbischen Nationalidee*. Frankfurt am Main-New York: P. Lang.

²⁵ Sivignon, M. 2001. «L'Adriatique de 1918 à nos jours». Cabanes (ed.). *Histoire de l'Adriatique*, 507–587.

²⁶ Rodogno, D. 2002. *Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche di occupazione dell'Italia fascista (1940–1943)*. Torino: Bollati Boringhieri.

In 1945 Yugoslavia rose again, now popular, socialist and federalist, and the Adriatic became the dividing line between Western Europe and Eastern Europe, although Tito, the Yugoslav leader, had left the Soviet block in 1948. Enver Hoxa's Albania experienced one of the most oppressive communist regimes, passing from the patronage of Moscow to the one of China, suffered the most complete isolation in comparison with the adjacent countries. The fall of the socialist regimes in Yugoslavia and Albania, the end of the Yugoslavian federation in 1991, opened a new phase in which the Adriatic became the boundary between the united Europe and the troubled zone of the western Balkans. The war in Europe reached again Adriatic coast in 1991 and 1995, during the Yugoslav conflicts.

A definite change came into effect only in 2004 and 2013. Beside Italy, Slovenia and Croatia entered the European Union as member-states. In 2006 the Euro-region of the Adriatic was constituted as a trans-boundary entity aimed at developing relations among regions that share waters of this sea. In a way, those trans-frontier policies, for example in the InterReg projects of the European Union, impose a new political and cultural vision of the Adriatic, a kind of regionalization of this sea.²⁷

A common history is revealed to have a central role. The Adriatic past – the Roman heritage, the Orthodox and Byzantine heritage, the Venetian civilization, the Ottoman civilization, the Habsburg world, the age of nation-building and of national contrasts – nowadays turns into a different value, becomes a transnational heritage shared between Adriatic littorals. The transnational historical dimension is considered a tool for overcoming the “centre-suburb” logic imposed by the national political and cultural perspective, a logic that has reduced the Adriatic parts to a tourist periphery. In a different way, the sense of cross-national Adriatic belonging, a model proclaimed recently within local political environments, appears as the alternative for the future of this sea-region in order to overcome its peripheral character.

After all, the Adriatic as a boundary and in trans-boundary context constitutes a “historical object”, a European historical area, and represents in

²⁷ Botta, F. Capriati, M. (eds) 2003. *Transizione nei Balcani e reti transadriatiche. Il valore della prossimità*. Bari: Cacucci; Botta, F., Garzia, I., Guaragnella, P. (eds) 2007. *La questione adriatica e l'allargamento dell'Unione europea*. Milano: FrancoAngeli; Bucarelli, M., Monzali L. (eds) 2009. *Italia e Slovenia fra passato, presente e futuro*. Roma: Edizioni Studium; Botta, F., Scianatico, G. (eds) 2010. *Lezioni per l'Adriatico. Argomenti a favore di una nuova euroregione*. Milano: FrancoAngeli; Trinchese, S., Caccamo, F. (eds) 2011. *Rotte adriatiche tra Italia, Balcani e Mediterraneo*. Milano: FrancoAngeli; Canullo, G., Chiapparino, F., Cingolani, G. (eds) 2011. *The Adriatic-Balkan Area from Transition to Integration*. Napoli: Edizioni scientifiche italiane. See also: Pécout, G. (ed.) 2004. *Penser les frontières de l'Europe du 19. au 21. siècle. Élargissement et union: approches historiques*. Paris: Presses Universitaires de France.

itself a transnational heritage for nations that could find their own territorial and cultural border in it.²⁸

LIST OF REFERENCES

- Abulafia, D. (ed.) 2003. *The Mediterranean in history*. London: Thames and Hudson.
- Abulafia, D. 2011. *The Great Sea. A human history of the Mediterranean*. Oxford-New York: Oxford University Press.
- Anselmi, S. (ed.) 1988. *Italia felix. Migrazioni slave e albanesi in Occidente: Romagna, Marche, Abruzzi, secoli XIV–XVI*. Urbino: Proposte e ricerche.
- Anselmi, S. 1991. *Adriatico. Studi di storia, secoli XIV–XIX*. Ancona: Clua.
- Barbero, A. (dir.) 2006–2010. *Storia d'Europa e del Mediterraneo*. Roma: Salerno (10 v.).
- Bentley, J.H., Bridenthal, R., Wigen, K. (eds) 2007. *Seascapes. Maritime histories, littoral cultures, and transoceanic exchanges*. Honolulu (Ha.): University of Hawaii Press.
- Bosetti, G. 2006. *De Trieste a Dubrovnik: une ligne de fracture de l'Europe*. Grenoble: Université Stendhal.
- Botta, F. Capriati, M. (eds) 2003. *Transizione nei Balcani e reti transadriatiche. Il valore della prossimità*. Bari: Cacucci.
- Botta, F., Garzia, I., Guaragnella, P. (eds) 2007. *La questione adriatica e l'allargamento dell'Unione europea*. Milano: FrancoAngeli.
- Botta, F., Scianatico, G. (eds) 2010. *Lezioni per l'Adriatico. Argomenti a favore di una nuova euroregione*. Milano: FrancoAngeli.
- Braccesi, L., Graciotti, S. (eds) 1999. *La Dalmazia e l'altra sponda: problemi di archaiologia adriatica*. Firenze: Olschki.
- Branca, V., Graciotti, S. (eds) 1983. *Barocco in Italia e nei paesi slavi del Sud*. Firenze: Olschki.
- Braudel, F. 1966. *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. 2e édition revue et augmentée*. Paris: A. Colin.
- Braudel, F. (ed.) 1977. *La Méditerranée. L'espace et l'histoire*. Paris: Arts et métiers graphiques.
- Braudel, F. (ed.) 1978. *La Méditerranée. Les hommes et l'héritage*. Paris: Arts et métiers graphiques.
- Brogio, G., Delogu, P. (eds) 2005. *L'Adriatico dalla tarda antichità all'età carolingia*. Firenze: All'insegna del giglio.
- Bruni, F., Maltezou, Ch. (eds) 2011. *L' Adriatico. Incontri e separazioni (18.–19. sec.)*. Venezia: Istituto veneto di scienze lettere ed arti.
- Bucarelli, M., Monzali, L. (eds) 2009. *Italia e Slovenia fra passato, presente e futuro*. Roma: Edizioni Studium.
- Cabanes, P. (ed.) 2001. *Histoire de l'Adriatique*. Paris: Seuil.

²⁸ Graciotti, S., «L' homo adriaticus di ieri e quello di oggi». Falaschini, Graciotti, Sconocchia (eds). *Homo Adriaticus*, 11–26; Ivetic, E. 2014 (forthcoming). *Un confine nel Mediterraneo. L'Adriatico orientale tra Italia e Slavia (1300–1900)*. Roma: Viella.

- Cabanes, P. 2001. «L'Adriatique dans l'Antiquité». Cabanes (ed.). *Histoire de l'Adriatique*, 23–106.
- Canullo, G., Chiapparino, F., Cingolani, G. (eds) 2011. *The Adriatic-Balkan Area from Transition to Integration*. Napoli: Edizioni scientifiche italiane.
- Carpentier, J., Lebrun, F. (eds) 1998. *Histoire de la Méditerranée*. Paris: Seuil.
- Cassano, F. 2011. *Southern thought and other essays on the Mediterranean*. New York: Fordham University Press.
- Cassi, G. 1915. *Il mare Adriatico. Sua funzione attraverso i tempi*. Milano: Hoepli.
- Cetnarowicz, A. 2008. *Die Nationalbewegung in Dalmatien im 19. Jahrhundert: vom 'Slawentum' zur modernen kroatischen und serbischen Nationalidee*. Frankfurt am Main – New York: P. Lang.
- Chaline, O. 2001. «L'Adriatique, de la guerre de Candia à la fin des Empires (1645–1918)». Cabanes (ed.). *Histoire de l'Adriatique*, 313–505.
- Chambers, I. 2008. *Mediterranean crossings. The politics of an interrupted modernity*. Durham: Duke University Press.
- Clewing, K. 2001. *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung. Dalmatien in Vormärz und Revolution*. München: Oldenbourg.
- Cocco, E., Minardi, E. (eds) 2007. *Immaginare l'Adriatico. Contributi alla riscoperta sociale di uno spazio di frontiera*. Milano: FrancoAngeli.
- Corbin A., Richard, H. (eds) 2004. *La mer, terreur et fascination*. Paris: Bibliothèque nationale de France-Seuil.
- Di Vittorio, A. (ed.) 1981. *Sale e saline nell'Adriatico, secoli XV–XX*. Napoli: Giannini.
- Doumerc, B. 2001. «L'Adriatique du XIIIe au XVIIe siècle». Cabanes (ed.). *Histoire de l'Adriatique*, 201–305.
- Ducellier, A. 2001. «L'Adriatique du IVe au XIIIe siècle». Cabanes (ed.). *Histoire de l'Adriatique*, 107–200.
- Falascini N., Graciotti S., Sconocchia S. (eds) 1998. *Homo Adriaticus: identità culturale e autocoscienza attraverso i secoli*. Reggio Emilia, Diabasis.
- Fiori, F. 2005. *Un mare. Orizzonte adriatico*. Reggio Emilia: Diabasis.
- Frascani, P. 2008. *Il mare*. Bologna: il Mulino (L'identità italiana).
- Graciotti, S. (ed.) 1992. *Il libro nel bacino adriatico, secoli XV–XVIII*. Firenze: Olschki.
- Graciotti, S. (ed.) 2001. *Mito e antimito di Venezia nel bacino adriatico, secoli XV–XIX*. Roma: Il Calamo.
- Graciotti, S. (ed.) 2009. *La Dalmazia nelle relazioni di viaggiatori e pellegrini da Venezia tra Quattro e Seicento*. Roma: Bardi.
- Graciotti, S., Massa, M., Pirani, G. (eds) 1993. *Marche e Dalmazia tra umanesimo e barocco*. Reggio Emilia: Diabasis.
- Graciotti, S., «L' homo adriaticus di ieri e quello di oggi». Falascini, Graciotti, Sconocchia (eds), *Homo Adriaticus*, 11–26.
- Harris, W.V. (ed.) 2005. *Rethinking the Mediterranean*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Hocquet, J.-C. 2006. *Venise et la mer, XIIe–XVIIIe siècle*. Paris: Fayard.
- Horden, P., Purcell, N. 2000. *The corrupting sea. A study of Mediterranean history*. Malden (Ma.)-Oxford: Blackwell.

- Ivetic, E. 2011. «L'Adriatico alla fine del Settecento: il rilancio mancato». Bruni, Maltezos (eds). *L'Adriatico. Incontri e separazioni*, 23–38.
- Ivetic, E. 2011. «The Peace of Passarowitz in Venice's Balkan Policy». Ingraio, Ch., Pešalj, J., Samardžić, N. (eds.). *The Peace of Passarowitz 1718*. West Lafayette (In.): Purdue University Press, 63–72.
- Ivetic, E. 2014 (forthcoming). *Un confine nel Mediterraneo. L'Adriatico orientale tra Italia e Slavia (1300–1900)*. Roma: Viella.
- Judde de Larivière, C. 2008. *Naviguer, commercer, gouverner. Economie maritime et pouvoirs a Venise (XVe – XVe siècle)*. Leiden–Boston: Brill.
- Kayser, B. 1996. *Méditerranée, une géographie de la fracture*. Aix-en-Provence-Tunis-Casablanca: Edisud-Alif-Toubkal.
- Klein, B., Mackenthun, G. (eds) 2004. *Sea changes. Historicizing the ocean*. New York: Routledge.
- Krekić, B. 1997. «Venezia e l'Adriatico». Arnaldi, G., Cracco, G. Tenenti, A. (eds) 1997. *Storia di Venezia*. v. 3, *La formazione dello Stato patrizio*. Roma: Istituto dell'Enciclopedia italiana Treccani. 43–65.
- Lacoste, Y. 2006. *Géopolitique de la Méditerranée*. Paris: A. Colin.
- Marino, J.A. (ed.) 2002. *Early modern history and the social sciences. Testing the limits of Braudel's Mediterranean*. Kirksville (Mo): Truman State University Press.
- Matvejević P., 1995. *Golfo di Venezia*. Venezia-Milano: Consorzio Venezia nuova-F. Motta.
- Matvejević P., 1999. *Mediterranean: a cultural landscape*. Berkeley: University of California Press.
- Morris, I. 2003. «Mediterraneanization». *Mediterranean Historical Review*. 18/2, 30–55.
- Novak, G. 1932. *Naše more. Razvitak moći i plovidbe na Jadranu*. Zagreb: Mjesni odbor 2. Jadranske straže u Zagrebu.
- Novak, G. 1962. *Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća*. Beograd: Vojno delo.
- Ortalli, G., Ravegnani, G., Schreiner, P. (eds) 2006. *Quarta crociata. Venezia, Bisanzio, impero latino*. Venezia: Istituto veneto di scienze, lettere ed arti (2 v.).
- Ortalli, G., Schmitt, O.J. (eds) 2009. *Balcani Occidentali, Adriatico e Venezia fra XIII e XVIII secolo-Der westliche Balkan, der Adriaum und Venedig (13.–18. Jahrhundert)*. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Palumbo, P.F. (ed.) 1973. *Momenti e problemi della storia delle due sponde adriatiche*. Atti del I. Congresso internazionale sulle relazioni fra le sponde adriatiche (Brindisi-Lecce-Taranto, 15–18 ottobre 1971). Lecce: Centro di Studi Salentini.
- Palumbo, P.F. (ed.) 1989. *Per la storia delle relazioni adriatiche*. Roma: Centro di studi sulla civiltà adriatica.
- Pécout, G. (ed.) 2004. *Penser les frontières de l'Europe du 19. au 21. siècle. Élargissement et union: approches historiques*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Peron, F., Rieucan, J. (eds) 1996. *La maritimité aujourd'hui*. Paris: L'Harmattan.
- Randi, O. 1914. *L'Adriatico. Studio geografico, storico e politico*. Milano: Treves.
- Rodogno, D. 2002. *Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche di occupazione dell'Italia fascista (1940–1943)*. Torino: Bollati Boringhieri.
- Sivignon, M. 2001. «Le cadre naturel». Cabanes (ed.). *Histoire de l'Adriatique*, 13–22.

- Sivignon, M. 2001. «L'Adriatique de 1918 à nos jours». Cabanes. *Histoire de l'Adriatique*, 507–587.
- Tabak, F. 2008. *The waning of the Mediterranean, 1550–1870. A geohistorical approach*. Baltimore (Md.): Johns Hopkins University Press.
- Tamaro, A. 1918–19. *La Vénétie Julienne et la Dalmatie. Histoire de la nation italienne sur ses frontières orientales*. Rome: Imprimerie du Sénat (3 v.).
- Trinchese, S., Caccamo, F. (eds) 2011. *Rotte adriatiche tra Italia, Balcani e Mediterraneo*. Milano: FrancoAngeli.
- Turri, E. (ed.) 1999. *Adriatico mare d'Europa. La geografia e la storia*, Bologna: Rolo Banca 1473.
- Turri, E. (ed.) 2000. *Adriatico mare d'Europa. La cultura e la storia*, Bologna: Rolo Banca 1473.
- Turri, E., Zumiani, D. (eds) 2001. *Adriatico mare d'Europa. L'economia e la storia*. Bologna: Rolo Banca 1473.
- Zorić, M. 1989. *Italia e Slavia. Contributi sulle relazioni letterarie italo-jugoslave dall'Ariosto al D'Annunzio*. Padova: Antenore.

Egidio Ivetic

JADRANSKO MORE KAO ISTORIJSKA REGIJA

Jadransko more je prepoznatljiva pomorska celina unutar Sredozemnog mora. Po Brodelu, Jadran je Mediteran u malom. Kao malo koje drugo more Jadran ima bogatu istoriografiju podeljenu po regijama i nacijama koje žive na njegovim obalama. Jadran, također, jest more oko kojega su se graničile kroz vekove različite civilizacije, kulture, konfesije i religije. U poslednjim godinama Jadran je ušao u proces političkog zbližavanja obala. Pa ipak, još se ne može govoriti o kakavoj jadranskoj kulturi ili istoriji, iako je nedvojbeno da postoji zajednička prošlost za obale i narode koji tu žive. Autor smatra da je zrelo vreme za stvaranje jadranske zajedničke istoriografije na predodžbi da je Jadran jedna regionalna celina, kao deo Mediterana i Evrope, te kao prostor granica, i stoga kao prostor transnacionalnih kulturnih iskustava.

UDC: 392.313(497.1)(262.3)"18/19"
305-055.2(497.1)(262.3)"18/19"
ID BROJ: 202607628
Izvorni naučni članak
Rad primljen: 20.09.2013.
Rad prihvaćen: 20.09.2013.

Nikola Samardžić, PhD
Professor, Department of History
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Čika Ljubina 18 – 20, Belgrade
nsamardz@f.bg.ac.rs

“*CHERCHEZ LA FEMME*” :
THE MOTHER’S ROLE IN TRADITIONAL DEVIANT BEHAVIOR
IN PRE-MODERN ADRIATIC HINTERLANDS*

Traditional rural solidarity originated from the daily struggle for life and its renewal. It is impossible to imagine traditional relations in the Mediterranean and the Balkan hinterland without introducing a concept of matriarchy. Mothers were at the top of the pyramid of social order. Mother is the ultimate *consigliere*: sons have often ignored the father’s will, sometimes even openly opposed, despised their wife or children, secretly feared the authorities and even more secretly cooperated, etc., but the opinion of the mother felt as a moral imperative or a natural state of biological order. The patriarchal nature of the family and the society was remaining more public than private. Historical reality, however, reveals the true role of women, deeper and more significant than the one that conceals the “macho” society. The long duration of personal and collective liberation: from feudalism, from the Turks, from the traditional church and traditional practices, the real and imaginary authority and from authoritarian rule, from clientelistic state and autarchic economy, etc. – actually points to the realities of repressed vulnerability in the depths of epic narrative. In these depths important power of women, especially mothers, is also intentionally or spontaneously obscured.

Key words: *mother, son, matriarchy, tradition, banditry.*

Ključne reči: *majka, sin, matrijarhat, tradicina, banditizam.*

* Here is presented a research on a scientific project “The Modernization of the Western Balkans” (Modernizacija Zapadnog Balkana, No. 177009), Financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

The past has irretrievably misplaced, forgotten or ignored important facts about family and kinship relations as basic social structures. Traumatic disintegration of traditional society, family co-operatives and nuclear families during the 19th and 20th centuries reveals the complexity of kinship in pre-modern era. Widespread social pathology in South and South-East Europe, explained, in broad historical terms, by weakness of state institutions and foreign rule, is specially contributing to the composite character of family relationships observed within the dynamics of historical development, so that the new national governments, during the 19th century, were also felt as alien and hostile. The constant of such relations was in conjunction of poverty and sharp social inequality, customary law and oral culture, and weird interweaving of authoritarian and submissive mentalities.

I became almost accidentally interested in relationship of family education and banditry in the Mediterranean, particularly in the Adriatic hinterlands. Maybe another general history of *haydouks*, both rebels and bandits, should be also written, even including the 20th century. In the last decades of the 20th century, the Yugoslav and Serbian culture regressed to their epic and tribal origins, after being hidden under thin modernization shroud. Ethnically organized gangs emerged becoming again masters of life and death, managing politics, economics and culture. The process of violent disintegration liberated the demons of the past, and humanity was reduced to its substantial forces of biological survival. The broad Adriatic hinterland has raised its voices driven by wild instincts of identity reconstruction. Epic revival called for return to traditional forms of life and social relationships, invoking heroic ancestors, revealing deep layers of pathological mentalities and characters from the distant past, suddenly again alive and uncontrollable. We were immediately faced with the customs and worldviews of a seemingly historically defeated traditional society. “Back to the roots” exposed, over time, details about the origins that we forgot, or never found in the sources, and encouraged further study. Many of these assumptions have already found a place in scientific research.

Matriarchal patriarchate?

The history was predominantly “male”. The role of women was neglected also due to the lack of resources: men mostly created and recorded the history. But the contemporary subsequent introduction of women in history implies their proper role, and their presumed responsibility in terms of social and individual moral development.

In pre-modern Adriatic hinterlands, the mothers were at the top of the pyramid of social order and physical survival. Mother is the ultimate *consigliere*: sons have often ignored the father’s will, sometimes even openly opposed,

despised their wife or children, secretly feared the authorities and even more secretly cooperated, etc., but the opinion of the mother felt as a moral imperative or a natural state of biological order. Mother participates her son's marriage. She "knows the best" how women are, and remains a corrective moral conduct of her daughter in law.

Occupying the space between formal, narrative ideology, and the social structure, mothers play a dual role and double game: unwritten order requires the patriarchal hierarchy, while the real life includes important elements of the matriarchate. The patriarchal nature of the family and the society was remaining more public than private. Historical reality, however, reveals the true role of women, deeper and more significant than the one that conceals the "macho" society. The long duration of personal and collective liberation: from feudalism, from the Turks, from the traditional church and traditional practices, the real and imaginary authority and from authoritarian rule, from clientelistic state and autarchic economy, etc. – actually points to the realities of repressed vulnerability in the depths of epic narrative. In these depths important power of women, especially mothers, is also intentionally or spontaneously obscured. "Women achieve this power not by virtue of being wives, but as the result of becoming mothers, and, eventually, grandmothers. In this way, it will be demonstrated, women legitimize their status within their husbands' kinship groups by giving birth to sons and through the influence they exert over their children in general."¹

Until the end of the 20th century the contemporary Yugoslav families have remained generally a "product of a long history of corporate and anti-individualistic ideology", opposing the standards of the independent nuclear household. Traditional family long resisted the challenges of modernization, even adapting to the conditions of urban life and new social relations, as a diachronic entity independent of the historical changes and their challenges that are considered temporary, accidental and long-term unsustainable, and therefore unacceptable. Such a family seems to involve the membership, and thus influence, of its long gone ancestors. Even in the second part of 20th century Yugoslav families remained multigenerational, and the presence of grandparents in either rural or urban environment homes was regarded as a positive and even desirable.²

Mediterranean and Balkans families rejected, during the change of generations, the ethics of individualism and the beliefs in self-determination. Their spirit was remaining corporate, based on interpersonal dependence, rather than on ability of the individual and the need for progress and change

¹ Simić 1983, 68.

² Simić 1983, 70.

in each successive generation. “This orientation is expressed by the strong attachment of children to their siblings, parents, and other kin in preference to extra-family peers. Moreover, family roles are conceived as interdependent, reciprocal, and complementary rather than replicative. At the same time, the family constitutes an almost closed universe, and is the focus of a double moral standard in a society that functions, even in the public sector, largely in terms of particularism and personalism.”³

Even the marriage was a collective act, often an alliance between competitive and potentially antagonistic groups.

In poor and backward rural society, daughters were considered as a biological need and social surplus. As they always married into other households and even other communities, sons usually become a mother’s primary focus. The mother often manipulated her son in order to make him a factor of balance in her relations with the husband, his father. Son is an ally in antagonism with the husband, his relationship with the family, especially his ability or disability to provide the physical survival, and in opposition, even more important, with her mother-in-law. In southern Italy, “once a woman has power, however slight her influence appears to be outside the family, she consolidates it into a hold over her sons stronger than that famous boast of the Jesuits. Only death will loosen it, but already her daughter-in-law has learned the art of day-by-day living and day-by-day power and has tied her sons to her as firmly as though they were still swaddled”.⁴ As the mother is a family “intruder”, being considered as a stranger, or alien, the son is a biological and social member of his father’s lineage and the inheritor of a share of his father’s property. Son is thus emerging as the only stronghold of his mother’s position. Son’s eventual new leading position in traditional patriarchal order provides his mother with prestige and authority, imposed even upon himself, and he accepts them primarily through the unconscious linkage to his biological mother, and by means value systems and ethics codes, and above all, through a sense of guilt that mothers often use to manipulate and rule. It is understood that the patriarchal and collectivist culture did not allow any introspection that would lead to substantial relationship discovered by the psychoanalysis in its very beginnings. In other words, “the power of mothers is accrued slowly over the years through the medium of their sons who occupy positions of prestige and authority in an overtly patriarchal society. This power is not only derived from the structural legitimacy bestowed by the birth of a son in a system of patrilineal descent, but also from the more subtle affectual and moral dominance exercised by mothers, a dominance that

³ Simić 1983, 72.

⁴ Cornelisen 1977, 219.

is both the product of widely accepted cultural values and a long and careful process of socialization and indoctrination”⁵

“Among the most important messages conveyed to sons are those concerning sex and procreation. These imperatives are rooted in a sexual and moral double standard. On the one hand, the mother surrounds herself with an aura of martyrdom and virginal purity giving visible expression of the *pain* associated with sexuality and childbirth. At the same time, a mother sometimes tacitly encourages her sons to associate with *profane* women outside of the home. The implicit message is that women other than family members and kin are potentially *whores* to be freely exploited. The mother creates a debt that can never be fully paid.”⁶

Living and Being Together

Mother is most idealized person in Balkan traditional culture. In a cramped relationship with her dominant husband and even more dominant mother-in-law, mother is submitted to intense and affective oncoming to her children, particularly sons. Mother’s importance increases as the sons become over time more significant in the patriarchal household, especially when the father is absent, indifferent, or disappeared in disease, war or even banditry.

In the famous epic cycle of Marko Kraljević, Prince Marko, the hero’s mother directs him to a good and moral behavior. (The Prince Marko’s personality is a confusing mishmash of a weak and meaningless Turkish vassal from the late 14th century, and the contemporary outlaw and robber, *haydouk*, from the later, though unspecified timing, when the song emerged, inspired by the discrete beginnings of anarchy in the Ottoman Empire.) The epic singer is not able to explain her role in his character building though, as he is sometimes openly a hypocrite and political coward, but he reveals their complex relationship, with his father mainly excluded.⁷ One of the most bizarre example of pathological relationship both with the mother and the public order is the famous epic folk poem *Prince Marko’s Plowing*. At the beginning, he drinks wine with his mother, with whom he apparently lives (!) She scolds him for “trooping” (“četovanje”, actually a banditry), and insists that he sows the wheat and feed them both (“you should feed both me and you”). Marko goes, instead, to the “imperial” road (by the way used not only by the Turks, but also by Serbs and foreigners), and begins to plow. In a subsequent quarrel, he clashes with a squad of janissaries, and brings back home, to his mother, “three

⁵ Simić, 1983, 78–79.

⁶ Simić, 1983, 79–81.

⁷ Beissinger 2001, 407–408.

loads of treasures.” (A similar attitude regarding the public property was kept in common mentality even during the establishments of the Serbian state in the 19th and 20th centuries.)

The epic singer but cannot explain her role in his character building though, as he is sometimes openly a hypocrite and political coward, but he reveals their complex relationship, with his father mainly excluded.⁸ One of the most bizarre example of pathological relationship both with the mother and the public order is the famous epic folk poem *Prince Marko's Plowing*. Prince Marko's personality is a confusing mishmash of a weak and meaningless Turkish vassal from the late 14th century, and the contemporary outlaw and robber, *haydouk*, from the later, though unspecified timing, when the song emerged, inspired by the discrete beginnings of anarchy in the Ottoman Empire. At the beginning, he drinks wine with his mother, with whom he apparently lives (!) She scolds him for “trooping” (“četovanje”, actually a banditry), and insists that he sows the wheat and feed them both (“you should feed both me and you”). Marko goes, instead, to the “imperial” road (by the way used not only by the Turks, but also by Serbs and foreigners), and begins to plow. In a subsequent quarrel, he clashes with a squad of janissaries, and brings back home, to his mother, “three loads of treasures.” (A similar attitude regarding the public property was kept in common mentality even during the establishments of the Serbian state in the 19th and 20th centuries.)⁹

On the other side of the “common” Adriatic, Southern Italy and Sicily are considered as traditional exporters of “organized” society that has left its mark even on the history of the United States. Maybe the Balkans *haydouks* and banditry history and phenomenology from the 16th to the 21th century has still remained under explored.

On the other side of Atlantic, the Oedipus complex question, especially troubled mother and son relationship was shyly announced in *The Godfather* 2 scene, by Mario Puzo and Francis Ford Coppola, in a theater play watched by the young Vito Corleone, when a Neapolitan immigrant attacks his woman after he receives a notification about his mother's death at home in Italy. Subsequently, regarded by many as the greatest television series of all time, American television drama *The Sopranos* created by David Chase was initially conceived as a feature film about “a mobster in therapy having problems with his mother.” Livia Soprano, the family matriarch, together with her deceased

⁸ Beissinger 2001, 407–408.

⁹ I was discussing these curiosities with my late father while he was preparing his short collection of essays *The Oral Folk Chronicle*, 35 years ago, but all these particularities he never decided to expose (Radovan Samardžić, *Usmena narodna hronika*, Novi Sad : Matica srpska, 1978).

husband, has built a deviant, criminal character of their son Tony, and one of the daughters. Tony became a *capo* of an organized mafia group centered around his family, suffering a profound frustration from the relationship with his mother by whom he was secretly, sometimes even openly despised. She even requested his murder. While Tony consciously and unconsciously struggles to satisfy her sociopathic expectations, Livia remains an egoist manipulator, always dissatisfied, preoccupied with her personal family and emotional status, and a real *capo* whenever she successfully realizes her impulses through the family's criminal activities, using her son's emotional weakness and her brother-in-law mental incapability.

Tony and Livia characters are fictional, but they remain archetypes of important personal, family relations in traditional Mediterranean communities and their historical realities. They are a reflection of a deep knowledge of the mentalities that reflect the “organized” Mediterranean communities essence, which resembles the “long duration” paradigm. A personal, even historical role of mothers in their sons endemic activities is fascinating. Mothers deserve a special place in layers of conscious and subconscious in machistic, patriarchal, sometimes deviant characterology of their sons. But the facts on the general conditions that have been determining an organized deviant behavior – poverty, foreign domination, social isolation, even climate and soil – remain much more available than specific personalities and their mutual relations details.

The long duration of feudalism in Mediterranean and Balkans, the world capitalist economy supremacy and the emergence of the modern centralized state, along with the lasting foreign rule – so that each administration, even, later, domestic, was considered alien and hostile – were the general framework for traditional deviant behavior, specifically translated in modern and contemporary era, and even in the United States: banditry, outlaw and organized crime. Examples of southern Italy with Sicily and the Balkans discover interesting similarities. Egidio Ivetić is right about a “common” space, Adriatic as a “region”. Sharp social stratification, drastic income inequality, the failed social groups ghettoization and state inefficiency, are all common features of traditional Mediterranean and Balkans hinterland, with their concrete echoes in modern era. Along with the state building, organized deviant groups transition took place towards the weakness of the state that fed the future activities, in cooperation with government corrupt sectors. Emerging from the state of institutional absence, Mediterranean and Balkan *mafiosi* have started adapting to the modern institutional framework, managing the system, or the establishment, according to their needs.

While endemic banditry and looting were early modern forms of organized crime, the modern state building was offering a new space to deviant

groups through the general institutional weakness and, more specific, system's prohibitions and restrictions.

Mother, always present

In traditional patriarchal family children remain related almost exclusively to the mother, sometimes until the advanced adolescence. The father is absent, preoccupied with his duties, or entertainment. At home, father is pretentious and rude, mother quiet and humble. Traditional machismo is, however, predominantly embedded in historical sources, and obscures a view on mother and son relationship.

Does deviant behavior in traditional “organized” society, includes mother's support? Can we even rise such question? Traditional patriarchal community has built a well-established moral system, which regulated social relations and compensated the lack of state institutions. Community survival depended on mutual solidarity. The same principles were applied among the “outlaws”. Each member should know and apply oral law. Relatively complex property relations were arising in Montenegro, Herzegovina and Albania.

Balkans, Southern Italy and Sicily, they have been for centuries governed by foreigners. From the early 18th century Southern Italy and Sicily were under Spanish Bourbons, felt as alien and incompetent. The Balkans were facing a decadent Ottoman system, and the first nation-states in the 19th century were becoming systems or symbols of the new forms of pressure, through taxes, military conscription or institutional extortion. Similar happened in united Italian state. There was also resistance to modernization and urbanization in general, as happened in clash between Mussolini and mafia united with remaining feudal forces. People had long been taught not to rely on government and public officials. “The *mafiosi* of Sicily had much in common with the brigands of other depressed areas – Spain, Ireland, the Balkans, the Ukraine – where the struggle for existence was harsh and the government oppressive and corrupt”.¹⁰

Importance of history hidden in family and kinship, followed by scarce and unreliable sources, may be fascinating. Analogical reasoning is, however, arbitrary and unreliable. History that took place on the sidelines of the modernization processes, in the immediate neighborhood of the flows of the Renaissance, Reformation and Enlightenment is not less valuable, but plunge into the core beliefs that the previous generations cherished about themselves. But these beliefs are also a peculiar history, although being a chronicle in sharp and struggling contrast with rational realities, based on confirmed facts and principles of permanent change.

¹⁰ Reppetto 2004, 4.

Often long absences from home sometimes meant crossing to the other side of the law. Women's role in society, especially in the family, was becoming perhaps not equal, but certainly persistent. This encouraged their individualism, albeit in a traditional framework. They were given a leading role in creating their family upbringing and moral character. Their role was not recognized by legal provisions, and was set on biological and, in specific family circle, micro-social foundations. But the consequences were lasting and general. Traditional rural solidarity originated from the daily struggle for life and its renewal. It is impossible to imagine traditional relations in the Mediterranean and the Balkan hinterland without introducing a concept of matriarchy. The men disappeared in wars or robberies, taken or swallowed by the sea, devoured by disease. Males are biologically weaker also owing to their social roles. Replacing their husbands, widows were taking on a new role, which hitherto has been hidden. Over time they gained several masculine traits, or even morphological particularities, or such examples, if they were quite rare, were well remembered. Elderly widows smoked and carried weapon. Among their male successors, sexual mimicry could bring in a confusion, as the mother's authority contrasted the *macho* system arrangement.

Only seemingly lives of men and women unfold in separate worlds of a common traditional society. Mother connects these worlds, on the level of conscious and, especially, in domain of unconscious when the son is concerned. The mother's power is exercised within the private sphere or the domestic unit, and through the son, and his activity, in the public sphere. On Sicily a male is generally expected to perform all external activities, spontaneously and secretly directing all home activities to his wife the man who does not command is not a man, while the woman who does command has lost her *vergogna* and the family is exposed to public ridicule and despire. But the woman's power over the son makes her a hidden head of the family that holds the keys of basic biology and the spheres of unconscious.¹¹

LIST OF REFERENCES

- Beissinger, Margaret. 2001. Gender and Power in the Balkan Return Song. *The Slavic and East European Journal*, Vol. 45, No. 3, 403–430.
- Bromberger, Christian. 2006. Towards an Anthropology of the Mediterranean. *History and Anthropology*, Vol. 17, No. 2, 91–107.
- Campbell, J. K. 1964. *Honour, Family, and Patronage*. Oxford: Clarendon Press.
- Cornelisen, Ann. 1977. *Women of the Shadows: A Study of the Wives and Mothers of Southern Italy*. New York: Vintage Books.

¹¹ Hollos & Leis 1985, 340–342.

- Cronin, Constance. 1977. Illusion and Reality in Sicily. *Sexual Stratification: A Cross-Cultural View* (Alice Schlegel, ed.), 67–93. New York: Columbia University Press.
- Davis, J. 1977. *The People of the Mediterranean: An Essay in Comparative Social Anthropology*. London: Routledge.
- Denich, Bette S. 1974. Sex and Power in the Balkans. *Woman, Culture, and Society* (M. Z. Rosaldo and L. Lamphere, eds.), 243–262. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Friedl, Ernestine. 1967. The Position of Women: Appearance and Reality. *Anthropological Quarterly*, 97–108.
- Hollos, Marida, Philip E. Leis. 1985. The Hand that Rocks the Cradle Rules the World: Family Interaction and Decision Making in a Portuguese Rural Community. *Ethos*, Vol. 13, No. 4, 340–357.
- Olujic, Maria B. 1998. Embodiment of Terror: Gendered Violence in Peacetime and Wartime in Croatia and Bosnia-Herzegovina. *Medical Anthropology Quarterly*, New Series, Vol. 12, No. 1, The Embodiment of Violence, 31–50.
- Popovic, Tatyana. 1988. *Prince Marko: The Hero of South Slavic Epics*. Syracuse: Syracuse UP.
- Reiter, Raynar. 1975. Men and Women in the South of France: Public and Private Domains. *Toward an Anthropology of Women* (R. Reiter, ed.), 252–282. New York: Monthly Review Press.
- Repetto, Thomas. 2004. *American Mafia. A History of its Rise to Power*. New York: Henry Holt and Company.
- Rogers, Susan. 1975. Female Forms of Power and the Myth of Male Dominance: A Model of Female/Male Interaction in Peasant Society. *American Ethnologist*, 2, 759–792.
- Samardžić, Nikola. 2005. Ko je stvarni “kapo”. *Limes Plus*, 2, 175–183.
- Simić, Andrei. 1983. Machismo and Cryptomatriarchy: Power, Affect, and Authority in the Contemporary Yugoslav Family. *Ethos*, Vol. 11, No. 1/2, 66–86.
- Simic, Andrei. 1969. Management of the Male Image in Yugoslavia. *Anthropological Quarterly*, Vol. 42, No. 2, 89–101.

Nikola Samardžić

„*Cherchez la femme*“ : ULOGA MAJKE U DEVIJANTNOM
TRADICIONALNOM PONAŠANJU U PREDMOTERNOM
JADRANSKOM ZALEĐU

Društvena solidarnost predmodernih zajednica sa obe strane Jadranskog mora, naročito u zaleđu, bila je zasnovana na svakodnevnoj borbi za opstanak i ustaljenim porodičnim i rodbinskim vezama. Nemoguće je razumeti odnose u tradicionalnom patrijarhalnom društvu bez postavljanja pitanja o nekoj vrsti kripto-matrijarhata. Majke su bile na vrhu piramide društvenog poretka. Majka je najvažniji *consigliere*:

smena generacija odvijala se i u sukobu sina sa ocem. Otac je gotovo neprikriveno prezirao porodicu, strahovao od vlasti i kad je bio odmetnut od vlasti, i jednako prikriveno s njima saradivao. Ali je mišljenje majke bilo moralni imperativ, i uporište prirodnog stanja biološkog poretka. Patrijarhalna priroda porodice i društva bila je više javna nego privatna. Istorijska stvarnost otkriva, međutim, ulogu žene koja je dublja i značajnija od one koju priznaje mačističko društvo. Dugo trajanje ličnog i kolektivnog oslobađanja: od feudalizma, od Turaka, od tradicionalne crkve i tradicionalnih običaja, od stvarne i imaginarne vlasti i autoritarne uprave, od klijentelističke vlasti i autarhične ekonomije, to oslobađanje ukazuje i na stvarnost potisnutih slabosti koje se naziru u epskom narativu. U tim dubinama je uloga žena, a naročito majke, namerno ili spontano prikrivena.

Прилог / Contribution

UDK: 392.81

642.8

ID BROJ: 202602252

Stručni članak

Рад примљен: 1.10.2013.

Рад прихваћен: 1.10.2013.

dr Olga Zirojević, naučni savetnik
Historical institut
Knez Mihailova 36/II, Beograd
olgazirojevic@eunet.rs

POVRATAK MANTIJE

Reč mantija (grcizam *mantion*) označava *deo odeće sličan (...) dugačkoj odori, haljinu sveštenih lica, ogrtač, plašt*, ali je u upotrebi i manje korišćeni turcizam (*mant*), koji označava vrstu pite. Samim Turcima (koji je, uglavnom, ne smatraju pozajmicom) ta reč je, kako se pretpostavlja, stigla sa dalekog istoka, tačnije, iz Kine (*man-tou*). Pominje se u XIII veku u centralnoj Aziji, za koju je, inače, vezuju neki istraživači kulturne istorije jela. Pod istim ili sličnim imenom (*mantu, mandu, mantui, mono* i dr.) javlja se u nizu azijskih zemalja: Koreji, Avganistanu, Tibetu, Uzbekistanu, Kirgizstanu, Kazahstanu, Iranu, Jermeniji, Turskoj.

Bilo je to popularno jelo i u nekadašnjem SSSR-u (peljmeni), a smatra se tipičnim jelom i u svetom gradu Meki, kao i kod Tatara na Krimu.

Na zapad je ta pita izgleda stigla posredstvom Turaka, u vreme Džingiskana i Tamerlana. Turski i mongolski konjanici su je, tako hoće priča, nosili sa sobom, smrznutu ili suhu, da bi je, na prvoj logorskoj vatri, brzo skuvali. Otuda u Turskoj i naziv *tatarski burek*, što bi ukazivalo na vezu mantije s nomadskim narodima.

U 500-godišnjoj istoriji osmanske kuhinje čitamo da je najraniji primer jela od testa kuvanog na pari (ili u vodi) bila, bez sumnje, mantija. A u XV veku mantija je bila glavno i veoma popularno jelo osmanske kuhinje – znamo da je skoro svaki dan kuvana u carskoj kuhinji za sultana Mehmeda II Fatihha. A sličan ukus imali su – sudeći po sačuvanim popisima, u kojima se često beleže izdaci za crni i beli luk za spravljanje carske mantije – i kasniji sultani, Bajazit II i Murat III.

Danas se u Turskoj mantija peče u pećnici ili kuva u mesnoj, odnosno u običnoj vodi, ali u centralnoj Aziji i Kini – kao nekad i u carskoj kuhinji – priprema se isključivo na pari (u posebnoj vrsti suda). Prema opisu Muhameda bin Mahmuda Širvanija (1375–1450), lekara sultana Murata II, spravljala se od mlevenog ovčijeg mesa, nauta (leblebija), raznih začina (među kojima se izrekom pominje cimet), sirčeta i testa (jufki). Dugo se kuvala u kazanu na pari (bez dodira sa vodom), a zatim prelivala jogurtom (začinjenim belim lukom) i sumakom.

Na listi jela carske kuhinje javlja se tokom XVI i XIX veka.

Iz Anadolije je vrlo rano – kao *ravioli* – stigla u Italiju. Prvi pomen datira iz sredine XIV veka, da bi se, već u narednom veku, raširila po Evropi kao jelo viših društvenih slojeva. A danas, opet, „naši“ kineski restorani imaju na svom meniju „kineske raviole“, dok se u nekim savremnim turskim kuvarima susrećemo sa „anadolskim raviolima“.

U relevantnim turskim rečnicima mantija se opisuje kao *jelo od testa i mlevenog mesa, vrsta testa i pašteta sa mesom*. I dok se u azijskoj kuhinji uglavnom kuva na vodi ili, češće, na pari, u Turskoj i Srbiji peče se u pećnici. U Balkanskoj kuhinji (iz 1987) mantije se ubrajaju među predjela, nadev se sastoji od mlevenog svinjskog mesa, ulja, crnog luka, bibera i aleve paprike. A priprema se ovako: „punu kašiku nadeva stavljati na sredinu svakog kvadrata od testa (veličine 10×10 cm), a zatim preko nadeva sastaviti krajeve kvadrata. Na taj način je nadev umotan u *mantiju*“. A „kako za pripremanje ovog vanrednog srpskog specijaliteta treba dosta vremena, to se gostu za koga se priprema time ukazuje posebna počast“.

U međuvremenu se mantija sve više spravlja u posebnim radionicama i takoreći nezaobilazno je posluženje na novopazarskim svetkovinama svih vrsta. Priprema se i dalje i po kućama, a na ceni su one – sasvim male.

Mantija je popularna i u Vranju („jedna vrsta testa punjenog seckanim mesom ili jajima pomešanim sa sirom“), smatra se specijalitetom ovog kraja i jede se na kraju obeda, topla, dok se u Pirotu ponekad čak ubrajala među hrišćanska kulturna jela („vrsta pite od dve juvke, što se mesi na Mladence, u sredi je pirinadž, a spolja se namaže medom“).

U Sarajevu se, prema *Bosanskom kuharu* Alije Lakišića, jedu *klepe* (ili čikovi burek) koje se, kao i mantija na azijskim prostorima, kuvaju u kipućoj vodi. I kao i u turskoj kuhinji, i ovde se serviraju prelivene kiselim mlekom, u koje se utuče beli luk (ima i varijanta da se prethodno zapeku). Umesto kiselog mleka mogu se politi pavlakom-mileramom (klepe sa pavlakom). Tu su bile još i latice, odnosno klepe bez mesa, koje su se spravljale od deblje jufke, a ocedene bi se prelivala kajmakom, pa zapekle.

Muslimansko gradsko jelo mantija spravlja se takođe i na Kosovu (gde se smatra kraljicom pita), po crnogorskim gradovima (u Rožajama se pekla u

pečnici, a zatim prelivala zasoljenim kiselim mlekom u koje je stavljen iseckan beli luk), a, verovatno, i drugde.

Danas se čak može govoriti o *comebacku* ovog starinskog jela jer se – kao u vreme Džingis-kana – donosi zamrznuto i u Beograd.

Štaviše, preko kineskih restorana, uz *vantan* (ili *von ton*, kako se mantija naziva u južnoj Kini, gde se spravlja od plodova mora, govedine ili svinjetine), stiglo nam je i originalno ime *mantou* („posebna vrsta kineskog hlepčića kuvanog na pari“).

SELEKTIVNA BIBLIOGRAFIJA:

- Civitello, L. *Cuisine and Culture, A History of Food and People*, New Jersey, 2007.
- Günür, M. Işn-E. *Turkish Cookery*, 2 Ed. Istanbul, 1990.
- Gürsoy, D. *Turkish Cuisine in Historical Perspective*, Istanbul, 2006, 2007.
- Hadžić, I. *Rožajski rječnik (građa za diferencijalni rječnik narodnog govora rožajskog kraja)*, Rožaje, 2003.
- Heiderfazel, S. *Afganische Küche*, 2 Auflage, Heidelberg, 1997.
- Lakišić, A. *Bosanski kuhar, tradicionalno kulinarstvo u Bosni i Hercegovini*, peto dopunjeno izdanje, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
- Lupa, B. B. *Leksikon kulinarstva*, Beograd, 2006.
- Mrlješ, R. *Balkanska kuhinja, Jugoslavija–Rumunija–Bugarska–Albanija–Grčka–Turska*, Beograd–Ljubljana, 1987.
- Muhammed bin Mahmud Širvani, 15. *Yüzyil Osmanli Mutfagi*, Prof. Dr. M. Argunşah – Dr. Müjgan Çakir, Istanbul, 2005.
- Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, XII, SANU, Beograd, 1984.
- Peter Peter, *Kulturgeschichte der deutschen Küche*, Beck, München, 2008.
- Yerasimos, M. *500 years of Ottoman Cuisine*, Istanbul, 2005, 2007.

Прикази / Reviews

Danijela Stefanović, Ph.D.

Assoc. Prof.

Department of History, Faculty of Philosophy

University of Belgrade

dstefano@f.bg.ac.rs

Maria Eugenia Aubet, *Commerce and colonization in the Ancient Near East* (English transl. by Mary Turton; first published 2007), Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2013, vii, 414 p. (ISBN 9780521514170)

This is the English translation of Maria Eugenia Aubet's *Comercio y colonialism en el Próximo Oriente Antiguo. Los antecedentes coloniales de III y II milenios a. C.*, published by Ediciones Bellaterra (Barcelona) in 2007.

The introduction states that "in this analysis of the first colonialisms in history, the eastern roots of the Phoenician colonial system in the first millennium BC are traced and the metropolis of Tyre is established as the final link in a long chain of colonial experiences in the ancient Near East. The author reviews some of the theories and debates about trade and the colonial phenomenon, scrutinises the colonial situations that arose in the East in a context of long-distance inter-regional trade, and analyses the examples – Egypt, Byblos, Uruk, and Assur – where a metropolis with a mercantile tradition intervenes and acts as intermediary in different inter-regional exchange circuits."

The material presented by the author is organized into two main sections: Part I – The debate concerning ancient economy (pp. 7–115) and Part II – Trade and colonialism in the Near East (pp. 117–369).

Within the first part of the book (subdivided into four chapters: 1. The first great debate: *primitivists* versus *modernists*; 2. Karl Polanyi and his view of ancient economy; 3. Colonialism and cultures in contact: *theorisings* and *criticiques*; 4. The place of trade in ancient economies) the author presents the state of art in respect to the debate between primitivists and modernists (represented respectively by K. Bucher and E. Meyer), as well as the substantivism of K. Polanyi, but also analyses other theoretical models such as postcolonialism. In respect to the theoretical concepts, the third chapter (pp. 41–78) is of

particular importance: Aubet argues that although colonialism appears to have existed throughout history, the approaches to this phenomenon tend to rely on the already existing, or better to say ‘already recognized’ Greek and Roman Eurocentric models. Another important issue which the author elaborates is that of postcolonial theory and the study of the *other*, which presents another aspect of the process of colonization, i.e. interdependence between settlers and local populations.

The first part of the book ends with the chapter ‘The place of trade in ancient economies’ (pp. 79–116) which is based on the concepts of *exchange* that Polanyi postulated, and on the further modifications of C. Renfrew, and their implementations into archaeology.

The second part of the book is introduced by the chapter ‘State trade versus private initiative’ (pp. 117–156). Starting with the concepts of temple or palace economies, and following Polanyi’s postulates of redistribution, Aubet touches upon the concept of *new modernist* such as C. Charles Lamberg-Karlovsky and M. Silver. Other issues analyzed in the same chapter are those of the role of the merchants, *market economy*, the regulation of prices and tariffs, and the role of silver in the exchange of goods.

In the following chapter named ‘Uruk and the first colonialism’ (pp. 157–200), the author examines the early Sumerian interregional trade and its importance for the formative state. Furthermore, the model of G. Algaze of colonialism of Uruk is favoured, and contrasted to the theories of H. T. Wright, H. J. Nissen, C. Gosden, and G. J. Stein.

Regarding the second part of the book the reviewer feels most ‘at home’ with Egypt and so will concentrate on that. The seventh chapter, ‘Byblos and Egypt: reciprocity and shared ideologies’, gives an overview of Neolithic and Chalcolithic Byblos, and also focuses on the early contacts with Egypt during the Predynastic period. According to Aubet, Egypt established – after the political unification of the country – small colonial enclaves in the Levant. The Egyptian Old Kingdom artefacts discovered in Byblos, as well as the attestations of Egyptian officials, are especially emphasized. According to the author, these evidences consolidated the idea of Egyptian colonialism.

In more recent years, several important studies have been published which shed considerably different light on the nature of contacts between Egypt and Byblos, and raise the question: is it really appropriate to speak of Egyptian colonies in the Levant, especially during the Old and Middle Kingdom?¹ What

¹ See especially Karin N. Sowada (*Egypt in the Eastern Mediterranean during the Old Kingdom: An Archaeological Perspective. With a contribution by Peter Grave*, Göttingen 2009) on the contacts between Old Kingdom Egypt and its eastern and northern neighbours, but mainly with the Levant during the Early Bronze Age. The most recent study is Andrés Diego Espinel (*Egypt and the Levant during the Old Kingdom*, *Aula Orientalis* 30, 2012, 359–367)

seems in fact to be a mark of 'egyptianisation' of Byblos, and Byblite rulers, as an effect of Egyptian diplomatic and commercial practice with the Canaanite city,² for author is the sign of Egyptian colonialism.³ The analysis of scarabs and sealings of Egyptian officials found in Byblos⁴ and of Canaanite scarabs found in Egypt (especially those coming from Tell el-Dab'a⁵ which is completely lacking, would perhaps challenge the author to reconsider her conclusions, i.e. the nature of Egyptian 'presence' in Byblos especially during the Old and Middle Kingdom (c. 2680–1750 BCE).

'The Assyrian trade network in Anatolia: the metropolis' (pp. 267–306), presented in chapter eight, examines the Assyrian trading colonies, emphasizing the importance of karum Kanesh and its links with the city of Assur.

In the ninth chapter, 'The Assyrian trade network in Anatolia: the colonies' (pp. 307–364), karum Kanesh is analyzed from the stand point of archaeology, with a special emphasis on its social and political organization, within the framework of colonial doctrine.

'Final thoughts' (pp. 365–370) summarizes the author's conclusions and assumptions of the colonial system of the Ancient Near East, stressing, with all good reasons, its divergent nature.

Despite the reviewer's few comments, the book of Maria Eugenia Aubet is a welcome addition to the general study of the Ancient Near Eastern economies. Still, the time span between the two editions necessarily has asked for updates.

² See Roxana Flammioni, *Elite Emulation and Patronage Relationships in the Middle Bronze: The Egyptianized Dynasty of Byblos*, Tel Aviv: Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University 37, 2010, pp. 154–168.

³ For Aubet the temple of Ba'alat Gebal is one of the 'key-arguments' for her theory of Egyptian colonialism. See, for example, very different approach to the same issue by Andrés Diego Espinel, *The Role of the Temple of Ba'alat Gebal as Intermediary between Egypt and Byblos during the Old Kingdom*, Studien zur Altägyptischen Kultur 30, 2002, pp. 103–119, and Marat Yunusov, *Baalat Gubl and Hathor: The history of relations between Byblos and Egypt in the periods of the Old and Middle Kingdom*, Vestnik Drevnej Istorii 2, 2005, pp. 3–13.

⁴ For a recent study, see Daphna Ben-Tor, *The historical Implications of Middle Kingdom scarabs found in Palestine bearing Private Names and Titles of Officials*, Bulletin of the American Schools of Oriental Research 294, 1994, pp. 7–22; Id., *Scarabs of Middle Bronze age rulers of Byblos*, in: Bilder als Quellen. Images as Sources. Studies on ancient Near Eastern artifacts and the Bible inspired by the work of Othmar Keel, ed. by Susanne Bickel, Fribourg 2007, pp. 177–188.

⁵ See Daphna Ben-Tor, *Scarabs, chronology, and interconnections: Egypt and Palestine in the Second Intermediate Period*, Fribourg 2007, with more extensive bibliography.

Prof. dr Miroslava Mirković

Miloje Vasić, *Imperijalna i kolonijalna kovnica u Viminacijumu u vreme vladavine Trajana Decija (249–251)*, Arheološke monografije 20, Narodni muzej, Beograd 2012, 182 str., grafikoni 1–8.

Knjiga Miloja Vasića je posvećena problemu kovanja carskog srebrnog novca u kolonijalnoj kovnici u Viminacijumu (Kostolac) u provinciji Moesia Superior u vreme cara Mesija Trajana Decija (249–251), a obuhvata i analizu kolonijalnog kovanja XI i XII godine.

Kolonijalna kovnica u Viminacijumu je otvorena u vreme Gordijana III i emitovala je bakarni novac 16 godina, od 239 do 254. Predstave na kolonijalnom novcu Viminacijuma odražavaju događaje u rimskoj državi i promene na prestolu, ali su i sredstvo carske propagande koja se odnosila na vojsku i uspehe u ratu s Gotima na Dunavu, kao i na prosperitet Carstva i slavljenje nastupajućeg mira. Niz je problema koji se otvaraju pri proučavanju rada kovnice: početak kovanja, vezan za pitanje početka kolonijalne ere, namena, prekid u radu godine X, emitovanje novca nekim carevima ili članovima njihove porodice i posle njihove smrti i konsekracioni novac, kao i, ne na poslednjem mestu, pitanje kovanja carskog srebrnog novca. Otvorena je u gradu koji je nastao u neposrednoj blizini legijske baze legije VII Claudia. Početak kovanja, prema tome i početak kolonijalne ere, datuje se u oktobar 239. godine. Smatra se da je cilj bio da podmiri potrebe u sitnom novcu, ali i da pomogne isplatu vojnika. Povremeno i istovremeno s kolonijalnim, kovnica je emitovala i carski srebrni novac. Kovanje carskog novca zavisilo je od centralnog ureda u Rimu, odakle su slati modeli pojedinih tipova koji su rezani na kalupe u Viminacijumu sa specifičnostima izraženim u predstavama likova careva, u legendama aversa i reversnim predstavama. Nesumnjivo je da je značaj viminacijumskog novca u prometu bio veliki. Novac kovan u Viminacijum cirkulisao je na velikom prostoru na Balkanu i u Dakiji.

M. Vasić je numizmatičar velikog iskustva i učenosti koja se zasniva na poznavanju antičkog novca i kovnica, pouzdanom znanju o antičkim izvorima i dobroj obaveštenosti o našoj i stranoj literaturi. Pored ostalog objavio je i voluminoznu knjigu Zlatni i srebrni novac kasne antike (284–450. godine) iz zbirke Narodnog muzeja u Beogradu (2008). Istraživanja je u ovoj prilici ograničio na jednog cara, Trajana Decija, za koga ima razloga da se veruje da je i pre no što je postao car proveo izvesno vreme u Podunavlju kao upravnik provincije Mezije, a da je kasnije kao car proveo veći deo svoje kratke vlade na Dunavu, u borbi protiv Gota. Poginuo je u sukobu s Gotima kod Abrita u današnjoj Bugarskoj 251. godine.

O problemu kovanja carskog srebrnog novca u Viminacijumu u nauci se raspravlja od kraja XIX veka. Miloje Vasić je izabrao kovanje Mesija Trajana Decija zbog brojnosti primeraka u sačuvanim ostavama. Izučavajući ostave III veka na teritoriji Srbije zapazio je da carski antoninijani kovani Trajanu Deciju i članovima njegove porodice, ženi Hereniji Etruscili i sinovima Hereniju Etrusku i Hostilijanu, odudaraju od redovnog kovanja rimske kovnice i da bi se morali, kako je već u naučnoj literaturi primećeno, pripisati sekundarnoj carskoj kovnici, po mišljenju M. Vasića, najpre kovnici u Viminacijumu. Raspravljajući se zasniva na analizi tipova i emisija pojedinih oficina, tipološkoj analizi predstava na novcu i duktusu legendi. Cilj autora knjige je da na osnovu numizmatičke analize i upoređivanja emisija lokalnog i carskog novca u Viminacijumu bliže sagleda događanja u vremenu od proglašenja Decija za cara do njegove smrti kod Abrita juna 251. Centralno mesto ima razmatranje o stanju u Rimu posle bitke kod Verone oktobra 249. i pogibije Filipa Arapina i pitanja gde se Decije nalazio posle toga. Prvo je važno zbog kovanja godine XI (249) u Viminacijumu i Filipu II, sinu Filipa Arapina, a drugo zbog odnosa Decija prema prethodniku koji ga je i imenovao za komandanta u ratu protiv Gota u Meziji. Sve se to odražavalo i u predstavama na bronzanom novcu iz tih godina u Viminacijumu.

Metod Miloja Vasića u ovoj knjizi se zasniva na analizi kalupa, koje je kopirao služeći se originalima novca. Upoređivao je zatim primerke kolonijalnog novca sa srebrnim carskim novcem iz istih godina. Vasić objašnjava svoj metod na sledeći način: „Metod se sastoji u upoređivanju kalupa svakog primerka iz ostave po određenom kriterijumu – rez portreta na aversu, rez prestave na reversu, duktus legende na aversu i duktus na reversu. Na taj način bi se uspostavljala veza između kalupa, i na osnovu toga i razlika između rimske i sekundarne kovnice“ (str. 74).

Poseban problem predstavlja to što u seriji viminacijumskog kolonijalnog novca od I do XVI godine nedostaje novac s oznakom godine X, o čemu je često raspravljano u nauci s različitim ishodom. M. Vasić je sklon da prihvati mišljenje koje je branio J. Pegan u svojoj doktorskoj disertaciji da je 249. godine kovnica prekinula svoj redovni rad godine X da bi kovala antoninijane uzurpatora

Pakacijana. Kao posebno značajan ističe konsekrativni novac kovan u Decijevo vreme, na kome se uočava kompaktnost rezanja kalupa (portreti, legenda i predstave na reversu), i kovanje Filipu Arapinu XI godine i članovima Decijeve porodice XII i XIII godine. Kovnica je nesumnjivo emitovala antoninijane uzurpatora Pakacijana, a po mišljenju Vasića i dve efemerne emisije carskog novca u ime Filipa II posle smrti Filipa-oca. Oficina I kovnica u Viminacijumu je godine XI emitovala u ime Filipa II, oficina II u ime Decija Trajana.

Objašnjenje zahtevaju pitanja: kovanje Filipu II, maloletnom sinu Filipa Arapina godine XI u Viminacijumu, posle smrti njegova oca Filipa 249, i kovanje Decija 250–251. Važno je da je u tom periodu sigurno kovanje antoninijana AETERNIT IMPER sa aversom Filipa II, za koji autor smatra da je morao biti emitovan u Viminacijumu. Ove emisije su morale uslediti neposredno posle Filipove smrti, što bi možda ukazivalo na postojanje brojnih pristalica ovog cara u Viminacijumu. Događaji u Rimskom carstvu, a posebno na Dunavu, upad Gota u Donju Meziju, bitno su uticali na otvaranje sekundarne carske kovnice u Viminacijumu.

Poglavlja 2 i 3 su ključna u razmatranju problema: analize kolonijalnog novca u Viminacijumu u vreme Trajana Decija (2), i potom imperijalnoj kovnici u Viminacijumu u vreme istog cara (3), s opisom svih tipova i emisija svih oficina, dakle glavnim problemima kovanja Trajana Decija u kovnici u Viminacijumu. U poglavlju 2 razmatra se kovanje bronzne u Viminacijumu godine XI i XII; pregled kovanja Trajana Decija, Herenije Etruscile, Herenija Etruska, Trebonijana Gala i Voluzijana tokom AN XII i početkom AN XIII VIM, podeljeno po emisijama i oficinama, dat je u Dodatku, na kraju poglavlja 2. Ključni problem ostaje kovanje kolonijalne kovnice AN XI, tj. 249. godine. Posle prekida godine X (249) kovnica je nastavila s radom u jesen te godine, emitujući novac s oznakom AN XI Filipu II, maloletnom sinu Filipa Arapina, Deciju, Hereniji Etruscili i Hereniju Etrusku. Novac Filipa II nosi natpis AETERNIT IMPER i LAETITIA FULMENAT (sic). Problem je u tome što bi Filip II trebalo da je već mrtav početkom viminacijumske godine XI, verovatno sredinom oktobra. Prema podacima u literarnim izvorima, on je ubijen u pretorijanskom logoru u Rimu neposredno posle pogibije svog oca Filipa Arapina. Razmatrajući razna rešenja ovog problema u modernoj numizmatičkoj literaturi, odmereno i tolerantno, i podatke u literarnim izvorima o smrti jednog i drugog Filipa, Vasić ne insistira na svom rešenju, ali ga snažno potkrepljuje analizom primeraka novca tri oficine u toku ove godine i upoređivanjem s kovanjem godine XII, dotičući i problem početka kolonijalne godine i druga pitanja koji se tiču političke situacije u Rimu i Meziji u tim godinama. On ne isključuje mogućnost efemerne kratkotrajne zajedničke vlade Filipa II i Decija, što bi značilo da je Filip II nadživeo oca za nekoliko meseci. Analogiju bi pružalo kovanje XII i početka XIII, na kojima se pojavljuju i već mrtav Decije i članovi njegove porodice.

O carskoj sekundarnoj kovnici srebrnog novca u Viminacijumu, centralnom problemu knjige, M. Vasić raspravlja u poglavlju 3. Pitanje da li se u Viminacijumu kovalo srebro postavio je Otto Voeter još 1894. Premda su serije koje je on atribuirao viminacijumskoj kovnici pripisane kasnije drugim kovnicama, njegov rad je podstakao druge istraživače da se bave tim pitanjem. Autor detaljno raspravlja o nekim rešenjima, naročito onim koja su izneta u novije vreme, između ostalog o rešenju koje je predložio H. Mattingly, i posebno onom koje je predložio J. Fitz. On u osnovi prihvata tezu J. Fitz, koji je na osnovu minuciozne analize svih detalja na predstavi carskog portreta na aversu, naročito položaja trake kojom je vezana kruna, napravio paralelu s rimskom kovnicom i viminacijumsko kovanje Decijevo srebrnog novca podelio u tri emisije: 1. IMP CAE TRA DECIVS AVG i položaj trake 1, 2. IMP CAE TRA DEC i traka 1, i 3. IMP CAE TRA DEC i traka 2, koja pada na prsa cara. M. Vasić prihvata mišljenje da su ovi komadi kovani u Viminacijumu, ali predlaže obrnuti raspored emisija: 1. IMP CAE TRA DEC i traka 1, 2. IMP CAE TRA DEC i traka 2, 3, 4, i 5 emisija IMP CAE TRA DECIVS AUG traka 1. Kovanje Trajanu Deciju i članovima njegove porodice prikazano je i na grafikonima.

Knjiga M. Vasića je višestruko korisna. Namenjena vrhunskim znalcima numizmatike, ona pruža informacije i istoričarima koji poznaju numizmatički materijal i problematiku provincijalnih kovnica i njihov rad sredinom III veka. Minuciozna analiza likovnih predstava na novcu otvara i mnoga pitanja koja su važna za rekonstrukciju istorije i Carstva i podunavskih provincija – boravak Decija na Dunavu, kao posledica bitke kod Verone u kojoj je on pobednik, a pre svega njegov odnos prema pobeđenom i ubijenom prethodniku, Filipu Arapinu. Rezultati su sumirani u Zaključku na kraju knjige, koja je i kada su u pitanju komplikovana pitanja, pisana jasno. Ipak, s obzirom na to da je ova studija o viminacijumskom novcu namenjena i onima koji nisu stručnjaci za numizmatiku, korisno bi bilo da su rezultati čisto numizmatičke analize sumirani na kraju pojedinih poglavlja, naročito poglavlja 2 i 3. To bi učinilo jasnijim i vezu kolonijalnog i carskog novca. Tekst u knjizi prate opisi primeraka novca koji je u osnovi raspravljana, dobro osmišljeni tabelarni pregledi i grafikoni, koji su priloženi na tabelama većeg formata na kraju knjige. Od velike su pomoći kod praćenja teksta odlični profesionalni snimci novca Nebojše Borića.

Милена Репацић, МА

Докторанд, истраживач-сарадник
Одељење за Историју, Филозофски факултет
Универзитет у Београду
milenarepajic87@gmail.com

Влада Станковић, *Краљ Милутиин (1282–1321)*,
Фреска, Београд 2012, 164. стр.

У оквиру едиције биографија издавачке куће „Фреска“ објављена је 2012. године монографија Владе Станковића о краљу Стефану Урошу (II) Милутину, прва савремена студија посвећена овом владару и његовом добу на српском језику. Влада Станковић је ванредни професор византологије на Филозофском факултету универзитета у Београду. Његова истраживачка делатност је усмерена на периоде средње и позне Византије (9–13. век), као и на српско-византијске односе, пре свега у 12. и 13. веку. До сада је објавио три монографије: „Цариградски патријарси и цареви Македонске династије“ (2003), „Комнини у Цариграду. Еволуција једне владарске породице (1057–1185)“ (2006) и „Манојло Комнин, византијски цар (1143–1180)“ (2008), те бројне научне радове у најпрестижнијим домаћим и светским часописима. У последње време, значајно за тему ове монографије, бави се историјским делом Георгија Пахимера, а особито сликом Срба и Бугара у том делу.

Студија се састоји из предговора, четири велике целине („Пре доласка на престо“, „Краљ Стефан Урош (II) Милутин“, „Други период Милутинове владавине (1299–1321)“, „Ко је био краљ Милутин?“), опсежне библиографије, индекса имена и сажетка на енглеском језику. Свака од целина даље је подељена на тематско-хронолошка потпоглавља. Аутор најпре даје осврт на српску историју 13. века, време Милутиновог деде и стричева (Стефана Првовенчаног, Радослава и Владислава), са посебним нагласком на владавину његовог оца Уроша, која је утрла пут преображају који је Милутиново доба донело. Посебна пажња у првом делу монографије посвећена је преговорима о браку принца Милутина са византијском принцезом Аном, ћерком Михаила VIII Палеолога, а потом и владавини његовог брата Драгутина (1276–1282) и проблему Милутиновог доласка на престо. Сама владавина краља Милутина подељена је на две целине – прву, пре великог преокрета у његовој политици 1299. и другу, после 1299. и коначног окретања ка Византији, а наглашена је управо та прекретница и краљеви мировни преговори са византијским царем Андроником II

Палеологом. У закључном поглављу писац се осврнуо на Милутинову личност, његову ктиторску делатност и улогу „светог краља“ у политици и идеологији његових наследника, Стефана Дечанског и Стефана Душана.

Значај монографије „Краљ Милутин“ за домаћу науку вишеструк је и у неким аспектима, слободно би се могло рећи, револуционаран. Иако је издање намењено и широј читалачкој публици, студија без сумње има изузетну научну вредност и у пуном смислу речи је истраживачки пројекат, будући да је ова тема у домаћој историографији недовољно истражена упркос консензусу који у научним круговима постоји око немерљивог значаја Милутинове владавине као прекретнице у српској средњовековној историји. Домаћа медијевистика већ је читаво столеће оптерећена претераним пијететом према великим именима историографије, пре свега, али не и искључиво, Константину Јиречку и Георгију Острогорском, те се ставови и закључци већ деценијама некритички преузимају. Без намере да оспори значај који су поменути научници имали у проучавању историје Византије и средњовековне Србије, Влада Станковић указује на неопходност укључивања српске византологије и медијевистике у савремене научне токове и преиспитивање устаљених мишљења. Друга велика бољка српске историографије јесте затвореност, делимично условљена политичком изолацијом деведесетих година, а другим делом свесним самозатварањем, задржавањем некаквог „ексклузивног права“ на ову област студија, и извесним неповерењем према радовима о националној историји средњег века који настају изван домаће научне средине.

Аутор је за биографију краља Милутина искористио логичан, али парадоксално, веома иновативан приступ: његов живот и владавину посматрао је у ширем балканском, медитеранском и европском контексту, а саме изворе у оквиру контекста њиховог настанка. Поред тога, штуре информације које извори различите провенијенције (српске, византијске и западне) доносе, посматране су у односу на целину дела у коме се налазе, са посебном пажњом посвећеном структури списа, те ставовима и циљевима писаца који су их саставили. Управо су извори трећа болна тачка српске медијевистике, с обзиром на то да су издања српских наративних извора (пре свега житија) неадекватна и веома често направљена на основу малог узорка не увек срећно одабраних рукописа (више пута је у делу поменут проблем Даничићевог издања „Живота краљева и архиепископа српских“ Данила II, које има значајне недостатке, а важно је напоменути и чињеницу да је настало у 19. веку). На другој страни, византијски извори се најчешће употребљавају кроз едицију „Византијски извори за историју народа Југославије“, издање које је настало са добром наменом, али је веома

ограничене употребне вредности и неминовно упућује на парцијално и изоловано посматрање епизода везаних за српску средњовековну историју.

Станковић у „Краљу Милутину“, дајући целовит биографски приказ овог значајног владара, преиспитује уврежена мишљења у науци користећи нека занемарена истраживања његове биографије, али пре свега веома подробно и детаљно анализирајући изворе у целисти, пре свега историју Георгија Пахимера, затим „Животе краљева и архиепископа српских“ архиепископа Данила II (о чијој структури даје веома интересантна нова тумачења) и „Посланичко слово“ Теодора Метохита. Оваквим приступом дао је нове одговоре на кључне проблеме Милутинове биографије и предочио нову перспективу за сагледавање: а) сабора у Дежеву 1282. и фактичке тровласти краљева Милутина и Драгутина и краљице-мајке Јелене, те краљичиног порекла и реевалуације њене улоге у политичком животу Србије с краја 13. и почетка 14. века; б) питања хронологије и опсега Милутинових освајања; в) комплексног проблема склапања брака са Симонидом као потврде мировног уговора и новог правца у односима са суседном Византијом; г) веома важног и замршеног питања краљевих бракова у контексту балканске и шире европске политике, а нарочито веридбе са Аном, ћерком Михаила VIII Палеолога (1269–70), која је у науци била нарочито обојена тенденциозним извештајем Георгија Пахимера. Уз то, аутор даје правце и за нову перспективу посматрања његових претходника, пре свега оца, краља Уроша, и његове „антивизантијске“ оријентације, али и породичног карактера власти првих Немањића. Решавајући многа од ових питања на другачији начин, аутор наглашава да пут преиспитивања носи собом и одређену истраживачку искреност, која се огледа и у јасном признању да је неке проблеме немогуће у потпуности решити, и отвара читав низ нових питања за будућа истраживања Србије Немањића, указујући на правац у којем би та истраживања требало да се крећу. У томе је, дугорочно, и највећи значај ове студије за будућност српске медијевистике, и византологије, од које је она неодвојива.

Милан Војновић, МА

Марија Копривица, *Појови и њројојојови Српске цркве у средњем веку*, Центар за црквене студије и Филозофски факултет у Нишу, Ниш 2012, стр 351.

Црква је у средњем веку била једна од најважнијих институција у друштву, а мирско свештенство представљало је основу црквеног деловања. Књига која је пред читаоцима бави се управо поповима и протопоповима као представницима мирског свештенства у Српској цркви. Резултат је вишегодишњег истраживања ауторке и представља нешто измењену верзију докторске дисертације са истим насловом. До сада су црквене прилике у нашој медијевистици сагледаване углавном кроз приказе политичких, културних и друштвених дешавања, али су унутрашњи процеси, као што је положај свештеника, остали у недовољној мери расветљени.

Књига је подељена на седам поглавља: 1. Увод, 2. Попови у средњовековној Србији, 3. Протопопови, 4. Пореске обавезе попова према епископима, 5. Попови и земља, 6. Друштвени положај попова, 7. Дужности попова средњовековне српске цркве.

У досадашњим истраживањима попови су на првом месту посматрани као црквени службеници, па се изучавање овог проблема одвијало у оквиру црквене историје. Међутим, ауторка ове књиге није тако уско схватила проблем мирског свештенства. Она је попове на првом месту посматрала као друштвену групу у средњовековној Србији, а тек онда као службенике цркве. Сагледавањем ова два аспекта истовремено, ауторка је добила потпуну слику о мирском свештенству у средњовековној Србији – оно је најважнији и најбројнији сегмент цркве, а на средњовековној хијерархијској лествици представља друштвену групу између властеле и зависних људи. За мирско свештенство везано је и питање дажбина (пореза) које су плаћали попови и верници.

Према речима саме ауторке, извори само наизглед обилују подацима о поповима јер се ради о узредним поменима појединих свештеника, али је зато мало докумената који расветљавају положај попова. У уводном поглављу ауторка је изложила свој приступ истраживању ове теме и размотрила основне појмове (поп, презвитер, јереј), њихово значење и употребу у изворима. Књига обрађује положај и улогу попова и протопопова у српској цркви и друштву почев од организовања цркве на

простору српских земаља, па све до њиховог пада под османску власт. У 15. веку српски народ трпи притиске са разних страна, а српска црква се опире притиску католичанства и ислама. Главну улогу у овим процесима има мирско свештенство.

Посебна пажња у књизи Марије Копривице посвећена је обавезама попова према цркви (епископу) и према господару земље на којој живе. Овде су успешно разрешене многе дилеме око основних дажбина, какве су врховина, доходак духовни, бир и крина, као и питање поповских баштина. Поповске баштине се нису разликовале од властеоскихседа, а пошто су попови баштаници често били властеличићи, имали су и сличне обавезе, вероватно и војне. У књизи су разрешена и питања друштвеног положаја попова према њиховом пореклу, а описан је и изглед српских средњовековних попова. На самом крају рада ауторка је размотрила дужности попова као верских пастира у богослужењу, али и у поучавању како лаика тако и будућих свештеника приликом њиховог увођења у службу.

Свакако треба ценити спремност младе ауторке да се ухвати у коштац са овим великим проблемом. У српској медијевистици одавно је постојала потреба за једним оваквим истраживањем, које у великој мери превазилази историју цркве. Стога овај рад умногоме доприноси историјској науци, посебно историји српског средњовековног друштва, али и историји српске цркве, у којој је улога мирског свештенства, продирући у све поре друштва, била изузетно значајна.

Др Влада Станковић
Ванредни професор
Катедра за Историју Византије
Одељење за историју
Филозофски факултет у Београду

L. Rădvan, *At Europe's Borders. Medieval Towns in the Romanian Principalities, (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450)*, Brill, Leiden–Boston 2010.

Књига Лаврентију Радвана о средњовековним градовима у румунским кнежевинама прва је свеобухватна студија настанка, развоја, структуре и организације градских средина на широком простору румунских кнежевина Валахије и Молдавије у позном средњем веку и првој половини 16. столећа. Проистекла из његове докторске дисертације, која је у међувремену у проширеном облику изашла и на румунском језику (*Orașele din Țările Române în Evul Mediu : sfârșitul secolului al XIII-lea – începutul secolului XVI-lea*, Iasi, 2011), Радванова синтеза представља озбиљан истраживачки напор да се феномен града у овим граничним областима европског средњовековља – како у географском, тако и у хронолошком смислу – сагледа изнова, и у потпуности на методолошки адекватан начин, ослобођен идеолошких или уско националних предубеђења, која су настанак градова и њихову еволуцију у овим областима приписивали оним факторима који су у одређеним временима и срединама сматрани за напредне и покретачке: од Византијског царства и његове снажне дипломатије, преко „аутохтоног“ развоја румунске, дубоко антисловенске заједнице, до искључивог утицаја са запада и севера у односу на средњовековне румунске кнежевине – из Мађарске, Пољске, или из немачких држава. Њено објављивање у новој и значајној серији издавачке куће „Брил“ указује и на пораст интересовања у међународној медијевистици и за оне области у централној, источној и југоисточној Европи о којима на енглеском језику – и осталим такозваним већим језицима – и даље постоји изузетно мало адекватних и квалитетних наслова, а без чијег се бољег познавања, међутим, ни европско средњовековље не може у целини разумети.

Изузетна сложеност теме и бројних аспеката феномена града, које је Лаврентију Радван поставио у средиште свог истраживања, условили су и комплексну структуру ове обимне књиге, подељене на три велике целине. У првом делу, насловљеном Средњовековни градови у централној и источној Европи, аутор даје преглед развоја градова у трима великим географским и политичким областима, суседним румунским кнежевинама: у Пољској (стр. 27–52), Мађарској (53–87) и областима јужно од Дунава, Србији, Босни, Далмацији (87–103) и, посебно, Бугарској (104–114). Иако принуђен да се у већини ових случајева ослања на секундарну литературу и закључке националних историографија, овај обимни уводни преглед настанка и развоја градова у суседству румунских кнежевина пружа одличну основу за даље, оригинално истраживање, успостављајући одређене кључне елементе око којих Радван концентрише своју анализу: проучавање времена и околности постанка градова; структура популације, друштва и локалне економије, као и повезаност и међусобна условљеност ових фактора; топографија и њен значај у развоју градских средина, као и топонимија и закључци који се на основу ових података могу донети и, за сваку поједину област, представљање најособенијих примера градова у облику студије случаја (case studies).

Додатно разрађена, ова структура се налази и у централним поглављима књиге, другом делу Градови у Валахији (115–310) и њеном трећем делу Градови у Молдавији (311–550), уз посебно обраћање пажње на специфичност румунских кнежевина и њиховог историјског развоја, у којима „стварни средњи век“ почиње тек у тренуцима када се након османских освајања за највећи део централно-источне и југоисточне Европе завршава. Оба основна сегмента књиге подељена су на три мање целине: прву, Урбанизација, у којој се детаљно сагледавају историјски контекст и појава градова, терминологија, главне кнежевске резиденције; другу, Институционална, друштвена, етничка и економска структура градова, у којој се минуциозно анализирају администрација, закон и однос према владару, градски домен, друштвена и етничка структура градова и економија; и трећу, Студије случаја, у којима се пружају подаци о најважнијим градовима у две румунске кнежевине (у Валахији, између осталих и за Букурешт, Крајову и Трговиште, у Молдавији за Цетатеу Албу, Јаши и Путну). Озбиљном анализом и трезвеним закључивањем, Радван доказује да је настанак градова у румунским кнежевинама у највећој мери зависио од регионалних, локалних специфичности, околности којој се до сада, упркос њеној логичности, у науци није придавао готово никакав значај, потцртавајући, истовремено, и значај насељавања „странаца“ у градске средине у настајању, који су са собом донели знања о начинима уређења живота у граду и способности за њихово утврђивање и примену.

Књига Лаврентију Радвана представља изузетно важан допринос сагледавању настанка, положаја и значаја градова, не само у „рубним подручјима“ Европе, кнежевинама Валахији и Молдавији, већ и на ширем простору централно-источне и југоисточне Европе у позном средњем веку, у последњем столећу пре османских освајања територија јужно од Дунава и првом веку након тога на просторима северно од ове реке. Насупрот до сада преовлађујућем мишљењу у историографији о специфичности ове две румунске кнежевине, Радван је убедљиво показао да је процес урбанизације у Валахији и Молдавији, упркос географској одвојености од остатка средњовековне „Европе“, садржавао многе заједничке елементе са истим појавама у суседним, централноевропским регијама.

Др Јелена Пауновић Штерменски
Истраживач сарадник, Одељење за историју
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
Чика Љубина од 18–20
jpaunovi@f.bg.ac.rs

Радомир Ј. Поповић, *Аврам Петронијевић*,
Фреска, Београд 2012, 322 стр.

Књига о Авраму Петронијевићу коју је написао Радомир Ј. Поповић, научни сарадник Историјског института у Београду, заправо је политичка биографија, до сада ретко обрађиван историјски жанр. Политичке биографије, поготову угледних личности 19. века, почеле су да се учесталије истражују тек последњих година. Зато ова књига представља драгоцен допринос разумевању српске политичке и друштвене сцене прве половине 19. века.

Петронијевић је рођен 2/13. септембра 1791. године, а у Србију је прешао 1817. године. Постао је писар због знања страних језика и читког рукописа. Већ у другој половини 1817. године запослен је као писар Милоша Обреновића, у Кнежевој канцеларији, што је био почетак његове дугогодишње политичке каријере, која је трајала све до његове смрти 1852. године. Аутор истиче да је једна од главних карактеристика Петронијевићеве личности била та да се скоро никада није супротстављао владајућем кнезу. Од почетка службе носио је западњачко одело, што га је издвајало од осталих људи у кнежевој околини. Старогрчки и новохеленски језик изучио је у време првог турског ропства 1820. године током прве дипломатске мисије у Цариграду, када је тамо задржан као талац због избијања устанка у Грчкој. Ослобођен је тек 1825. године.

Научивши у Турској османске манире, Петронијевић је у Србији постао погодна личност за преговоре са Турцима. Аутор истиче да је умео да подражава њихове обичаје: седео би прекрштених ногу са њима на софи, пушио чибук и разговарао на турском језику. Тиме је показивао своју покорност и придобијао турске власти у Кнежевини.

Кнез Милош је Петронијевића већ 1829. године послао у другу дипломатску мисију, у Цариград, где му је 30. новембра исте године уручен Хатишериф. У Србију се вратио почетком 1830. године. Следећа мисија одвела је Аврама Петронијевића заједно са Цветком Рајовићем у Русију, где су били представљени руском цару Николи I Романову новембра 1830. године, што је у књизи означено као врхунац мисије.

Још важнији резултат ове мисије односи се на политичка уверења самог Петронијевића. Посета Русији је допринела учвршћивању његових опозиционих ставова према кнезу Милошу. Аутор наглашава да је од те мисије Русија почела неповерљиво да се односи према кнезу Милошу. Постојала је могућност да су руске дипломате из разговора са Петронијевићем училе кнежеву самовољу и тежњу ка самосталној владавини. Ова мисија допринела је и културном развоју Србије јер су Петронијевић и Рајовић на предлог Димитрија Давидовића у Србију донели прву штампарију.

Маја 1832. године Петронијевић је постављен за члана кнежеве свите и био је задужен да у кнежево име врши преговоре са страним посетиоцима у Србији. Петронијевић се залагао за обнову српске државе на темељима историјског права тј. обнову српске државе на основу њених средњовековних граница. Када је кнез Милош од Османске царевине добио 1833. године хатишериф који му је потврђивао власт у поменутих „шест нахија“, Петронијевић је истакао своје уверење у успешну политику кнеза Милоша и у могућност успостављања „српског царства.“

Осим код руског цара, Петронијевић је био у аудијенцији и код султана Махмуда II приликом уручивања коначне верзије хатишерифа из 1833. године. Поповић је истакао да је током новије српске историје Петронијевић био први српски званичник који је био на пријему код султана.

Почетком тридесетих година Петронијевић је подржавао додељивање племићких титула и спахилука истакнутим српским чиновницима и старешинама, чиме су турски феудални односи требали да буду замењени српским. Феудални односи у Србији укинута су Сретењским уставом из 1835. године после Милетине буне уперене против владе кнеза Милоша. Тада је Петронијевић изразио отворено незадовољство против српског кнеза. Иако је после доношења Сретењског устава Петронијевић постао члан Државног савета, министар (попечитељ) књажевског дома и иностраних дела, његово опозиционарство је било изражено.

Фебруара 1838. године Порта је захтевала да Петронијевић обавезно буде члан делегације која је требала да пође у Цариград ради састављања новог устава. Аутор је истакао да је ово била најзначајнија Петронијевићева дипломатска мисија. Доношење Устава из 1838. године утицало је на уставни развитак и политичке односе у Србији. Петронијевић је у Цариграду деловао у интересу опозиције. Прикривено је радио против кнеза Милоша. Аутор наглашава да је у доношењу устава, без обзира на мешање турске и руске политике, велики удео имао Петронијевић. Допринео је ограничењу власти кнеза Милоша дајући легитимитет олигархијској власти Државног савета. Тиме је показао нелојалност према кнезу.

Фебруара 1839. године, по повратку из Цариграда, Петронијевић је постао члан Државног савета, кнежев представник и министар иностраних дела. Смена на престолу извршена је јуна 1839, када је кнез Милош поднео оставку, а наследио га је његов прворођени син Милан. Тада су коначно прекинути односи између кнеза Милоша, кума Петронијевићеве деце и самог Петронијевића.

Аутор истиче да су се у периоду 1839. до 1844. године у земљи променила три владара, две династије, једно намесништво и једна привремена влада. Појам уставобранитељи тј. уставци почео је да се употребљава од пролећа 1840. године. Са доласком кнеза Михаила у Србију, Петронијевић је поднео оставку на звање кнежевог саветника, кнежевог представника и министра иностраних дела, а Вучић на место кнежевог саветника и члана савета; затим су затражили турску заштиту и прешли у калемегданску тврђаву.

Аутор закључује да су уставобранитељи сматрали да се власт мора поштовати, да ауторитет власти не сме бити доведен у питање, а да у супротном следи њено урушавање – власт је једнака без обзира у чијим се рукама налази. Због тога су за време владавине кнеза Михаила Петронијевић и Вучић и још тридесет и шест уставобранитеља протерани из земље као подстрекачи немира. Аутор подвлачи да је ово била прва политичка емиграција из Србије. Петронијевић, Вучић и Гарашанин су отишли у Цариград. Под притиском Русије, Михаило је пристао да да амнестију емигрантима априла 1841. године, али су уставобранитељи од Порте тражили безусловно враћање на старе државне положаје без сагласности кнеза. Аутор због тога истиче да је побуна против кнеза Михаила 1842. године припремљена у Цариграду, у договору Порте са Петронијевићем и Вучићем.

Током боравка у Цариграду 1841. године, уставобранитељи су, посебно Вучић и Петронијевић, ступили у везу са представницима пољске емиграције, са којима су од тада одржавали сталан контакт. Октобра 1841. године уставобранитељима је после четрнаест месеци дозвољен повратак у Србију. Одмах су своју пропаганду усмерили против владе кнеза Михаила. Септембра 1842. године кнез Михаило је под Вучићевим притиском пребегео у Аустрију.

Поповић је уочио да су током буне против кнеза Михаила до изражаја дошле разлике које су постојале међу уставобранитељима: Петронијевићева смиреност, разборитост и ненаметљивост и Вучићева храброст, војна вештина и утицај на масе. Уместо кнеза Михаила уставобранитељи су на скупштини изабрали свог кандидата, кнеза Александра Карађорђевића. Под притиском Русије, која је збацивање кнеза Михаила сматрала за револуционарну тековину, у Србији је поново организован избор кнеза

Александра. Вучић и Петронијевић су били жртве ове промене власти јер су на инсистирање Русије, као револуционари поново протерани у Цариград августа 1843. године. Повратак им је дозвољен тек годину дана касније.

Петронијевић је по трећи пут постављен за кнежевог представника и министра иностраних дела октобра 1844. године у време Катанске буне, коју је угушио Вучић. Због свог јаког утицаја на народ и војску, Вучић се сукобио са кнезом, при чему се Петронијевић поставио у средину. Аутор закључује да је Петронијевић подносио Вучићеву агресивну, демагошку и изразито русофилску политику до краја 1846. године, после чега је са њим коначно прекинуо пријатељске односе.

Поповић сматра да су године 1848/49. представљале почетак новог периода у међународним односима Србије. Јула 1848. године одржана је тзв. Петровска скупштина, која је према оцени аутора, била врхунац Вучићевог утицаја у Србији. Због тога су Петронијевић, Гарашанин и Тенка склопили против њега савез.

Децембра 1848. године Петронијевић је доживео први мождани удар. Тиме и почиње последње поглавље његове политичке каријере. До 1851. године његово стање се погоршало. Октобра поменути године кренуо је у Цариград на лечење, али је у ствари, требало да испита стање на Порти. Аутор наводи могућност да је Петронијевић требало на Порти да покрене питање промене устава и питање добијања наследног достојанства у породици Карађорђевић, те да види шта ће бити са исељавањем Турака из Србије. Аврам Петронијевић је преминуо 22. априла 1852. године у присуству Филипа Христића, који је потанко описао његове последње тренутке. Сахрањен је у Цариграду.

Петронијевића су веома занимале теологија, књижевност, историја, филозофија и култура, по чему се разликовао од већине уставо-бранитељских политичара.

Петронијевић се посредно залагао за даљу модернизацију државе, за увођење министарског савета у постојећи уставни и законски поредак, сматрајући то предусловом за унутрашњи и спољнополитички развитак Србије. Истицао је и велики значај установе Народне скупштине. Отворивши прву фабрику стакла испод Црног врха код Јагодине, Петронијевић је био први индустријалац у Србији.

Аутор је, као и претходни историографи, представио Петронијевића као туркофила, објаснивши да је такав став проистекао из његовог схватања да се Србија средином 19. века налазила између ослабљене Турске и снажне Русије, те да је било повољније за Кнежевину да се ослони на мање опасну силу. Поповић истиче да је Петронијевић био једини државник у Србији који је спољну политику Кнежевине усмеравао према

Порти, настојећи да са те стране подупре уставобранитељски режим. Аутор изводи закључак да је Петронијевић био наклоњен Турцима и из чисто субјективних разлога, пошто је због знања турског језика током своје каријере непосредно био у контакту са нижим и вишим турским званичницима. Са прекидима је у турској престоници боравио осам година и четири месеца. Од 1848. године Петронијевићева политика ослонца на Порту трпела је непрестане критике у Кнежевини и била је у директној супротности са Гарашаниновом националном политиком изнесеном у *Начертанију*.

Петронијевић је имао јасну представу о томе какво треба да буде политичко уређење у Србији. Залагао се за уставну монархију. Из тога аутор изводи констатацију да је Петронијевић био државник са визијом. Као политичар био је вешт тактичар, спреман на компромис и попустљивост.

Књига *Аврам Петронијевић* осветљава и објашњава на другачији начин уставобранитељски режим у Кнежевини. Представљен из Петронијевићеве личне перспективе, овај период српске историје постаје ближи и јаснији читаоцу. Поповић открива Аврама Петронијевића, који је био у сенци револуционарног Вучића, као тактичног политичара и умешног дипломату, чија је посебна вештина долазила до изражаја у преговорима с Турцима. Петронијевићева супротстављеност кнезу Милошу, а затим и Михаилу, довела је на престо Александра Карађорђевића, кога су уставобранитељи истакли као свог кандидата. Петронијевићева политичка каријера није трпела због смена на престолу у Србији. Аутор је доказао да се Аврам Петронијевић увек налазио у првим редовима српске политике мада му заслуге нису увек биле признате.

Библиографија / Bibliography

мр Мирослав Поповић, библиотекар
Библиотека Одељења за Историју
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
miroslav.popovic@f.bg.ac.rs

БИБЛИОГРАФИЈА ИСТОРИОГРАФИЈЕ СРБИЈЕ ЗА 2012. ГОДИНУ¹

СКРАЋЕНИЦЕ

Архив	Архив – часопис Архива Југославије
Museum	Museum – Годишњак Народног музеја у Шапцу
БИГ	Београдски историјски гласник
Весник ВМ	Весник Војног музеја
ВЗ	Вардарски зборник
VIG	Vojnoistorijski glasnik
Гласник ИАВ	Гласник Историјског архива Ваљево
Гласник СПЦ	Гласник Српске православне цркве
Годишњак ДИ	Годишњак за друштвену историју
Годишњак ФФ у Новом Саду	Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду
Зборник МС за друштвене науке	Зборник Матице српске за друштвене науке
Зборник МС за историју	Зборник Матице српске за историју
Зборник МС за класичне студије	Зборник Матице српске за класичне студије
Зборник ФФ у Приштини	Зборник Филозофског факултета у Приштини
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института
ИЧ	Историјски часопис
ЛЗ	Лесковачки зборник

¹ Библиографија садржи историографске радове и преводе објављене у Србији 2011, према испису из каталогизације Народне библиотеке Србије. Наведени су и радови који су се због кашњења уместо 2011. појавили 2012, или су уместо 2012. штампани 2013. Бројеви неких часописа и неке публикације из 2011. још се нису појавили и ти ће се радови унети као допуна Библиографије у наредном броју, као и бројеви и публикације који нису били доступни.

НЗ	Новопазарски зборник
Прилози за КЈИФ	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор
Споменица ИАС	Споменица Историјског архива Срем
ССА	Стари српски архив
ТИ	Токови историје
ЦС	Црквене студије

АНТИКА И РАНОВИЗАНТИЈСКИ ПЕРИОД

- Аличић, Самир, *Канализација (cloaca) у римском праву*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 1 (2012), 437–458.
- Биговић, Радован, *Милански едикт и теорија о две власти*, Ниш и Византија 10 (2012), 509–512.
- Богуновић, Мирјана, *Жена у римском праву – субјект или објект права?* Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 2 (2012), 539–550.
- Бошков, Светозар, *Феничани у уџденицима историје у другој половини XIX века*, у: Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 39–47.
- Браун, Питер, *Сенка Божијеј њровиђења – Климентиј Александријски*, Каленић 1 (2012), 9–12.
- Вујклић, Жика, *Tri epohe, jedan pravni koncept: ius civile, ius commune, ius Europaеum*, Зборник МС за класичне студије 14 (2012), 213–226.
- Vasić, Miloje, *Imperial and Colonial Mint in Viminacium during the reign of Trajan Decius (249–251 AD)*, Translation Tamara Rodwell-Jovanović, Stanislav Grgić; Photography and Computer Graphics Nebojša N. Borić, Beograd – Narodni muzej, 2012, 184 str.
- Васић, Милоје, *Импереријална и колонијална ковница у Виминацијуму у време владавине Трајана Деција (249–251. године)*, Београд – Народни музеј 2012, 182 стр, ilustr.
- Vukadinović, Snežana, *Klaudije Klaudijan kao izvor za proučavanje antičke istorije Vojvodine i Evrope*, у: Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 49–60.
- Вукадиновић, Снежана, *„Нахранила ме Александрија, к’о избелицу закоја ме Рим“*, Истраживања 23 (2012), 123–136.
- Вујчић, Немања, *Градови Јоније у Миџридајовим рајоновима*, Зборник МС за класичне студије 14 (2012), 129–150.
- Вујчић, Немања, *Хеленизација Сарда у ранохеленистичко доба: Студија случаја*, у: Антика, савремени свет и рецепција античке културе, главни уредник Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2012, 90–107.
- Дамњановић-Шахнер, Драгана, *Почеци њусџињској монаштва у Еџиџу*, Теолошки погледи 2 (2012), 305–318.

- Драганић, Ифигенија, *Одбрана од оштражбе за укидање демократије – Лисијин политички памфлет против колективне кризе*, Истраживања 23 (2012), 81–93.
- Драшкић, Марија, *Повреда тела и надокнада штете у царом Риму*, *Анали Правног факултета у Београду* 2 (2012), 337–348.
- Dušanić, Slobodan, *Bendis' Festival, Thrasymachus' Visit to Athens, and the Realpolitik of Republic I*, *Glas SANU CDXX, Odeljenje istorijskih nauka knj. 16* (2012), 77–90.
- Елаковић-Ненадовић, Ана, *Традиционални обрасци беседничког удећивања у Есхиновој рејорици*, *Истраживања* 23 (2012), 111–122.
- Јовановић, Александар, *Белешке о култури воде у римским провинцијама на тлу Србије*, *Зборник МС за класичне студије* 14 (2012), 151–162.
- Јордовић, Иван, *Лаконофилство и демократија у Атини*, у: *Антика, савремени свет и рецепција античке културе*, главни уредник Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2012, 144–155.
- Јордовић, Иван, *Платонова крика демократијској концепцији слобода да се ради шта се хоће*, *Истраживања* 23 (2012), 63–79.
- Castellani, Victor, *Supplication and Refuge in Euripides: Variations on a Theme*, *Зборник МС за класичне студије* 14 (2012), 87–108.
- Књига резимеа / 7. међународни научни скуп *Антика и савремени свет: научници, истраживачи и тумачи, Београд – Сремска Митровица, 12–14. октобар 2012.*, уредник Ксенија Марицки-Гађански, Београд : Друштво за античке студије Србије, 2012, 40 стр.
- Лома, Светлана, *Нови римски налази из средњеј Полиме*, *Милешевски записи* 9 (2012), 13–24.
- Милинковић, Борис, *Однос Цркве и државе у вријеме Св. Цара Константина Великог*, *Гласник СПЦ* (2012), 210–221.
- Mirković, Miroslava, *Co-regency: Constantine and Licinius and the political division of the Balkans*, *ZRVI* 49 (2012), 7–18.
- Mirković, Miroslava, *Magistra vitae. Rimski narodni tribuni – model političkog ponašanja i teorijskih razmatranja o državi i opoziciji u doba humanizma i Renesanse: Cola di Rienzo, Makijaveli i Tit Livije*, у: *Антика, савремени свет и рецепција античке културе*, главни уредник Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2012, 220–227.
- Mirković, Miroslava, *Missing Persons in Early Roman History: Kinship and Power*, *BIG* 3 (2012), 9–24.
- Михајловић, Владимир Д., *Римска сџоменичко-ејграфска пракса – антрополошки ирисуи*, *Истраживања* 23 (2012), 33–50.
- Mouzala, Melina G., *On the Cratylean argumentation in support of the correctness of names in Plato's Cratylus*, *Зборник МС за класичне студије* 14 (2012), 73–86.
- Noatari, Tamas, *„Killing a Tyrant“: Remarks on Cicero's Miloniana*, *Анали Правног факултета у Београду* 3 (2012), 279–291.
- Обрадовић, Мирко, *Античке студије у Београдском историјском гласнику*, *Зборник МС за класичне студије* 14 (2012), стр. 252–255.

- Obradović, Mirko, *Demades' Embassies to Macedon and to the Macedonians in Plutarch*, BIG 2 (2012), 31–45.
- Obradović, Mirko, *Kadmejska i Pirova pobjeda*, у: Антика, савремени свет и рецепција античке културе, главни уредник Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2012, 252–260.
- Обрадовић, Мирко, *Херојско име Анџилох као лично име код Хелена*, Истраживања 23 (2012), 95–109.
- Pelcer-Vučajić, Olga, *Istaknute porodice u Lidiji i Frigiji u rimskom periodu*, у: Антика, савремени свет и рецепција античке културе, главни уредник Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2012, 269–276.
- Пилиповић, Радован, *Св. Јероним Сџридонски и историјски контекст „Знаменићих мужева“*, Теолошки погледи 1 (2012), 91–106.
- Pilipović, Sanja, *The Image of Persephone on the Upper Moesian Limes: A Contribution to the Study of Ancient Cults*, Balcanica XLIII (2012), 51–65.
- Поповић, Радомир, *Сџорови о датуму слављења Васкрса у древној Цркви*, Богословље 1 (2012), 104–117.
- Рафлауб, Курт А., *Раџ је оџац свеџа: џолиџика раџа, имџерије и слободе у демократијској Аџини*, Зборник МС за класичне студије 14 (2012), 7–28.
- Рафлауб, Курт А., *Раџ је оџац свеџа – џолиџика раџа, имџерије и слободе у демократијској Аџини*, Истраживања 23 (2012), 13–31.
- Raaflaub, Kurt A., *The Quest for Peace in the Ancient World: Why Greece?*, у: Антика, савремени свет и рецепција античке културе, главни уредник Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2012, 306–330.
- Ricl, Marijana, *Sacrilege in a Sacred Forest? : New Interpretation of a Recently Published Inscription from Lycia*, BIG 3 (2012), 25–29.
- Rossetti, Livio, *Il logos amarturos*, Зборник МС за класичне студије 14 (2012), 49–72.
- Сич, Магдолна, *Fides u bona fides у џроцесу сџварања римској оџиџеј џрава (ius gentium)*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 2 (2012), 157–176.
- Сич, Магдолна, *Уџиџај заџађења оловом на здравље човека (живоџину средину) у сџаром Риму*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 3 (2012), 191–206.
- Смирнов-Бркић, Александра, *Изџнансџво Арија у „Илирик“ џрема историјским изворима*, Истраживања 23 (2012), 137–150.
- Steiris, Georgios, *Harpocraton, the Argive Philosopher, and the Overall Philosophical Movement in Classical and Roman Argos*, Зборник МС за класичне студије 14 (2012), 109–128.
- Stefanović, Danijela, *„Bog više ne obitava u svojoj kući“ – О уништavanju Serapisovih kulturnih statua u Aleksandriji krajem IV veka n.e.*, у: Антика, савремени свет и рецепција античке културе, главни уредник Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2012, 379–386.

- Стефановић, Данијела, *Превођење је кулук*, у: *Антика, савремени свет и рецепција античке културе*, главни уредник Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2012, 520–521.
- Стојковски, Борис, *Хијероним о епископу Сирмијума Фошину*, у: *Антика, савремени свет и рецепција античке културе*. Зборник радова, ур. Ксенија Марицки-Гађански, Београд, 2012, 419–429.
- Теодосију, Ефстратије Т. – Маниманис, Василије Н. – Мандаракис, Петрос – Димитријевић, Милан С., *Астрономија и сазвежђа у Хомеровој Илијади и Одисеји*, Зборник МС за класичне студије 14 (2012), 29–48.
- Ђерђанчић, Снежана, *Белешке о насељаванју аузгилјарних ветерана и Горњој Меџији*, у: *Антика, савремени свет и рецепција античке културе*, главни уредник Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2012, 445–454.
- Шаркић, Срђан, *Антички законодавци у Синтаји Маџије Власџара и њеном српском љреводу*, Зборник МС за класичне студије 14 (2012), 165–174.
- Шаркић, Срђан, *Владар и закон у делу Јулијана Аџосџаџе*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 1 (2012), 75–86.

СРЕДЊИ ВЕК

- Акад, Ил, *Три џисма Конџанџина Великој код Теодориџа Кирској, Евсевија Кесаријској и Сокраџа Схоласџика*, у: *Византијски свет на Балкану*, књ. 2, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 563–569.
- Алексић, Владимир, *Бриџа о родитџељима у средњовековним српским изворима*, Црквене студије 9 (2012), 283–290.
- Алексић, Владимир, *Повласџице љрада Ниша на крају XII века*, Ниш и Византија 10 (2012), 537–546.
- Алексић, Владимир, *Траџом смедеревској надџробној сџоменика Михаила, сина војводе Сџефана*, Смедеревски зборник 3 (2011), 31–37.
- Антоновић, Милош, *Од Дукље до Зеџе: Србија и Зеџа крајем XII и у љрвој џоловини XIII века*, БИГ 3 (2012), 85–94.
- Атлагић, Марко П. – Маџура, Миленко – Атлагић, Нина М., *Гриџорије Горњачки*, у: *Млава у миту и историји*, Митолошки зборник 26 (2012), 265–284.
- Бабић, Борис, *Визанџијски извори о сџановнишџиву и црквеним љриликама у средњовековној Босни*, Зборник за историју БиХ 7 (2012), 37–48.
- Благојевић, Милош, *Уџицај Визанџије на аџрарне односе у средњовековној Србији*, у: *Византијски свет на Балкану*, књ. 2, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 235–252.
- Божанић, Снежана – Кисић, Милица, *О Ивану Виџезу од Средне у делу Regum Ungaricarum Decades*, Истраживања 23 (2012), 217–231.
- Божанић, Снежана, *О раџу између Маџије Корвина и Ђорђа Пођебџада у свейлосџи казивања Бонфинија*, Годишњак ФФ у Новом Саду 1 (2012), 415–425.

- Божанић, Снежана, *Полиитичка и културна делатност гесџиџа Ђорђа Бранковића у Срему*, у: Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 115–128.
- Бојанин, Станоје, *Брачне одредбе Жичке џовеле између црквеној и народној концепциџа брака*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 2, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 425–442.
- Бојанин, Станоје, *Лечење бљем у средњовековној Србији. Основни џрећед*, Годишњак ДИ 1 (2012), 7–34.
- Бојанин, Станоје, *Пасхалија из Требника рукописне збирке Пећке џаџријаршије (Пећ Но 76) из XV века*, Мешовита грађа 33 (2012), 81–91.
- Бојанин, Станоје, *Пениџенцијални сасџави у дечанским џребницима Но. 68 и Но. 69*, у: Дечани у светлу археографских истраживања, уредник Татјана Суботин Голубовић, Београд: Народна библиотека Србије, 2012, 163–182.
- Бојанин, Станоје, *Писмо Вука Бранковића Дубровчанима о исџлатији Сџонској дохоџка јерусалимским калуђерима*, ССА 11 (2012), 107–113.
- Бојковић, Гордан, *Три Шейџоње у средњем веку*, Браничевски гласник 8 (2012), 67–81.
- Бојовић, Драгиша, *Бојослужење у средњовековном џраду*, БИГ 3 (2012), 127–137.
- Бошков, Мирјана, *Лик Сџефана Дечанској у инџерџреџацији краја еџохе Немањџа у леџоисима Христџофора Рачанина*, у: Дечани у светлу археографских истраживања, уредник Татјана Суботин-Голубовић, Београд: Народна библиотека Србије, 2012, 203–215.
- Булић, Дејан – Николић, Милоје, *Надџродни еџџџафи из Манасџира Грачаница код Ваљева*, Мешовита грађа 33 (2012), 37–56.
- Булић, Дејан – Црнчевић, Дејан, *Средњовековно уџврђење на локалиџетџу Градина у Радаљеву код Ивањџце*, ИЧ 61 (2012), 67–103.
- Vratimos, Antonios, *In the Chronographia, is Michael Psellos' concern for the army entirely disinterested?* ZRVI 49 (2012), 145–158.
- Вушковић, Марија, *Милош Кобилић – власџелин крајџшник*, Браничевски гласник 8 (2012), 25–47.
- Вушковић, Марија, *Милош Обилић или Милош Поцерац – џџонимија о косовском јунаку*, Гласник ИАВ 46 (2012), 101–107.
- Д'Амико, Роза, *Вайџиканска икона Јелене Анжујске и леџендарна „икона цара Консџанџина“: иконографски и џолиџички асџекџи срџске свеџџње у Риму*, Ниш и Византија 10 (2012), 305–322.
- Д'Амико, Роза, *Манасџири и фреске у долини реке Лима: џуџ џо исџоријском џросџору*, Милешевски записи 9 (2012), 35–52.
- Драгичевић, Павле, *Први, друџи и џрећи лисџ дейџзиџа војводе Сандаља са џриџадајућим џџврдама*, Грађа о прошлости Босне 5 (2012), 63–80.
- Драгичевић, Павле, *Чџџири џисма Дубровачке оџџџине џоводом сџора око дуџова Франка Басиљевића џородици Бранковић*, ССА 11 (2012), 135–149.
- Драшковић, Марко, *Варешки најамници као џелохраниџељџи комнинских царева*, Истраживања 23 (2012), 151–160.

- Drašković, Marko, *Ethnic-regional, Personal and Social Structure of Continental-West European Mercenaries in Comnenian Byzantium*, VIG 1 (2012), 9–22.
- Драшковић, Марко, *Методи врдовања зајадноевројских најамника у Византији (1081–1185)*, ИЧ 61 (2012), 27–44.
- Драшковић, Марко, *Офанзивно наоружање нордијских и грујих зајадних најамника у комнинској Византији*, ВИГ 1 (2012), 9–20.
- Драшковић Марко, *Почеци дома Гренвил. Просојографски и социјално-историјски ојлед*, БИГ 3 (2012), 73–84.
- Ђекић, Ђорђе, *Срјско средњовековно јраво – од осветје до резерваја судских*, Зборник МС за друштвене науке 138 (2012), 39–46.
- Ђокочић, Zorica, *When did the Byzantine Empire Become a Vassal State?* BIG 3 (2012), 61–72.
- Emmert, Thomas A., *Early Reports of the Battle of Kosovo*, Расински анали 10 (2012), 173–192.
- Живковић, Валентина, *Змије у медицинској јракси Сјарој Којора*, у: Гује и јакрепи : књижевност, култура, уредници Мирјана Детелић, Лидија Делић (Посебна издања, 120), Београд: Балканолошки институт САНУ, 2012, 367–384.
- Živković, Valentina, *Medieval Concerns for Soul Salvation: Testamentary Bequests to the Franciscan Order in Kotor (Cattaro) 1316–1337*, Balcanica XLIII (2012), 67–80.
- Живковић, Милош, *Срјски владарски јорјреји у Гријоријевој јалерији Свеје Софије у Охриду и њихов јројрамски конјексји*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 1, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 169–190.
- Živković, Tibor, *De conversione Croatorum et Serborum : a lost source*, Belgrade : Institute of History, 2012, 255 str.
- Живковић, Тибор, *Нерейљани – јример размајрања идентијитета у раном средњем веку*, ИЧ 61 (2012), 11–25.
- Живковић, Тибор, *О јакозваној „Хроници срјских владара“ из сјиса De administrando Imperio цара Консјанјина VII Порфиројенија*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 2, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 313–332.
- Живојиновић, Драгић, *Повеља великој слује Јована Оливера Манасјиру Свејој Димитрија у Кочанима*, ССА 11 (2012), 25–32.
- Живојиновић, Мирјана, *Акји Сабора у Крујишијама*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 99–113.
- Законик цара Сјефана Душана*, уводна студија и превод законика на савремени српски језик Ђорђе Бубало, Света Гора : Манастир Хиландар ; Нови Сад : Православно удружење «Свети Сава», 2012, 214 стр.
- Ивановић, Милош, *Писма Дубровчана Мари и Ђурђу Бранковићу*, ССА 11 (2012), 115–121.
- Ивановић, Милош, *Повеља херцеја Сјефана Вукчића Дубровчанима*, Грађа о прошлости Босне 5 (2012), 81–90.

- Исаиловић, Невен, *Повеља бана Пријезде I којом додељује жују Земуник својој ћерки и зету, сину бана Стијејана III Бабонића*, Грађа о прошлости Босне 5 (2012), 9–25.
- Исаиловић, Невен – Фостиков, Александра, *Повеља јосиодина Ђурђа Бранковића којом ѿишврђује слободе ѿрађанима Дебрецина Биа, 1429, 5. мај*, Мешовита грађа 33 (2012), 57–68.
- Јањић, Драгана, *Канонскојравни асијект оснивања Бањске епископије*, *Анали Правног факултета у Београду* 2 (2012), 350–362.
- Јањић, Драгана, *Писмо Вуканово ѿиши Иноћенију III*, *Баштина* 32 (2012), 115–127.
- Јечменица, Дејан, *О времену увођења младог краља Стефана Душана у ујравне надлежности у Зети*, *Архивски записи, часопис за архивску теорију и праксу, Државни архив Црне Горе*, 19–2 (2012), *Цетиње* 2013, 155–166.
- Јечменица, Дејан, *Писмо бана Стефана II којим ѿозива дубровачке ѿрѿовце да слободно ѿрѿују у Босни*, *Грађа о прошлости Босне* 5 (2012), 27–31.
- Јечменица, Дејан, *Хрисовуља цара Стефана Душана Дубровчанима са два ѿрашећа актѿа*, *ССА* 11 (2012), 33–58.
- Јовановић, Гордана – Катић, Татјана – Јаковљевић, Александар, *Поређење хришћанских и словенских имена у дечанској области на основу Турског ѿојиса из 1485. ѿдине и дечанских хрисовуља*, у: *Дечани у светлу археографских истраживања*, уредник Татјана Суботин Голубовић, Београд: Народна библиотека Србије, 2012, 267–284.
- Kalić, Jovanka, *Srbi и poznom srednjem веки*, 1. изд., Београд : Zavod за udžbenike, 2012, 279 str.
- Кисић, Милица – Божанић, Снежана, *Оѿговор дубровачког већа на ѿисмо краља Жиѿмунда од 9. XI 1427 – ѿревод и језичка анализа*, *Истраживања* 23 (2012), 189–197.
- Kisić, Milica, *Ustanak и Moldaviji 1467. године кроз перо Антонија Вонфинија*, у: *Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова*, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 129–136.
- Kovačević-Kojić, Desanka, *La Serbie et les pays serbes : l'économie urbaine : XIVe–XVe siècles*, Belgrade : Maison serbe d'édition de livres scolaires : Institut des Études balkaniques, 2012, 335 str., XVI str. s tablama
- Ковачевић-Кojiћ, Десанка, *Однос ѿрада и села у 15. вијеку – Примјери Новог Брда и Сребренице*, *Глас САНУ CDXX*, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 139–146.
- Коматина, Предраг, *Појам Буѿарске у XI и XII веку и ѿериѿорија Охридске архиепископије*, у: *Византијски свет на Балкану*, књ. 1, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 41–56.
- Komatina, Predrag, *Србија и Дукља у делу Јована Скилице*, *ЗРВИ* 49 (2012), 159–186.
- Копривица, Марија, *Производња ѿиринча у нишком крају у 15. и 16. веку*, *Браничевски гласник* 8 (2012), 49–66.

- Копривица, Марија, *Појови и њихови синови српске цркве у средњем веку*, Ниш 2012.
- Копривица, Марија, *Структура славонских нишке области у XV и XVI веку*, Ниш и Византија 10 (2012), 547–560.
- Крсмановић, Бојана, *Значај Аџона и Охридске архиепископије у политички Васиља II на Балкану*, ЗРВИ 49 (2012), 87–112.
- Крсмановић, Бојана, *О односу ујавне и црквене организације на подручју Охридске архиепископије*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 1, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 17–39.
- Крстић, Александар, *Београдско писмо краља Жигмунда краљевима Штирца (7. новембар 1427. године)*, Мешовита грађа 33 (2012), 21–36.
- Крстић, Александар, *Краљ Жигмунд у Борчи, или када је и како Београд предао Урима 1427. године?* ИЧ 61 (2012), 115–127.
- Крстић, Александар, *Повеља деспоина Ђурђа Бранковића о давању у залогу посед у Угарској Јовану Хуњадију*, ССА 11 (2012), 151–174.
- Курјакис, Sавvas, *The idea of civil war in thirteenth and fourteenth-century – Byzantium*, ЗРВИ 49 (2012), 243–256.
- Lauritzen, Frederick, *Autocrate negli encomi imperiali di Michele Psello (1018–1081)*, ЗРВИ 49 (2012), 113–125.
- Лис-Вјелгош, Изабела, *Још једном о мошћима Светог Саве – према неким познатим средњовековним изворима*, Црквене студије 9 (2012), 271–281.
- Магловски, Јанко, *Белошева политика архиепископа Стефана – републици Домбо и Бановина*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 1, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 77–95.
- Максимовић, Љубомир, *Стефан Душан и Сер: две симболичке белешке*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 91–97.
- Маловић-Ђукић, Марица, *Делатност улица Николе Роја у Кошору у тридесетим годинама 15. века*, ИЧ 61 (2012), 105–114.
- Маловић-Ђукић, Марица, *Прилози истраживања «dominus» у Кошору (14–15. век)*, Мешовита грађа 33 (2012), 9–20.
- Марјановић-Душанић, Смиља, *Псеудо-Методијево писмо и реактуализација његових тезиса у Срба крајем средњег века*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 2, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 625–635.
- Милинковић, Михаило, *Мрежа насеља и њихова структура на северу Илирика у 6. веку – археолошки подаци*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 2, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 299–311.
- Милорадовић, Милун, *Село Милица у средњем веку*, у: Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности 3, главни и одговорни уредник Гордана Јовановић, Деспотовац 2012, 189–200.

- Милутиновић, Војкан – Марић, Марија, *Територијално разграничавање средњовековне жупе Јехошанице*, *Наша прошлост* 13 (2012), 97–113.
- Миљковић, Ема, *Османско освајање херцеговинских њосега у Полимљу*, *Милешевски записи* 9 (2012), 101–112.
- Minale, Valerio Massimo, *About the reception of Isaurian Ekloge in Byzantine Italy: An effort of comparison with Slavian world and mainly Stefan Dušan's Serbian empire*, *ZRVI* 49 (2012), 43–74.
- Митровић, Катарина, *Католичка парохија у Брскову*, *Милешевски записи* 9 (2012), 25–34.
- Михаљчић, Раде – Вуковић, Тамара, *Насељавање Пећушке области*, *Прилози за КЈИФ* 78 (2012), 3–10.
- Мишић, Синиша, *Граница земаља Косача у Полимљу*, *Милешевски записи* 9 (2012), 53–58.
- Мишић, Синиша, *Дубраве у средњовековној Србији*, *БИГ* 3 (2012), 95–103.
- Мишић, Синиша, *Ибарски Колашин у средњем веку*, у: *Стари Колашин* (тематски зборник), уредник Драгиша Бојовић, *Стари Колашин, Зубин Поток*, 2012, 19–31.
- Мишић, Синиша, *Никава – зајонейна област Јована Кинама*, у: *Византијски свет на Балкану*, књ. 2, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, *Београд* 2012, 367–371.
- Мишић, Синиша, *Сјудије о средњовековном Полимљу*, *Ниш: Филозофски факултет*, 2012. 159 стр.
- Мишић, Синиша, *Хрисовуље цара Стефана Душана Дубровчанима о Светом Пећу Коршиком са сабора у Крушишћима*, *ССА* 11 (2012), 59–90.
- Михаиловић-Милошевић, Сена, *Стефан Дечански у Цамблаковом животију и служби*, *Баштина* 33 (2012), 23–32.
- Мргић, Јелена, *Проучавање «централних» насеља у историјској географији Византијског царства на Балкану и могућности примене нове методологије*, у: *Византијски свет на Балкану*, књ. 2, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, *Београд* 2012, 285–297.
- Мргић, Јелена, *Дунав – скица за картографски портрет једне реке*, у: *Костић, Ђорђе* (ур.), *Дунавом од Бездана до Београда*, (Посебна издања, 118). *Београд: Балканолошки институт САНУ*, 2012, стр. 217–260.
- Николић, Маја, *Η ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΔΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΟΝΤΩΝ ΠΡΟΜΗΘΕΙΑ – византијски архонти XV века и религиозне задужбине. Два примера*, *ЗРВИ* 49 (2012), 365–385.
- Новаковић, Бојан, *Дукља у сјису De administrando imperio*, *ЗРВИ* 49 (2012), 75–86.
- Орлов, Лариса, *Ана Комнина – аутобиографске белешке*, у: *Византијски свет на Балкану*, књ. 2, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, *Београд* 2012, 349–365.
- Павловић, Бојана, *Срби у делима Димитрија Кидона*, *ЗРВИ* 49 (2012), 257–301.

- Павловић, Бојана, *Страх од Турака у њисмима Димијтрија Кигона (1352–1371)*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 2, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 373–383.
- Павловић, Драгана, *Кули и иконографија двојице светих Андреја са Криша*, ЗРВИ 49 (2012), 213–241.
- Павловић, Драгослав, *Краћи осврћ на Фиренџинску унију*, Наш траг 1–4 (2012), 267–276.
- Pečić, Radmilo, *Firentinci na Balkanu : 1300–1600*, Kosovska Mitrovica : Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, 2012, 528 str.
- Петровић, Радмило, *Један век њрајања цариградској крши са две ѡречке као форме инсиџије српске средњевековне државе од времена краља Рагослава до времена цара Стефана Уроша V*, у: Духовне и материјалне специфичности културе Косова и Метохије кроз историју, главни и одговорни уредник Срђан Словић, Лепосавић 2012, 397–441.
- Петровић, Радмило Д., *Реликвијар из Рудина из XII века и зидање Новог Браничева*, у: Млава и миту и историји, Митолошки зборник 26 (2012), 133–166.
- Питулић, Валентина, *Косовска дишка између историјских извора и епске легенде*, Зборник ФФ у Приштини 42–2 (2012), 99–112.
- Поповић, Даница, *Кули светог Јоаникија Девичког*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 2, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 607–623.
- Прерадовић, Дубравка, *Кулиови светих ѡеља у византијским ѡраговима на источној обали Јаграна (VI–IX век)*, Ниш и Византија 10 (2012), 523–536.
- Prinzing, Günter, *Convergence and divergence between the Patriarchal Register of Constantinople and the Ponemata Diaphora of Archbishop Demetrios Chomatenos of Achrida/Ohrid*, у: Vizantijski svet na Balkanu, knj. 1, urednici Bojana Krsmanović, Ljubomir Maksimović, Radivoj Radić, Beograd 2012, 1–16.
- Равић, Ивана, *Две исправе ујућене у Дубровник ѡводом измирења краља Осѡоје и Павла Клешића*, Грађа о прошлости Босне 5 (2012), 39–48.
- Равић, Ивана, *Уговор хумског кнеза Мирослава и Дубровчана*, ССА 11 (2012), 11–23.
- Радић, Радивој, *Два ѡрилоа српској историји груе ѡоловине XIV века*, Српске студије 3 (2012), 139–150.
- Radić, Radivoj, *Životinje u Zemljoradničkom zakonu*, у: Суццекта : зборник радова поводом четрдесет година Института за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду = collection of papers dedicated to the 40th anniversary of the Institute for Art History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, уредник Иван Стевовић, Beograd: Filozofski fakultet, 2012, 73–78.
- Радић, Радивој, *Из Цариграда у српске земље : сѡудије из византијске и српске историје*, (Библиотека Јазон, књ. 5). 2. изд. Београд: Завод за уцбенике, 2012, 261 стр.
- Радић, Радивој, *Приѡворан као камелеон : четѡири ѡримера из средњовековне књижевности*, у: Гује и јакрепи : књижевност, култура, уредници Мирјана

- Детелић, Лидија Делић (Посебна издања, 120), Београд: Балканолошки институт САНУ, 2012, [269]–276.
- Радић, Радивој, *Средњовековни Цариград у старим српским родословима, летописима, записима и најписима*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 2, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 221–233.
- Радујко, Милан, *Блајослов и венчање великој жујана Сјефана Немањића: сјрукџура, извори, симболичка и идеолошко-јолийичка сјрајееија обреда*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 2, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 253–283.
- Ређеп, Јелка, *Кашарина Канџакузина, ћерка десјоја Ђурђа Бранковића*, у: Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности 3, главни и одговорни уредник Гордана Јовановић, Деспотовац 2012, 33–39.
- Репајић, Милена, *Болесји царева у Хронојрафији Михаила Псела*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 2, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 333–348.
- Рокаи, Петар, *Подручје данашње Војводине у јовељама ујарских краљева*, у: Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 67–83.
- Рудић, Срђан, *Пејшар Павловић – Војвода Хумски и Крајине*, Зборник за историју БиХ 7 (2012), 49–60.
- Рудић, Срђан, *Повеља дуке драчкој Балше II Дубровчанима*, ССА 11 (2012), 101–106.
- Рудић, Срђан, *Пошврда Влајка Појовића и Јурја Бојинића да су јримили камају од заосјавшиине кнеза Браила Тезаловића*, Грађа о прошлости Босне 5 (2012), 99–102.
- Sveti Sava u ruskom carskom letopisu*, sa starog ruskog jezika prevela Miljenka Vitezović, 1. izd., Beograd : Zavod za udžbenike, 2012, 154 str.
- Seferović, Relja, *Ljepota dijaloga. Rasprave grčkih i latinskih teologa u vrijeme Komnena iz zapadne perspektive*, ZRVI 49 (2012), 187–212.
- Симић, Гордана, *Ушврђење манасјира Манасије и њејов значај у архиекџури средњовековне Србије*, у: Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности 3, главни и одговорни уредник Гордана Јовановић, Деспотовац 2012, 159–172.
- Симић, Томица, *Војска у време Сјефана Лазаревића*, у: Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности 3, главни и одговорни уредник Гордана Јовановић, Деспотовац 2012, 173–187.
- Смиљанић, Аранђел, *Дубровачко писмо жујану Озрену*, Грађа о прошлости Босне 5 (2012), 33–37.
- Смиљанић, Аранђел, *Дубровачко писмо жујану Толиши*, Грађа о прошлости Босне 5 (2012), 49–53.
- Смиљанић, Аранђел, *Хумски жујан Познан Пурчић*, Зборник за историју БиХ 7 (2012), 29–35.

- Спремић, Момчило, *Борбе за ослобођење Смедерева (1459–1485)*, Смедеревски зборник 3 (2011), 13–29.
- Спремић, Момчило, *Десеторица Јелена Бранковић–Бериславић*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 125–138.
- Станковић, Влада, *Краљ Милушин : (1282–1321)*, Београд: Фреска, 2012, 164 стр.
- Stanković, Vlada, *Living icon of Christ : Photios' characterization of the patriarch in the introduction of the Eisagoge and its significance*, у: Συμμετκα : зборник радова поводом четрдесет година Института за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду = collection of papers dedicated to the 40th anniversary of the Institute for Art History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, уредник Иван Стевовић, Београд: Filozofski fakultet, 2012, 39–43.
- Станковић, Влада, *Стефан Немањић и његов браћ Сава у сјисима Димитрија Хоматијана*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 1, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 11–118.
- Stanković, Vlada, *The Resounding Words: Observations on the Word Choice and the Use of Metaphors by the Poet Known as Manganeios in the so-called De Manganis poems*, BIG 3 (2012), 47–59.
- Стародубцев, Тајана, *Сакос црквених достојанственика у средњовековној Србији*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 2, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 523–550.
- Стојковски, Борис, *Дела античких аутора у дигиталној краљи Мајије Корвина*, у: Антика и савремени свет, научници, истраживачи и тумачи, Зборник радова. Ур. Ксенија Марицки-Гађански, Београд, 2013, 355–377.
- Стојковски, Борис, *Историјски контекст Методијеве Стихирије Светом Димитрију*, Филологија и универзитет, Наука и савремени универзитет 1, Ниш, 2012, 847–863.
- Стојковски, Борис, *Историјски прејед живоја и деловања фрањеваца у средњовековном Срему*, у: Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 101–113.
- Стојковски, Борис, *Неколико слика из живоја Јевреја у средњовековној Угарској*, у: Величина малих језичких, књижевних, културних и историјских традиција. Зборник радова, ур. Јулијан Тамаш, Нови Сад, 2012, 37–43.
- Стојковски, Борис, *Самуилово царство и Угарска*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 1, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 65–76.
- Стојковски, Борис, *Светиштели без житија – приноси сирмијској хајографији*, Годишњак ФФ у Новом Саду 1 (2012), 401–413.
- Стојковски, Борис, *Сремски дискуји 1229–1534*, Истраживања 23 (2012), 161–180.
- Stojkovski, Boris, *The Identity of Saint Demetrius*, Belief Narrative Genres, Зоја Карановић, Willem de Blécourt (editors), Novi Sad, 2012, 155–162.

- Суботин-Голубовић, Татјана, *Минеј за јул и авиусиј из времена краља Милутиина : рукойис Дечани 32*, у: Дечани у светлу археографских истраживања, уредник Татјана Суботин-Голубовић, Београд: Народна библиотека Србије, 2012, 191–202.
- Суботин-Голубовић, Татјана, *Српски ирејиси химнографских сасијава Григорија Синаиша*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 2, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 585–596.
- Суботић, Гојко – Максимовић, Љубомир, *Свети Сава и иодизање Милешева*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 1, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 97–109.
- Суботић, Гојко, *Најстарији израз кулша кнеза Лазара у зидном сликарству*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 115–124.
- Тодић, Бранислав, *Архиепископ Лав – итворец иконографској програма фресака у Светијој Софији Охридској*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 1, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 119–136.
- Томić Đurić, Marka, *The Isles of Great Silence: Monastic Life on Lake Scutari under the Patronage of the Balšićs*, Balcanica XLIII (2012), 81–116.
- Тошић, Ђуро, *Прилој иознавању монашења ситановништва из средњовековне Босне*, Зборник за историју БиХ 7 (2012), 1–28.
- Тошић, Ђуро, *Srednjovjekovna turobna svakodnevnica : (od prostitutke, preko vještice, do vampira)*, urednik Srđan Rudić, Beograd : Istorijski institut, 2012, 135 str.
- Томовић, Гордана, *Жичко власиелинство*, Наша прошлост 13 (2012), 9–52.
- Турилов, Анатолий А., *К истории библиотеки и скриптория дечанского монастыря – заметки о рукописях XIV в.*, у: Дечани у светлу археографских истраживања, уредник Татјана Суботин-Голубовић, Београд: Народна библиотека Србије, 2012, 15–33.
- Узелац, Александар, *Балдуин од Еноа и „номадска дипломатија“ Лајтинској царства*, ИЧ 61 (2012), 45–65.
- Узелац, Александар – Радовановић, Бојана, *Један ойис Београда и јуоиситочне Евроје у енілеској књижевности XV века*, БИГ 3 (2012), 255–265.
- Узелац, Александар, *Тијрови на доњем Дунаву – мали ирилој ироучавању меіафауне средњовековној Балкана*, Браничевски гласник 8 (2012), 7–23.
- Фостиков, Александра, *Дубровачко ијисмо великом војводи Сандаљу о исілаји моіориша*, Грађа о прошлости Босне 5 (2012), 55–61.
- Фостиков, Александра – Исаиловић, Невен, *Акша о исілаји дела Светіодмитарској дохошка десіоіици Јелени, Дубровник, 1463, мај 11 – Дубровник, 1463, новембар 11*, Мешовита грађа 33 (2012), 69–80.
- Фостиков, Александра, *Ковачки занай на илу средњовековне Србије*, БИГ 3 (2012), 105–126.
- Фостиков, Александра, *Пошврда великој војводе Сандаља о наілаји дријевске царине*, Грађа о прошлости Босне 5 (2012), 91–97.

- Фостиков, Александра, *Три документи о разрешењу рачуна Вукше Мишевића*, ССА 11 (2012), 121–133.
- Hardi, Đura, *Drugeti : povest o usponu i padu porodice prtilaca anžijskih kraljeva*, Đura Hardi, Novi Sad : Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, 2012, 480 str.
- Харди, Ђура, *Када је умро јосифовар Мачве Росиислав Михаилович?* Споменица ИАС 11 (2012), 22–34.
- Харди, Ђура, *Панонска низија као одређишће јоследњеј сусрећа два Рјуриковича средином XIII века*, у: Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 85–100.
- Харди, Ђура, *Пайронска дела једној несвакидашњеј ујарској дарона*, Истраживања 23 (2012), 181–187.
- Цветковић, Бранислав, *Плашић српској десјоћа у 15. веку. Прилој йроучавању*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 2, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 551–562.
- Цветковић, Милош, *Вандрачна деца царева династије Палеолоја*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 2, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 397–415.
- Цветковић, Милош, *Укључивање Словена и Влаха у систем византијске йровинцијске ојјанизације на јују Балкана до XI века. Сличности и разлике*, ЗРВИ 49 (2012), 19–41.
- Чернова, Мариа Александровна, *Грамота царя Стефана Уроша дубровчанам о дарении земли от Люты до Курила*, ССА 11 (2012), 91–100.
- Шаранац-Стаменковић, Јасмина, *Константиин X Дука у царском јовору Михаила Псела*, ЗРВИ 49 (2012), 127–143.
- Шаркић, Срђан, *Владарске тишћуле у средњовековној Србији*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 2 (2012), 23–35.
- Шаркић, Срђан, *Оријинарни начини стишцања својине у средњовековном српском йраву*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 2, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 417–424.
- Шпадијер, Ирена, *Бојослужбени сјиси йосвећени свейом Јоаникију Девичком*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 2, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 597–605.
- Шпехар, Перица, *Лична йобожности на йодручју Охридске архиепископије у свейлу археолошких налаза од XI до XIII века*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 1, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 205–220.
- Шуица, Марко, *Срби у ојсади Филадельфије 1390. јодине*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 2, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 385–396.

16–18. БЕК

- Абрамовић, Владимир, *Писмо команданџа Београда генерала грофа Одвијера Дворском рајном савету из 1719. поводом доласка турског власника Мустафе аге*, Мешовита грађа 33 (2012), 171–182.
- Arsić, Irena, *Ruđer Bošković: Does Anyone Know Who His Father Is?* BIG 3 (2012), 161–176.
- Артамонов, В. А., *Сербы и Турецко–русская война 1710–1733. гг. (К 300–летию русско–сербского боевого содружества)*, Зборник за историју БиХ 7 (2012), 401–417.
- Bitka kod Petrovaradina 1716 : ratni izveštaji princa Eugena Savojskog*, predgovor Gordana Bulović; prevod sa nemačkog Jovan Valrabenštajn, Novi Sad : Istorijski arhiv grada Novog Sada : Muzej grada, 2012, 103 str.
- Гавриловић, Владан, *Делатносћ Аврама Мразовића као инспектора Печујској школској окупи 1791. године*, у: Антика, савремени свет и рецепција античке културе, главни уредник Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2012, 108–116.
- Гавриловић, Владан, *Миграциона крепања српског народа у Босни у време Великој бечкој раји*, Истраживања 23 (2012), 247–257.
- Гавриловић, Владан, *Прилој историји манастира Раковца*, Зборник МС за историју 84 (2012), 111–118.
- Гавриловић, Владан, *Примери унијаћења српског народа у Хрватској до краја XVIII века*, Српске студије 3 (2012), 207–218.
- Дабић, Војин С., *Српска насеља у Славонији (16–18. век)*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 173–196.
- Драганић, Ифигенија, *Долазак и настањивање Грка на територију данашње Војводине*, у: Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 161–168.
- Ђокић, Небојша – Д. Думић, Оливера, *Насељавање Влаха у Браничеву у XVIII веку*, у: Млава и миту и историји, Митолошки зборник 26 (2012), 285–340.
- Ђуран, Горан, *Исламизација влаха у Босни и Херцеговини*, Записи 1 (2012), 87–91.
- Зорица, Славко, *Епископ Симеон Кончаревић*, Гласник СПЦ (2012), 265–268.
- Идризовић, Ненад, *Нови прилој проучавању Књиге заклетве дечанских монаха*, у: Дечани у светлу археографских истраживања, уредник Татјана Суботин Голубовић, Београд: Народна библиотека Србије, 2012, 337–344.
- Илијић, Горан В., *Умешност у служби раји: архиверија 17. века и аустројски рејиментски пој у збирци Војног музеја у Београду*, Весник ВМ 39 (2012), 57–87.
- Илић, Јелена, *Расподела земље граничарима у Банају – примери насеља Идвор 1769. и Ковин 1771*, Српске студије 3 (2012), 183–206.
- Илић, Јелена, *Урбар насеља Ковин (1771. година)*, Мешовита грађа 33 (2012), 199–229.

- Јовановић, Верка, *Марсиљијева картографија Дунава од Бездана до Београда*, у: Дунавом од Бездана до Београда, уредник Ђорђе С. Костић, Београд 2012, 203–215.
- Катић, Татјана – Амедоски, Драгана, *Полис целиа Пиројској кадилука из 1581. године*, Мешовита грађа 33 (2012), 143–170.
- Катић, Татјана – Петровић Гарић, Гордана, *Власи нахије Пејтруш у њојису влаха Смедеревској санџака из 1528. године*, Мешовита грађа 33 (2012), 113–141.
- Комар, Горан Ж., *Манасџир Рождества Пресвете Богородице (Појиланина) у Рајишевини код Херџе Новој*, Зборник МС за историју 84 (2012), 47–62.
- Коџић, Марија, *Дубровачка колонија у Новом Пазару у време Великој раји (1683–1699)*, НЗ 35 (2012), 45–56.
- Коџан, Nadžib, *Područje MZ Petnjica и Popisu iz 1571. godine*, NZ 35 (2012), 7–28.
- Крешић, Огњен, *Пејровићев Санџак*, ИЧ 61 (2012), 129–143.
- Лемајић, Ненад, *Средњовековно наслеђе као социолошки основ дефинисања српске елије XVI века*, Истраживања 23 (2012), 199–216.
- Миљковић, Ема, *Ибарски Колашин од њада њод османску власт до издијања првој српској устанка*, у: Стари Колашин (тематски зборник), уредник Драгиша Бојовић, Стари Колашин, Зубин Поток, 2012, 35–55.
- Нинковић, Ненад, *Пасџирске њосланице миџројолиџа Павла Ненадовића*, у: Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 187–210.
- Нинковић, Ненад, *Прилој њроучавању српској средњеј школџива у Хабзбуршкој монархији и настџави класичних језика 1726–1768*, у: Антика, савремени свет и рецепција античке културе, главни уредник Ксенија Мариџки-Гађански, Београд 2012, 240–251.
- Нинковић, Ненад, *Црква свеџих архисџраџеја Михаила и Гаврила у Лађарку џоком XVIII века – сенима Наде Нинковић (1952–2012)*, Споменица ИАС 11 (2012), 70–102.
- Нинковић, Ненад, *Црквено-народни сабор и Архијерејски синод из 1749. године*, Истраживања 23 (2012), 259–281.
- Обрадовић, Вук Д., *Енџлески морнарички џиџиџољ – џромблон са ојђуржним џреклајџуђим дајонеџом*, Весник ВМ 39 (2012), 191–199.
- Павловић, Мирослав, *NIŽAM-I CEDİD – један неусџео џокушај модернизације Османској царџива*, у: Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 211–222.
- Поповић, Марко, *Прилој џручавању деођрадске српске вароџи – сџара Саборна црква и Миџројолиџски двор*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 147–172.
- Пузовић, Љиљана, *Манасџир Високи Дечани као сџеџиџије џоклоничких џуџовања у XVIII веку*, Богословље 2 (2012), 92–104.
- Пузовић, Љиљана, *Писанија монаха манасџира Дечана у XVIII веку на џимеру Оџиџеј лисџа (Дечани 154)*, у: Дечани у светлу археографских истраживања,

- уредник Татјана Суботин-Голубовић, Београд: Народна библиотека Србије, 2012, 309–335.
- Радосављевић, Недељко В. – Маринковић, Мирјана О., *Препис царској берати о њравима чувања дарујане тврђаве Јајце из 1709. године*, Зборник за историју БиХ 7 (2012), 121–133.
- Радосављевић, Недељко В., *Повеља сарајевској (гадробосанској) митрополији Пајсија о њраву на сакуљвање милостиње за манасијир Хиландар*, Зборник за историју БиХ 7 (2012), 111–119.
- Simić, Vladimir, *Za ljubav otadžbine : patriote i patriotizmi u srpskoj kulturi XVIII veka u Habsburškoj monarhiji*, Novi Sad : Galerija Matice srpske, 2012, 562 str.
- Синдик, Душан И., *Занимљивости из живоји трофа Саве Владиславића*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 197–208.
- Терзић, Славенко, *Евроазијски видици трофа Саве Владиславића*, Зборник МС за друштвене науке 138 (2012), 17–28.
- Тимотијевић, Мирослав, *У Хабзбуршкој монархији : (XVIII век)*, Београд : Креативни центар, 2012, 32 стр.
- Тодић, Бранислав, *Дечански архимандриј Јосиф Сјанојевић*, у: Дечани у светлу археографских истраживања, уредник Татјана Суботин-Голубовић, Београд: Народна библиотека Србије, 2012, 297–307.
- Томашевић, Катарина, *Музичко њујовање Дунавом у њрој њоловини XVIII века – од Пејроварадина до Сремских Карловаца*, у: Дунавом од Бездана до Београда, уредник Ђорђе С. Костић, Београд 2012, 99–121.
- Точанац Радовић, Исидора, *Парохије и свешћенство Горњокарловачке епархије 1722. године: I Карловачки генералати*, Мешовита грађа 33 (2012), 183–197.
- Šabanović, Nazim, *Bosanski pašaluk. knj 1*, Novi Pazar : Bošnjačka kulturna zajednica : Revija «Sandžak», 2012, 109 str.
- Штех, Богдан, *Најадаци, ејзојика, њословни њарјнери: лик Турака кроз историју, са њоседним осврћом на њериијорију данашње Словеније*, Наш траг 1–4 (2012), 277–294.
- Шулетић, Небојша, *Коласијска епархија и њене сјарешине у њурским њореским књииама (1662–1766)*, Српске студије 3 (2012), 151–182.
- Шћекић, Раденко, *Полимље и Пешијер њоком XVIII вијека – немири и ејнички додири*, Милешевски записи 9 (2012), 133–149.

19. ВЕК И ПОЧЕТАК 20. ВЕКА

- Агим, Јанузи Ј., *Зайиси о здрављу и ветјерини из њрошлости Начелсјва окруја књажевачкој*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са IV научно-стручног скупа одржаног 27–28. септембра 2012. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2012, 119–128.
- Агим, Јанузи, *Лекарске шеме и савеји у шимочкој шииамии крајем 19. и њочешком 20. века*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна

- здравствена култура. Зборник радова са III научно-стручног скупа одржаног 29–30. септембра 2011. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2011, 179–182.
- Алексић-Пејковић, Љиљана, *Покушаји оснивања српској новчаног завода у Скопљу до 1912. године*, ВЗ 9 (2012), 49–80.
- Алексић-Пејковић, Љиљана, *Српско ишћање у сйрајешким ойредељењима балканске йолийике Ишћалије у 19. веку*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 295–318.
- Алексић, Слађана М., *Вуков дојринос йроучавању књижевности у усйаничкој Срдији*, у: Карађорђе – корифеј Првог српског устанка, Митолошки зборник 27 (2012), 335–345.
- Антолович, Михаел, *Бојарошка йейиција из 1849. године*, Споменица ИАС 11 (2012), 159–173.
- Ацић, Миломирка, *Избори за народне йосланике 1903. године у Ойшћини Заблаће*, Изворник 27 (2012), 49–58.
- Balta, Ivan, *Političko–vojna zbilvanja u Slavoniji neposredno pre i posle Balkanskih ratova*, Српске студије 3 (2012), 41–54.
- Батаковић, Душан Т., *О йарламентйарној демократији у Срдији, 1903–1914 – Сйранке, избори, йолийичке слободе*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 391–408.
- Баровић, Владимир – Баровић, Соња, *Неосйварени новинарски йројекти Лазе Косћића*, у: Лаза Костић: визионар, уредници Растко Гузина, Никола Вучетић, Београд 2012, 139–152.
- Батножић, Владо М. – Никшић, Светлана Л., *Лечење рана Карађорђевих усйаника задобийених йурским оружјем*, у: Карађорђе – корифеј Првог српског устанка, Митолошки зборник 27 (2012), 299–332.
- Беров, Христо, *Балканска индусйријализација балканских „Манчестера“: Лесковац и Габрово (1878–1912)*, Годишњак ДИ 3 (2012), 7–41.
- Бешлин, Бранко, *„Српски народ и исйочно ишћање“ Владимира Јовановића као један од йеоријских образаца српској либерализма 60-йих и 70-йих йодина XIX века*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 277–293.
- Блажић, Јована, *Московски словенски комйетей и школовање српских и дујарских йишћомаца (1876–1877)*, Мешовита грађа 33 (2012), 301–314.
- Боаров, Димитрије, *Војводина између јаве и сна – Корени йолийичкој деловања Лазе Косћића*, у: Лаза Костић: визионар, уредници Растко Гузина, Никола Вучетић, Београд 2012, 9–29.
- Бован, Владимир, *Сећања Јанићија Појовића на своје школске груйове и колеје учийеље у Вардарској Маћедонији од 1905. до 1915. године*, ВЗ 9 (2012), 99–111.
- Богдановић, Бранко Ж., *Пушка сисйема Грин М1867 – исйине и заблуде*, Весник ВМ 39 (2012), 89–99.

- Богдановић, Сања, *Идеолошка основа процеса културне асимилације имиграната у САД крајем XIX и почетком XX*, Шумадијски анали 7 (2012), 152–166.
- Бојовић, Злата, *Почетак описанија српски намастира Вука Караџића*, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности 3*, главни и одговорни уредник Гордана Јовановић, Деспотовац 2012, 41–55.
- Бојовић, Зорана, *Оцене ученика Чачанске гимназије за школску 1891/92. годину*, Изворник 27 (2012), 39–48.
- Васин, Горан, *Демократија и демократско у идеологији српских либерала*, у: *Антика, савремени свет и рецепција античке културе*, главни уредник Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2012, 62–74.
- Васин, Горан, *Патријарх и књижевна делатност патријарха Георгија Бранковића у Хабзбуршкој монархији и Америци 1890–1907*, у: *Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова*, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 287–301.
- Васин, Горан, *Патријарх Георгије Бранковић и проширивање демонстрације у Зајреду 1895*, Истраживања 23 (2012), 361–374.
- Васин, Горан Т., *Устанак у Босни и Херцеговини у септембру београдске шtamпе 1875–1876*, у: *Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку (поводом 170 година од избијања Нишке буне)*, уредник Славиша Недељковић, Ниш 2012, 141–161.
- Војводић, Михаило, *Из Анексионе кризе: Меморандум српске владе*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 351–370.
- Vojvodić, Mihailo, *Stojan Novaković u službi nacionalnih i državnih interesa*, Mihailo Vojvodić; predgovor Vasilije Đ. Krestić, Beograd : Srpska književna zadruga, 2012, XII, 416 str.
- Вукмановић, Љуба, *Брзојави Лазе Костића у Париз*, у: *Лаза Костић: визионар*, уредници Растко Гузина, Никола Вучетић, Београд 2012, 103–111.
- Вулетић, Александра, *Колико душа живи у једној кући? Број чланова сеоској домаћинској у Србији 1834–1910*, Српске студије 3 (2012), 219–244.
- Вучетић, Биљана, *Писма из Цариграда: Михаило Г. Рискић – Светиславу Симићу (1894)*, Мешовита грађа 33 (2012), 337–348.
- Гавриловић, Дарко, *Време политичког сазревања Светозара Придићевића 1875–1905*, Истраживања 23 (2012), 345–360.
- Гавриловић, Владан, *Једно писмо директора Српске православне велике гимназије у Новом Саду патријарху Рајачићу 1857. године*, у: *Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова*, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 271–278.
- Георгијев, Предраг, *Димитрије Ценић, социјалиста Кнежевине Србије*, Наш траг 1–4 (2012), 295–298.
- Гузина, Растко, *Лаза Костић – први председник Српској новинарској друштва, прешече Удружења новинара Србије*, у: *Лаза Костић: визионар*, уредници Растко Гузина, Никола Вучетић, Београд 2012, 41–49.

- Damljanović, Nebojša – Zdravković, Vera, *Slike rata : balkanski ratovi 1912–1913. godine na razglednicama u Istorijskom muzeju Srbije*, Београд : Историјски музеј Србије, 2012, 60 str.
- Денић, Сунчица, *Историјско-документарна проза „Куманово брје и после рата 1912. године“ Јанићија Појовића*, Баштина 33 (2012), 47–55.
- Димитријевић, Брана, *Др Милош Ђ. Појовић и алкохолно пићање у српској војсци*, у: Српски војни санитет у Балканским ратовима, приредили Бранислав Поповић, Вељко Тодоровић, Београд 1912, 251–257.
- Димитријевић, Брана, *Санитарски воз у српској војсци за време Балканских ратова*, у: Српски војни санитет у Балканским ратовима, приредили Бранислав Поповић, Вељко Тодоровић, Београд 1912, 137–144.
- Динчић, Часлав, *Одбрана Црне Траве и Власине 1913*, ЛЗ 52 (2012), 124–131.
- Доганчић, Зорица, *Неколико нових података о Цркви Лазарици*, Расински анали 10 (2012), 363–366.
- Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije : 1903–1914. Knj. 4, sv. 1/1, 1/14. januar – 30. april / 13. maj 1910. godine : iz fondova Arhiva Srbije i Arhiva Jugoslavije*, приредили Ljiljana Aleksić–Pejković, Kliment Džambazovski; urednik Vasilije Đ. Krestić, Београд : SANU, Оделjenje историјских наука, 2012, 818 str.
- Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije : 1903–1914. Knj. 4, sv. 1/2, 1/14. maj – 30. juni / 13. juli 1910. godine : iz fondova Arhiva Srbije i Arhiva Jugoslavije*, приредили Ljiljana Aleksić–Pejković, Kliment Džambazovski; urednik Vasilije Đ. Krestić, Београд : SANU, Оделjenje историјских наука, 2012, str. 819–1428
- Драшковић, Драган, *Ратне делешке – Драг. Димитријевић*, Наша прошлост 13 (2012), 227–251.
- Думић, Оливера М., *Израда шойова у Србији*, Весник ВМ 39 (2012), 201–214.
- Думић, Оливера – Ђокић, Небојша Д., *Боравак Карађорђе у Ресави пред издајање усманка*, у: Карађорђе – корифеј Првог српског устанка, Митолошки зборник 27 (2012), 167–189.
- Думић, Оливера – Ђокић, Небојша, *Прилози историји манастира Заове*, Браничевски гласник 8 (2012), 83–98.
- Ђокић, Небојша, *Два документа о Алексиначком пројојресвијеријату из 1854. године*, Расински анали 10 (2012), 359–362.
- Ђокић, Небојша, *Духовни живој у Пожаревицу за време прве владе књаза Милоша*, Записи 1 (2012), 92–103.
- Ђокић, Небојша Д., – Љубисављевић, Сања Р., *Карађорђе као командант 1809. године*, у: Карађорђе – корифеј Првог српског устанка, Митолошки зборник 27 (2012), 191–217.
- Ђокић, Небојша – Љубисављевић, Сања, *Ратне операције на Моравском војшћу 1876. године*, Расински анали 10 (2012), 265–290.
- Ђокић, Небојша – Радовановић, Радован В., *Наоружање Српске војске пред Први балкански рат*, Записи 1 (2012), 118–132.

- Ђокић, Небојша Д., *Заова, једини женски манастир у Србији књаза Милоша*, у: Млава и миту и историји, Митолошки зборник 26 (2012), 365–378.
- Жељски, Реља, *Српско-руски односи од фебруара до септембра 1848*, Шумадијски анали 7 (2012), 137–151.
- Женарју, Ивана, *Балкански рай у слици и речи – косовски осветници*, Баштина 32 (2012), 339–357.
- Женарју, Ивана, *Црква свјетих Козме и Дамјана у Врачеву: рад на очувању верској и националној идентичности у XIX веку*, у: Духовне и материјалне специфичности културе Косова и Метохије кроз историју, главни и одговорни уредник Срђан Словић, Лепосавић 2012, 457–478.
- Живковић, Јасмина, *Здравствено стање ученика Пожаревачке гимназије у периоду од 1862. до 1912. године*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са IV научно-стручног скупа одржаног 27–28. септембра 2012. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2012, 9–18.
- Живковић Христић, Зоран, *Ђачка литерарна група «Дојчин» у Солуну и Скопљу, од 1903. до 1912. (Етнографска грађа у заосталим Милоша Ивковића I)*, ВЗ 9 (2012), 141–187.
- Зарковић, Весна, *Идарски Колашин крајем 19. и почетком 20. века*, у: Стари Колашин (тематски зборник), уредник Драгиша Бојовић, Стари Колашин, Зубин Поток, 2012, 75–99.
- Зарковић, Весна, *Извештај Бојдана Рагенковића о боравку Виктора Машкова у Косовској Мишировици, Идарском Колашину и Новом Пазару 1901. године (I)*, Мешовита грађа 33 (2012), 365–385.
- Зарковић, Весна, *Напад Арбанаса на Косовску Мишировицу 1903. године*, Баштина 3 (2012), 163–178.
- Зарковић, Весна, *Оштор Арбанаса према реформама уочи сторуума у Мишишеу*, у: Духовне и материјалне специфичности културе Косова и Метохије кроз историју, главни и одговорни уредник Срђан Словић, Лепосавић 2012, 203–214.
- Зарковић, Весна, *Руске дипломате на удару аустријанаца у Косовском и Бишољском вилајету почетком XX века*, Баштина 32 (2012), 129–144.
- Zbornik rezimea = Abstract Proceedings / Међународна конференција «Balkanski ratovi 1912/1913: Nova viđenja i tumačenja», Beograd, 24–25. oktobar 2012. = International Conference «The Balkan Wars 1912/1913: New views and interpretations», Belgrade, October 24 to 25, 2012. – [Beograd] : Ministarstvo odbrane, Institut za strategijska istraživanja - Istorijski institut 2012, 47 str.*
- Зец, Зорица, *Стогодишњица ослобођења Сјаре Србије*, Гласник СПЦ (2012), 312–326.
- Златановић, Сања, *Др Владан Ђорђевић – ренесансни човек у јавном животи Србије*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена

- култура. Зборник радова са III научно-стручног скупа одржаног 29–30. септембра 2011. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2011, 15–20.
- Ivanić, Delfa, *Uspomene*, priredila Jasmina Milanović, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2012, 350 стр.
- Исић, Момчило, *Срећан Вукосављевић у борби за национално ослобођење од Турака*, ВИГ 1 (2012), 36–50.
- Јагодић, Милош, *Мицко Крстијевић: Писма из Битњољској зајвора (1897–1899)*, Мешовита грађа 33 (2012), 349–363.
- Јагодић, Милош, *Православна црква у новим крајевима Србије 1912–1915*, Српске студије 3 (2012), 101–135.
- Јагодић, Милош С., *Српске чеџе у Македонији 1897–1901. године*, у: Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку (поводом 170 година од избијања Нишке буне), уредник Славиша Недељковић, Ниш 2012, 111–130.
- Janković, Živorad, *Veliki Vožd : obaveza ćutanja*, Požarevac : Eparhija branićevska, Odbor za prosvetu i kulturu, 2012, 158 str.
- Јашовић, Предраг – Петковић, Ђорђе, Алекса Н. Васиљевић у документима *Основне школе у Бачини (1908–1914)*, Расински анали 10 (2012), 49–112.
- Јерић, Кристиан, *Цар Франц Јозеф у њосеџи Војводству Србији и Тамишком Банату и Војној граници 1852. године*, Споменица ИАС 11 (2012), 118–144.
- Jovanović, Vladimir, *Tajna policija Kneževine Srbije : (političko nasilje i upravljачке strategije u Srbiji 19. veka)*, urednik Srđan Rudić, Beograd : Istorijски institut, 2012, 185 str.
- Јовановић, Миролуб, *Распоред њореза на земљишња Злакусе, Рагодуђе, Гривске и Бојојевића (од 1. јануара 1890. до 1. јануара 1891. и од 1. јануара 1891. до 1892. године)*, Историјска баштина 21 (2012), 263–290.
- Јовановић, Рашко, *Лаза Костић – између књижевности, науке и новинарства*, у: Лаза Костић: визионар, уредници Растко Гузина, Никола Вучетић, Београд 2012, 51–63.
- Јовановић, Слободан Д., *Да ли је Бајронов романтизам знао за Карађорђево јунаштво*, у: Карађорђе – корифеј Првог српског устанка, Митолошки зборник 27 (2012), 377–405.
- Jovićić, Juliana, *Strategije i taktike uspešnih žena 19. veka : na tragu zlatne decenije srpsko–nemaćkih intelektualnih veza: Mina i Talfj u privatnoj prepisci*, Novi Sad : Futura publikacije, 2012, 184 str.
- Јововић, Божидар М., *На истојницима српске војне терминологије*, у: Карађорђе – корифеј Првог српског устанка, Митолошки зборник 27 (2012), 239–269.
- Јокић-Илић, Бојана, *Национална идеја и фунерална култура: њрод Димирија Давидовића*, Смедеревски зборник 3 (2011), 95–114.
- Југовић, Снежана, *Сџара Србија и Велика истојна криза 1875–1878*, Расински анали 10 (2012), 349–357.
- Kalabić, Radovan, *Milovan Milovanović–Balaćko : (1863–1912)*, Beograd : R. Kalabić, 2012, 35 str.

- Ковачевић, Душко М., *Устѣанак у Херцеѣовини 1882. у свеѣилу балканске ѣолиѣишке Русије*, у: Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку (поводом 170 година од избијања Нишке буне), уредник Славиша Недељковић, Ниш 2012, 41–65.
- Колај, Ирена, *Бераѣ сулѣана Абдулмеѣиѣа кнезу Александру Карађорђевићу, Зайиси 1 (2012)*, 81–84.
- Крестић, Василије, *Трѣовачки ѣромей на царинарницама између Србије и Аустроуѣарске 1867. ѣодине*, Зборник МС за историју 84 (2012), 135–142.
- Крестић, Петар В., *Два ѣривайна ѣисма Свеѣозара Милеѣића*, Мешовита грађа 33 (2012), 293–300.
- Krivokarić-Jović, Gordana, *Auguste Gauvain i otvaranje jugoslovenskog pitanja na роѣetku 20. stoleća*, Tokovi istorije 1 (2012), 7–26.
- Крчмар, Филип, *Швайска ѣеѣиѣиѣа 1849. ѣодине*, у: Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 259–270.
- Кулаузов, Маша, *Криѣишке Срѣској ѣрађанској законика од 1844. ѣодине с ѣосеѣним осврѣом на одредбе о ѣородичној задружи*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 1 (2012), 427–436.
- Кулаузов, Маша, *Одредбе о вандрачној деѣи у црнојорском законодавѣиву XIX века*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 3 (2012), 285–295.
- Кузмичева, Људмила Васиљевна, *Долазак ѣенерала М. Г. Черњајева у Србију 1876. ѣодине*, Расински анали 10 (2012), 209–224.
- Кутлешић, Милан, *Два ѣисма конзула Фондланка о «Илирима» и Србима*, Мешовита грађа 33 (2012), 387–394.
- Леовац, Данко, *Долазак Николаја Н. Рајевској у Србију и сѣиање официрској кадра 1867. ѣодине*, Српске студије 3 (2012), 395–404.
- Леовац, Данко, *Јован Рисѣић и Лаза Косѣић на Берлинском конѣресу (1878)*, у: Лаза Костић – визионар, Београд: Удружење новинара Србије, 2012, 85–101.
- Леовац, Данко Љ., *Ослободилачки ѣланови и акѣије Србије ѣочейком 60-их ѣодине 19. века*, у: Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку (поводом 170 година од избијања Нишке буне), уредник Славиша Недељковић, Ниш 2012, 161–172.
- Леовац, Данко, *Пиѣиање моѣућеѣи учешћа Србије у Кримском раѣу (1853–1856)*, Браничевски гласник 8 (2012), 99–116.
- Линда, Јаромир, *Манојло Ђорђевић Призренац као уредник у чешко-руском часоѣису «Словенски свеѣ» 1872. ѣодине*, Зборник ФФ у Приштини 42–2 (2012), 133–151.
- Lory, Bernard, *La politique minoritaire de l'empire Ottoman envers les Aroumains*, in: Minorities in the Balcans: State Policy and Interethnic Relations (1804–2004), edited by Dušan T. Bataković, Belgrade 2011, 49–58.
- Љушић, Радош, *Предлози Јована Мариновића за решење срѣској ѣиѣијања 1848. и 1854. ѣодине*, Српске студије 3 (2012), 279–312.

- Макуљевић, Ненад, *Полимље – Сџари Влах – Санџак: црквена обнова и визуелна култура у другој половини XIX века*, Милешевски записи 9 (2012), 211–226.
- Маринковић, Радован М., *Тевџер њореских џлава Горачића и Живице 1835. џодине*, Изворник 27 (2012), 5–15.
- Маричић, Душанка И. – Стевовић, Љубомир С., *Одликовања џоводом џедесетџоџодинице Друџој срџској усџанка*, Весник ВМ 39 (2012), 185–190.
- Марковић, Живота, *Букурешки мир 1812. и њеџов одџек у Срџији*, Историјска баштина 21 (2012), 33–52.
- Марковић, Саша, *Полиџикансџтво или џролеџомена Демокрайске сџранке коџ воџвођанских Срџа Аусџроуџарске монархије*, Истраживања 23 (2012), 415–432.
- Марковић, Светислав Љ. – Протић, Емилијан, *Изџрадња Хидроцентџрале на Моравици у свеџћу архивске џрађе*, Изворник 27 (2012), 59–78.
- Мијатовић, Бошко, *Конверзија срџских дуџова: Карлсбаџски аранџман 1895. џодине*, Годишњаџ ДИ 3 (2012), 43–63.
- Мијатовић, Иван Б. – Ђокић, Небојша Д., *Градска и оџсаџна арџиљерија Војске Кнежевине и Краљевине Срџије*, Весник ВМ 39 (2012), 101–120.
- Мијатовић, Иван, *Прилоџ џроучавању Војске Књажевине Срџије у време књаза Милоша*, Расински анали 10 (2012), 367–374.
- Микавица, Дејан, *Безнадежни савез – срџско-хрваџски односи и воџвођанско џишње 1848–1868 (1)*, Истраживања 23 (2012), 295–331.
- Микавица, Дејан, *Војводина као идеја срџске државности у Аусџрији 1848. џодине*, у: Војвођански простор у контексту европске историје: зборник раџова, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 231–257.
- Микавица, Дејан, *Срџско-мађарска џолиџичка јавности о Првом балканском раџу*, Српске студије 3 (2012), 55–62.
- Микавица, Дејан С., *Срџско-мађарско јавно мњење о Усџанку у Босни и Херцеџовини 1875–1878*, у: Устанци и побуне Срџа у Турској у XIX веку (поводом 170 година од избијања Нишке буне), уредник Славиша Недељковић, Ниш 2012, 79–92.
- Микић, Драган – Недок, Александар – Поповић, Бранислав – Којић, Мирослав – Чеџанац, Радован – Младеновић, Јован, *Заразне болести у срџској војсици у време Првој балканској раџи 1912–1913*, у: Српски војни санитет у Балканским ратовима, приредили Бранислав Поповић, Вељко Тодоровић, Београд 1912, 169–196.
- Микић, Ђорђе, *Босански усџав – «Шџаџуџ» из 1910*, Зборник за историју БиХ 7 (2012), 301–319.
- Микић, Ђорђе, *Сџраначке џруџе и џолиџичка орџанизација Срџа у Турској крајем XIX и џочетџком XX века*, Глас САНУ СДХХ, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 335–350.
- Милановић, Јасмина, *Аџим Чумић о узроцима џроџасџи Мариновићевој каџинеџа*, Мешовита грађа 33 (2012), 315–335.

- Миловановић, Александра, *Улоа и значај каранџина у очувању народној здравља Источне Србије током прве половине XIX века*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са IV научно-стручног скупа одржаног 27–28. септембра 2012. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2012, 137–140.
- Milojković-Djurić, Jelena, *Gleb Ivanovich Uspenskii: Pis'ma iz Srbije, Letters From Serbia 1876–1877*, Зборник за историју БиХ 7 (2012), 151–161.
- Милојковић-Ђурић, Јелена, *Српско-хрватско јујујује јозоришће Фоџија Ж. Иличића*, Зборник за историју БиХ 7 (2012), 163–171.
- Milojković-Djurić, Jelena, *Three Imperial Memoranda in Bosnia-Herzegovina in the Aftermath of the Berlin Peace Treaty*, Зборник за историју БиХ 7 (2012), 173–189.
- Милосављевић, Драгиша, *Поинули војници Козничкој среза у рајновима 1876–1878*, Расински анали 10 (2012), 375–376.
- Милошевић, Боривоје, *Свешћенство Босанске крајине у Устџанку 1875–1878*, Зборник за историју БиХ 7 (2012), 239–255.
- Миљковић-Катић, Бојана – Илић, Јелена, *Тесџаменџи и инвенџари остџавине земунских џрџоваца са џочейџка 19. века*, Мешовита грађа 33 (2012), 231–266.
- Миљковић-Катић, Бојана, *О џајењу и џрераџи шљива у Кнежевини Србији*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 209–228.
- Младеновић, Божица Б., *Зов слободе: «обични џуди» у Српској револуционарној орџанизацији на џерџијорији Османској царсџива џочейџком 20. века*, у: Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку (поводом 170 година од избијања Нишке буне), уредник Славиша Недељковић, Ниш 2012, 131–140.
- Mladenović, Božica – Milićević, Milan J., *Pitomci vojne akademije : spisak svršenih pitomaca 1–46 klase 1855–1914. godine*, Beograd : Istorijski institut, 2012, 87 str.
- Mougrakis, Vassilios, *Greece, Bulgaria, Serbia, the Macedonian Issue and the Migration Processes from 1878 to 1914*, Српске студије 3 (2012), 11–40.
- Надовеза, Бранко, *Карађорђе и Риџа од Фере*, у: Карађорђе – корифеј Првог српског устанка, Митолошки зборник 27 (2012), 113–23.
- Недељковић, Саша, *Повесџ савеза виџеџких друшџава „Душан Силни“*, Зборник МС за друштвене науке 138 (2012), 103–114.
- Недељковић, Славиша, *Дена Дедељковић о оџварању џрчке школе у Лиџџану 1907. џодине*, Мешовита грађа 33 (2012), 395–412.
- Недељковић, Славиша, *Преџлед орџанизоване раџа националне акџије срџске владе у Мађегонији и Сџарој Србији крајем 19. века*, ВЗ 9 (2012), 81–92.
- Nedeljković, Slaviša, *Srbija i Kosovo i Metohija*, Niš : Filozofski fakultet, 2012, 413 str.
- Недељковић, Славиша, *Србија и срџске цркве и манастири на Косову и Меџохији у џрвим џодинама џосле Париској конџреса*, ЛЗ 52 (2012), 14–27.
- Недељковић, Славиша, *Срџски народ на Косову и Меџохији од Грчкој усџанка до џроџлашења Хайџиџериџа од Гилхане 1839*, Српске студије 3 (2012), 255–278.
- Недељковић, Славиша, *Царска џовеља о доџијању миџроџоџиџске сџоџице у Призрену*, Истраживања 23 (2012), 375–398.

- Недељковић, Славиша Д., *Учешће Арбанаса у њушењу Нишке буне 1841. године*, у: Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку (поводом 170 година од избијања Нишке буне), уредник Славиша Недељковић, Ниш 2012, 7–24.
- Niška buna 1841. : zapisi francuskog humaniste Žeroma Blankija*, Niš : Kancelarija za međunarodnu saradnju u oblasti nauke, obrazovanja i kulture (NIOSEC), 2012, 13 str.
- Новакова, Марија, *Създаването и развитието на Видинска държавна първоразрядна болница като част од болничната мрежа на Княжевство България (1879–1908)*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са IV научно-стручног скупа одржаног 27–28. септембра 2012. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2012, 103–108.
- Новаковић, Драган, *Уговор Књажевине Црне Горе са Светим сјолицом из 1886. године*, у: Српска теологија у двадесетом веку 12, приредио Богољуб Шијаковић, Београд 2012, 147–151.
- Notari, Tamas, *Protection of Intellectual Property in Hungarian Jurisprudence of the 19th Century*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 1 (2012), 525–542.
- Обрадовић, Дејан, *Павле Цукић у крушевачком крају 1806. године*, Расински анали 10 (2012), 225–228.
- Опачић, Петар, *Бијка на Кревету*, Расински анали 10 (2012), 5–20.
- Pavlović, Vojislav, *La naissance du concept des minorités dans les Balkans au XIXe siècle le cas de la Serbie*, in: *Minorities in the Balkans: State Policy and Interethnic Relations (1804–2004)*, edited by Dušan T. Bataković, Belgrade 2011, 33–48.
- Пал, Тибор, *Мађарско њолийичко јавно мњење о Берлинском конгресу и окупајији Босне и Херцеџовине*, у: Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 9–16.
- Панић, Бојан Д., *Покреји Срба у Понишављу 1836. године*, у: Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку (поводом 170 година од избијања Нишке буне), уредник Славиша Недељковић, Ниш 2012, 189–199.
- Педовић, Надежда, *Болести као узроци смртности у њериоду од 1876. до 1886. године, на основу мајичне књије умрлих Храма Рождества Пресвете Богородице у Зајечару*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са III научно-стручног скупа одржаног 29–30. септембра 2011. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2011, 135–138.
- Пејовић, Марко, *Два рукописа Александра Буквића о Првом балканском рају*, Српске студије 3 (2012), 405–420.
- Пејчић, Предраг, *Аналииички ѡриказ чланака Лазе Костића у «Застави»*, у: Лаза Костић: визионар, уредници Растко Гузина, Никола Вучетић, Београд 2012, 113–132.

- Пејчић, Предраг, *Лаза Костић новинар – извештач, коментатор, рејортер, есејиста, преводилац и уредник*, у: Лаза Костић: визионар, уредници Растко Гузина, Никола Вучетић, Београд 2012, 31–40.
- Перић, Ђорђе, *О шабачком прјовицу Кузману, оцу прјоведача Лазе Лазаревића*, Прилози за КЈИФ 78 (2012), 127–135.
- Петковић, Ђорђе С., *Прилози из Карађорђевог устаничког Србије, с посебним освртом на обнову црква у Темнићу*, у: Карађорђе – корифеј Првог српског устанка, Митолошки зборник 27 (2012), 427–454.
- Петровић, Душан Н., *Владика Јакобачки Никанор Грујић као прјоведник*, Гласник СПЦ (2012), 183–186.
- Петровић, Зорица, *Арнаутика Танаска Рајића*, Шумадијски записи 6 (2012), 123–130.
- Петровић, Зорица, *Буковичка дања у Аранђеловцу – од 1875. до 1912. године*, Шумадијски записи 6 (2012), 145–224.
- Петровић, Радмило Д., *Историзација јусара Филија Вишића*, у: Карађорђе – корифеј Првог српског устанка, Митолошки зборник 27 (2012), 347–375.
- Петровић, Славољуб, *Сећања Милорада Павловића Крпе о Јанку Веселиновићу*, Museum 13 (2012), 161–188.
- Pećinar, Pero, *Seobe kroz užički okrug u 19. veku. Knj.1, (Od 1800. do Babinske bune)*, Užice : P. Pećinar, 2012, 455 str.
- Пешић, Мирослав, *Рајне операције устаничког војске на јужном делу рајиније од 1806. до 1809. године*, у: Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку (поводом 170 година од избијања Нишке буне), уредник Славиша Недељковић, Ниш 2012, 173–187.
- Пилиповић, Радован, *Српски дојослови на школовању у Русији у другој половини XIX века – према оцени руског царског дипломате*, Годишњак ДИ 1 (2012), 75–95.
- Пилиповић, Радован, *Српски дојослови на школовању у Русији у другој половини XIX века – према оцени руског царског дипломате*, Годишњак ДИ 2 (2012), 77–103.
- Pirh, Oto Dubislav, *Putovanje po Srbiji u godini 1829*, preveo Dragiša T. Mijušković. – Beograd : Službeni glasnik, 2012, 217 str.
- Подовац, Живомир Р., *Крушевачки дванаести иешадијски јук „цар Лазар“ у Првом балканском рату 1912–1913. „За мнош јунаци цара Лазара“*, Расински анали 10 (2012), 125–162.
- Полојац, Милена, *Српски грађански законик и одредбе о присвајању дивљих животиња – рецејција изворног римског права*, Анали Правног факултета у Београду 2 (2012), 117–134.
- Попов, Даница, *Настанак хилошке у Србији с посебним освртом на хилошку према Грађанском законик у Кнежевину Србију из 1844. године*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 2 (2012), 103–119.
- Поповић, Бранислав – Добрић, Силва – Максић, Јован – Тодоровић, Вељко – Зељковић, Јово, *Улога Српског Црвеног крста у Балканским ратовима*,

- у: Српски војни санитет у Балканским ратовима, приредили Бранислав Поповић, Вељко Тодоровић, Београд 1912, 229–250.
- Поповић, Бранислав – Зељковић, Јово – Максић, Јован – Тодоровић, Вељко – Микић, Драган, *Санитарски јубици у 1912. и 1913. години*, у: Српски војни санитет у Балканским ратовима, приредили Бранислав Поповић, Вељко Тодоровић, Београд 1912, 83–104.
- Поповић, Бранислав – Максић, Јован – Тодоровић, Вељко – Микић, Драган, *Систем рајних болница у време Балканских рајова*, у: Српски војни санитет у Балканским ратовима, приредили Бранислав Поповић, Вељко Тодоровић, Београд 1912, 105–123.
- Поповић, Љубодраг, *Један заборављени лекар: Јован Пејровић (Јосиф Шаунел), физикус Округа Шимочкој*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са III научно-стручног скупа одржаног 29–30. септембра 2011. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2011, 45–46.
- Поповић, Љубодраг, *Појиси сјановништва у лесковачком крају II*, ЛЗ 52 (2012), 112–123.
- Поповић, Љубодраг А., *Одбор за помоћ издејлицама из Турске – у сјомен сјоједесетгодишњице – (април 1861–април 2011. год.)*, у: Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку (поводом 170 година од избијања Нишке буне), уредник Славиша Недељковић, Ниш 2012, 105–109.
- Поповић, Мирослав, *Адвокатска служба у Кнежевини Србији 1838–1862*, Српске студије 3 (2012), 245–254.
- Поповић, Мирослав, *Краљевско-српски генерални конзулат у Трсту 1884–1914. – историјска белешка*, Наша прошлост 13 (2012), 161–173.
- Поповић, Мирослав М., *Организација судства у Првом српском устанку*, у: Карађорђе – корифеј Првог српског устанка, Митолошки зборник 27 (2012), 219–237.
- Поповић, Мирослав М., *Организација судства у Србији 1815–1838*, Расински анали 10 (2012), 41–48.
- Поповић, Радомир Ј., *Аврам Пејронијевић и дуне у Турској 30-их и 40-их година 19. века*, у: Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку (поводом 170 година од избијања Нишке буне), уредник Славиша Недељковић, Ниш 2012, 25–39.
- Поповић, Радомир Ј., *Белешка Стефана Радичевића о првој владавини кнеза Милоша*, Мешовита грађа 33 (2012), 267–278.
- Поповић, Радомир Ј. – Катић, Срђан – Прцовић, Срђан, *Српски јродови у Цркви Свете Параскеве у шјанбулском кварту Хаској*, ИЧ 61 (2012), 165–186.
- Поповић, Радомир Ј., *Трговци и трговина између Срема и Шабачке нахије од 1815. до 1833. године*, Споменица ИАС 11 (2012), 11–21.
- Поточан, Будимир, *Публицистичка и ина делатност Лазе Косића у Црној Гори*, у: Лаза Костић: визионар, уредници Растко Гузина, Никола Вучегић, Београд 2012, 65–83.

- Пузовић, Владислав, *Завршни радови Срба на Кијевској духовној академији (1869–1899)*, у: Српска теологија у двадесетом веку 12, приредио Богољуб Шијаковић, Београд 2012, 152–173.
- Пузовић, Владислав, *Срби на Кијевској духовној академији (1869–1879)*, Српске студије 3 (2012), 349–370.
- Радовановић, Бориша, *За хронологију њеношења Карађорђевих њосмрћних остатака у цркву на Ојленцу*, у: Карађорђе – корифеј Првог српског устанка, Митолошки зборник 27 (2012), 125–150.
- Радовановић, Бориша, *Народне скућишћине држане у њрестњоном Краћујевцу*, Шумадијски анали 7 (2012), 89–136.
- Радовановић, Бориша, *Скућишћине у Краћујевцу 1843. њодине*, Шумадијски записи 6 (2012), 131–144.
- Радовановић, Радован – Ђокић, Небојша, *Поћечишћели и минисћри унућрашњих дела Књажевине Срдије од Повраћка Обреновића до њроћашења Краљевине Срдије*, у : Структура и функционисање полицијске организације – традиција, стање и перспективе (I), Београд 2012, 1–31.
- Радојчић, Милорад, *Михајло Мика Боћашинчевић (1847–1897)*, Museum 13 (2012), 46–70.
- Радојчић, Милорад, *Проћа Јевћа Ф. Поћовић Кувела (1823–1912) – Воћа Бадинске разуре*, Гласник ИАВ 46 (2012), 5–47.
- Радосављевић, Недељко, *Јоаникије, мићроћолић рашко–ћризренски*, ИЧ 61 (2012), 145–163.
- Радосављевић, Недељко В. – Маринковић, Мирјана О., *Два ћрилоћа за истћорију Православне цркве у Босни*, Мешовита граћа 33 (2012), 279–291.
- Радосављевић, Недељко В. – Маринковић, Мирјана О., *Једна османска наредба о воћном унишћењу Срдије 1807. њодине*, Истраживања 23 (2012), 283–293.
- Radosavljević, Nedeljko, *Stara crkva и Milićinici : Knjiga prihoda и rashoda (1846–1863)*, urednik Srđan Rudić, Beograd : Istorijski institut, 2012, 152 str.
- Радусиновић, Милорад П., *Нећоћићуна московска лећендарна Карађорђева биоћрафија из 1880. њодине*, у: Карађорђе – корифеј Првог српског устанка, Митолошки зборник 27 (2012), 81–112.
- Радусиновић, Милорад П., *Пећар Добрњац у њовјерљивим сћисима К. К. Родофиникина*, у: Млава и миту и историји, Митолошки зборник 26 (2012), 341–363.
- Радусиновић, Милорад П., *Три руске вијесћи о Карађорђевој њоћидији 1817. њодине*, Расински анали 10 (2012), 35–40.
- Рајић, Сузана, *Краљевина Срдија измећу соћствених и евроћских њроћивуречностћи: њоћићички и кућурни узори (1882–1903)*, БИГ 3 (2012), 197–221.
- Рајић, Сузана, *О новим асћекћима њроћласа Срдије краљевином – њоводом сћоћћригесећоћоћишћице (1882–2012)*, Српске студије 3 (2012), 371–391.
- Rajić, Suzana, *The Russian Secret Service and King Alexander Obrenović of Serbia (1900–1903)*, Balcanica XLIII (2012), 143–168.

- Рајић, Сузана Р., *Руски план реформи за европске провинције Турске из 1902*, у: Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку (поводом 170 година од избијања Нишке буне), уредник Славиша Недељковић, Ниш 2012, 67–78.
- Randelović, Nebojša, *Srbija i Turska od Berlinskog do Pariskog kongresa*, 1. izd., Beograd : Zavod za udžbenike, 2012, 311 str.
- Растовић, Александар, *Британска дипломатија о стању у Косовском вилајету после Берлинској конгреса*, ИЧ 61 (2012), 187–203.
- Растовић, Александар, *Један опис Босне и Херцеговине Вилијема Милера из 1858. године*, Зборник за историју БиХ 7 (2012), 237–265.
- Растовић, Александар, *Прилике у западном делу Рашке области почетком двадесетог века (политичко-дипломатски извештаји)*, Милешевски записи 9 (2012), 167–182.
- Растовић, Александар, *TIMES о устанку у Македонији 1903. године*, БИГ 3 (2012), 223–242.
- Ристић, Љубодраг П., *Вилијем Денион, хришћани у Турској и британска политика*, у: Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку (поводом 170 година од избијања Нишке буне), уредник Славиша Недељковић, Ниш 2012, 93–103.
- Ристић, Радомир, *Венчања у Краљеву у 19. веку*, Наша прошлост 13 (2012), 145–160.
- Ружесковић, Саша, *Самсон Чернов и Балкански рајови*, Српске студије 3 (2012), 83–100.
- Савић, Александар В., *Распоред пореза на земљишта Бојданице, Гојне Горе и Дружешћа од 1. јануара 1890. до 1. јануара 1891. и од 1. јануара 1891. до 1892. године*, Изворник 27 (2012), 17–38.
- Самарџић, Момир, *Пројекат Трансбалканске железнице и политика Србије у време уставобраништва 1851–1858*, Српске студије 3 (2012), 313–336.
- Самарџић, Момир, *Пројекат седнице Државној савети од 12/24. октобра 1855. – прилици изражавању железничке политике уставобраништва*, Истраживања 23 (2012), 333–343.
- Секулић, Милисав, *Војнополитичка ситуација на Балкану 1912. године*, у: Српски војни санитет у балканским ратовима, приредили Бранислав Поповић, Вељко Тодоровић, Београд 1912, 11–24.
- Секулић, Милисав – Николић, Лука, *Балкански рајови 1912–1913. – сто година после*, у: Српски војни санитет у Балканским ратовима, приредили Бранислав Поповић, Вељко Тодоровић, Београд 1912, 25–54.
- Словић, Срђан, *Источно питање, јужнословенски народи и Косово и Метохија пре, за време и после Кримској рата*, у: Духовне и материјалне специфичности културе Косова и Метохије кроз историју, главни и одговорни уредник Срђан Словић, Лепосавић 2012, 315–336.
- Соколовска, Валентина – Трипковић, Гордана, *Друштвени и породични животи Срба у Војводини на почетку 20. века у оследу Ујединој листи Мајнице српске*, Зборник МС за друштвене науке 139 (2012), 249–257.

- Spirić, Miodrag, *Istorija Aleksinca i okoline. Knj. 4, Od abdikacije kralja Milana Obrenovića do kraja Prvog svetskog rata*, Aleksinac : Centar za kulturu i umetnost, 2012, 522 str.
- Станић, Бранко, *Сџарашељске масе у Церовцу до Првој светској рати*, Museum 13 (2012), 71–84.
- Станић, Миле, *Друштво српске словесности и Хрвати*, Глас САНУ, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 259–276.
- Станић, Миле, *Предлој о ошварану српских конзулата у Призрену и Велесу*, ВЗ 9 (2012), 93–97.
- Станковић, Милош, *Црква Свете Тројице у Бисџирици*, Милешевски записи 9 (2012), 227–237.
- Станковић, Небојша – Јовановић, Милан, *Рајна хирургија у балканским рајновима 1912–1913. и допринос српских хирурга рајној хируршкој доктрини*, у: Српски војни санитет у балканским ратовима, приредили Бранислав Поповић, Вељко Тодоровић, Београд 1912, 145–167.
- Станковић, Урош, *Доношење и садржина Уредбе о шумама од 1857. године*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 3 (2012), 401–414.
- Станковић, Урош, *Павле Стаматовић у српском народном њокрећу 1848/1849*, Зборник МС за историју 84 (2012), 119–134.
- Станковић, Урош, *Први њокушаји кодификације грађанској њосћуика у Србији (1829–1844)*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 2 (2012), 489–508.
- Станојевић, Саша, *Из историје руске дипломатије у Сџарој Србији – њочешак рада Конзулата у Призрену*, Српске студије 3 (2012), 337–348.
- Стевић, Миломир М. – Ђокић, Небојша Д., *Крушевачке цркве у време Првој српској устанка*, у: Карађорђе – корифеј Првог српског устанка, Митолошки зборник 27 (2012), 407–425.
- Стефановски, Мирјана, *Нацрт Устава Радивоја Милојковића из 1867. године*, Зборник МС за друштвене науке 138 (2012), 1–16.
- Стојанова, Пламена, *Крајак њоїлед на историју Цијана у дуарским земљама до краја Првој светској рати*, ИЧ 61 (2012), 205–213.
- Стојановић, Дубравка, *Калдрма и асфалт : урбанизација и европеизација Београда : 1890–1914*, (Библиотека Идеје, 7). 3. изд. Београд: Удружење за друштвену историју, 2012. 406 стр.
- Стојановић, Миодраг М., *Рија од Фере и Карађорђе – корифеји балканске револуције*, у: Карађорђе – корифеј Првог српског устанка, Митолошки зборник 27 (2012), 71–81.
- Стојанчевић, Владимир, *Досијејева схваћања о ослобођењу Срба на њрелазу 18. у 19. век*, Глас САНУ СДХХ, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 229–238.
- Стојанчевић, Владимир, *Зашићена српске ѓранице за време епидемије кује у Турској 1836–1838. године*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и

- народна здравствена култура. Зборник радова са III научно-стручног скупа одржаног 29–30. септембра 2011. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2011, 11–14.
- Стојанчевић, Владимир, *Из српске историјске прошлости : (1804–1918). 10*, Пирот : Пи пресс, 2012, 214 стр.
- Стојанчевић, Владимир, *Из српске историјске прошлости : (1804–1918). 11*, Пирот : Пи пресс, 2012, 214 стр.
- Стојанчевић, Владимир, *Из српске историјске прошлости : (1804–1918). 12*, Пирот : Пи прес, 2012, 214 стр.
- Стојанчевић, Владимир, *Из српске историјске прошлости у Бићољском вилајету на прелазу 19. у 20. век (грушићвено-ћолићичке ћрилице)*, ВЗ 9 (2012), 1–47.
- Стојанчевић, Владимир, *Историјска прошлост Ибарској Колашина од Првој српској устанка до Српско-ћурској рати 1876*, у: Стари Колашин (тематски зборник), уредник Драгиша Бојовић, Стари Колашин, Зубин Поток, 2012, 57–72.
- Стојанчевић, Владимир, *О Сћевану Симићу и њејовим усјоменама*, ВЗ 9 (2012), 273–302.
- Стојанчевић, Владимир, *Пројкокол Шабачкој мајстїрати из времена Првој српској устанка*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 149–258.
- Стојић, Биљана – Колаковић, Александра, *Грїур Јакшић и ћројадандна акћивност Срдїје у Француској (1912–1913)*, Мешовита грађа 33 (2012), 413–432.
- Страјнић, Никола, *Лаза Косћић – homo poeticus или homo politicus*, у: Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 279–286.
- Татић, Урош, *Покушај усјосћављања ћрїовинских и ћривредних веза између Француске и Срдїје 1858–1868*, Зборник МС за историју 84 (2012), 63–86.
- Татић, Урош, *Сћав Француске ћрема исјоруци оружја Срдїји 1862. ћодине*, ВИГ 1 (2012), 21–35.
- Tatić, Uroš, *France and Serbia and Unification of Italy*, VIG 1 (2012), 23–45.
- Теиновић, Братислав, *Евројска исћорија на ћозорници усћанака у Босни и Херцејовини 1804–1882*, Зборник за историју БиХ 7 (2012), 135–150.
- Terzić, Slavenko, *Rusija i srpsko pitanje : 1804–1815*, Novi Sad : Pravoslavna reč, 2012, 198 str.
- Тимотијевић, Мiroslav, *Takovski ustanak – srpske Cveti : o javnom zajedničkom sećanju i zaboravljanju u simboličnoј politici zvanične reprezentativne kulture*, Београд : Историјски музеј Србије : Филозофски факултет, 2012, 596 стр.
- Тодоровић, Вељко – Поповић, Бранислав – Максић, Јован – Зељковић, Јово – Микић, Драган – Величковић, Александар, *Неки елементијска орјанизације санићетїске службе српске војске у Балканским рајтовима*, у: Српски војни санитет у балканским ратовима, приредили Бранислав Поповић, Вељко Тодоровић, Београд 1912, 55–81.

- Томовић, Нада, *Новојазарски санџак у Анексионој кризи 1908–1909. године*, НЗ 35 (2012), 111–118.
- Туровић, Добросав, *Зимовање херцеговачких Срба, колониста, у Лесковцу и Рударском црквеном конаку 1899. године*, ЛЗ 52 (2012), 104–111.
- Ђировић, Ирена, *Црква Свете Тројице у Новој Вароши*, Милешевски записи 9 (2012), 239–259.
- Урић, Ненад, *Пишање реформи и устајанка у Турској с њоседним осврћом на делатност Српско-босанског одбора и руских словенофила 1860–1861*, Зборник МС за историју 84 (2012), 7–46.
- Урић, Ненад, *Прилози за њовест њородице Глињорија Јефњановића у њурско доба*, Зборник за историју БиХ 7 (2012), 191–238.
- Филић, Милорад, *Писци и књиге у Стјарој Срдији у XIX и њочетком XX века – биографија, дидлографија и одабрани њрилози*, ЛЗ 52 (2012), 28–45.
- Horel, Catherine, *La question nationale en Autriche–Hongrie: droits et réalités*, in: *Minorities in the Balkans: State Policy and Interethnic Relations (1804–2004)*, edited by Dušan T. Bataković, Belgrade 2011, 11–32.
- Џуњак, Млађан С., *Три осврћа на дешавања у Смедереву и у региону из времена Карађорђа Пејровића*, у: Карађорђе – корифеј Првог српског устанка, Митолошки зборник 27 (2012), 271–297.
- Чеканац, Радован – Младеновић, Јован – Недок, Александар – Поповић, Бранислав – Микић, Драган – Којић, Мирослав, *Колера у Срдији њоком Балканских рањова*, у: Српски војни санитет у Балканским ратовима, приредили Бранислав Поповић, Вељко Тодоровић, Београд 1912, 197–228.
- Џукић, Горан, *О «Великим красњама» у Ужицу 1853. године (Драјуњин Мирослав Нејтер – Carl Friedrich Ephraim Nather)*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са IV научно-стручног скупа одржаног 27–28. септембра 2012. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2012, 77–98.
- Шевцова, Галина Игоревна, *Ејшајна њољска болница «Град Москва» у Скојљу (Ускубу): 8. новембра 1912.–24. фебруара 1913*, у: Српски војни санитет у Балканским ратовима, приредили Бранислав Поповић, Вељко Тодоровић, Београд 1912, 125–135.
- Ševcova, Galina Igorevna, *Ruski humanitarni pohod na Balkan (1912–1913)*, sa ruskog jezika preveo Jovan Kačaki, Beograd : Žagor ; Novi Sad : Društvo srpsko–ruskog prijateljstva, 2012, 247 str., [16] str. s tablama
- Шемјакин, Андреј Л., *Генерал „од комерције“ – М. Г. Черњајев у Срдији 1879–1881*, ТИ 3 (2012), 361–378.
- Шемякин, Андрей, *„Партия нового типа“. Особенности сербского радикализма (конец XIX – начало XX в.)*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 319–334.
- Šehović, Sefedin, *Uslovi razvoja osnovnih škola u Raškoj oblasti početkom 20. veka*, Istorija 20. veka 1 (2012), 191–201.

- Шешум, Урош, *Четници у Првом балканском рату 1912*, Српске студије 3 (2012), 63–82.
- Шовљаков, Мара, *Професор др Бошко Пећровић Жељски, јунак своја доба – Прај 10. 9. 1869.–Скопље, 2. 7. 1913*, Споменица ИАС 11 (2012), 145–156.
- Шпирић, Јелена, *Прилој истајорији стјојанањске цркве*, Црквене студије 9 (2012), 291–313.
- Щепаньски, Войцех С., *Специфика, осложнения и некоторые политические условия процесса формирования собственной национальной тождественности Албанцев в XIX в.–начале XX в.*, Зборник ФФ у Приштини 42–1 (2012), 25–34.

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ И МЕЃУРАТНИ ПЕРИОД

- Antonić, Goran, *Regulacioni plan Zetina za područje leve obale Save iz 1932. godine*, Istorija 20. veka 1 (2012), 217–226.
- Базић, Мирјана, *Школски систем у Приштини од 1922. до 1924. године*, у: Духовне и материјалне специфичности културе Косова и Метохије кроз историју, главни и одговорни уредник Срђан Словић, Лепосавић 2012, 489–498.
- Bakić, Dragan, *The Port of Salonica in Yugoslav Foreign Policy 1919–1941*, Balcanica XLIII (2012), 191–219.
- Bataković, Dušan T., *Ahmed Bey Zogou et la Serbie: Une coopération inachevée (1914–1916)*, Balcanica XLIII (2012), 169–190.
- Бојовић, Радивоје, *Рајни дневник њојјоручника Констјантина Михаиловића 1914–1916*, Изворник 27 (2012), 79–136.
- Благојевић, Божидар, *Изградња болнице у Нејојину 1932. године*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са IV научно-стручног скупа одржаног 27–28. септембра 2012. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2012, 177–180.
- Војић, Софија, *Једно непознато писмо Луја Војновића*, Istorija 20. veka 2 (2012), 223–227.
- Божих, Софија, *Смрт Свејозара Придићевића и њени одјеци у јујословенској јавности*, Прилози за КЈИФ 78 (2012), 67–82.
- Божих, Софија, *Црква и њојлика: часојиси Јавности, Круј и Видици о деловању римокатоличких крујова код Хрватиа (1935–1940)*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 449–463.
- Браковић, Жарко, *Оријанизациона стјруктура Жангармерије у Краљевини СХС и Краљевини Јујославији*, у : Структура и функционисање полицијске организације – традиција, стање и перспективе (I), Београд 2012, 79–105.
- Velojić, Dalibor, *Niška oblast i moravsko-vardarski pravac u strategijskim zamislima i ratnim planovima jugoslovenskog vojnog vrha 1918–1941*, Istorija 20. veka 1 (2012), 43–62.
- Велојић, Далибор, *Улоја војске у модернизацији прада (нишки парнизон 1918–1941)*, ВИГ 1 (2012), 71–88.
- Вељановић, Зоран, *Добровољачка колонија Мишићево : 1918–1941 : прилози за истајорију добровољачких колонија у Војводини : архивска праћа и*

- извори, Нови Сад : Мало историјско друштво; Мишићево : Дом културе «Мишићево», 2012, 202 стр.
- Gašić, Ranka, *Osnivanje Gradske bolnice u Beogradu 1935*, Istorija 20. veka 1 (2012), 63–76.
- Виријевић, Владан, *Ибарски Колашин од 1912. до 1941. године*, у: Стари Колашин (тематски зборник), уредник Драгиша Бојовић, Стари Колашин, Зубин Поток, 2012, 101–115.
- Глишовић, Душан, *Иво Андрић, краљевина Југославија и Трећи Рајх 1939–1941 : ирилои ироучавању југословенских и српских иполиитичких и културних односа са Немачком, Аустроугарском и Аустријом. Том 1.*, Београд : Службени гласник, 2012, 855 стр., [16] стр. са фотогр.
- Dacić, Nadir ef., *Gajret u Priboju, Prijepolju, Novoj Varoši i Kladnici*, Istorijaska baština 21 (2012), 73–90.
- Dimitrijević, Bojan B., *Monopolističke ambicije i „kašnjenje“ u proizvodnji vazduhoplovne industrije u Kraljevini Jugoslaviji*, Istorija 20. veka 3 (2012), 19–38.
- Дракић, Гордана, *О сѣаву Демократске сѣранке у Краљевини Срба, Хрваѣа и Словенаца ирема Аѣрарној реформи*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 2 (2012), 261–268.
- Дракић, Гордана, *Сировођење аѣрарне реформе у Краљевини Срба, Хрваѣа и Словенаца на иодручју Војводине на иримеру иосега средње величине*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 3 (2012), 271–283.
- Đikanović, Vesna, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države : jugoslovensko iskustvo 1918–1941.*, Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije, 2012, 352 str.
- Ђокић, Небојша, *Ловачки авиони Краљевине СХС/Југославије до иочетѣка иридесетѣих иодина 20. века*, Весник ВМ 39 (2012), 229–253.
- Ђокић, Небојша, *Српска Прва армија у завршним оѣерацијама за ослобођење Србије окѣодбра 1918. иодине*, Браничевски гласник 8 (2012), 117–190.
- Ђорђевић, Бојан, *Гундулићева ирослава у Беоѣраду 1938. иодине*, Прилози за КЈИФ 78 (2012), 181–187.
- Ђорђевић, Бојан, *Милош Црњански као имназијски ирофесор*, Прилози за КЈИФ 78 (2012), 147–161.
- Екмечић, Милорад, *Исторѣјски значај меморандума Р. В. Сѣѣона-Воѣсона о југословенском ииѣању 1914. иодине*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 371–390.
- Živković, Milutin, *Аѣѣ Hadžiahmetović Bljuta – prilozi za biografiju 1919–1941*, Istorija 20. veka 3 (2012), 71–94.
- Живојиновић, Драгољуб Р., *Изѣон крчкоѣ дискуѣа гр Анѣѣона Махнича 1918–1920. иодине*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 423–438.
- Žutić, Nikola, *Vjerski liberalizam i jugoslavenstvo patrijarha Varnave i Konkordatska kriza 1930–1938*, Istorija 20. veka 2 (2012), 63–82.

- Жутић, Никола, *Либерализам и југословенски (српски) национализам Мустафе Мулалића 1929–1945*, у: О Србима муслиманске вероисповести, приредио Момчило Суботић, Београд 2012, 307–322.
- Зец, Дејан, *Мемоарска лијетература као извор за ироучавање српској и југословенској фудбала: анализа мемоара Данила Стојановића, Михаила Андрејевића и Јована Ружића*, ТИ 2 (2012), 272–293.
- Istorija svakodnevice : fotografi i foto-ateljei u Beogradu do Drugog svetskog rata : fotografije iz kolekcije Zorana Trtice / odabrali Vladimir Perić i Zoran Trtica ; [prevela na engleski, translated into English by Slavica Miletić]*, Beograd : Kulturni centar Beograda, 2012, 63 str.
- Јаковљевић, Слободан, *Конкордајска криза у Жичкој епархији 1937/38. године*, Зборник радова Народног музеја у Чачку 41 (2011), 137–151.
- Јањић, Душан, *Величко Живановић као културни делатник*, ЛЗ 52 (2012), 140–149.
- Јовановић, Владан Ж., *Културно-просветна мисија Рагослава Грујића у Скопљу 1920–1937*, Зборник МС за историју 84 (2012), 143–154.
- Јовановић, Владан, „*Srpski književni glasnik*“ о *jugoslovensko-bugarskim odnosima 1920–1930*, *Istorija 20. veka 1* (2012), 27–42.
- Јовановић, Зоран Т., *Скопско Народно позориште у рајним условима (1914–1915)*, ВЗ 9 (2012), 113–139.
- Јовелић, Маријана, *Нагрелекарство и борба против њега у Србији између Првој и Другој светској рата*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са IV научно-стручног скупа одржаног 27–28. септембра 2012. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2012, 151–164.
- Југовић, Сретен, *Дојринос Арчибалда Рајса организацији полиције у Србији*, у : Структура и функционисање полицијске организације – традиција, стање и перспективе (I), Београд 2012, 33–51.
- Kerkez, Slobodan Đ., *Diplomatija nove Jugoslavije 1941–1945. godine : (počeci i razvoj)*, 2. dopunjeno izd., Kruševac : Sigraf, 2012, 242 str.
- Кецојевић, Драгиша И., *Државна народна школа «Карађорђе» у колонијалном селу Карађорђевац 1922–1941*, Други део, ВЗ 9 (2012), 227–251.
- Кецојевић, Драгиша И., *Земљопрес у Јужној Србији 1931. године*, ВЗ 9 (2012), 253–271.
- Koljanin, Dragica, *Udžbenici istorije u osnovnim školama u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–1925)*, у: Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 319–332.
- Кркљуш, Љубомирка, *Уједињење 1918*, Летопис МС, март 2012, 423–430.
- Лазаревић, Владан, *Електрична централа Градској поглаварства у Крушевцу*, Расински анали 10 (2012), 291–298.

- Лазаревић Радак, Сања, *Друјачији Балкан: Београд као пресјоница забаве у британским институцима (1925–1939)*, у: Дунавом од Бездана до Београда, уредник Ђорђе С. Костић, Београд 2012, 35–51.
- Лазих, Мирослав – Ђорић, Милена, *Избори за народне посланике у Подунавском срезу 1938. године*, Смедеревски зборник 3 (2011), 169–203.
- Лукић, Александар, *Оснивање Југословенске републиканске странке 1920. и односи у југословенској републиканској емиграцији у Сједињеним Америчким Државама – Чикаго*, ТИ 3 (2012), 343–360.
- Лукић, Александар, *Покушаји организовања Југословенске републиканске странке у ужичком крају*, Историјска баштина 21 (2012), 135–148.
- Marković, Saša, *Sombor During Military and Political Ebullitions in 1918*, VIG 1 (2012), 153–172.
- Мастиловић, Драга, *Др Никола Стојановић између српства и југословенства*, Зборник за историју БиХ 7 (2012), 267–299.
- Mastilović, Draga, *Između srpstva i jugoslovenstva : srpska elita iz Bosne i Hercegovine i stvaranje Jugoslavije*, 2., dopunjeno i prošireno izd., Beograd : «Filip Višnjić», 2012, 398 str.
- Матијевић, Зорица, *Рајни дневник Миограја Р. Вујовића, друја свеска*, Изворник 27 (2012), 137–178.
- Миладиновић, Предраг – Шалер, Драган, *Ваздухопловство државе Словенаца–Хрвата и Срба, новембар 1918*, Записи (2012), 133–142.
- Милановић, Биљана, *Проблеми институционализације музичког школства у српској и југословенској држави до Другог светског рата*, Годишњак ДИ 2 (2012), 49–64.
- Milenković, Toma, *O broju ruskih inženjera u Jugoslaviji 1919–1941*, Istorija 20. veka 3 (2012), 207–224.
- Miletić, Tomislav, *U ime Boga, u ime kralja, u ime kame*, Kruševac : Istorijski arhiv, 2012, 198 str.
- Милосављевић, Борис, *Пишање покрећача и оснивача Српског културног клуба*, ТИ 1 (2012), 27–51.
- Митровић, Славица, *Српска књижевна задруга у периоду 1929–1935*, Шумадијски анали 7 (2012), 167–175.
- Мицић, Милан, *До Горњака и назад – једна сеоба унушар колонизације 1920–1941*, Споменица ИАС 11 (2012), 103–117.
- Надовеза, Бранко, *Влада Милана Стојадиновића и здравствена политика*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са IV научно-стручног скупа одржаног 27–28. септембра 2012. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2012, 129–136.
- Надовеза, Бранко, *Милан Стојадиновић и Косово*, Баштина 33 (2012), 131–144.
- Надовеза, Бранко, *Политика југословенства Муслимана Милана Стојадиновића*, у: О Србима муслиманске вероисповести, приредио Момчило Суботић, Београд 2012, 323–331.

- Надовеза, Бранко, *Радикали у Пејировцу на Млави и околини у њериоду Краљевине Јујославије*, у: Млава и миту и историји, Митолошки зборник 26 (2012), 379–389.
- Надовеза, Бранко, *Федерализам и рејубликанизам : алтернативни предлози њреуређења Краљевине Јујославије. Део I*, Београд : Институт за новију историју Србије, 2012, 265 стр.
- Николић, Коста, *Кнез Павле Карађорђевић и марјшовски дојађаји 1941. у Јујославији*, у: 27. март 1941. : седамдесет година касније : зборник радова са међународне научне конференције, уредници Момчило Павловић, Ивана Пантелић, (Библиотека Зборници радова), 1. изд. Београд: Институт за савремену историју: Фонд Краљевски двор, 2012, 55–78.
- Odluke i rešenja Sabora, Sinoda i Eparhije braničevske : 1920–1925*, priredili Zoran Ranković, Miroslav Lazić, Požarevac : Eparhija braničevska, Odbor za prosvetu i kulturu, 2012, 382 str.
- Odluke i rešenja Sabora, Sinoda i Eparhije braničevske : 1926–1930*, priredili Zoran Ranković, Miroslav Lazić, Požarevac : Eparhija braničevska, Odbor za prosvetu i kulturu, 2012, 367 str.
- Опојевлић Хофман, Лидија, *Делегација Краљевине Јујославије њри Комисији за рејарације у Паризу 1919–1930*, *Архив 1–2* (2012), 19–32.
- Павловић, Лела, *Први увиђај Ивањице 1939. јодине – изградња канализације*, *Изворник 27* (2012), 179–194.
- Павловић, Марко, *Јујословенска краљевина – њрва евројска рејионална држава*, *Зборник МС за друштвене науке 141* (2012), 503–521.
- Павловић, Момчило, *Дашуми који су ојределили судбину државе и народа – 25. и 27. марј 1941*, у: 27. март 1941. : седамдесет година касније : зборник радова са међународне научне конференције, уредници Момчило Павловић, Ивана Пантелић, (Библиотека Зборници радова), 1. изд. Београд: Институт за савремену историју: Фонд Краљевски двор, 2012, 11–29.
- Пауновић, Петар, *Борба њројив венеричних болести на јодручју њимочке обласји Моравске дановине између два свејска рајта*, у: *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са IV научно-стручног скупа одржаног 27–28. септембра 2012. у Зајечару*, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2012, 31–40.
- Петровић, Огњан М., *Авион „Ресава“*, *Расински анали 10* (2012), 299–312.
- Петровић, Огњан М., *Војни аеројлани Краљевине Јујославије (модернизација – неусјеле надавке и минорни њијови)*, *Весник ВМ 39* (2012), 121–148.
- Пеђинар, Александра, *Заокреј у јрчкој јолијици њрема јујословенској држави 1919–1922*, *Архив 1–2* (2012), 81–96.
- Пеђинар, Александра, *Појјисивање Јујословенско-јрчкој јројокола у окјибру 1928. јодине*, *ТИ 1* (2012), 52–68.
- Пеђинар, Александра М., *Сјварање Краљевине СХС и Грчка*, *Зборник радова Народног музеја у Чачку 41* (2011), 101–124.

- Popović, Nikola B., *Casualties of the Serbian Volunteer Division in Combat Operations in Dobruđa in 1916*, VIG 1 (2012), 145–152.
- Popović, Simo, *S Kraljem Nikolom iz dana u dan : (1916–1919)*; priredio Vasilije Đ. Krestić, Podgorica : Književna zadruga Srpskog narodnog vijeća, 2012, 320 str.
- Поповић Филиповић, Славица – Филиповић, Боб, *Др Елси Инїлис на челу долнице шкоїйских жена у Србији у време Првої свеїйскої раїа*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са III научно-стручног скупа одржаног 29–30. септембра 2011. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2011, 27–44.
- Prebilič, Vladimir – Dobaja, Dunja, *Uticaj Soškog fronta na zaleđe i slovenačke civile*, Istorija 20. veka 2 (2012), 21–40.
- Пузовић, Владислав, *Личної и дело љроф. гр Александра Павловича Доброклонскої (II geo)*, у: Српска теологија у двадесетом веку 11, приредио Богољуб Шијаковић, Београд 2012, 92–111.
- Путјатин, Владимир, *Прилаїођаване руске емиґрације љриликама у Краљевини СХС*, ТИ 3 (2012), 324–342.
- Радојевић, Мира, *Емиґранїйска влада Краљевине Јуїославије о сїрагању Срба у Независној Држави Хрвайїској (1941–1943) – Поїледи и залаїања Милана Грола*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 465–494.
- Radojević, Mira, *On the problem of democracy and parliamentarism in Yugoslavia between the two world wars*, Историјски записи, год. 85, св. 3–4 (2012), 99–110.
- Рамач, Јанко, *Националне оријентације Русина у Краљевини СХС/Јуїославији између два свеїйска раїа*, у: Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 333–348.
- Рамач, Јанко, *Приїреме за оснивање Русинскої народної љросвеїйної грушїїва*, Истраживања 23 (2012), 399–413.
- Ристановић, Петар, *Админисїраїивне љромене на љросїору Сїаре Србије 1912–1941*, Баштина 32 (2012), 171–194.
- Ristić, Ivan, *Bugarska politička emigracija u Kraljevini SHS*, Istorija 20. veka 2 (2012), 41–61.
- Ристић, Иван, *Дийломайїско-конзуларна љредсїавнишїїва и љредсїавници Краљевине СХС у Буїарској 1920–1929*, Архив 1–2 (2012), 97–113.
- Sandu, Traian, *La politique roumaine des minorités dans l'entre-deux-guerres: entre pression nationaliste et protection internationale*, in: Minorities in the Balkans: State Policy and Interethnic Relations (1804–2004), edited by Dušan T. Bataković, Belgrade 2011, 109–130.
- Симић, Бојан, *Филм у служби државне љроїаїанде 30-шїих їодина – љримери Пољске, Јуїославије и Буїарске*, ТИ 2 (2012), 64–76.
- Симић, Миодраг, *Исїорија субоїичкої Правної факулїейїа : 1920–1941*, 2. допуњено изд. [тј. 1. изд. у издању Правног факултета, Београд], Београд : Правни факултет, Центар за издаваштво и информисање, 2012, 332 стр.

- Славковић, Божица, *Байџалони организованих Арнаута 1920–1921. године*, ВИГ 1 (2012), 51–70.
- Славковић, Божица, *Болести на селу у Краљевини Југославији као последица културе живљења*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са IV научно-стручног скупа одржаног 27–28. септембра 2012. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2012, 109–118.
- Словић, Срђан, *Косово и Мейхохија и проблем безбедности за време Првој светској рати*, Баштина 32 (2012), 265–276.
- Спирић, Јелена М., *Живот руских емиграната у швајцарском срезу*, Расински анали 10 (2012), 313–334.
- Стефановић, Валерија, *Оснивање чифлиаоница у новојазарском крају*, НЗ 35 (2012), 143–159.
- Тасић, Димитар, *Рат после рата : Војска Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца на Косову и Мейхохији и у Македонији 1918–1920*, 2. допуњено изд. – Београд : Службени гласник, 2012, 446 стр.
- Терзић, Славенко, *Аустроугарски лотор за Србе у Добоју 1915–1917*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 409–421.
- Тешић, Драган, *Ратни план «Р 41» Војске Краљевине Југославије*, у: 27. март 1941. : седамдесет година касније : зборник радова са међународне научне конференције, уредници Момчило Павловић, Ивана Пантелић, (Библиотека Зборници радова), 1. изд. Београд: Институт за савремену историју: Фонд Краљевски двор, 2012, 31–53.
- Тимотијевић, Милош, *Српски културни клуб и генерал Милан Недић: један документ о «приватној» иницијативи у обавештајној делатности на почетку Другој светској рати (1939)*, Зборник радова Народног музеја у Чачку 41 (2011), 125–135.
- Трифковић, Срђа, *Кнез Павле и дипломатија као уметности моћне: афроамерички допринос чину од 27. марта 1941*, у: 27. март 1941. : седамдесет година касније : зборник радова са међународне научне конференције, уредници Момчило Павловић, Ивана Пантелић, (Библиотека Зборници радова), 1. изд. Београд: Институт за савремену историју: Фонд Краљевски двор, 2012, 79–100.
- Ђировић, Марина, *Два сивска деце деце групе „Будућности“ која су левовала на Дивчибарама 1938. године*, Гласник ИАВ 46 (2012), 199–207.
- Фелдић, Драган, *Госповања у Смедереву Народној изористији Дунавске бановине у Пожаревицу раних тридесетих година прошлог века*, Смедеревски зборник 3 (2011), 205–221.
- Шимуновић Бешлин, Биљана, *О «најдоследнијој последности» једној «новој Србина» (о Ради Лунулову и Васи Сјајићу)*, у: Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 303–317.

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ И САВРЕМЕНО ДОБА

- Андрејевић, Ана – Андрејевић, Даница, *Покрајинско народно позориште у Приштини 70-их и 80-их година XX века*, Баштина 32 (2012), 75–85.
- Antić, Ana, *Mental Illness under Occupation. Psychiatric Revisions of «Normality» and «Pathology», 1941–1945*, Годишњак ДИ 3 (2012), 65–89.
- Антић, Чедомир, *Мий 1941. године*, у: 27. март 1941. : седамдесет година касније : зборник радова са међународне научне конференције, уредници Момчило Павловић, Ивана Пантелић, (Библиотека Зборници радова), 1. изд. Београд: Институт за савремену историју: Фонд Краљевски двор, 2012, 113–120.
- Antić, Čedomir, *Nacionalizam Zorana Đinđića*, Istorija 20. veka 2 (2012), 9–20.
- Атлагић, Марко, *Фрањо Туђман као вођа угруженој злочиначкој поухваји у рају 1991–1995. године*, Зборник ФФ у Приштини 42–1 (2012), 13–23.
- Bataković, Dušan T., *Les Albanais du Kosovo en Yougoslavie 1945–1995: minorité en Serbie, majorité dans la province autonome*, in: *Minorities in the Balkans: State Policy and Interethnic Relations (1804–2004)*, edited by Dušan T. Bataković, Belgrade 2011, 153–204.
- Bataković, Dušan T., *The Kosovo Serbs: Minority Status by Force (Forced Expulsions, Ethnic Cleansing, Destruction of Cultural Heritage, Minority Treatment, 1999–2008)*, in: *Minorities in the Balkans: State Policy and Interethnic Relations (1804–2004)*, edited by Dušan T. Bataković, Belgrade 2011, 263–310.
- Bencetić, Lidija, *Doprinos Vladimira Velebita jugoslavenskoj diplomaciji*, у: *Југословенска дипломатија 1945–1961: зборник радова, уредник Слободан Селинић*, Београд 2012, 256–270.
- Becić, Ivan M., *List „Borba“ u borbi za ovladavanje javnim mнjenjem u Srbiji 1944–1945*, Istorija 20. veka 2 (2012), 83–101.
- Бецић, Иван М., *Ушлицај лисћа „Наша реч“ на обликовање јавној мњења у Лесковцу и околини 1944–1945*, ЛЗ 52 (2012), 216–237.
- Бјелица, Слободан, *Израелско-арајски рај 1967. године на дневном реду ПК СКС за Војводину*, у: *Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 357–365.*
- Бјелица, Слободан, *Студентски пројект на Новосадском универзитету јуна 1968. године*, Истраживања 23 (2012), 479–487.
- Богавац, Милован Ј., *Виша српска гимназија у Косовској Митровици: 1941 –1944 : једина српска средња школа на Косову и Метохији за време немачке окупације*, 1. изд. – Београд : Обележја плус, 2012, 181 стр.
- Богетић, Драган, *Америчке анализе будућности Југославије после Тита с почетака 70-тих година*, ТИ 1 (2012), 159–174.
- Bogetić, Dragan, *Evolucija sovjetskih gledišta prema politici nesvrstanosti – razlike u jugoslovenskom i sovjetskom poimanju načela socijalističkog internacionalizma*, Istorija 20. veka 2 (2012), 131–145.
- Bogetić, Dragan, *„Jugoslovensko bekstvo iz Evrope“ – novi ekonomski prioriteti nesvrstane Jugoslavije sredinom 50-tih godina*, Istorija 20. veka 1 (2012), 163–178.

- Bogetić, Dragan, *Podrška Jugoslavije borbi alžirskog naroda za nezavisnost u završnoj fazi Alžirskog rata 1958–1962*, Istorija 20. veka 3 (2012), 155–169.
- Богетић, Драган, *Узроци неславној еџилоа дџиломајске мисије амбасадора Џорџа Кенана у Јуџославији 1961–1963*, у: Југословенска дипломатија 1945–1961: зборник радова, уредник Слободан Селинић, Београд 2012, 315–350.
- Богосављевић, Мирјана, *Школе у краљевачком округу за време окупаиције 1941–1944 (народне школе и џимназије)*, Наша прошлост 13 (2012), 189–205.
- Boeckh, Katrin, *Ethnic Minorities in Socialist Yugoslavia 1945–1990: Compromises Until the End*, in: *Minorities in the Balkans: State Policy and Interethnic Relations (1804–2004)*, edited by Dušan T. Bataković, Belgrade 2011, 205–220.
- Божинов, Воин, *Зашио се Јуџославија расџала? – џоџлед сџоља*, ТИ 2 (2012), 265–271.
- Божић, Софија, *Јосић Броз Тићо и Римокатоличка црква код Хрватиа: један необјављен чланак Луја Војновића*, Српске студије 3 (2012), 421–427.
- Божовић, Ивана, *Кнез Павле Карађорђевић у изџнансићу 1946–1976*, Архив 1–2 (2012), Архив 1–2 (2012), 128–141.
- Бојковић, Душан, *Милован Ђилас о националном и државном џићњању Црне Горе*, ТИ 1 (2012), 106–134.
- Бонџић, Драгомир, *Међународна размена јуџословенских сџуденатиа медицине и сџомајолоџије 1952–1965*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са III научно-стручног скупа одржаног 29–30. септембра 2011. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2011, 157–164.
- Bondžić, Dragomir, *Međunarodni seminar „Univerzitet danas“ u Dubrovniku 1956–1960*, Istorija 20. veka 1 (2012), 179–190.
- Бонџић, Драгомир, *Предвојничка обука на јуџословенским универзићејџима 1948–1968*, ВИГ 1 (2012), 100–118.
- Бонџић, Драгомир, *Сџуденћска сарадња Јуџославије и Бујарске 1945–1950*, Архив 1–2 (2012), 115–127.
- Бонџић, Драгомир, *Школовање кадрова за дџиломајџију у социјалистичкој Јуџославији од 1945. до 1960.*, у: Југословенска дипломатија 1945–1961: зборник радова, уредник Слободан Селинић, Београд 2012, 48–68.
- Bucarelli, Massimo, *Zakasnelo prijateljstvo – italijansko–jugoslovenski odnosi u drugoj polovini dvadesetog veka 1947–1992*, Tokovi istorije 3 (2012), 13–36.
- Васић, Мирољуб, *Социјалистичка Федератићвна Рејублика Јуџославија – дезинтеграција, несџајање*, ЛЗ 52 (2012), 334–355.
- Војтјеховски, Одржеј, *Из дџиломајџије у ИБ емиграцију. Дојаћају у јуџословенским дџиломајским џредсџавнићџима у САД-у џоводом Резолуције Информдироа 1948. џодине*, у: Југословенска дипломатија 1945–1961: зборник радова, уредник Слободан Селинић, Београд 2012, 174–204.
- Волкова, Екатерина, *Од расџада до модернизације. Пићјање о модерним руско-српским односима*, Баштина 3 (2012), 243–264.

- Vukelić, Zoran, *Pisma predsedniku Titu*, Zapisi 1 (2012), 75–80.
- Вукоњански, Игор, *Положај државних чиновника у епохи социјалистичке Југославије 1945–1966*, Архив 1–2 (2012), 173–189.
- Vučetić, Radina. *Koka-kola socijalizam : amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, (Biblioteka Društvo i nauka, Edicija Istorija). Beograd: Službeni glasnik, 2012. 473 str.
- Вучетић, Радина, *Трудом кроз њовздену завесу : њрогор џеза у социјалистичку Југославију*, Музикологија 13 (2012), 53–77.
- Гарчевић, Миљан, *Полијичари грађанске оријентације у Казнено-њојравном дому Сремска Миљровица 1945–1955*, Споменица ИАС 11 (2012), 35–69.
- Глишић, Венцеслав, *Милош Глишић (Биографиа ја едној чејничкој офиицера)*, ВИГ 1 (2012), 151–167.
- Grahek-Ravančić, Martina, *Ekstradikcija ratnih zločinaca – prema dokumentima Državne/Zemaljskih komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, Istorija 20. veka 1 (2012), 109–131.
- Гудац-Додић, Вера, *Живој у сенци зла – насиље у браку у њородици*, ТИ 3 (2012), 226–241.
- Gulić, Milan, *Važnost Dunava i Đerdapa u ratnim operacijama na području Jugoslavije 1941–1944*, Istorija 20. veka 3 (2012), 39–62.
- Гулић, Милан, *Југословенске дипломатие и служденици на Дунаву у вријеме сукоба Југославије са Информдироом*, у: Југословенска дипломатија 1945–1961: зборник радова, уредник Слободан Селинић, Београд 2012, 159–173.
- Гулић, Милан, *Сиваране Ђердајске речне ујраве 1953. јодине као један од њрвих знакова њромјене у односима између Југославије и совјетској блока*, Архив 1–2 (2012), 142–157.
- Gulić, Milan, *The end of the Second World War and the Issue of Return of Yugoslav River Shipping*, VIG 1 (2012), 88–109.
- Гускова, Јелена, *Балканска криза: њоследице и њоуке за словенски свеј*, Летопис МС, јун 2012, 975–983.
- Гускова, Јелена, *Југославский вариант Европейского либерализма конца 60-х – начала 70-тих гг. XX в.*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 531–541.
- Гускова, Јелена, *Кад би Русија издала маршала Жукова Међународном ѡрибуналу?* Летопис МС, јун 2012, 966–975.
- Dajč, Haris – Samardžić, Nikola, *Belgrade synagogues after WWII*, u: Proceedings, urednici Maško, Vladimir, Roter Blagojević, Mirjana, Vukotić Lazar, Marta, Belgrade: Faculty of Architecture, University of Belgrade: Board of Ranko Radović Award, Association of Applied Arts Artists and Designers of Serbia, 2012, 38.
- Давидовић, Горан, *Формирање оріана унујрашњих њослова и народне милиције у Чачанском округу октјобар 1944 – мај 1945*, Изворник 27 (2012), 209–244.
- Давидовић, Радивоје, *Боројиа и Мајер – Миј и сиварносј*, Гласник ИАВ 46 (2012), 49–79.

- Даниловић-Христић, Наташа, *Безбедности жена у савременом јавном простору Београда и допринос феминистичких студија аспекти урбане безбедности*, ТИ 3 (2012), 381–404.
- Diklić, Momčilo, *Zašto je Brozov sistem eliminisao Srbe islamske vere*, у: О Србима муслиманске вероисповести, приредио Момчило Суботић, Београд 2012, 333–350.
- Димитријевић, Бојан Б., *Представници српске владе генерала Негућа о 25. и 27. марта 1941*, у: 27. март 1941. : седамдесет година касније : зборник радова са међународне научне конференције, уредници Момчило Павловић, Ивана Пантелић, (Библиотека Зборници радова), 1. изд. Београд: Институт за савремену историју: Фонд Краљевски двор, 2012, 121–138.
- Dimitrijević, Bojan B., *Svedočenje o suđenju i spornoj kolaboraciji generala Mihailovića*, Istorija 20. veka 2 (2012), 189–196.
- Димић, Љубодраг, *Југословенско виђење Индонезије : (перспективе сарадње у десетим годинама 20. века*, у: Право, вера, култура, приредили Александар Раковић, Владимир Ђурић, Београд: Православни богословски факултет: Правни факултет: Министарство вера и дијаспоре Републике Србије, 2012, стр. 245–255.
- Димић, Љубодраг, *Оглазак са Маурицијуса. Британци и Милан Стојадиновић (1945–1948)*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 495–518.
- Dimić, Ljubodrag – Životić, Aleksandar Ž., *Predgovor : jugoslovensko–sovjetski odnosi*, у: Napukli monolit : Jugoslavija i svet : 1942–1948., priredili Ljubodrag Dimić i Aleksandar Životić, (Библиотека Vreme i priča). Beograd: Arhipelag: Službeni glasnik, 2012, str. 5–56.
- Дневник њуковника Миодрага К. Ракића, ађућанца краља Пејра II Карађорђевића*, приредио Момчило Павловић, у: 27. март 1941. : седамдесет година касније : Зборник радова са међународне научне конференције, уредници Момчило Павловић, Ивана Пантелић, (Библиотека Зборници радова), 1. изд. Београд: Институт за савремену историју: Фонд Краљевски двор, 2012, 203–231.
- Добривојевић, Ивана, *Под бугним оком партије – културни и давни животи у српским градовима 1945–1955*, ТИ 3 (2012), 134–158.
- Dobrivojević, Ivana, *Stambene prilike u jugoslovenskim gradovima 1945–1955*, Istorija 20. veka 2 (2012), 115–130.
- Драгишић, Петар, *Анализа Хрватске државе (мај–јун 1969) – орџана Хрватској народној одбора*, ТИ 1 (2012), 150–158.
- Dragišić, Petar, *Izveštavanje Politike o Austriji i jugoslovensko–austrijskim odnosima 1945–1955*, Istorija 20. veka 3 (2012), 129–138.
- Драгишић, Петар, *Југословенска економска емиграција у Швајцарској шездесетих и седамдесетих година 20. века*, Годишњак ДИ 2 (2012), 65–76.
- Dragišić, Petar, *Western Media Coverage and of the Conflict between Yugoslavia and Cominform in Summer 1948*, VIG 1 (2012), 173–185.

- Ђикановић, Весна, *Сава Н. Косановић – југословенски амбасадор у Вашингтону 1946–1950*, у: Југословенска дипломатија 1945–1961: зборник радова, уредник Слободан Селинић, Београд 2012, 271–290.
- Ђурећ, Veselin, *Rehabilitacija đeneralа Mihailovića : opravdava sve srpske ratne pozicije 1941–1945. godine*, Beograd : Draslar partner, 2012, 242 str.
- Ђурић, Veljko, *German Đorić – patrijarh u obezboženom vremenu. 1*, Slanci : Manastir Svetog prvomučenika i arhiđakona Stefana, 2012, 497 str.
- Ђурић, Veljko, *German Đorić – patrijarh u obezboženom vremenu. 2*, Slanci : Manastir Svetog prvomučenika i arhiđakona Stefana, 2012, Str. 501–826
- Едемски, Борисович Андреј, *Иза кулиса совјетско-југословенских односа – јул-гецембар 1966*, ТИ 2 (2012), 15–39.
- Энтина, Екатерина Геннадьевна, *От распада к модернизации. К вопросу о современных российско-србских отношениях*, Историја 20. века 2 (2012), 197–221.
- Живковић, Милутин, *Дежевски срез у њрвим месецима окуиације (април-септембар 1941. године)*, у: Духовне и материјалне специфичности културе Косова и Метохије кроз историју, главни и одговорни уредник Срђан Словић, Лепосавић 2012, 215–250.
- Живковић, Милутин, *Досије „Смако Шкријел“ – њрило њроучавању рада Ујрава државне безбедности на њросијору Тушина и околине након Друјио свејској раиа*, Баштина 3 (2012), 179–196.
- Џивковић, Milutin, *Ethnic Conflicts on the Territory of Novi Pazar and Raška in Autumn 1941*, VIG 1 (2012), 65–87.
- Живковић, Милутин, *Неколико докумената о сирагању Срба у Новом Пазару као њоследици еиичких сукоба крајем 1941. године*, Баштина 32 (2012), 145–169.
- Живковић, Милутин, *Синографска делешка са састанка Јосија Броза Тита и високих њарјијских функционера одржаној 20. марта 1967. уочи њосеје Косову и Метохији*, Архив 1–2 (2012), 214–228.
- Животић, Александар, *Алданија и Чехословачка криза 1968–1971*, ТИ 3 (2012), 62–85.
- Животић, Александар, *Вашингтонски њрејовори (мај–јун 1951) – њреломна ѡачка југословенско-америчких односа?* ТИ 2 (2012), 160–186.
- Животић, Александар, *Синоје Симић: Прилој биографији*, у: Југословенска дипломатија 1945–1961: зборник радова, уредник Слободан Селинић, Београд 2012, 223–241.
- Здравковић, Слађана, *Поуларисање идеје о Балканској федерацији у листу „Наша реч“*, ЛЗ 52 (2012), 238–255.
- Zločini četničkog pokreta u Srbiji 1941–1945. : zbornik radova sa okruglog stola, održanog 25. septembra 2012*, urednik Ivan Matović, Beograd : Republički odbor SUBNOR–а Srbije, 2012, 255 str.

- Јанковић, Бојан, *Историјски развој специјалних јединица полиције у Републици Србији*, у : Структура и функционисање полицијске организације – традиција, стање и перспективе (I), Београд 2012, 1017–121.
- Janjetović, Zoran, “*U skladu sa nastalom potrebom ...*”: *prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944.*, Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije, 2012, 221 str.
- Јањић, Драгана, *Други Ватикански концил и осврт катхоличких теолога на циљеве и задатке остварене на почетку 21. века*, Баштина 33 (2012), 123–130.
- Jovanović, Vladan, *Situation in the Third Army District from the Institution of 6th January Dictatorship to the April War 1941*, VIG 1 (2012), 46–64.
- Jović, Savo B., *Etničko čišćenje i kulturni genocid na Kosovu i Metohiji : svedočanstva o stradanju Srpske pravoslavne crkve i srpskog naroda od 1945. do 2005. godine*, Novi Sad : Pravoslavna reč, 2012, 296 str.
- Jović, Savo B., *Utamničena crkva : stradanje sveštenstva Srpske pravoslavne crkve od 1945. do 1985. godine*, Novi Sad : Pravoslavna reč, 2012, 262 str.
- Kalinova, Evgenia, *State Policy Towards the Turkish Minority in Bulgaria (1944–1989)*, in: *Minorities in the Balkans: State Policy and Interethnic Relations (1804–2004)*, edited by Dušan T. Bataković, Belgrade 2011, 221–236.
- Karakaš-Obradov, Marica, *Migracije mađarskog stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i neposredno poslije*, Tokovi istorije 1 (2012), 87–105.
- Касаш, Александар, *Дневник једној акцијаша са изградње бруге Шамац–Сарајево 1947. године*, Истраживања 23 (2012), 433–442.
- Касаш, Александар, *Пресуда уредништву листа Нова пошта из новембра 1844. године који је излазио на ћирици у Новом Сагу за време Другој светској рати*, у: Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 349–355.
- Кекић, Далибор, *Поседне јединице полиције у Републици Србији у другој половини XX века*, у : Структура и функционисање полицијске организације – традиција, стање и перспективе (I), Београд 2012, 123–145.
- Кољанин, Драгица, *Обликовање новој концепцији наставе историје у основним школама у Србији (1948–1952)*, Истраживања 23 (2012), 443–457.
- Koljanin, Milan, *Pogled iz Vašingtona na martovske događaje 1941. u Beogradu*, Istorija 20. veka 1 (2012), 77–88.
- KPS u istočnoj Srbiji : okružni komitet 1945–1948.*, priredili Momčilo Mitrović, Strahinja Popović, Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije : Arhiv Srbije ; Zaječar : Istorijski arhiv “Тимочка крајина”, 2012, 572 str.
- KPS u istočnoj Srbiji : oblasni komitet KPS 1949–1952.*, priredili Momčilo Mitrović, Strahinja Popović, Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije : Arhiv Srbije ; Zaječar : Istorijski arhiv “Тимочка крајина”, 2012, 706 str.
- Krivokapić-Jović, Gordana, *Stare i nove kulture sećanja – „Glinska crkva Presvete Bogorodice, 29/30. srpnja–4/5. kolovoza 1941. – svedočanstva i kulture sjećanja“*, Tokovi istorije 2 (2012), 294–312.

- Крсмановић, Драган, *Југословенска војска у оштрајбини и Јевреји – љилој за љроучаване*, Историјска баштина 21 (2012), 175–187.
- Лемајић, Ненад, *Мајроз модернизација кроз социјалистичку индустријализацију*, у: Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 367–372.
- Лоричић-Јанчић, Јелена Ђ., *Zakon o rehabilitaciji Republike Srbije u praksi*, Istorija 20. veka 3 (2012), 191–205.
- Мајданац, Боро, *О љозоришном живољу у Пожаревачком округу за време немачке окућације 1941–1944*, Записи 1 (2012), 155–161.
- Мајданац, Боро, *Просветни радници у издељивљиву у Ужичком округу 1941–1944*, Историјска баштина 21 (2012), 189–204.
- Магдауел, Роберт Харболд, *Streljanje istorije : ključna uloga Srba u Drugom svetskom ratu*, превели Момчило, Ана и Бодин Селић, Београд : Poeta : Rad, 2012, 277 str.
- Маринковић, Зоран, *Обнављане рага љољрошачке задруге у Горачићима 1942. љодине*, Изворник 27 (2012), 195–207.
- Марковић, Жељко, *Везе Словенаца са Ужцем (1941–2011) – љилој љроучавану*, Историјска баштина 21 (2012), 205–222.
- Marković, Predrag J., *Trajnost i promena : društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevice u Jugoslaviji i Srbiji*, 2. izd., Београд : Službeni гласник, 2012, 217 str.
- Markovitch, Slobodan G., *Dr. Djura Djurović: A Lifelong Opponent of Yugoslav Communist Totalitarianism*, Balcanica XLIII (2012), 273–323.
- Mehtiev, Bahiš M., 223. *Beogradska – nosilac ordena Crvene zastave*, превод са руског језика Nina Polić, Gradimir Polić, Београд : International Business Service, 2012, 263 str.
- Миладиновић, Предраг – Коло, Александар И., *Ваздухољовне ознаке нове Јућославије 1942–1955*, Весник ВМ 39 (2012), 149–163.
- Милетић, Александар В., *Сљољнољољићичка делалноћ Милована Ђиласа 1944–1953*, у: Југословенска дипломатија 1945–1961: зборник радова, уредник Слободан Селинић, Београд 2012, 291–312.
- Милићевић, Наташа, *О исхрани у окућираном Беољрагу 1941–1944*, ТИ 2 (2012), 77–91.
- Милкић, Миљан, *Јућословенско љослансљиво у Риму 1947–1951*, у: Југословенска дипломатија 1945–1961: зборник радова, уредник Слободан Селинић, Београд 2012, 115–134.
- Milkić, Miljan, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943–1947.*, Београд : Institut za noviju istoriju Srbije, 2012, 223 str.
- Milkić, Miljan, *Yugoslavia's Relations with Italy in the Context of Extradition of War Criminals after the World War II*, VIG 1 (2012), 110–142.
- Миловановић, Драга, *Основне школе у Сљугеничком срезу*, Наша прошлост 13 (2012), 207–226.

- Милошевић, Срђан, *Извештавање медија о рехабилитацији кнеза Павла Карађорђевића: промоција идеологизованог погледа на прошлост*, Годишњак ДИ 2 (2012), 33–47.
- Mirković, Alexander, *Grey Falcon and the Union Man: Miloje Sokić Collection of the Clippings from American Press 1941–1945*, Balcanica XLIII (2012), 221–239.
- Mihajlović, Mila, *Jugoslavija: april 1941–septembar 1943. : italijanski izvori: dokumentacija o masakru Srba u Dalmaciji, Lici i Kninskoj krajini*, Beograd : Udruženje srpskih izdavača, 2012, 332 str.
- Mišić, Saša, *Military Cooperation between Yugoslavia and Italy in late 1960s and early 1970s*, VIG 1 (2012), 186–205.
- Мраовић, Маријана, *Раг Владе народног сјаса на суздијању комунистичке активности у Пожаревачком округу у другој половини 1941. године*, Записи 1 (2012), 147–154.
- Mujadžević, Dino, *Stavovi Vladimira Bakarića o „centralističkoj“ opoziciji – 1966–1969*, ТИ 2 (2012), 40–63.
- Napukli monolit : Jugoslavija i svet : 1942–1948.*, priredili Ljubodrag Dimić i Aleksandar Životić, (Biblioteka Vreme i priča). Beograd: Arhipelag: Službeni glasnik, 2012.
- Nedović, Radisav, *Čačanski kraj u NOB 1941–1945. : Čačani i Dragačevci logoraši Banjice : [monografija]*, 1. izd. – Čačak : Jel–Mil, Štamparija “Bajić” : Gradski odbor SUBNOR–a : Opštinski odbor SUBNOR–a, 2012, 400 str.
- Nikolić, Kosta, *„Ili će Srbija biti republika, ili će prestati da postoji“ ustavne promene u Srbiji 1989 (I)*, Istorija 20. veka 2 (2012), 165–188.
- Nikolić, Kosta, *„Ne damo Kosovo“ – ustavne promene u Srbiji 1989 (II)*, Istorija 20. veka 3 (2012), 171–190.
- Николова, Маја П., *Словеначка основна школа у Београду као гео послерајног школског система*, Годишњак града Београда 58 (2011), 205–220.
- Novačić, Aleksandar, *Radanje velike Kine : od srušene imperije do svetske supersile*, Beograd : Službeni glasnik, 2012, 242 str.
- Палавестра, Предраг, *Послерајна српска књижевност 1945–1970 и њена историја*, Београд : Службени гласник, 2012, 563 стр.
- Pantelić, Ivana, *Osvajanje neosvoјivog – politička emancipacija žena u posleratnoj Jugoslaviji 1945–1953*, Istorija 20. veka 3 (2012), 139–154.
- Pavlović, Momčilo – Svetković, Srđan, *Istraživanja Državne komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944*, Istorija 20. veka 3 (2012), 9–17.
- Петровић, Владимир, *Еуџеника у међурајној Југославији*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са III научно-стручног скупа одржаног 29–30. септембра 2011. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2011, 127–134.
- Петровић, Владимир, *Југословенска самит–дипломација 1944–1961*, у: Југословенска дипломатија 1945–1961: зборник радова, уредник Слободан Селинић, Београд 2012, 31–47.

- Petrović, Vladimir, *Odnosi unutar srpske političke elite i krah Vens–Ovenovog mirovnog plana za BiH*, Istorija 20. veka 1 (2012), 9–26.
- Петровић, Драган – Стојановић, Богдан, *Равношјежа нуклеарне моћи САД и Русије (СССР)*, Београд : Пешић и синови : Центар за развој међународне сарадње, 2012 (Београд : Графо принт Боске). – 222 стр.
- Petrović, Nenad Ž., *Poduhvat „Gama“: obaveštajna akcija JNA u Budimpešti 1956–1957. – nepoznati dokumenti Vojnog arhiva*, Istorija 20. veka 1 (2012), 227–239.
- Petrović, Slavoljub, *Sećanja i zapisi borca i diplomate*, 2. dopunjeno i prošireno izd. – Beograd : DTA, 2012, 480 str.
- Петровић-Тодосијевић, Сања, *На иуиу реиайријација геце йриадника немачке националне мањине у Јуославији йосле Друйої светскої раиша 1948–1956*, ТИ 3 (2012), 190–225.
- Пиљак, Милан, *Од „великої скока“ до „јулске концепције“ – реформе бујарскої йривредної сисџема 1958–1968. йодине*, ТИ 3 (2012), 113–133.
- Пиљак, Милан, *Разјовор са Александром Краусом, дирекџором у јуословенском самоујравном социјализму*, ТИ 2 (2012), 235–262.
- Поповић, Драгутин, *Инџелекџуалци и власџи у Црној Гори (1945–1990)*, Годишњак ДИ 2 (2012), 8–31.
- Поповић, Илија В. – Марковић, Светислав Љ., *Оснивање и рад кулџурно-умейничких грушџава у Ойшџини Чачак*, Зборник радова Народног музеја у Чачку 41 (2011), 153–176.
- Пурић, Мирослав, *Изјрагња Дома кулџуре у Чачку*, Изворник 27 (2012), 245–260.
- Radić, Radmila – Mitrović, Momčilo, *Zapisi sa sednica Komisije za verska pitanja NR/SR Srbije : 1945–1978. godine*, Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije, 2012, 977 str.
- Радић, Снежана, *Резолуција Информбироа и информбировци у Ваљеву и Ваљевском срезу йосле 1948. йодине*, Гласник ИАВ 46 (2012), 81–99.
- Радојевић, Мира, *Милан Гавриловић о идеји балканске заједнице 1941–1945*, Наша прошлост 13 (2012), 175–187.
- Radonić, Ljiljana, *Hrvatska politika prošlosti – samo još jedan primer postkomunističke studije slučaja?* Istorija 20. veka 1 (2012), 203–215.
- Радоњић, Митар, *Црвенка: колонисџи 1945–1950*, Нови Сад : Будућност, 2012, 273 стр.
- Ракић, Хранислав А., *Лесковачки и врањски крај у усџанку 1941. йодине*, ЛЗ 52 (2012), 196–215.
- Раковић, Александар, *Међуверски дијалої Србије и Индонезије (2011), йозиџивно искусџиво у државној йолиџици Рейублике Србије*, у: Право, вера, култура, приредили Александар Раковић, Владимир Ђурић, Београд: Православни богословски факултет: Правни факултет: Министарство вера и дијаспоре Републике Србије, 2012, 191–197..

- Раковић, Александар, *Савез социјалистичке Југославије и Музичка омладина Југославије у сјору око рокенрола 1971–1981*, ТИ 3 (2012), 159–189.
- Ранковић, Зоран, *Предавачи Црквенословенској језика на Православном бојословском факултету од Другој светској рати*, у: Српска теологија у двадесетом веку 11, приредио Богољуб Шијаковић, Београд 2012, 137–144.
- Ристановић, Петар, *Добрица Ћосић и ошварање косовској историји 1968. године*, Баштина 3 (2012), 197–230.
- Ristić, Andriјana, *Наука и служби државе и периоду centralizacije државне управе и одраз њиховог односа и штампи 1945–1953*, у: Криза и перспектива знања и науке: тематски зборник радова, главни и одговорни уредник Бојана Димитријевић, Ниш 2012, 341–351.
- Ристовић, Милан, *У сенци војне диктатуре – југословенско-јрчки односи 1967–1974. године*, ТИ 3 (2012), 37–61.
- Ruxandra, Ivan, *La politique à l'égard des minorités nationales en Roumanie aux années 1980*, in: *Minorities in the Balkans: State Policy and Interethnic Relations (1804–2004)*, edited by Dušan T. Bataković, Belgrade 2011, 251–262.
- Савић, Александар В., *Из реферата Миџре Миџровић са Пленума ЦК КПС 1949. године* – О неким проблемима Народне омладине, Историјска баштина 21 (2012), 291–311.
- Samardžić, Nikola, *Post-conflict Belgrade: Cold War Heritage and the Global Challenge*, ВІГ 3 (2012), 243–253.
- Сандо, Драгомир, *Бојословско-капихетски институт при Бојословском факултету СПЦ у Београду 1990–2003 (2007)*, у: Српска теологија у двадесетом веку 12, приредио Богољуб Шијаковић, Београд 2012, 184–190.
- Селинић, Слободан, *Амбасагор некомуниста и јартијска дипломатија – Марко Ристић у Паризу 1945–1951*, ТИ 2 (2012), 135–159.
- Селинић, Слободан, *Југословенски јредставници у Чехословачкој 1945–1949*, у: Југословенска дипломатија 1945–1961: зборник радова, уредник Слободан Селинић, Београд 2012, 135–158.
- Селинић, Слободан, *Комунисти у југословенској дипломатији 1945–1956: број и организација јартијској живоји*, у: Југословенска дипломатија 1945–1961: зборник радова, уредник Слободан Селинић, Београд 2012, 69–90.
- Selinić, Slobodan, *Partija i diplomatija u Jugoslaviji : 1945–1952*, Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije, 2012, 425 str.
- Selinić, Slobodan, *Promene u diplomatskim predstavništvima Jugoslavije 1944–1946*, Istorija 20. veka 3 (2012), 95–108.
- Симијановић, Јован, *Изјаве издејлица које су доравиле у Студеничком срезу јоком Другој светској рати*, у: Духовне и материјалне специфичности културе Косова и Метохије кроз историју, главни и одговорни уредник Срђан Словић, Лепосавић 2012, 251–267.

- Skoko, Savo, *Antifašistička nevesinjska puška : prvi oružani ustanak protiv fašizma u porobljenoj Evropi*, 1. izd., Nevesinje : Skupština opštine ; Beograd : Svet knjige, 2012, 355 str.
- Slavković, Božica, *Jugoslovensko-albanska saradnja u oblasti kulture, nauke i prosvete 1945–1948*, Istorija 20. veka 3 (2012), 109–128.
- Slavković, Božica, *Jugoslovensko-albanski ekonomski odnosi 1945–1948 – planovi i saradnja*, Istorija 20. veka 1 (2012), 133–148.
- Словић, Срђан, *Деловање КПЈ на Косову и Метохију током Другој светској рати*, Баштина 3 (2012), 299–312.
- Sovilj, Milan, *U potrazi za nedostižnim : jugoslovensko-čehoslovačke kulturne veze : 1945–1949.*, Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije, 2012, 255 str.
- Srpsko-hrvatski odnosi : petnaest godina kasnije*, urednici Aleksandar Gajić; Momčilo Diklić; recenzenti Miša Đurković; Milan Igrutinović, Beograd : Institut za evropske studije, 2012, 295 str.
- Stambolija, Nebojša, *Izveštaj o stanju u Kosovskoj Mitrovici i okolini aprila 1941*, Istorija 20. veka 3 (2012), 225–235.
- Станић, Миле, *Сјисак Хрватиа и Муслимана који су учесћивали у одвођењу и убијању Срба у Мосћару и околини*, Зборник за историју БиХ 7 (2012), 383–399.
- Stanović, Vojislav, *Democracy in Multiethnic Societies: Populism, Bonapartism, Majority Rule, or Constitutional Polyarchy?* in: *Minorities in the Balkans: State Policy and Interethnic Relations (1804–2004)*, edited by Dušan T. Bataković, Belgrade 2011, 323–353.
- Stanojević, Saša, „*Narodni glas*“ o konfiskaciji imovine u Topličkom okrugu posle Drugog svetskog rata, Istorija 20. veka 2 (2012), 103–114.
- Стевановић, Обрад, *Организациона структура полиције у Рейублици Србији у последњој деценији XX века*, у : Структура и функционисање полицијске организације – традиција, стање и перспективе (I), Београд 2012, 147–169.
- Стојановић, Александар, *Радослав Грујић о преносу моштију српских светитеља априла 1942. године из НДХ у окупирану Србију*, ТИ 1 (2012), 69–86.
- Stojanović, Aleksandar, *Srpski civilni/kulturni plan Vlade Milana Nedića*, Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije, 2012, XV, 598 str.
- Стыкалин, Александр, *Юрий Андропов – дипломат. Начало одной головокружительной карьеры*, у: Југословенска дипломатија 1945–1961: зборник радова, уредник Слободан Селинић, Београд 2012, 351–383.
- Стојиљковић, Слободан, *Оснивање и прве године рада Градској одбора Друштва економиста Србије у Лесковцу*, ЛЗ 52 (2012), 270–289.
- Sfetas, Spyridon, *The Bulgarian–Yugoslav Dispute over the Macedonian Question as a Reflection of the Soviet–Yugoslav Controversy (1968–1980)*, Balcanica XLIII (2012), 241–271.
- Тасић, Дмитар, *Улога јединица КНОЈ-а у тушењу њобуне у Цазинској крајини маја 1950*, ВИГ 1 (2012), 168–179.

- Теодосић, Драган, *Извештаји Владимира Белоусова, стипендисте Владе ФНРЈ, Архив 1-2 (2012), 206-212.*
- Терзић, Милан, *Југословенска краљевска влада и делатности Црвеној крсти 1941-1945*, ВИГ 1 (2012), 119-150.
- Терзић, Милан, *Од војне до политичке дипломатије (рајни почеци дипломатије „грује“ Југославије)*, у: Југословенска дипломатија 1945-1961: зборник радова, уредник Слободан Селинић, Београд 2012, 19-30.
- Тимофејев, Алексеј, *Дипломатска мисија Краљевине Југославије у СССР-у 1941-1944*, у: Југословенска дипломатија 1945-1961: зборник радова, уредник Слободан Селинић, Београд 2012, 93-114.
- Тимофејев, Алексеј, *Савез совјетских партија – антифашистичка организација руских емиграната у Србији 1941-1945*, ТИ 3 (2012), 257-277.
- Трајковић, Милан Ж., „*Наше стварање*“ – књижевно оледало Лесковца (1953-1963), ЛЗ 52 (2012), 256-269.
- Триповић, Ђоко, *Велко Мићуновић – два различита искуства из дипломатских службовања у Москви*, у: Југословенска дипломатија 1945-1961: зборник радова, уредник Слободан Селинић, Београд 2012, 242-255.
- Умељић, Владимир, *Промена парадиге у немачкој историјској науци – у Хрватској држави 1941-1945. није извршен феноцид над Србима? (Докторска дисертација Александра Корба, најрађена највишом оценом на Хумболтовом универзитету у Берлину, и све њене импликације)*, Зборник МС за друштвене науке 141 (2012), 523-550.
- Филиповић, Даница, *Забрањивање књижа за време Друге светске рата*, Годишњак ДИ 1 (2012), 91-97.
- Hasani, Harun, *Goranies: a Respected Minority in Serbia, a Persecuted Minority in Present-Day Kosovo*, in: *Minorities in the Balkans: State Policy and Interethnic Relations (1804-2004)*, edited by Dušan T. Bataković, Belgrade 2011, 311-322.
- Хофман, Иван, *Сусрет грујачијих светлова: страни држављани на омладинским радним акцијама у Југославији 1946-1951. године*, Годишњак ДИ 1 (2012), 35-56.
- Хронопулос, Василиос, «*VARLIK VERGISI*» – и политика јурске владе према ирској националној мањини у Другом светском рату, ВИГ 1 (2012), 89-99.
- Цветковић, Владимир Љ., *Дипломатске мисије ФНРЈ у Софији, Букурешту и Тирану 1953-1954: повратак амбасадора, услови рада и инциденти*, у: Југословенска дипломатија 1945-1961: зборник радова, уредник Слободан Селинић, Београд 2012, 205-220.
- Cvetković, Vladimir Lj., *Jugoslavija, Zapad i susedne zemlje „narodne demokratije“ posle Beogradske deklaracije 1955*, Istorija 20. veka 1 (2012), 149-162.
- Цветковић, Владимир Љ., *Југославија и земље „народне демократије“ у суседству почетком 1956. године*, ТИ 2 (2012), 187-202.

- Цветковић, Владимир Љ., *Одустављање антијугословенске пропаганде у суседним „информбировским“ земљама 1953–1954. године*, ТИ 1 (2012), 135–149.
- Цветковић, Владимир Љ., *Прве иницијативе за обнову економских односа Југославије са земљама “народне демократије” у суседству 1953–1954*, Архив 1–2 (2012), 158–171.
- Цветковић, Драган, *Немачки лојори у Норвешкој 1942–1945. године – нумеричко одређење јудејског југословенских заговорника*, ТИ 2 (2012), 92–111.
- Cvetković, Srđan – Dević, Nemanja, *Žrtve u zaječarskom okrugu posle 12. septembra 1944.*, 1. izd., Beograd : Institut za savremenu istoriju, 2012, 270 str.
- Cvetković, Srđan, *Neoibeovci – obračun sa prosovjetskom opozicijom u SFRJ i kidnapovanje Vlade Darčevića*, Istorija 20. veka 2 (2012), 147–164.
- Цветковић, Срђан, *„Процес шесторици“ – иочетак краја идеолошког пројона у социјалистичкој Србији*, ТИ 3 (2012), 242–256.
- Цветковић, Срђан, *Сирачање сивановништва у Зајечарском округу крајем Другој светској рати са њоседним осврћом на форензичка испраживања и есхумацију*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са IV научно-стручног скупа одржаног 29–30. септембра 2012. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2012, 189–210.
- Цветковић, Срђан, *Шпијунажа и делатности сивраних обавештајних служби у СФРЈ*, Архив 1–2 (2012), 190–205.
- Чавошки, Јован, *Земље Азије, Африке и Латинске Америке у сећањима и дневницима југословенских дипломата*, ТИ 3 (2012), 86–112.
- Чавошки, Јован, *Политичка и дипломатска каријера Ву Сјућена, првој амбасадора НР Кине у Југославији*, у: Југословенска дипломатија 1945–1961: зборник радова, уредник Слободан Селинић, Београд 2012, 384–407.
- Чавошки, Јован, *Сиварање глобалне сивраије – НР Кина и Афро-Азија 1954–1965*, ТИ 2 (2012), 203–231.
- Чавошки, Коста, *Подржавање Војводине под „демократском“ влашћу*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 543–553.
- Шкодрић, Љубинка, *Суздијање њејавој шифуса у окупираној Србији 1941–1944*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са III научно-стручног скупа одржаног 29–30. септембра 2011. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2011, 95–104.
- Шовљаков, Мара, *Заборављени ајел за обнову фрушкогорских манастира др Милана П. Костића*, Споменица ИАС 11 (2012), 186–198.
- Штетић, Марина, *Јајодина и Белички срез – од усјосјављања немачке окупиационе управе до краја 1941. године*, Браничевски гласник 8 (2012), 191–226.
- Шућур, Драган, *Бањалучка епархија од 1953. до 1961. године*, Зборник за историју БиХ 7 (2012), 335–382.

ОПШТА ИСТОРИЈА

- Avramović, Sima – Stanimirović, Vojislav, *Uporedna pravna tradicija*, 8. izd., Beograd : Pravni fakultet Univerziteta, Centar za izdavaštvo i informisanje, 2012, 340 str.
- Алексић, Весна, *Рејудбликански „Олд дил“ у борби са Великом светском економском кризом 1929 – 1932*, Синтезис 4–1 (2012), 45–62.
- Апанович, Олена, *Историја зајорошких козака*; предео с украјинског Андриј Лаврик, Београд : Логос, 2012, 214 стр.
- Bars, Edvin K., *Polja časti : velike bitke građanskog rata*, prevod Petar Metikoš. – Beograd : Centar za izučavanje tradicije Ukronija, 2012, 252 str.
- Berend, Ivan T., *Evropa posle 1980*, prevod sa engleskog Aleksandra Dragosavljević, Beograd : Arhipelag : Službeni glasnik, 2012, 332 str.
- Bičkov, Viktor V., *Kratka istorija vizantijske estetike*, prevod s ruskog Nataša Poljak. – Beograd : Službeni glasnik, 2012, 548 str.
- Божовић, Раде, *Историја арајске класичне и народне књижевности : (од 6. до 14. века)*, Београд : Утопија, 2012, 180 стр.
- Brag, Remi, *Mudrost svijeta : istorija ljudskog iskustva vaseljene*, prevela s francuskog Kristina Bojanović, Novi Sad : Akademska knjiga, 2012, 347 str.
- Bremer, Tomas, *Krst i Kremlj : mala istorija Pravoslavne crkve u Rusiji*, sa nemačkog предео Milutin Stanisavac, Beograd : Altera : Prosveta, 2012, 267 str.
- Bujuklić, Žika, *Forum Romanum : rimska država, pravo, religija i mitovi*, 6. izmenjeno izd., Beograd : Pravni fakultet Univerziteta, Centar za izdavaštvo i informisanje, 2012, 850 str.
- Valter, Fransoa, *Katastrofe : jedna kulturna istorija : od XVI do XXI veka*, prevela s francuskog Tamara Valčić-Bulić, Novi Sad : Akademska knjiga, 2012, 369 str.
- Ven, Pol, *Porodica i ljubav u Rimskom carstvu*, prevod sa francuskog Sonja Šeslija, Loznica : Karpos, 2012, 115 str.
- Vukasović, Predrag, *Od Troje do Termopila : kako su stranci postali varvari*, Beograd : Službeni glasnik : Institut za uporedno pravo, 2012 (Beograd : Glasnik). – 668 str.
- Dajč, Haris, *Greece As Seen By British Contemporaries 1862–1863: The Beginning of the New Epoch in the Relations of Two Kingdoms*, BIG 3 (2012), 179–195.
- Dansten, Sajmon – Vilijams, Džerard, *Sivi vuk : bekstvo Adolfa Hitlera*, prevodilac Goran Skrobonja, 1. izd., Beograd : Admiral Books, 2012, 374 str.
- Dašić, David Đ., *Istorija diplomatije : evolucija diplomatskog metoda*, 1. izd., Beograd : Altera, 2012, 601 str.
- Đokić, Radoslav, *Istorija estetike. Tom 3, Srednjovekovna estetika*, Beograd : Službeni glasnik, 2012, 682 str.
- Živanov, Sava, *Crveni oktobar. Tom 2, Sovjeti ili ustavotvorna skupština*, Beograd : Službeni glasnik, 2012, 797 str.
- Živković, Nikola, *Konrad Adenauer : karijera jednog državnika : istorija Nemačke i Evrope*, Beograd : Konrad–Adenauer–Stiftung, 2012, 138 str., [34] str.
- Зверев, Арсениј Григорјевич, *Новчана реформа у Русију 1922–1924*, Зборник МС за друштвене науке 140 (2012), 401–419.

- Jang, Robert Dž. K., *Kolonijalna žudnja : hibridnost u teoriji, kulturi i rasi*, s engleskog preveo Davor Beganović. – Beograd : Fabrika knjiga, 2012, 394 str.
- Јањић, Драгана, *Религијски дијалоџ који се догодио између Ал-Махдија, владара њравоверних и католикоса Тимошеја I*, Црквене студије 9 (2012), 257–269.
- Јевтић, Атанасије, *Свети Васељенски Сабори: Осми (879–880. г) и Девети (1351. г)*, Теолошки погледи 1 (2012), 69–90.
- Језуитска наука и заједница учених ране модерне Европе*, priredio Mordekaj Fajngold; s engleskog preveo Predrag Milidrag, Beograd : Službeni glasnik, 2012, 489 str.
- Јеротијевић, Зоран, *Историја државе и права*, – 1. изд. – Trstenik : Ljubostinja, 2012, 415 str.
- Јећинас, Ђорђе, *Мала историја слободног зидарства Европе : са имеником масона*, 1. Алмино изд., reprint изд. из 1936., Beograd : Alma, 2012, 94 str.
- Kleman, Olivije, *Razvoj istočnog hrišćanstva*, sa francuskog preveo Aleksandar Resimić, Kragujevac : Kalenić, 2012, 115 str.
- Knjiga o Hitleru : tajni dosije NKVD-a namenjen Josifu V. Staljinu, sastavljen na osnovu zapisnika saslušanja Hitlerovog ličnog аđutanta Ota Gинšeа i sobara Hajнца Lingeа u Moskvi 1948/1949.*, priredili Henrik Eberle i Matijas Ul, prevod sa nemačkog Zoran S. Cvetković, 2. изд., Beograd : Narodna knjiga, 2012, 444 str.
- Kovač, Dušan, *Istorija Slovačke*, prevod sa slovačkog Samuel Boldocký, Novi Sad : Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, 2012, 300 str.
- Кон-Шербок, Лавинија и Дан, *Крајика историја југаизма*, превео Радмило Кошутић, 1. изд. – Beograd : Утопија, 2012, 172 стр.
- Kortes, Ernán, *Izveštaji o osvajanju Meksika*, preveo sa španskog Vladimir Ninković, Beograd : Utopija, 2012, 413 str.
- Kocić, Marija, *Venecija i Engleska nakon Kandijskog rata – alternativni putevi privrednog опоравка (1669–1675)*, BIG 3 (2012), 139–160.
- Кошутић, Радмило, *Трешњини цветови излазеће сунца – камиказе*, Религија и толеранција 18 (2012), 359–385.
- Kurt, Ameli, *Stari istok : od 3000. do 330. godine p.n.e. T. 1*, srpsko изд. priredila Danijela Stefanović ; prevela Anika Krstić, 2. изд., Beograd : Zavod za udžbenike, 2012, XII, 399 str.
- Kurt, Ameli, *Stari istok : od 3000. do 330. godine p.n.e. T. 2*, srpsko изд. priredila Danijela Stefanović ; prevele Anika Krstić, Olga Pelcer, 2. изд., Beograd : Zavod za udžbenike, 2012, VIII str., str. 401–832
- Livije, Tit, *Istorija Rima od osnivanja grada*, prevod, predgovor i objašnjenja Miroslava Mirković. – Beograd : Službeni glasnik, 2012, 650 str.
- Log, Mark – Konradi, Piter, *Kraljev govor : kako je jedan човек спасео britansku monarhiju*, sa engleskog preveo Boban Jakovljević, 2. изд., Beograd : Evro-Giunti, 2012, 256 str, [16] str. s tablama
- Majls, Rozalind, *Ko je spremio tajnu večeru? : ženska istorija sveta*, prevela s engleskog Bojana Vujin, Beograd : Geopoetika izdavaštvo, 2012, 302 str.

- Маликовић, Драги, *Језуитски рег, његова организација и рад*, Зборник ФФ у Приштини 42–2 (2012), 233–269.
- Markus, Grejl, *Tragovi karmine : tajna istorija XX veka*, preveo s engleskog Dejan D. Marković, Čačak : Gradac K, 2012, 418 str.
- Medvedev, Roj, *Za sud istorije : o Staljinu i staljinizmu*, sa ruskog prevela Radmila Mečanin, Beograd : Službeni glasnik, 2012, 860 str.
- Mereškovski, D. S., *Napoleon : život i delo*, preveo sa ruskog Nikola Nikolajević, Beograd : Otvorena knjiga, 2012, 423 str.
- Milanović, Branko, *Bogataši i siromasi : kratka i neobična istorija globalne nejednakosti*, prevela sa engleskog Milena Bumbulović, Beograd : Službeni glasnik, 2012, 220 str.
- Milošević, Aleksandra Slađana, *Civilizacija i žena : muška žena. Tom 1*, Beograd : Službeni glasnik, 2012, 847 str.
- Milošević, Aleksandra Slađana, *Civilizacija i žena : muška žena. Tom 2*, Beograd : Službeni glasnik, 2012, 879 str.
- Митровић, Андреј, *Време нејирљивих : љолићичка историја великих држава Европе : 1919–1939*, 1. изд., Београд : Завод за уџбенике, 2012, 936 стр.
- Nadoveza, Branko, *Kratka istorija Bugarske XIX i XX veka*, Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije, 2012, 194 str.
- Niman, Beata, *Moj dobri otac : život sa njegovom prošlošću : biografija mog oca zločinca*, prevod Ljiljana Glišović, Beograd : Službeni glasnik, 2012, 202 str.
- Noročnicka, Natalija, *Zbog čega smo i s kim vojevali?*, preveo i priredio Dragan Bunardžić Bukovički, Beograd : Službeni glasnik, 2012, 163 str.
- Nurdberg, Mikael, *Renesansni čovek : Italija XV veka – mitovi i stvarnost*, sa švedskog preveo Dorijan Hajdu, Beograd : Čigoja štampa, 2012, 324 str.
- Orel, Katrin, *Srednja Evropa : od ideje do istorije*, prevela s francuskog Marijana Nenadić, Beograd : Klio, 2012, 360 str.
- Петровић, Александар М., *Историја идеја филозофије љолићичке : студије социјалних и љолићичких теорија: монографија античких, средњовековних и модерних идеја*, Косовска Митровица : Филозофски факултет ; Нови Сад : Култура полиса, 2012, 296 стр
- Петровић, Давор – Поповић, Мирослав М., *Хришћански свети европској Зајнага и амерички домороци у оћедалу расјраве Лас Касас – Сејулведа (1550–1551)*, Теолошки погледи 3 (2012), 533–552.
- Роровић, Звонимир, *Vikinzi i bogovi i Navamal*, (2. dopunjeno izd.), Podgorica : Gligorije Dijak, 2012, 182 st
- Поповић, Мирослав М., *Један осврћи на љоследице крсћашких рајћова*, Теолошки погледи 2 (2012), 297–304.
- Поповић, Мирослав М., *Сћав Римокатоличке цркве и модерне науке љрема Галилеју*, Теолошки погледи 1 (2012), 107–114.

- Поповић, Радомир В., *Историја Хришћанске цркве : уџбеник за групу разред доџословије*, Београд : Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 2012, 178 стр.
- Поповић, Радомир В., *Историја Хришћанске цркве са Помесним црквама : за четврти разред доџословије*, Београд : Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 2012, 302 стр.
- Прајс, Роџер, *Крајика историја Француске*, превод с енглеског Нада М. Ђорђевић, 1. изд. – Београд : Завод за уџбенике, 2012, [XXIV], 449 стр.
- Prelog, Milan, *Istorija slobodnog zidarstva*, 1. Almino izd., reprint izd. iz 1929. – Београд : Alma, 2012, 230 str.
- Prokopije iz Cezareje, *Tajna istorija*, prevod Albin Vilhar ; predgovor i komentar Radivoj Radić. – 2. Deretino izd. – Београд : Dereta, 2012, 153 str.
- Pušić, Radosav, *Ptica u suncu : osnovi kineske civilizacije*, Београд : Љогоја штампа, 2012, 232 str.
- Radić, Radivoj, *Romejski svet : kratka istorija svakodnevnog života u Vizantiji*, 1. изд. – Београд : Zavod za udžbenike, 2012, 163 str.
- Sajks, Brajan, *Sedam Evinih kćeri : genetička istorija Evropljana*, превод Katarina Ješić, 1. изд., Smederevo : Heliks, 2012, X, 186 str.
- Samardžić, Radovan, *Sulejman i Rokselana. Knj. 1, Putovanje u istoriju*, 3. изд., Београд : Laguna, 2012, 350 str.
- Samardžić, Radovan, *Sulejman i Rokselana. Knj. 2, Na vrhuncu*, 2. изд., Београд : Laguna, 2012, 349 str.
- Сандму, Агнар, *Историја економских идеја*, превела с Норвешког Ратка Крсмановић Исаиловић, Београд : Службени гласник, 2012, 31 стр.
- Svetonije Trankvil, Gaj, *Dvanaest rimskih careva*, 2. Deretino izd., Београд : Dereta, 2012, 116 str.
- Svet u plamenu. Knj. 1, 30 velikih bitaka od 1256. p.n.e. do 1815*, priredio Nikola Panić. – Београд : Bookland, 2012, 162 str.
- Sedov, Valentin Vasiljevič, *Sloveni u dalekoj prošlosti*, превели с руског Draginja Ramadanski, Milica Spasić, Nenad Spasić, Novi Sad : Akademska knjiga, 2012, 495 str.
- Stanišić, Igor, *Sport i antički Rim*, 1. изд., Београд : I. Stanišić, 2012, 141 str.
- Stefanović, Danijela, *I beše poput ptice u kavezu : studija o istoriji i kulturi Starog istoka*, (Biblioteka Umetnost i kultura, Kolekcija Tragovi), Београд : Službeni glasnik, 2012, 429 str.
- Стојковић, Бобан, *Историја Хришћанске цркве : за први разред доџословије. [Део 1]*, Београд : Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 2012, 229 стр.
- Trubeckoj, Nikolaj, *Nasleđe Džingis-kana : pogled na rusku istoriju sa Istoka, a ne sa Zapada*, превела с руског Ljudmila Joksimović, Београд : Logos, 2012, 90 str.

- Фајфрић, Борис, *Латински њоход на Констинтининојољ*, Теолошки погледи 3 (2012), 565–580.
- Ferevik, Turbjern, *Središnje kraljevstvo : putovanje u istoriju Kine*, prevela s norveškog Jelena Vićentić, Sremski Karlovci; Novi Sad : Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2012, 648 str., [32] str. s tablama
- Ferguson, Najl, *Моћ новца : новас и моћ у савременом свету 1700–2000*, prevela Nevena Mrđenović, Beograd : Službeni glasnik, 2012, 633 str.
- Фулбрук, Мери, *Крајика историја Немачке*, превод с енглеског Нада М. Ђорђевић, 1. изд. – Београд : Завод за уџбенике, 2012, [XIII], 257 стр.
- Harvi, Dejvid, *Kratka istorija neoliberalizma*, sa engleskog preveo Viktor Radun Teon, Novi Sad : Mediterran publishing, 2012, 294 str.
- Херн, Лафкадио, *Јајан : њокушај тумачења. 1*, превод Соња Вишњић Жижовић. – Београд : Кокоро, 2012, 183 стр.
- Хусерл, Едмунд, *Прва филозофија : кријичка њовесї идеја*, превео с немачког и предговор написао Драган Проле, Сремски Карловци; Нови Сад : Издавачка књијарница Зорана Стојановића, 2012, 409 стр
- Чаировић, Ивица, *Активност анїлосаксонских мисионара међу ѣрманским–їаїанским ѣлеменима у VIII и IX веку*, Теолошки погледи 2 (2012), 281–296.
- Чаировић, Ивица, *Каролиншка ренесанса – кулїурни ѣреїород који је ѣроменио Заїагну Евроїу*, Теолошки погледи 3 (2012), 553–563.
- Чаировић, Ивица, *Појам и циљ мисионарења у хришћанској Цркви на Исїоку и Заїаду (ог VII до X века)*, Теолошки погледи 1 (2012), 127–142.
- Чворовић, Зоран, *Верске слободе и државно–їравне мере ѣроїив ѣрозелиїизма у Московском царсїву – XVI и XVII*, Црквене студије 9 (2012), 325–356.
- Izgubljeni gradovi : tragom drevnih civilizacija*, autori Marko Čereza ... [et al.]; urednici M. T. Gvajtoli, S. Rambaldi, prevod s engleskog Goran Kapetanović, Beograd : Mladinska knjiga, 2012, 312 str.
- Шаркић, Срђан – Поповић, Драгољуб, *Велики їравни сисїеми и кодификације*, Нови Сад : Правни факултет, 2012, 201 стр.
- Шаркић, Срђан, *Исїорија државе и їрава*, 2. неизмењено изд., Нови Сад : Правни факултет, Центар за издавачку делатност, 2012, 176 стр.
- Швајгерт, Волфганг, *Аїосїолска црква*, Гласник СПЦ (2012), 233–250.
- Швајгерт, Волфганг, *Ериїрејска Православна Црква*, Гласник СПЦ (2012), 120.
- Швајгерт, Вофганг, *Еїиїоїска Православна Црква*, Гласник СПЦ (2012), 116–119.
- Швајгерт, Волфганг, *Јерменска аїосїолска Црква данас*, Гласник СПЦ (2012), 149–152.
- Швајгерт, Волфганг, *Койїска Православна Црква данас*, Гласник СПЦ (2012), 27–30.
- Швајгерт, Волфганг, *Православне Цркве у Индији данас*, Гласник СПЦ (2012), 89–92.

Šif, Stejsi, *Kleopatra : životopis*, prevela Aleksandra Čabraja, Beograd : Laguna, 2012, 406 str., [16] str. s tablama

ИСТОРИОГРАФИЈА, ПОМОЋНЕ ИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ И МЕТОДОЛОГИЈА

- Алексић, Владимир, *Последњих њридесет година изучавања средњовековне њрошлостии Ниша*, у: Криза и перспектива знања и науке: тематски зборник радова, главни и одговорни уредник Бојана Димитријевић, Ниш 2012, 182–194.
- Арсич, Ирена П., *Јовица Л. Перовић (1873–1942) – најзначајнији истѡраживач Архива Срѡске ѡправославне цркве у Дубровнику*, Црквене студије 9 (2012), 315–324.
- Атанасов, Димитър В., *Младите учени: мислеци и креативни*, у: Криза и перспектива знања и науке: тематски зборник радова, главни и одговорни уредник Бојана Димитријевић, Ниш 2012, 218–234.
- Атлагић, Марко П. – Маѡура, Миленко Ђ. – Михајловић, Љбиљана М., *Сфраѡистичко – хералдичко – вексиолошко наслеђе из Карађорђева устанка 1804–1813. ѡдине*, у: Карађорђе – корифеј Првог српског устанка, Митолошки зборник 27 (2012), 153–165.
- Атлагић, Марко, *Помоћне истѡријске науке у Јѡславији и срѡским универзитѡетѡима и њихова будућностѡ*, у: Криза и перспектива знања и науке: тематски зборник радова, главни и одговорни уредник Бојана Димитријевић, Ниш 2012, 195–204.
- Balta, Ivan, *О питањима латинских кратика на дипломатичким повељама*, Istraživanja 23 (2012), 233–246.
- Бјелајац, Миле, *25. и 27. мартѡ и Аѡрилски раѡи 1941. – ѡде су корени ѡдељених ѡѡледа?* у: 27. март 1941. : седамдесет година касније : зборник радова са међународне научне конференције, уредници Момчило Павловић, Ивана Пантелић, (Библиотека Зборници радова), 1. изд. Београд: Институт за савремену историју: Фонд Краљевски двор, 2012, 157–174.
- Богески, Дмитар, *Архивѡи на Скопје 1952–2012*, Записи 1 (2012), 191–193.
- Бошков, Светозар, *Никола Вулић и насѡава истѡрије на Беоѡрадском универзитѡетѡу ѡочетѡком ХХ века*, у: Криза и перспектива знања и науке: тематски зборник радова, главни и одговорни уредник Бојана Димитријевић, Ниш 2012, 315–324.
- Бошков, Светозар, *Сѡѡјан Бошковић о античкој ѡрошлостѡи*, у: Антика, савремени свет и рецепција античке културе, главни уредник Ксенија Мариѡки-Гађански, Београд 2012, 42–61.
- Vodič kroz arhivske fondove Istorijskog arhiva Subotica*, priredili Tatjana Segedinčev, Zoran Veljanović, Subotica : Istorijски arhiv, 2012, 392 str.
- Вуклиш, Владан, *Истѡриѡѡрафија, сјећање и Шѡански ѡрађански раѡи: свијетѡ и Јѡславија*, Годишњак ДИ 3 (2012), 105–123.

- Grujić, Dragana – Đoković, Gordana, *Ruski arhiv : bibliografija*, Beograd : Institut za književnost i umetnost, 2012, 121 str., [6] str. s tablama
- Digitalne biblioteke, digitalni repozitorijumi, digitalne prezentacije*, urednici Aleksandra Vraneš, Ljiljana Marković, Gven Aleksander, Beograd : Filološki fakultet ; [Vičita] : Univerzitet Empori; Beograd : Narodna biblioteka Srbije, 2012, 351 str.
- Digitalni izvori u društveno-humanističkim istraživanjima*, urednici Aleksandra Vraneš, Ljiljana Marković, Gven Aleksander, Beograd : Filološki fakultet ; [Vičita] : Univerzitet Emporia ; Beograd : Narodna biblioteka Srbije, 2012, 268 str.
- Димић, Љубодраг, *27. март 1941 – сећања, шумачења, истраживања и уџбеничка лијтература*, у: 27. март 1941. : седамдесет година касније : зборник радова са међународне научне конференције, уредници Момчило Павловић, Ивана Пантелић, (Библиотека Зборници радова), 1. изд. Београд: Институт за савремену историју: Фонд Краљевски двор, 2012, стр. 101–112.
- Ђекић, Ђорђе, *Настава Националне историје средњег века на новосадском и нишком Филозофском факултету на Катедри – Дејарману за историју*, у: Криза и перспектива знања и науке: тематски зборник радова, главни и одговорни уредник Бојана Димитријевић, Ниш 2012, 235–252.
- Ђокић, Весна, *Значај архивске грађе фондова из области рада и социјалне историје 1953–1971*, *Архив 1–2* (2012), 51–67.
- Ђурић, Ђорђе, *Леополд Ранке (1795–1886) историчар Српске револуције*, у: Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 223–230.
- Живковић, Јасмина, *Заштита архивске грађе црквене јуренијенције у Браничевском округу*, *Шумадијски анали 7* (2012), 206–218.
- Живковић, Јасмина, *Очување и заштита историјској наслеђа Србије у иностранству*, *Записи 1* (2012), 231–233.
- Живковић-Христић, Зоран, *Академик Василије Ђ. Крстић у Српској академији наука и уметности*, *Глас САНУ CDXX*, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 17–40.
- Жутић, Никола, *27. март 1941 – историографија и идеологије*, у: 27. март 1941. : седамдесет година касније : зборник радова са међународне научне конференције, уредници Момчило Павловић, Ивана Пантелић (Библиотека Зборници радова), 1. изд. Београд: Институт за савремену историју: Фонд Краљевски двор, 2012, 139–156.
- Иванишевић, Вујадин, *Печат Константина Драча, из збирке Народној музеја у Лесковцу*, *ЛЗ 52* (2012), 8–13.
- Иванишевић, Вујадин, *Печат цара Алексија I из тврђаве Рас*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 1, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 57–64.
- Илић, Саша, *Архив Народне данке Србије*, *Записи 1* (2012), 165–168.
- Јовановић, Мирослав, *Србија : трајање и памћење*, у: Рељић, Јелица – Марковић, Александар – Јовановић, Мирољуб, *Србија : трајање и памћење : избор*

- докумената из Архива Србије : каталоги изложбе, 14. фебруар 2012. : existence and memory : selection of documents from the Archives of Serbia : catalogue, 14 February 2012.* Београд: Архив Србије; = Belgrade: Archives of Serbia, 2012, 4–7.
- Јоксимовић, Велиша, *Бој на Пожаревицу у књижевности*, Записи 1 (2012), 104–110.
- Ković, Miloš, *Imagining the Serbs: Revisionism in the Recent Historiography of Nineteenth-century Serbian History*, *Balkanica* XLIII (2012), 325–346.
- Кривошејев, Владимир, *Насијанак и развој музејске мреже у Србији*, *Гласник ИАВ* 46 (2012), 209–229.
- Кузмановић Нововић, Ивана, *Научна мисао Бранка Гавеле*, у: *Антика, савремени свет и рецепција античке културе*, главни уредник Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2012, 156–164.
- Лакић, Зоран, *Исијунио јодине живојом и сиваралашијвом. Уз јубилеј – 80 јодина живојом и рада академика В. Кресићина*, *Глас САНУ CDXX*, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 1–15.
- Леовац, Данко, *Насијава «Исијорије срјској народа у 19. и јочейком 20. века» на Одељењу за исјорију Филозофској факултетија у Београду*, у: *Крива и перспектива знања и науке: тематски зборник радова*, главни и одговорни уредник Бојана Димитријевић, Ниш 2012, 205–217.
- Љубомировић, Ирена, *Насијава исјорије Сијарој Рима на Београдском универзитетију у јрвој јоловини ХХ века*, у: *Крива и перспектива знања и науке: тематски зборник радова*, главни и одговорни уредник Бојана Димитријевић, Ниш 2012, 272–278.
- Љубомировић, Ирена, *Хомер у радовима Николе Вулића*, у: *Антика, савремени свет и рецепција античке културе*, главни уредник Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2012, 165–172.
- Мадих, Милча, *Библјографија исјориографских издања о ваљевском крају објављених 2011. јодине*, *Гласник ИАВ* 46 (2012),
- Манојловић Николић, Весна, *Археологија у насјави исјорије на Филозофском факултетију у Новом Саду*, у: *Крива и перспектива знања и науке: тематски зборник радова*, главни и одговорни уредник Бојана Димитријевић, Ниш 2012, 325–338.
- Мањковски, Надежда Б. – Новиков, Александара В., *Исијоричар јравославне есијетике и јиворац нове есијетичке теорије – за 70-јодишњицу Викјор В. Бичкова*, *Богословље* 2 (2012), 67–91.
- Матић, Бранко Ж., *Фотиографија као извор за локалну исјорију*, *Гласник ИАВ* 46 (2012), 163–179.
- Марковић, Јасминка, *Лични фонд Миливоја Црвчанина (1892–1978) у Исјоријском архиву Краљево*, *Наша прошлост* 13 (2012), 253–263.
- Миљковић, Ема, *Османијика у насјави исјорије на срјским универзитетијима*, у: *Крива и перспектива знања и науке: тематски зборник радова*, главни и одговорни уредник Бојана Димитријевић, Ниш 2012, 266–271.

- Милошевић, Силвана, *Значај ироучавања историјских извора за наставу Ойшће историје средњеј века*, у: Криза и перспектива знања и науке: тематски зборник радова, главни и одговорни уредник Бојана Димитријевић, Ниш 2012, 300–306.
- Мићић, Срђан, *О проблемима исцраживања јуословенских стурчних делегација у архивима Беча и Цариграда*, *Архив 1–2* (2012), 34–50.
- Надовеза, Бранко, *Пантелија – Панћа Срећковић – иролој за биографију*, *Расински анали 10* (2012), 21–34.
- Недељковић, Зоран, *Бидлиотека Срјске Паиријаршије*, *Записи 1* (2012), 194–196.
- Недељковић, Славиша, *Настава из иредмећа Историја народа Балкана 19. и 20. века на Дейарману за историју на Филозофском факултету у Нишу*, у: Криза и перспектива знања и науке: тематски зборник радова, главни и одговорни уредник Бојана Димитријевић, Ниш 2012, 307–314.
- Нетај, Зорица, *Фойографије као архивска грађа и њихова обрада у Архиву Јујославије*, *Архив 1–2* (2012), 68–80.
- Nikolić, Jasmina, *Izdavačka delatnost Istorijskog arhiva Požarevac – Bibliografija ahivskih izdanja (1948–2012)*, *Zapisi 1* (2012), 197–201.
- Novak, Miroslav, *80 let delovanja Pokrajinskega arhiva Maribor*, *Zapisi 1* (2012), 188–190.
- Павловић, Мирослав, *Аниажовани интелектуализам и етика одговорности: историографско дело Тонија Цаћа*, *Истраживања 23* (2012), 459–477.
- Пајовић, Миливоје, *Војни архив – стварно и моуће*, *Записи 1* (2012), 169–176.
- Пешић, Мирослав, *Настава Националне историје од 1800. до 1918. године на Дейарману за историју Филозофској факултету у Нишу*, у: Криза и перспектива знања и науке: тематски зборник радова, главни и одговорни уредник Бојана Димитријевић, Ниш 2012, 279–288.
- Popadić, Milan, *Ќiji je Mikelandelov David? : baština u svakodnevnom životu*, *Beograd : Filozofski fakultet, Centar za muzeologiju i heritologiju*, 2012, 205 str.
- Поповић, Мирослав, *Бидлиографија Срдије за 2011. годину*, *БИГ 3* (2012), 293–361.
- Раденковић, Небојша М., *Античка ирошлости Косова и Мейохије у радовима Емила Чершкова*, у: *Антика, савремени свет и рецепција античке културе*, главни уредник Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2012, 331–340.
- Радић, Радивој, *Настава византиологије на Београдском универзитету*, у: Криза и перспектива знања и науке: тематски зборник радова, главни и одговорни уредник Бојана Димитријевић, Ниш 2012, 289–299.
- Растовић, Александар, *Редека Вести о јујословенству и Хрватима*, *Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16* (2012), 439–447.
- Reszezyński, Lukasz, *Stan badań nad dziejami Królestwa Serbów, Chorwatów i Słowaków/ Jugosławii w polskiej historiografii*, *Rasinski anali 10* (2012), 193–207.
- Симић, Стеван, *Моји сисци објављени у иојединим часописима, алманасима и сличним издањима у Цариграду, Солуну, Крфу, Скопљу, Сарајеву, Београду*. *Бидлиографски иодаци*, *ВЗ 9* (2012), 303–307.

- Симоновић-Мандић, Светлана, *Библиографија радова Василија Ђ. Крстића*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 569–612.
- Станковић, Влада, *Српска и светска византологија у 21. веку, или о сјалном ирејсјивању усјаљених миљења*, у: Византијски свет на Балкану, књ. 2, уредници Бојана Крсановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 647–651.
- Стојановић, Александар, *Историја и историографија у српском цивилном/културном плану*, ТИ 2 (2012), 112–134.
- Стојановић, Дубравка, *Калуј за историјско памћење: Балкански рајови у српским уџеницима историје (1920–2013)*, Годишњак ДИ 3 (2012), 91–103.
- Стојановић, Миодраг, *Рукојисни преводи римских историографа Салустија и Тацитиа (Стерија, Бојишић, Св. Павловић, С. М. Љубиша)*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 239–247.
- Стојковски, Борис, *Значај дигитализације мађарских извора за медијевистичка истраживања*, у: Дигитализација културне и научне баштине, универзитетски репозиторијуми и учење на даљину. Књига III, Дигитални извори у друштвено–хуманистичким наукама, уредници Александра Вранеш, Љиљана Марковић, Гвен Александер, Београд, 2012, 145–159.
- Стругар, Владо, *Поуке из Крстићеве књије о Србима у Хрвајској и Славонији*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 41–62.
- Tančić, Dragan, *Osnove istorijskog metoda*, Priština [tj.] Leposavić : Institut za srpsku kulturu ; Beograd : D. Tančić, 2012, 163 str.
- Тимофејев, Алексеј, *«Јајода на дрзји»: сексуална култура у Русији*, Годишњак ДИ 3 (2012), 141–145.
- Тимофејев, Алексеј, *Тито по друји њи међу...Русима*, Годишњак ДИ 1(2012), 99–108.
- Тимофејев, Алексеј, *Ујони и јади руске имерије: историја ејнцијетиа, државности и сјалежа*, Годишњак ДИ 2 (2012), 105–108.
- Tompson, Pol, *Glas prošlosti : usmena istorija*, preveo s engleskog Đorđe Trajković, Beograd : Clio, 2012, 353 str.
- Фејић, Ненад, *О концијетиа Евроје, хришћанској Истока и Зајага у средњем веку и о евројском ијетиау средњовековне Срдије у делима Жака ле Гофа и Симе Ђирковића*, ИЧ 61 (2012), 215–226.
- Šabotić, Izet, *Stručni rezultati i dometi arhiva Tuzlanskog kantona*, Zapisi 1 (2012), 177–187.

РАЗНО

- Андрић, Александар, *Историја Срба*, 1. изд., Београд : Утопија, 2012, 774 стр.
- Andrić, Ivo, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, priredio Nikola Vukolić. – Banja Luka; Beograd : Zadužbina «Petar Kočić», 2012, 190 str.

- Анђелковић, Слађана – Станисављевић-Петровић, Зорица – Бугарски, Стеван, *Српске основне православне вероисповедне школе у Румунији (1919–1948)*, Зборник МС за друштвене науке 138 (2012), 71–87.
- Антић, Вукашин – Јањић, Божа, *Крајња историја Врањске болнице (1881–2011)*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са IV научно-стручног скупа одржаног 27–28. септембра 2012. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2012, 49–58.
- Bataković, Dušan T., *Serbia's Kosovo Drama : a historical perspective*, Beograd : Ћигоја штампа, 2012, 369 str.
- Башчаревић, Љубиша, *Здравство у Сџаром Колашину, у: Сџари Колашин (тематски зборник)*, уредник Драгиша Бојовић, Стари Колашин, Зубин Поток, 2012, 255–263.
- Бецић, Иван М., *Привлјни новчлни заводи у Урошевицу*, Баштина 3 (2012), 145–162.
- Бјелајац, Бранко, *Френсис Макензи – њријател Србије – православно добротвор и заштитник верских мањина*, Религија и толеранција 17 (2012), 113–124.
- Bjeloš, Nenad, *Vatrogasne značke, odlikovanja i spomenice Jugoslavije i Srbije 1934–2012*, Museum 13 (2012), 125–158.
- Bogdanović, Dragoslav, *Užička Klisura : 1920–1945. Knj. 2*, Užice : Narodni muzej, 2012, 289 str.
- Бојовић, Иван, *Привреда Идарској Колашина, у: Стари Колашин (тематски зборник)*, уредник Драгиша Бојовић, Стари Колашин, Зубин Поток, 2012, 141–154.
- Бојић, Душица, *Миџрације дела њородице Балшић из Црне Горе у Србију*, Милешевски записи 9 (2012), 199–209.
- Бојовић, Драгиша, *Манасџири у Сџаром Колашину, у: Стари Колашин (тематски зборник)*, уредник Драгиша Бојовић, Стари Колашин, Зубин Поток, 2012, 157–187.
- Branković, Snežana, *Prošlost tog zavičaja : predanja, priče, događaji*, Pirot : Muzej Ponišavlja, 2012, 288 str.
- Буровић, Каплан, *Муслимани Црне Горе – крајњак историјски њрепед*, у: О Србима муслиманске вероисповести, приредио Момчило Суботић, Београд 2012, 13–34.
- Васильев, Александр, *Фџдор Иванович Толбухин*, Расински анали 10 (2012), 163–172.
- Василев, Їордан Н., *Светци лечители в историята на медицината в Бџлгария*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са IV научно-стручног скупа одржаног 27–28. септембра 2012. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2012, 25–30.
- Veković, Marko, *Crna Gora i Rimokatolička crkva : (1622–1878)*, Beograd : Zadužbina Andrejević, 2012, 77 str.
- Videnović, Slavoljub, *Prevoj Sveti Nikola na Staroj planini*, Knjaževac : Narodna biblioteka «Njegoš», 2012, 259 str.

- Vlatković, Radmila, *Zaštićeno spomeničko nasleđe Pirota*, Pirot : Muzej Ponišavlja, 2012, 159 str.
- Војиновић, Станиша, *Трїовац, ђесник, ѓрїїоведач и драмски ѓїсац – Свейолик Ф. Васић (1870–1934)*, Гласник ИАВ 46 (2012), 181–198.
- Vojnoobaveštajna služba u Srbiji = Military Intelligence Service in Serbia*, urednik Snežana Đokić ; prevodilac Ivana Nikolić, Beograd : Medija centar «Obrana», 2012, 133 str.
- Vujičić, Vladimir, *Stotridesetjedna godina Gornje Jošanice : istorija i rodoslovi familija sela Gornje Jošanice*, Beograd : V. Vujičić, 2012, 519 str.
- Vukadinović, Nenad, *Kratka historija srpskih Krajišnika sa Kalnika i Bilogore : (od XIV do XIX vijeka) : dodatak... Mali leksikon starih riječi i izraza sa područja Bilogore*, Novi Sad : Malo istorijsko društvo, 2012, 331 str.
- Вукоњски, Игор, *Развој срїске државности и ѓоложај државних чиновника*, Баштина 3 (2012), 313–335.
- Вукосаљевїћ, Сретен В., *Истїорија сељачкої друшїтва. 1, Орїанїзованање сељачке земљїшне своїне*, Београд : Службени гласник, 2012, 357 стр.
- Вукосаљевїћ, Сретен, *Истїорија сељачкої друшїтва. 2, Социолоїија сїанованања, приредили Милован Митровић...[и др.]*, Београд : Службени гласник, 2012, 440 стр.
- Вукосаљевїћ, Сретен В., *Истїорија сељачкої друшїтва. 3, Социолоїија сељачких радова*, приредио Радомир Лукић. – Београд : Службени гласник, 2012, 593 стр.
- Вукосаљевїћ, Сретен, *Истїорија сељачкої друшїтва. 5, Сеоске заједнице и облици ѓонашања у њима*, приредио Милован Митровић, Београд : Службени гласник, 2012, 555 стр.
- Вукосаљевїћ, Сретен В., *Истїорија сељачкої друшїтва. 6, Писма са села. Полиїиички и друїи сїиси*, приредио Момчило Исић. – Београд : Службени гласник, 2012, 602 стр.
- Vučković, Dragoslav, *Oreovica : zapis za potomstvo*, Beograd : Kulturno prosvetna zajednica Srbije ; Oreovica : Mesna zajednica, 2012, 568 str.
- Vučurović, Dušan M., *Etnogeneza i historiografija Vučurovića – Vučurevića, Bijelog Pavla i Bjelopavlića*, Beograd : D. M. Vučurović, 2012, 644 str.
- Гаврић, Гордана – Рашковић, Душан, *Остїава злаїної новца из Манасїири Дубрава*, Наша прошлост 13 (2012), 115–127.
- Gasović, Slavoljub, *Romanizacija i romansko stanovništvo timočke zone od I do XVI veka. Knj. 1–3*, Bor : Muzej rudarstva i metalurgije : Ariadnae filum – društvo za kulturu Vlaha-Rumuna severoistočne Srbije, 2012.
- Gazdag, Ervin – Grgić, Miron – Novak, Vasilije P., *Ečka : mala istorija Banata*, Zrenjanin : Gradska narodna biblioteka «Žarko Zrenjanin», 2012, 586 str.
- Galipoljski Srbi : naselja, poreklo stanovništva, običaji*, priredio Borisav Čeliković, Beograd : Službeni glasnik : SANU, 2012, 716 str..
- Gashi, Shkëlzen, *Kosovo 1912–2000 u školskim udžbenicima istorije Kosova, Albanije i Srbije*, prevodilac: Vehap Shita, Priština : KAHCR : KEC, 2012, 55 str.

- Глушчевић, Миодраг Д., *Сто година од изградње и 38 година од укидања њује узаној колосека*, Историјска баштина 21 (2012), 149–174.
- Губерина, Вељко ... [и др.], *Историја српске адвокатуре : биографије знаменитих адвоката*. Књ. 4, Београд : Адвокатска комора Србије, 2012, 685 стр.
- Дабих, Љубица Д., *Османски райници на бакорезима француских мајстора*, Весник ВМ 39 (2012), 165–183.
- Давидов, Динко, *Вељко Пејровић (1884–1967) – Дејан Медаковић (1922–2008)*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 555–568.
- Даж, Haris, *Uspori i degradacija savskog priobalja*, Limes plus 1–2 (2012), 97–112.
- Delijež, Rober, *Istorija antropologije : škole, pisci, teorije*, превели s francuskog Pavle Sekeruš i Tamara Valčić, Београд : Библиотека XX век : Књиžара круг, 2012, 374 стр.
- Деретић, Наташа, *Различити облици корупције у њравној историји*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 1 (2012), 399–408.
- Димитријевић, Сергије, *Услови њосианка лесковачке индустрије и њена дугућност*, ЛЗ 52 (2012), 132–139.
- Димић, Љубодраг – Matthes, Eva, *Проф. др Арсен Ђуровић (1959–2012)*, 287–291.
- Дојчиновић, Урош, *Gitara na Balkanu : od prvih tragova do 1941*, Београд : Prosveta, 2012, 433 стр.
- Думић, Оливера – Ђокић, Небојша, *Манасџир Љубосџиња од њага њод османску власџ до Првој свеџској раџа*, Расински анали 10 (2012), 229–264.
- Думић, Оливера – Ђокић, Небојша, *Манасџир Ресава и џри Ораџе*, Гласник СПЦ (2012), 93–95.
- Durković-Jakšić, Ljubomir, *Pljevlja i manastir Sveta Trojica : (borba protiv rasrbljivanja do oslobođenja od Turaka 1912. godine)*, Београд : Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve, 2012, 1441 стр.
- Ђере, Золтан, *Идеолоџија мађарске свеџе круне*, у: Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 137–159.
- Ђокић, Небојша, *Црква Свеџој Николе у Браљини*, Гласник СПЦ (2012), 302–311.
- Ђокић, Небојша – Думић, Оливера, *Манасџир Блаџовешџење код Сџраџара, џрви гео*, Каленић 3 (2012), 28–33.
- Ђокић, Небојша – Думић, Оливера, *Манасџир Блаџовешџење код Сџраџара, друџи гео*, Каленић 4 (2012), 24–29.
- Ђокић, Небојша – Думић, Оливера, *Освеђење цркве у Младеновцу*, Каленић 6 (2012), 38–39.
- Ђокић, Небојша – Думић, Оливера, *Манасџир Драча*, Каленић 2 (2012), 32–36.
- Ђокић, Небојша – Думић, Оливера, *Нови извори за историју цркве у Горовичу*, Каленић 1 (2012), 29–32.
- Ђокић, Небојша – Думић, Оливера, *Прилоџ историји манасџира Драче*, Гласник СПЦ (2012), 272–291.

- Ђорђевић, Бојан, *Настава архивистике на Филолошком факултету у Београду, Архив 1–2 (2012), 11–18.*
- Ђорђевић, Миљана, *Збирка старе шtamпе Историјског архива Ниш (1886–1941), Записи 1 (2012), 111–117.*
- Ђурђевић, Александар, *Крупањ : 150 година кроз фототографију : [1862–2012.]*, Крупањ : Општина Крупањ : Друштво за очување културно-историјских традиција Крупања и Рађевине, 2012, 285 стр.
- Ђурић, Ђелко, *Srpsko-italijanske književne i kulturne veze od XVIII–XX veka*, Beograd : Filološki fakultet Univerziteta, 2012, 803 str.
- Ђурић, Јасминка, *Ошаме шамле на ужичке листове и новине 19. и шрве шоловине 20. века*, Историјска баштина 21 (2012), 223–242.
- Ђурић-Миловановић, Александра, *Еванђеоски хришћани на Дунаву: развој башизма у Новом Сагу*, у: Дунавом од Бездана до Београда, уредник Ђорђе С. Костић, Београд 2012, 83–97.
- Елезовић, Слободан, *Више од животиа : шрви век диоскоја у Врбасу*, Врбас : Културни центар, 2012, 124 стр., [28] стр. с таблама
- Živanov, Mirjana – Kelemen, Andreas, *Istorija stomatologije : od paleolita do pada Rimskog carstva*, 1. izd., Novi Sad : M. Živanov, 2012, 192 str.
- Živić, Dragutin, *Stablo bez zemlje : istorija Lapljeg Sela i rodoslov Živića*, Gračanica : Kulturno-prosvetna zajednica Kosova i Metohije, 2012, 169 str.
- Живковић, Гордана, *Бресшовачка бања кроз време*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са IV научно-стручног скупа одржаног 29–30. септембра 2011. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2011, 183–188.
- Живковић, Јасмина, *Хумана мисија Кола српских сешара у очувању народној здравља*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са III научно-стручног скупа одржаног 29–30. септембра 2011. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2011, 67–72.
- Životić, Aleksandar Ž., *Koliko poznajemo Albaniju i Albance?*, Pravo & društvo, 2012, god. 4, br. 1, 61–72.
- Žutić, Nikola, *Đuro Vilović : od župnika do četnika*, 1. izd., Beograd : Institut za savremenu istoriju, 2012, 283 str.
- Zbornik sažetaka Međunarodne naučne konferencije Na izvoristu kulture i nauke : 21.–23. septembar 2012*, Beograd, Lepenski Vir, Beograd : Kolo Venija, 2012, 43 str.
- Zirojević, Olga, *Turska kultura čaja*, NZ 35 (2012), 75–77.
- Ivanković, Mladenka, *Jews and Yugoslavia 1918–1953*, in: Minorities in the Balcans: State Policy and Interethnic Relations (1804–2004), edited by Dušan T. Bataković, Belgrade 2011, 131–152.
- Ивановић, Милан, *Црквени шоменици Ибарској Колашина*, у: Стари Колашин (тематски зборник), уредник Драгиша Бојовић, Стари Колашин, Зубин Поток, 2012, 191–208.

- Ilić, Mikica, *Selo Bosut u Sremu : (1706–2006) : monografija*, Sremska Mitrovica : Biblioteka «Gligorije Vozarović», 2012, 626 str.
- Isić, Momčilo, *S narodom, za narod, o narodu : Sreten Vukosavljević 1881–1960.*, Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije = The Institute for Recent History of Serbia, 2012, 478 str.
- Ištvančić, Živan, *Uvod u istoriju knjige, biblioteka i čitaonica u Beloj Crkvi*, 1. Izd, Bela Crkva : Narodna biblioteka, 2012, 96 str.
- Јаковљевић, Биљана, *Учеиште и допринос јеврејских лекара у рајновима Србије 1912–1918*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са IV научно-стручног скупа одржаног 27–28. септембра 2012. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2012, 59–72.
- Јанковић, Зоран, *Развој здравствене заштитне у Зајечару и околини у XIX и XX веку*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са IV научно-стручног скупа одржаног 27–28. септембра 2012. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2012, 99–102.
- Janković, Nebojša, *Kulturna baština Srbije*, Beograd : Bookland, 2012, 144 str.
- Јахура, Миленко, *Предилоци – насеље и породице*, Зборник за историју БиХ 7 (2012), 75–110.
- Јовановић, Гордана, *Књижница манастира Манасије*, у: Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности 3, главни и одговорни уредник Гордана Јовановић, Деспотовац 2012, 69–83.
- Јовановић, Мирослав, *Срби и Руси, 12–21. век : историја односа*, Београд: Народна библиотека Србије, 2012. 254 стр.
- Јовелић, Маријана, *Униформа у свешћу војног означавања од 1809. до 1941. године*, Расински анали 10 (2012), 335–348.
- Јојић, Ђорђе С., *Разарач „Дубровник“ под њима зашћавама*, Весник ВМ 39 (2012), 215–228.
- Кадиевић, Александар, *Сјомен-коштурница у Сурдулицы (1922–2012) – од заборава до обнове*, ЛЗ 52 (2012), 150–159.
- Каљевић, Владимир М., *Школа у Равном селу*, Шумадијски анали 7 (2012), 195–203.
- Коларевић, Владета, *Благовешћење рудничко у сјисима Драише Бабића – учиштеља сјрајарској*, Шумадијски записи 6 (2012), 351–368.
- Ковачевић, Душко М., *Прилој за историју манастива Манастира Кувеждина од почета XVIII до средине XX века*, у: Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 169–185.
- Ковачевић, Ивана, *Јевреји у Нишу*, Религија и толеранција 18 (2012), 317–329.
- Коронајс, Katarina, *Stare subotičke porodice : u traganju za oduzetom imovinom svojih predaka*, Subotica : K. Koronaić, 2012, 189 str.
- Костић, Ђорђе С., *На њалубама деле флорје. Водичи за њушнике Дунавској њаробродској друшћива*, у: Дунавом од Бездана до Београда, уредник Ђорђе С. Костић, Београд 2012, 7–33.

- Krestić, Vasilije Đ., *Hrvatske pretenzije na Vojvodinu i Bosnu i Hercegovinu od 1848. do danas*, Zrenjanin : Beograd, 2012, 83 str.
- Krivokapić-Jović, Gordana, *Les Serbes en Croatie au XXe siècle: entre la négation l'affirmation*, in: *Minorities in the Balkans: State Policy and Interethnic Relations (1804–2004)*, edited by Dušan T. Bataković, Belgrade 2011, 237–250.
- Krnjaić, Branko, *Petrinja i petrinjski kraj 1240.–1800. : prilog historiji Srba u banskoj krajini*, Beograd : B. Krnjaić, 2012, 239 str.
- Krstić, Biljana – Krstić, Aleksandar – Andrejić, Aleksandar, *Prva beogradska gimnazija : (1839–2009) : istorija škole od osnivanja do naših dana*, Beograd : Prva beogradska gimnazija, 2012, 263 str.
- Kujović, Mina, *Novopazarski sandžak i Novi Pazar u arhivskim fondovima Arhiva Bosne i Hercegovine*, NZ 35 (2012), 79–96.
- Kultura Srba u Dubrovniku 1790–2010 : iz riznice Srpske pravoslavne crkve Svetoga Blagovještenja : Beograd, Arhiv Srbije, 29. lipnja – 30. rujna 2012.*, priredili Goran Spaić, Jelica Reljić, Miroslav Perišić ; [autori tekstova Vladika Grigorije ... [et al.] ; autori kataloških opisa Anika Skovran ... [et al.] ; prijevod i transliteracija Tatjana Subotin–Golubović, Slavko Zorica, Gordana Kelić ; autori fotografija Veselin Milunović ... et al., Beograd : Arhiv Srbije ; Dubrovnik : Srpska pravoslavna crkvena općina, 2012, 427 str.
- Laban, Aleksandar, *Hronika srpske lavre*, Beograd : Zavičajni klub Pećanaca, 2012, 270 str.
- Латиновић, Горан, *Теријоријална организација Српске православне цркве у Босанској крајини (1900–2010)*, Зборник за историју БиХ 7 (2012), 321–333.
- Leković, Veljko, *Kragujevački aeromitinzi*, Kragujevac : Koraci, 2012, 274 str.
- Lukić, Nenad, *Građa za istoriju Čukarice. Knj. 1, Popisi stanovništva i imovine čukaričkih naselja : 1820–1933 ; & Poreklo familija po istraživanju Riste T. Nikolića : Žarkovo, Železnik, Ostružnica, Sremčica, Velika Moštanica, Rušanj, Rucka, Pećani i Umka ; & Formiranje Opštine Čukarica 1911. godine*, Beograd : Gradska opština Čukarica, 2012, 271 str.
- Љушић, Радош, *Српство двоверних далмајинских Срба – на примеру Марка Мурајиа и Никодима Милаша*, Анали Правног факултета у Београду 2 (2012), 26–55.
- Marinković, Vladimir – Korać, Milan, *Vršac : ilustrovana monografija*, Vršac : Stella, 2012, 124 str.
- Marić, Ljubomir, *Мемоари генерала и министра Лjubомира Марића (1878–1960)*, priredila Dušica Bojić. – Kosjerić : Opština Kosjerić ; Beograd : Udruženje potomaka ratnika 1912–1920. «Ljubomir Marić», 2012, 393 str.
- Marković, Željko, *Vrdnik : Castellum Rednek : malo putovanje kroz čudesnu istoriju Vrdnika*, Novi Sad : Ž. Marković, 2012, 212 str.
- Марковић, Жељко, *Момчило Вуковић Бирчанин (1911–1984) – Привајни краљев секретар*, Гласник ИАВ 46 (2012), 153–162.

- Marković, Predrag J. – Antić, Čedomir – Šarenac, Danilo, *Korak ispred vremena : 125 godina Simensa u Srbiji : [1887–2012]*, Beograd : Simens : Institut za savremenu istoriju, 2012, 235 str.
- Markovich, Slobodan G., *Ethnic and National Minorities in Serbia and the Kingdom of Yugoslavia*, in: *Minorities in the Balkans: State Policy and Interethnic Relations (1804–2004)*, edited by Dušan T. Bataković, Belgrade 2011, 89–108.
- Матић, Драгица, *Повогом њесме Милоша Перовића „Славиие ја“!* Историјска баштина 21 (2012), 243–247.
- Међународна научна конференција Urbani javni prostori i zdravstvena kultura u Beogradu, 19.–20. novembar 2012.*, организатори Научно друштво за историју здравствене културе ... [et al.] ; приредили Haris Dajč i Maja Vasiljević], 1. izd., Beograd : Научно друштво за историју здравствене културе : NBI Истраживачки центар за друштвене науке и уметности, 2013, 31 str.
- Микавица, Дејан, *IN MEMORIAM, Ђорџ Пал (25. мај 1963 – 5. септембар 2012)*, у: Војвођански простор у контексту европске историје: зборник радова, уредник Владан Гавриловић, Нови Сад 2012, 5–7.
- Müller, Julius, *Nenne beurteile formuliere! – Zur Entwicklung der Aufgabekulturen in Bayerischen Schulgeschichtsbüchern*, Шумадијски анали 7 (2012), 272–281.
- Милановић, Јасмина, *Оснивање и рад «Кола српских сестара» у сећањима Делфе Иванић (1903–1918)*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са IV научно-стручног скупа одржаног 27–28. септембра 2012. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2012, 165–172.
- Милошевић Шумеровић, Александар, *Мачвански Белошић – Извод из монографије*, Museum 13 (2012), 85–124.
- Михајловић, Владимир, *О Гидралџу на Дунаву*, у: Дунавом од Бездана до Београда, уредник Ђорђе С. Костић, Београд 2012, 71–81.
- Мисић, Милан, *Banatsko dugo oranje : (esejistička studija iz istorije banatskih Srba)*, Novo Miloševo : Banatski kulturni centar, 2012, 225 str.
- Мишић, Синиша, *Проф. др Милош Блајојевић (1930–2012)*, БИГ 3 (2012), 285–286.
- Мргић, Јелена, *Дунав – скица за картографски историјски једне реке*, у: Дунавом од Бездана до Београда, уредник Ђорђе С. Костић, Београд 2012, 217–259.
- Надовеза, Бранко, *Еуџеназија – прошлости и садашњости*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са III научно-стручног скупа одржаног 29–30. септембра 2011. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2011, 169–178.
- Nađ, Kristijan, *Zemlja od blata, krvi, znoja i snova*, predgovor Dragoljub P. Badrljica, Novi Večeј : Narodna biblioteka, 2012, 108 str.
- Негришорац, Иван, *Историја предака: социјални чиниоци у формирању црногорске нације*, Летопис МС, октобар–новембар 2012, 679–700.

- Никифоров, Константин, *Особенности этнических изменений на Балканах в XX веку*, Глас САНУ CDXX, Одељење историјских наука књ.16 (2012), 519–529.
- Николић, Видан, *Трајови средњовековној занимања крамар у њојонимији Босне и Херцеговине*, Зборник за историју БиХ 7 (2012), 61–74.
- Николић, Зоран Љ. – Радоњић, Мирко, *Тажна Новој Београда*, Београд : Службени гласник, 2012, 276 стр.
- Николовна, Маја, *Живој и дело Боривоја Аксенијевића*, Записи 1 (2012), 13–146.
- Njagulov, Blagovest, *Minorités et politique minoritaire en Bulgarie 1878–1944*, in: *Minorities in the Balkans: State Policy and Interethnic Relations (1804–2004)*, edited by Dušan T. Bataković, Belgrade 2011, 59–76.
- Обрадовић, Раде, *Петровац на Млави са околином у прошлости*, у: Млава и миту и историји, Митолошки зборник 26 (2012), 55–66.
- Огљевић, Тамара, *Благо Србије : културно-историјска баштина*, 1. изд., Београд : Младинска књига, 2012, 528 стр.
- O podunavskim Švabata = Über die Donauschwaben = About the Danube Swabians*, prevod, übersetzung, translation Manfred Prokop, Erika Banski, Zrenjanin : Mandragora film, 2012, 277 str. + [1] DVD
- Pavlović, Momčilo – Bondžić, Dragomir – Gatalović, Miomir – Pantelić, Ivana – Antonić, Goran Milikić, Ratomir, *Kosovo i Metohija : vek važnih događaja : 1912–2012*, 1. изд., Београд : Institut za savremenu istoriju ; Novi Sad : Centar za istraživanje i publikovanje, 2012, 732 str.
- Пантелић, Ивана, *Хуманост и феминизам докторке Драге Љочић*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са III научно-стручног скупа одржаног 29–30. септембра 2011. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2011, 21–26.
- Парлић-Божовић, Јасна, *Историја просвете и школства на њеријорији Ибарској Колашина*, у: Стари Колашин (тематски зборник), уредник Драгиша Бојовић, Стари Колашин, Зубин Поток, 2012, 209–230.
- Пејић, Светлана, *Сийнице за њозну историју Дечана – њрема записима у рукојису Никољац 83*, у: Дечани у светлу археографских истраживања, уредник Татјана Суботин-Голубовић, Београд: Народна библиотека Србије, 2012, 285–290.
- Перић, Миодраг Д., *Сјољна њолијика: њрве Јујославије (1918–1941) и друје Јујославије (1945–1992)*, Петровац на Млави : Културно-просветни центар; Пожаревац : Народни музеј, 2012, 237 стр.
- Petrović, Igor, *Oplenac : nepoznata istorija*, Topola : Kulturni centar, 2012, 242 str.
- Петровић, Радмило, *Дубровачке мошћи св. Влаха и дисјерзија ејнонима Влах у XV и XVI веку*, Баштина 32 (2012), 305–337.
- Петровић, Радмило, *Срби и Муслимани – ејноним или еуфемизам*, у: О Србима муслиманске вероисповести, приредио Момчило Суботић, Београд 2012, 68–78.

- Петровић, Хаџи-Радомир, *Сведочења историчара Милоша С. Милојевића о манастиру Девиху код Србнице на Косову*, ЛЗ 52 (2012), 46–57.
- Пилиповић, Радован, *Медицинска лијераџура из прве половине 19. века у Библиотеци Српске Патријаршије*, Гласник СПЦ (2012), 189–209.
- Попара, Есад, *Сведок времена – Сјоменик изинулим Великошиљејовчанима, у Балканским и Првом светском рату од 1912. до 1919. године*, Расински анали 10 (2012), 113–124.
- Поповић, Љубодраг, *Настанак и формирање Ојштинине чукарџке : у сјомен сјојодушњџице првих избора за председника Ојштинине чукарџке : 1912–2012*, Београд : Градска општина Чукарица, 2012, 92 стр.
- Премовић-Алексић, Драгица, *Подручје Осмојодушње школе у Шћављу*, НЗ 35 (2012), 29–44.
- Продић, Слободан, *Мирно ошњџише : фрајменџи из историје Сремске Каменице и православној храма посвећеној изразнику Рођења Пресвете Бојородице*, Сремска Каменица : Основна школа «Јован Јовановић Змај», 2012, 191 стр.
- Пузовић, Предраг, *Задарска дојословија*, Београд: Православни богословски факултет Универзитета, Институт за теолошка истраживања, 2012, 142 стр.
- Пузовић, Предраг, *Сарајевска дојословија*, у: Српска теологија у двадесетом веку 12, приредио Богољуб Шијаковић, Београд 2012, 174–183.
- Пушкар, Војислав, *Novi Sad : arhivski zapisi*, Novi Sad : Prometej, 2012, 217 str.
- Раденковић, Синиша Р., *Сћефан Сћрајимировић и зачеци модерне српске дијломатџије*, Гласник СПЦ (2012), 96–114, 126–142, 153–182.
- Радић, Радмила, *Прилој истраживању мреже анилофилских ојјанизација у Срдији током прве половине 20. века*, ТИ 3 (2012), 278–323.
- Радовановић, Бориша, *Кафане сћарој Крагујевца : ирилози друшћвеној историји ирада*, 1. изд., Крагујевац : Б. Радовановић, 2012, 361 стр.
- Радојевић, Мира, *Јујословенска идеја као гео јујословенској кулћурној наслеђа*, у: *Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu : zbornik radova sa naučnog skupa Okviri konstruisanja jugoslovenskog kulturnog nasleđa*, urednik Ivan Kovačević (Etnološka biblioteka, knj. 61). Beograd: Srpski genealoški centar: Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, 2012, стр. 21–37.
- Радојчић, Милорад, *Здравствене загроује у ужичком крају*, Историјска баштина 21 (2012), 91–134.
- Радојчић, Милорад, *Тамнавџи носиоци Карађорђевоје звезде*, Гласник ИАВ 46 (2012), 117–152.
- Ракић, Зоран, *Међукулћурно комуницирање и међуценћишћејско сјоразумевање у шћурском Лесковцу као комјоненћа историјској наслеђа*, ЛЗ 52 (2012), 58–85.
- Рамач, Јанко, *Из ирошлосћи Кисача до 1773. године*, Годишњак ФФ у Новом Саду 1 (2012), 427–441.

- Rastović, Aleksandar, *Britanski putopisci o Beogradu u 19. i 20. veku*, Limes plus 1–2 (2012), 25–35.
- Растовић, Александар, *Полиитичке љриликe у Ибарском Колашину од 1878. до 2000. љодине*, у: Стари Колашин (тематски зборник), уредник Драгиша Бојовић, Стари Колашин, Зубин Поток, 2012, 117–138.
- Ристић, Вукадин, *Почеци и развој здравствене службе у лесковачком крају*, ЛЗ 52 (2012), 86–103.
- Ристић, Иван, *Никола Пашић и Бујари – љенеза идеолошких и љолиитичких сљавова*, Зборник МС за историју 84 (2012), 87–109.
- Ристовић, Милан, *Професор др Андреј Мићровић*, Годишњак ДИ 3 (2012), 3–6.
- Ристовић, Милан, *Никола Пашић, слике са лљовања*, Годишњак ДИ 3 (2012), 125–129.
- Roter Blagojević, Mirjana, *Stvaranje modernog kulturnog identiteta Beograda*, Limes plus 1–2 (2012), 37–59.
- Savković, Jovan, *Istorija Źarkova*, Beograd : Gradska општина Źukarica, 2012, 585 str.
- Samardžić, Nikola, *Ideja Beograda*, Limes plus 1–2 (2012), 7–9.
- Samardžić, Nikola, *Identitet Beograda : globalni grad ili globalno selo?*, Limes plus 1–2 (2012), 61–76.
- Селимовић, Салих, *Ток и неке карактеристикe исламизације у Рашкој обласљи*, у: О Србима муслиманске вероисповести, приредио Момчило Суботић, Београд 2012, 53–68.
- Симић-Лемајић, Нада, *Генеалоија љородице Хогода 1878–1936*, Споменица ИАС 11 (2012), 174–185.
- Словић, Срђан – Зарковић, Весна, *Косово и Мејхоија од Берлинској конљреса до расљада СФРЈ : истљоријски, ељнички и дездегносни асљекљи*, Институт за српску културу : Приштина [тј.] Лепосавић, 2012, 170 стр.
- Спасовић, Станмир – Поповић, Сава, *Црква Св. аљосљола и јеванђелисте Марка у Беољраду*, Београд : Црква Св. апостола и јеванђелисте Марка, 2012, 170 стр.
- Србија на карљи Евроље и свеља : кайалој изложде : 14. фебруар – 15. мартљ 2012. љодине*, Народна дљблиотекa Србије, Беољрад, ауторке изложбе и каталога Оливера Стефановић, Маша Милорадовић; превод Драган–, Београд : Народна библиотека Србије, 2012, 33 стр.
- Србија : љрајање и љамћење : избор докумената из Архива Србије : кайалој изложде, 14. фебруар 2012.*, аутори изложбе и каталога Јелица Рељић, Александар Марковић, Мирољуб Јовановић; превод на енглески Мирјана Миленковски ; фотографија Вукадин Шљукић, Ненад Петровић Београд : Архив Србије, 2012, 79 стр.
- Средојевић, Милорад, *Односи Ваљиикана љрема Аусљроуљарској и Србији (1912–1918)*, Гласник СПЦ (2012), 187–197.
- Srbi u Lajpcigu*, priredio Dušan Ivanić, Beograd : ZaduŹbina «Dositej Obradović» : Narodna biblioteka Srbije, 2012, 223 str.

- Stameniћ, Stamenko A., *Crkva u Solotuši*, Vajina Bašta : Narodna biblioteka „Miloš Trebinjac“, 2012, 203 str.
- Стамболија, Небојша – Нинковић, Момир, *Животињи њуј гр Милућина Велимировића (1893–1973)*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са IV научно-стручног скупа одржаног 27–28. септембра 2012. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2012, 141–150.
- Stanareviћ, Nikola, *Dvadeset godina Liberalne (Nacionalne) странке : (1902–1922)*, Beograd : Službeni glasnik, 2012, 168 str.
- Станковић, Владан, *Изградња националној идентитетској муслиманских Словена на Балкану*, у: О Србима муслиманске вероисповести, приредио Момчило Суботић, Београд 2012, 189–200.
- Станковић, Славољуб Тале, *Драгољуб Милошевић (Црвенић)*, Шумадијски анали 7 (2012), 176–194.
- Станковић, Славољуб Тале, *Санијетски љуковник гр Александар М. Ускоковић*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са IV научно-стручног скупа одржаног 27–28. септембра 2012. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2012, 19–24.
- Stevanović, Zoran, *Crkva Svetih arhangelа Mihajla i Gavrila – Spomen-crkva na Deligradu*, Aleksinac : Centar za kulturu i umetnost, 2012, 49 str.
- Стевовић, Љубомир С. – Никић, Драган Б., *Пућинова медаља за националне заслуге Колумбија универзитетској у Њујорку*, Весник ВМ 39 (2012), 255–261.
- Stojanović, Aleksandar, *Srpski civilni/kulturni plan – geneza i prilog proučavanju*, Istorija 20. veka 1 (2012), 89–108.
- Stojimirović, Slavoljub – Petrović–Dubić, Živorad, *Jasenica : чувар традиције Negotinske Krajine*, Negotin : Narodna biblioteka «Dositej Novaković», 2012, 340 str.
- Stojić, Nikola – Slavković, Joviša M., *Guča kroz vekove : hronika*, 1. izd. – Guča : Biblioteka opštine Lučani, 2012, 520 str.
- Studii și cercetări : actele Simpozionului «Oameni de seamă ai Banatului» : (selecție de comunicări susținute la edițiile I–XV, 1997–2011)*, redactor responsabil Nicu Ciobanu, Zrenianin : Institutul de Cultură al Românilor din Voivodina ; Uzdin : Societatea Literar – Artistică «Tibiscus», 2012, 363 str.
- Суботић, Момчило, *О Калајевом концептској «босанске нације» и њеним савременим љуковњерима*, у: О Србима муслиманске вероисповести, приредио Момчило Суботић, Београд 2012, 239–266.
- Taboroši, Danko, *Circassians in Serbia and the Balkans from Mass Immigration to Last Remaining Community*, in: Minorities in the Balkans: State Policy and Interethnic Relations (1804–2004), edited by Dušan T. Bataković, Belgrade 2011, 77–88.
- Thanailaki, Polly, *Social Stratification and Inequality of Opportunities in Education for the Nineteenth–Century Greek Women: a Comparison with the American Case*, Шумадијски анали 7 (2012), 282–291.

- Терзић, Славенко, *Пешићер и околина у оїлегалу истїоријске гемоїрафије: истїраживачки їроблеми*, Милешевски записи 9 (2012), 183–198.
- Терзић, Славенко, *Рашка и османско наслеђе*, у: О Србима муслиманске вероисповести, приредио Момчило Суботић, Београд 2012, 35–52.
- Terzić, Slavenko, *Stara Srbija : (XIX–XX vek) : drama jedne civilizacije : Raška, Kosovo i Metohija, Skopsko–tetovska oblast*; urednici Zoran Gutović, Srđan Rudić, Novi Sad : Pravoslavna reč ; Beograd : Istorijски институт, 2012, 662 str.
- Тодоровић, Јелена, *Дунав – їросїор обликован идејама (Концепїи и їерцейиција їприроде у їушїоїисима и їїоїоїрафији XVIII и XIX века)*, у: Дунавом од Бездана до Београда, уредник Ђорђе С. Костић, Београд 2012, 53–69.
- Trnavaц, Nedeljko, *Leksikon istorije pedagogije srpskog naroda : period do 1945. godine : pojmovi, događaji, ustanove, ličnosti : izvori i literatura*, 1. izd., Beograd : Zavod za udžbenike, 2012, XVIII, 717 str.
- Ђирић, Миљан, *Гамзиїрагска дања у їрвој їоловини 20. века*, у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Зборник радова са IV научно-стручног скупа одржаног 27–28. септембра 2012. у Зајечару, уредник Надежда Педовић, Зајечар 2012, 173–176.
- Ћук, Ђуро D. – Ћук, Tomislav M., *Rujišta kod Zrmanje*, 2. dopunjeno i prošireno izd. – Petrovaradin : Futura, 2012, 161 str. : ilustr.
- Ujkanović, Enver, *Štampana literatura na arapskom jeziku u Orijentalnoj zbirci Arhiva „Ras“*, NZ 35 (2012), 57–74.
- Устїави Кнежевине и Краљевине Срдије: каїталої изложбе, Беоїраг, 15. фебруар 2012., Народна скуїшїиїна Реїудлике Срдије = The Constitutions of the Principality and the Kingdom of Serbia : Exhibition Catalogue, Belgrade, February 15, 2012, Republic of Serbia National Assembly*, аутори изложбе, Златибор Марковић, Александар Марковић, Петар Росић; фотографија Ненад Петровић; превод Бојана Чучковић, Београд : Архив Србије 2012, 35 стр.
- Filipović, Stole, *Filipovići iz Preševa*, Vranje : Narodni univerzitet Vranje, 2012, 205 str.
- Харди, Ђура, *Сеобе као узрок їудљења истїоријске їрадиције и їроналажења нової иденїиїиїеїиїа – їарадиїма микрозаједнице Русина у Срдији*, Годишњак ФФ у Новом Саду 1 (2012), 389–399.
- Чеврљаковић, Марија Алексић, *Црква Св. Саве у Грачацу – археолоїија и истїорија*, Наша прошлост 13 (2012), 129–143.
- Ћубрић, Ljiljana, *Spomenar : znamenite žene srpske*, 1. izd., Beograd : Zavod za udžbenike, 2012, 111 str.
- Ћурић, Simona, *Trajanje i trenutak: slika Beograda (1900–1941)*, Limes plus 1–2 (2012), 77–87.
- Шалић, Јована, *Османске џамије сјеничкої краја*, Милешевски записи 9 (2012), 113–131.

- Шаркић, Срђан, *Римско право у докџорској дисертацији Лазе Косићућа*, у: Антика, савремени свет и рецепција античке културе, главни уредник Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2012, 455–461.
- Šekularac, Božidar, *Tragovi Vlahi u Crnoj Gori = Urme ale vlahilor în Muntenegru, predgovor*, prefața Kosta Rošu ; prevod, traducere Florin Ursulescu, Vasa Barbu, Sebeș : Emma Book ; Zrenjanin : Zavod za kulturu vojvodanskih Rumuna, 2012 XVI, 185 str.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Редакција БИГ-а прихвата оригиналне научне радове засноване на критичком истраживању историјских извора, који доносе нове научне резултате и проширују фонд историјског знања, у складу с модерним тенденцијама у историјској науци.

Радови могу бити написани на српском или енглеском језику, али скрећемо пажњу ауторима да, уколико желе да се њихови радови читају и, посебно важно, цитирају у иностранству, изаберу овај други језик.

Радови се шаљу електронском поштом, на e-mail (имејл) редакције часописа bel.hist.rev2010@gmail.com. Редакција шаље потврду о пријему текста, а затим се радови прослеђују рецензентима.

Како би се обезбедила **објективност рецензије**, од аутора се тражи да своје податке ставе само на посебну — насловну страну рада, која се не предаје рецензентима, тако да аутори остају анонимни. Две позитивне рецензије, састављене према одређеном обрасцу за рецензенте (в.), неопходне су да би текст био штампан.

Дужина рада не треба да прелази два штампана ауторска табака, односно 32 стране по 1.800 словних карактера с празнинама ('with spaces'), што је укупно 57.600 карактера.

Форматирање текста: Текст треба да буде откуцан **ћириличним или латиничним писмом** у Microsoft Wordu, искључиво фонтом Times New Roman, дупли проред, 12 pt величина слова у основном тексту, 10 pt величина слова у фуснотама, у списку Литературе, и у Закључку. Ако се користи старо/новогрчки — све се ради у овом истом фонту, док се за старословенски језик искључиво користи фонт Храм Студеница (на молбу аутора, секретар БИГ-а ће га послати мејлом).

Начин цитирања у радовима на српском

У фуснотама се користи скраћени облик цитирања, јер се потпуне библиографске јединице налазе у списку Литературе, иза основног текста, а испред Резимеа (Summary) (в. ниже: Формални елементи научног рада). Ако је исте године један аутор објавио више радова, онда се уз годину додају слова: a, b, c, d, а његови радови су уређени хронолошки. За зборнике радова, колективна дела, наводе се уредници. Пожељно је после места издавања навести и издавачку кућу.

-
- Благојевић, Милош (2000): О 'Земљишту радње Немањине'. у: Калић, Јованка (ур.) *Стефан Немања — Свјетли Симеон Мироточиви. Историја и његова улога*, Научни скупови САНУ, Београд, 67–73.
 - Благојевић 2000, 69.
 - Ђирковић, Сима (1964а): *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*. Београд: САНУ
 - Ђирковић 1964а, 153.
 - Ђирковић, Сима (1964б): *Историја средњовековне босанске државе*. Београд: СКЗ
 - Ђирковић 1964б, 215.
 - Ђирковић, Сима — Михаљчић, Раде (ур.) (1999): *Лексикон српској средњег века*. Београд: Knowledge
 - Владалац, ЛССВ, 54. (Благојевић, М.)
 - Калић, Јованка (ур.) (1994³): *Историја српског народа II*. Београд: СКЗ
 - ИСН II, 51. (Ђирковић, С.)
 - Ферјанчић, Божидар (1970): Севастократори и кесари у српском царству. *Зборник Филозофског факултета у Београду*, XI/1, 255–262.
 - Ферјанчић, Божидар (ур.) (1959): *Византијски извори за историју народа Југославије II*. Београд: Византолошки институт САНУ
 - Константин Порфирогенит, Спис о народима, ВИИНЈ II, 54.

Радови написани на српском језику треба да поседују следеће формалне елементе:

1. **Насловна страна** — име и презиме аутора, титула, запослење; е-маил и поштанска адреса, и наслов рада на српском и енглеском језику; **текст који ће ићи у првој фусноти под ***, у којој аутор изражава захвалност одређеним лицима, институцијама и наводи наслов пројекта на коме је ангажован;
2. **Текст рада** — Пун наслов; превод наслова на енглески језик;
3. **Апстракт** — од 150 до 250 речи на енглеском језику, који пружа кратак садржај чланка и садржи термине потребне за индексирање радова;
4. **5–8 кључних речи** — српских и енглеских;
5. **Литература** — азбучни/абecedни списак свих коришћених дела, уз посебно издвајање необјављене архивске грађе на почетку листе;
6. **Закључак** — на енглеском језику, обима до 1/10 укупне дужине рада.

INSTRUCTION FOR AUTHORS

BHR Editorial Board accepts original scientific texts based on critical research of historical sources, which produce new scientific results and expand the quantity of historical knowledge, following the modern trends in historical science.

Contributions can be written in Serbian or English language, however, we would suggest the usage of the latter to those authors who wish that their texts be cited in the works of foreign colleagues. Texts should be sent to the following e-mail: bel.hist.rev2010@gmail.com, and every author receives a mail confirming its reception, and then they are distributed to peer-reviewers. To allow **blind refereeing**, authors are asked to identify themselves only on the separate, title page, which should show their names and full postal address for editorial correspondence. This page is not given to reviewers, thus the authors remain anonymous. Two positive reviews, made according to peer-reviewing pattern (cf.), are prerequisites for publishing.

Formatting: Text should not exceed 32 pages with 1.800 characters, i.e. total of 57.600 characters. It should be typed in Microsoft Word, Times New Roman, double spaced, 12pt for text, 10pt for footnotes, the List of references, and the Summary. For Old/Greek language authors are required to use this same font, and for Old-Slavic we recommend 'Hram Studenica' (it can be obtained from the secretary of BHR).

Citation rules for English texts and works written in English or other foreign languages — authors are free to use any of the standard types of citation (Chicago, AHR et al.), only to follow it consequently throughout the text.

For citing Serbian texts, their titles should be translated in English [in brackets]

A full list of references is required at the end of the text, before Summary, and therefore, citations in footnotes are given in shortened form. If there is more than one work of the same author published in the same year, with year is added: a, b, c, d, and the publications are given in chronological order:

Doe 2007a, 332.
Doe 2007b, 65.
Doe 2008, 164.

Contributions written in English should have the following formal parts:

1. **Title page** — author's name, title, position, employment, e-mail; title of the text; **text of the first footnote under** * — contains acknowledgments and/or the title of the project she/he is currently engaged in
2. **Text** — full title with/without subtitle

-
1. **Abstract** — 150 to 250 words — gives a short overview of the text, with terms usually used for indexing
 2. **5 to 8 key words** — terms which are usual for indexing articles
 3. **List of references** in alphabetical order, with archival material given separately, at the beginning of the List,
 4. **Summary** — can be written in Serbian, or language other than English, and should be extensive, up to 1/10 of the whole text

Рецензенти / Reviewers

Академик др Љубомир Максимовић

Академик др Десанка Ковачевић-Којић

Академик др Јованка Калић

Академик др Михаило Војводић

Академик др Момчило Спремић

Др Андрија Веселиновић, Др Радош Љушић, Др Милан Ристовић,
Др Смиља Марјановић-Душанић, Др Љубомир Димић, Др Маријана
Рицл, Др Недељко Радосављевић, Др Синиша Мишић, Др Никола
Самарцић, Др Влада Станковић, Др Јелена Мргић, Др Мира Радојевић,
Др Ема Миљковић, Др Славенко Терзић, Др Ненад Лемајић, Др Момир
Павловић, Др Момчило Митровић, Др Оливер Јенс Шмит, Др Иво
Голдштајн, Др Еђидио Иветић, Др Селџук Акшин Сомел,
Др Константин Владимировић Никифоров, Др Ханс-Михаел Мидлиг,
Др Христос Ставракос

**БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК (БИГ)
BELGRADE HISTORICAL REVIEW (BHR)**

Vol. IV (2013)

Издавач

Филозофски факултет — Одељење за Историју
Универзитет у Београду
Чика Љубина 18–20/V, 11000 Београд, Србија
bel.hist.rev2010@gmail.com
тел.: + 381 11 3206 270, факс: + 381 11 2639-356

Лектура и коректура српског текста
мр Александра Антић

Лектура и коректура енглеског текста
autori

Компјутерска припрема за штампу
Давор Палчић (palcic@eunet.rs)

Штампа

ЈП Слижбени гласник
Лазаревачки друм 13–15, Београд

Тираж
500